

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Δρίκου Μαρία-Αγγελική

Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων (1913-1940)

Διδακτορική Διατριβή

ΚΕΡΚΥΡΑ 2022

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Τμήμα Ιστορίας

Δρίκου Μαρία-Αγγελική

Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων (1913-1940)

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή

Αγγελάκος Κωνσταντίνος (Καθηγητής)

Γκότοβος Αθανάσιος (Καθηγητής)

Λίβας Σωτήριος (Καθηγητής)

Στον γιο μου,
για τις ώρες που με στερήθηκε

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	8
Ευρετήριο πινάκων	10
Ευρετήριο εικόνων	10
Πρόλογος.....	11
Εισαγωγή	15
Α. Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	15
Β. Σκοπός και επιμέρους στόχοι της εργασίας- ερευνητικά ερωτήματα.....	25
Γ. Διάρθρωση της εργασίας.....	28
Δ. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις.....	31

Κεφάλαιο 1

Τοπωνύμια και γεωγραφική αποτύπωση της παρουσίας των Μουσουλμάνων Τσάμηδων.....

1.1. Γεωγραφικά και διοικητικά όρια Θεσπρωτίας.....	34
1.2 Πληθυσμιακή, διοικητική και εκπαιδευτική απεικόνιση των πόλεων της Θεσπρωτίας και της παρουσίας των Μουσουλμάνων Τσάμηδων σ' αυτές.....	43
I. Η Παραμυθιά	44
II. Οι Φιλιάτες (το Φιλιάτι).....	46
III. Το Μαργαρίτι.....	48
IV. Η Ηγουμενίτσα	50

Κεφάλαιο 2

Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες : Πληθυσμιακά δεδομένα και διπλωματικές ενέργειες για την εξακρίβωση της εθνοτικής τους καταγωγής

2.1 Ονομασία και εθνοτική καταγωγή Μουσουλμάνων Τσάμηδων.....	52
2.2. Η πληθυσμιακή τους κατάσταση.....	72

Κεφάλαιο 3

Το παιδαγωγικό περιβάλλον της εποχής και οι εκπαιδευτικές κατευθύνσεις στην Ελλάδα για τις μη επικρατούσες πληθυσμιακά ομάδες.....77

3.1 Παιδαγωγικές διεκδικήσεις και αντεκδικήσεις (1913-1940).....78

3.2 Παιδαγωγικοί προσανατολισμοί για τους ξενόφωνους /αλλοεθνείς...89

3.3 Οι "Εθνικοπολιτισμικοί Άλλοι" και ποιοι τους αποτελούσαν.....98

Κεφάλαιο 4

Η εκπαιδευτική πολιτική του Ελληνικού Κράτους για τους μαθητές εθνικών, θρησκευτικών και γλωσσικών μειονοτικών ομάδων 111

Κεφάλαιο 5

Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων ως το 1926- Από την πολυπολιτισμική Οθωμανική Αυτοκρατορία στο Ελληνικό Κράτος 142

5.1 Η εκπαίδευση στη Θεσπρωτία προ του 1913.....143

5.2 Η περίοδος 1913-1926- Η αβεβαιότητα της παραμονής.....154

Κεφάλαιο 6

Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων(1926-1940)- Τα χρόνια της συμβίωσης.....166

1926-1940.....166

Μετά το '40.....203

Κεφάλαιο 7

Η εκπαίδευση στη δίνη μιας πολιτικής -διακρατικής αντιπαράθεσης.....206

7.1 Οι παιδαγωγοί ως "φωνή βοώντος εν τη ερήμω".....	207
7.2 Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στη Θεσπρωτία.....	211
7.3 Υπήρξε διαφορετική εκπαιδευτική πολιτική στη Θεσπρωτία;.....	215
7.4 Η συμμετοχή των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στην εκπαίδευσή τους.....	219
7.5 Η πολιτική του Ελληνικού Κράτους αναφορικά με την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων.....	223
7.6 Συμπεράσματα	225

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.....	229
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία.....	236
Άρθρα σε περιοδικά.....	237
Άρθρα σε πρακτικά συνεδρίων	240
Ιστοσελίδες.....	241
Εγκυκλοπαίδειες.....	242
Αρχειακό υλικό.....	243
Παράρτημα.....	247

Συντομογραφίες

Α.Ν. :Αναγκαστικός νόμος

α.π.: άνευ πρωτοκόλλου

Αρ. Φ.: Αριθμός φύλλου

Αρ. πρωτ. :Αριθμός Πρωτοκόλλου

Αρ. πρωτ. εμπ: Αριθμός Πρωτοκόλλου Εμπιστευτικό

Α.Υ.Ε.: Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

Β.Δ.: Βασιλικό Διάταγμα

βλ: Βλέπε

Γ.Α.Κ.: Γενικά Αρχεία Κράτους

Γ.Δ.Η.: Γενική Διεύθυνση Ηπείρου

Γ.Δ. :Γενικός Διοικητής

Γ.Π.: Γενικός Πρόξενος

Δ: Διάταγμα

Δ.Ε.Ο.: Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου

Δ.Σ.: Δημοτικών Σχολείων

Ε.Η.Μ.: Εταιρεία Ηπειρώτικων Μελετών

Εκδ: Εκδόσεις

Ι.Α.Μ.Μ.: Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη

Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών/Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης

Κεφ.: Κεφάλαιο

ΚτΕ: Κοινωνία των Εθνών

Ν.: νόμος

Ν.Δ.: Νομοθετικό Διάταγμα

ό.π.: όπως πάνω

παρ.: Παράγραφος

σελ.: σελίδα

Τ: Τεύχος

τ: τόμος

Υ.Δ.Ι.Α.: Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου

Υ.Ε.Δ.Ε: Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης

Υ.Θ.Ε.Π.: Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας

ΥΠ.ΕΞ.: Υπουργείο Εξωτερικών

Ψ.εγ.: Ψηφιοποιημένο έγγραφο

Ευρετήριο πινάκων

<u>Πίνακας 1:</u> Κατάταξη ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων κατά τα σχολικά έτη 1910-1911 και 1911-1912	149
<u>Πίνακας 2:</u> Αριθμητική και ποσοστιαία αποτύπωση της φοίτησης των μουσουλμάνων μαθητών, σε συνάρτηση με τον συνολικό μαθητικό πληθυσμό του 1ου Δ.Σ. Παραμυθιάς, κατά τα έτη 1921-1925.....	162
<u>Πίνακας 3:</u> Μουσουλμανική μαθητική παρουσία στο 1ο Δ.Σ. Παραμυθιάς κατά τα έτη 1925-1930.....	174
<u>Πίνακας 4:</u> Μουσουλμανική, μαθητική παρουσία (αριθμητική και ποσοστιαία) στο Γυμνάσιο Παραμυθιάς κατά τη δεκαετία του 1930 σε σύγκριση με τον συνολικό μαθητικό πληθυσμό.....	181
<u>Πίνακας 5:</u> Αριθμός λειτουργούντων δημοτικών και νηπιαγωγείων ανά χωριό, σε συνάρτηση με το κυρίαρχο θρήσκευμα τη σχολική χρονιά 1931-1932 στην περιφέρεια της Θεσπρωτίας.....	182
<u>Πίνακας 6:</u> Αριθμητική και ποσοστιαία αποτύπωση της σχολικής παρουσίας μουσουλμάνων μαθητών σε αμιγώς μουσουλμανικά και μικτά χωριά τη σχολική χρονιά 1934-1935 στην Περιφέρεια Παραμυθιάς.....	189
<u>Πίνακας 7:</u> Αριθμητική και ποσοστιαία αποτύπωση των μουσουλμάνων μαθητών σε σύγκριση με τον συνολικό μαθητικό πληθυσμό στο 1ο Δ.Σ. Παραμυθιάς κατά τα έτη 1931-1935.....	190

Ευρετήριο εικόνων

Εικόνα 1: Οι καζάς Φιλιατών αρχές του 20ου αιώνα	48
Εικόνα 2: Φωτογραφία (αρχείο Μικρούλη) που αποτυπώνει εορταστικές εκδηλώσεις το 1913 στους Φιλιάτες προς τιμήν του Β. Κωνστανίνου. Στο βάθος, διακρίνεται ο Μεντρεσές που δέσποζε κοντά στη σημερινή κεντρική πλατεία.....	212

Πρόλογος

Η ενασχόλησή μου με την Ιστορία της Εκπαίδευσης χρονολογείται από παλιά και συγκεκριμένα την εποχή που φοιτούσα στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πατρών. Σημαντικό ρόλο στην κατεύθυνση αυτή διαδραμάτισε ο καθηγητής μου Σήφης Μπουζάκης ο οποίος μου μετέδωσε – τον ευχαριστώ πολύ γι' αυτό- το ενδιαφέρον για την επιστημονική έρευνα. Και πράγματι παρέμεινα στην Πάτρα έναν ακόμα χρόνο, με σκοπό να φοιτήσω σ' ένα σχετικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα. Λόγοι όμως ανεξάρτητοι από την αρχική μου θέληση μου άλλαξαν τους αρχικούς μου προσανατολισμούς.

Λίγα χρόνια αργότερα, η δίψα μου αυτή δεν περιορίστηκε και, έχοντας ήδη «ανηφορίσει» για τη Θεσπρωτία ως μόνιμη κάτοικος, αποφάσισα να φοιτήσω στο Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου υπό την προεδρία αρχικώς του κ. Πιζάνια κι έπειτα του κ. Αγγελάκου. Κατά τη διάρκεια αυτού του μεταπτυχιακού προγράμματος διέυρνα τις γνώσεις μου για το γνωστικό αυτό αντικείμενο και ανακάλυψα την ακαδημαϊκή πραγματικότητα εκ νέου.

Με το πέρας των μεταπτυχιακών μου σπουδών, είχε αναπτυχθεί ήδη η ανάγκη ανάπλασης του εκπαιδευτικού παρελθόντος της ιδιαίτερης περιοχής μου, της Θεσπρωτίας. Σ' αυτό, καθοριστικότερη ήταν η συμβολή του πατέρα μου, Γεώργιου Δρίκου. Ήταν εκείνος που μου μιλούσε όλα τα πρότερα χρόνια για την κοινωνική, θρησκευτική και δημογραφική σύνθεση κάθε χωριού του νομού, ονομάζοντάς το με την παλιά του ονομασία σε κάθε προσωπική μας συζήτηση. Ήταν εκείνος που, χωρίς ο ίδιος να έχει φοιτήσει στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, συνέλεγε όλα αυτά τα χρόνια κάθε ιστορικό βιβλίο που αναφερόταν στη Θεσπρωτία, δημιουργώντας έτσι τις πρώτες μου βιβλιογραφικές βάσεις. Ήταν εκείνος, τέλος, που με παρότρυνε να ασχοληθώ με την έρευνα ενός θέματος της ιδιαίτερης πατρίδας μας. Η δική του συμβολή σε συνδυασμό με την προτροπή της μητέρας μου, της εκπαιδευτικού Σπυριδούλας Κολιού, για περαιτέρω ακαδημαϊκή και μορφωτική εξέλιξη μου πρόσφερα τη δέουσα βοήθεια που χρειαζόμουν για να ξεδιπλώσω τις σκέψεις μου στον δάσκαλό μου κ. Κωνσταντίνο Αγγελάκο. Η συμφοιτήτρια και φίλη Παναγιώτα Κόττα με παρακίνησε επίσης να μιλήσω στον δάσκαλό μου γι' αυτό το δύσκολο εγχείρημα.

Η θετική του απάντηση για συνεργασία ήταν για μένα μια υπόσχεση συστηματικής έρευνας και μεθοδικής δουλειάς. Στη δική του παρότρυνση οφείλεται και η δημιουργία μιας αυτοπεποίθησης που κάθε νέος ερευνητής χρειάζεται. Γι' όλα αυτά, και γι' άλλα που μπορεί και να μη γνωρίζω, τον ευχαριστώ θερμά κι ελπίζω να μην τον απογοήτευσα. Ένα μεγάλο ευχαριστώ και στους άλλους δύο καθηγητές μου, Αθανάσιο Γκότοβο και Σωτήριο Λίβα για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους και τις ανεκτίμητες συμβουλές τους οι οποίες με ώθησαν να γίνω καλύτερη ιστορικός.

Πρώτος μου σταθμός για την εκπόνηση της διατριβής μου ήταν τα αρχεία των ΓΑΚ Παραμυθιάς. Για καλή μου τύχη, η συνάδερφος ήταν ευγενέστατη και πρόθυμη να εξυπηρετήσει κάθε μελετητή, αν και κατά την επίσκεψή μου είχε μόλις αναλάβει καθήκοντα εντός της εβδομάδας. Αυτό δεν την απέτρεψε από τα να διευκολύνει την επίσκεψή μου και να μην την καθυστερήσουμε καθόλου. Σε τηλεφωνική επικοινωνία με τα ΓΑΚ Πρέβεζας και τον κ. Μπέτσο Οδυσσέα, πληροφορήθηκα για τα αρχεία που βρίσκονται εκεί κι αν σχετίζονται με την έρευνά μου. Τον ευχαριστώ και αυτόν θερμά για την άμεση ανταπόκριση στο αίτημά μου.

Τηλεφωνική ήταν και η επικοινωνία μου με τα ΓΑΚ Μακεδονίας και με την κ. Μακρή. Από όλον τον κατάλογο των αρχείων, ενδιαφέρον για τη διατριβή παρουσίαζε το αρχείο εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος του Επιθεωρητή Εκπαίδευσης Γ. Γκουρομίχου, το οποίο πρόθυμα και χωρίς κανένα κόστος μου εστάλη ηλεκτρονικά. Ευχαριστώ για την ευγένεια, τη διάθεση προσφοράς και την αμεσότητα των πληροφοριών της.

Η επίσκεψή μου στα ΓΑΚ Αθήνας τον Ιούλιο του 2019 μου δημιούργησε επίσης τις καλύτερες των εντυπώσεων για την εξυπηρέτηση των εργαζομένων στα ΓΑΚ, αλλά και την ίδια την οργάνωση των αρχείων. Η κ. Άννα Κουλικούρδη ήταν πρόθυμη να με κατατοπίσει τόσο ως προς την ακριβή τοποθεσία των ΓΑΚ στο Ψυχικό, όσο και ως προς τη διάθεση των κυτίων. Επίσης ευχαριστώ τις συναδέλφους της, των οποίων τα ονόματα δεν συγκράτησα - να με συγχωρούν γι' αυτό-, γιατί μου παρείχαν κάθε υλικό που χρειαζόταν και διευκόλυναν και χρονικά την έρευνά μου.

Την ίδια περίοδο, εξέτασα και έγγραφα της Υπηρεσίας Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών. Ευχαριστώ τους δύο κυρίους του Αναγνωστηρίου για τις συμβουλές τους. Η συνδρομή του συγκεκριμένου αρχείου

στη διατριβή μου ήταν καθοριστική και χαίρομαι πραγματικά που δίνεται η δυνατότητα εξ αποστάσεως μελέτης αυτών μέσα από την ψηφιοποίησή του.

Από τις κρατικές υπηρεσίες, άφησα τελευταία την Υπηρεσία Αρχείων του ΓΕΣ, χωρίς αυτό να σημαίνει πως η παρεχόμενη βοήθεια και καθοδήγηση της υπολογαγού Πασχαλίδου ήταν αμελητέα. Όταν το 2016 την ενόχλησα, για να την ρωτήσω απλά αν υπήρχε κάποιος φάκελος σχετικός με τα ενδιαφέροντά μου, εκείνη δε δίστασε να εξετάσει το αρχείο και να μου απαντήσει τάχιστα για το υλικό που μπορούσα να χρησιμοποιήσω.

Στην όλη αυτή περιπλάνηση, υπήρχαν και άνθρωποι που άθελά τους, είτε ηθελημένα με βοήθησαν και με παρότρυναν. Ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του ΑΠΘ κ. Κωνσταντίνο Τσιούμη, για την αποστολή δύο προσωπικών του βιβλίων και αρκετών δημοσιευμένων άρθρων του σχετικών με την μειονοτική εκπαίδευση. Στην κ. Μαντά Ελευθερία για την άμεση απάντησή της στο πρόβλημα που είχε προκύψει με τη διαθεσιμότητα του βιβλίου της *«Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου»*, το οποίο ήταν απαραίτητο για την έρευνα. Στον διευθυντή του Σχολικού Κέντρου Βελονάδων Κέρκυρας, κ. Θόδωρο Τυριακίδη, για τον άμεσο και μακρόχρονο δανεισμό των τεσσάρων τόμων *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις* που περιείχαν μεταγραφμένα αρχεία του ΥΠΕΞ υπό την επιμέλεια του Κόντη Βασιλείου. Αξίζει να αναφερθεί ότι τους τόμους αυτούς είχε εντοπίσει και μου υπέδειξε η συνάδελφος Βασιλική Μάνδηλα.

Θέλω να εκφράσω την εκτίμησή μου στους συνερευνητές μου, υποψήφια διδάκτορα Νικόλ Ρούσσου, καθώς και στους διδάκτορες του Ιονίου Πανεπιστημίου Στάθη Πουλιάση και Σίμο Μποζίκη, που όλα αυτά τα χρόνια με συμβούλευαν, με ενημέρωναν, κρατούσαν αναπτερωμένο το ηθικό μου και άσβεστη τη δίψα για έρευνα. Επίσης, ευχαριστώ τη συντοπίτισσά μου και φίλη Αλεξάνδρα Κυριάκη για τις συζητήσεις μας πάνω στο Γυμνάσιο Παραμυθιάς. Ο συνταξιούχος συνάδελφος και διδάκτορας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Πούλης Κωνσταντίνος, ο οποίος δέχτηκε να μελετήσει τη διατριβή και να υποδείξει γλωσσικής φύσεως διορθώσεις, χαίρει του άπλετου σεβασμού μου και τον ευχαριστώ κι εκείνον θερμά.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στον σύζυγό μου, Θεόδωρο Κοντογεώργη, για τις ώρες, μέρες, εβδομάδες που κάθισε μαζί μου στο σπίτι και με βοήθησε να αφοσιωθώ όσο περισσότερο μπορούσα στην έρευνα.

Δρίκου Μαρία -Αγγελική

Κέρκυρα, 2022

Εισαγωγή

Α. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες¹, ως πληθυσμιακή ομάδα με ιδιαίτερα από το ευρύτερο εθνικό-θρησκευτικό-γλωσσικό της περιβάλλον γνωρίσματα² που ζούσε επίσης στην Ελλάδα ως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι ένα αντικείμενο μελέτης σε σύγχρονες ακαδημαϊκές έρευνες, ένα θέμα δημόσιας συζήτησης με διευρυμένη κρατική κλίμακα, αλλά πιο ευρείας έκτασης στην Αλβανία, ένα διπλωματικό, διακρατικό σημείο καμπής μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας που αναπαράγεται και αναδύεται ανά διαστήματα μέχρι σήμερα.

Ως αντικείμενο μελέτης υπόκειται και σε διακριτές κατηγορίες έρευνας³. Εξετάζεται η εθνολογική τους προέλευση⁴, η πολιτειακή τους παρουσία στην Ελλάδα

¹ Ο όρος Τσάμηδες μεταβάλλεται εννοιολογικά στον ιστορικό χρόνο. Αρχικά, έχει γεωγραφικό περιεχόμενο και περιλαμβάνει όλους τους κατοίκους της «Τσαμουριάς», μιας περιοχής ευρύτερης των σημερινών ορίων της Θεσπρωτίας. Στη συνέχεια, αποκτά γλωσσικό αντίκρισμα και με τον όρο αυτό δηλώνονται κυρίως οι αλβανόφωνοι κάτοικοι της περιοχής ανεξαρτήτως θρησκείας. Από την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος και σταδιακά πιο μετά, αποκτά ο όρος εθνотικό περιεχόμενο και αναφέρεται στον αλβανικής εθνотικής καταγωγής Μουσουλμάνο κάτοικο της Θεσπρωτίας. Στην παρούσα μελέτη, όπου αναφέρεται ο όρος Τσάμης θα εννοείται με το εθνотικό του περιεχόμενο, ενώ θα αναφέρονται και ως Μουσουλμάνοι Τσάμηδες για να τονιστεί η θρησκευτική διάκριση.

Αξίζει να αναφερθεί κι εδώ, μιας και θα αναφερθεί εκτενέστερα στο Κεφάλαιο 1, ότι για τους ντόπιους κατοίκους της περιοχής η θρησκευτική διάκριση των κατοίκων γινόταν, και μέχρι σήμερα ακόμα από ηλικιωμένους της περιοχής, χρησιμοποιώντας τον όρο Τούρκοι για όλους τους Μουσουλμάνους ανεξαρτήτως γλώσσας και εθνотικής καταγωγής. Βλ.: Γκότοβος, Αθ., 2014, «Τσαμουριά», Ταυτότητες στην κατοχική Θεσπρωτία και ο ρόλος της μουσουλμανικής μειονότητας, *Ιστορική μνήμη* 22, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σελ. 17 (υποσημ.).

² Πρόκειται λοιπόν για μία μειονотική ομάδα ή, χρησιμοποιώντας τον όρο του Μυλωνά, για μία «μη επικρατούσα εθνотική ομάδα» (Μυλωνάς, Χ, 2016, Οικοδομώντας το Έθνος, Ομοεθνεΐς, Πρόσφυγες, Μειονотότητες, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 72-87), ένα σύνολο ατόμων με διακριτά εθνικά, θρησκευτικά ή γλωσσικά χαρακτηριστικά από τους υπόλοιπους πολΐτες του κράτους που διαμένουν και συναΐσθηση, έστω και μυστική, της διακριτής πολιτισμικής τους ενότητας. Διαφοροποιείται εννοιολογικά από τον όρο μειονотτητα, μιας κι αυτή, πρόκειται για μία μη επικρατούσα εθνотική ομάδα στην οποία έχουν παραχωρηθεί μειονотτικά δικαιώματα.

³ Αυτό δε σημαΐνει πως δεν υπάρχουν ακαδημαΐκά άρθρα που εξετάζουν συνοπτικά όλη την πορεία τους, όπως: Hima, A., 2010, *The Cham Issue: Past, present and solutions in the light of European integration of South East Europe*, At: <http://ssrn.com/abstract=1899219>, Vickers, M., *The Cham Issue, Where to Now?*, Defense Academy of United Kingdom, January 2007, pp 1-11, Μιχαλόπουλος, Δ., 1993, *Τσάμηδες*, Αθήνα: Αρσενΐδης, Συροπλάκης, Α., 2020, Το ζήτημα των Τσάμηδων στο πλαίσιο των ελληνοαλβανικών σχέσεων και της ιταλικής βαλκανικής πολιτικής κατά τον Μεσοπόλεμο, *Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονΐκης κ.α.

από το 1913 και οι επικρατούσες συνθήκες διαβίωσής τους⁵, οι ενέργειές τους για την διεκδίκηση πολιτειακών, εκπαιδευτικών και πολιτικών τους δικαιωμάτων⁶ και τέλος, η δράση τους ως μειονοτική ομάδα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου⁷. Ανεξαρτήτως της προέλευσης των πηγών και των ερευνητών, πολλές φορές η ίδια η έρευνα οδηγεί σε διαφορετικά συμπεράσματα, αναδεικνύοντας το ζήτημα σε ένα από τα πλέον συγκρουσιακά⁸ ζητήματα ανάμεσα στις δύο χώρες.

⁴ Hart, L.K., 1999, Culture, Civilization, and Demarcation at the Northwest Borders of Greece, *American Ethnologist*, 26(1):196-220, Σπανδάγος, Ε., 2018, *Η αλυσοδεμένη Βόρεια Ηπειρος*, Αθήνα: Αίθρα, (ενότητα στ)

⁵ Manta, E. 2013, The Cham Albanians of Greece: a documentary history, Στο: *Southeast European and Black Sea Studies*, August 2013, σελ. 474-476, Manta, E. 2009, The Cams of Albania and the Greek State (1923-1945), *Journal of Muslim Minority Affairs*, Στο: https://www.academia.edu/7570145/The_Cams_of_Albania_and_the_Greek_State_1923-1945_, Μαντά, Ε., 2004, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου 1923-2000*, Θεσσαλονίκη: Ι.Μ.Χ.Α., Μπαλτσιώτης, Λ., 2009, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1912-1939): Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

⁶ Sadiku, B., (2016), Cham Issue during the Peace Conference in Paris 1919, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol 7 , No 4, July 2016, Rome: MCSER Publishing, Puto, A.D., (2001). *Çështja Shqiptare në Aktet Ndërkombëtare Pas Luftës I Botërore. Vol. III.* (Albanian Issue in the International Acts after the First World War) Tiranë: albin, Gozubenli.A., Cavusoglu, H., 2018, The Rights of the Cham Albanians of Greece in the Context of the Treaty of Lausanne, *Fifth International Conference "Education and Social Sciences-Challenges towards the Future"*, 10 March 2018 (ICES V- 2018), V.3, Tirana, σελ. 220-231

⁷ Lambros Baltsiotis, 2011, The Muslim Chams of Northwestern Greece, *European Journal of Turkish Studies [Online]*, 12, Στο: URL :<http://ejts.revues.org/4444>, Llalla, Ar., 2017, *The Greek collaborationists, designers and leaders of the genocide in Chameri (1944-1945)*, Tetova: LUMA, Tsoutsoumpis, S., 2015, Violence, resistance and collaboration in a Greek borderland: the case of the Muslim Chams of Epirus, *Qualestoria*, n. 2, Dicembre 2015, 119-138, Συλλογικό, 2018, *Στα καλντερίμια της σιωπής, πηγαίνοντας προς το απόσπασμα: Πρακτικά εκδηλώσεων μνήμης, ιστορίας και πολιτισμού*, Σταυροχώρι 2015-2016, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος

⁸ Για τον Quolton κ.α. «συγκρουσιακά θέματα θεωρούνται εκείνα για τα οποία ένας αριθμός ανθρώπων επιχειρηματολογεί σχετικά μ' αυτά, χωρίς να καταλήγει σε αδιαμφισβήτητο συμπέρασμα» (Oulton, C., Day, V., Dillon, J., & Grace, M. 2004. "Controversial issues: Teachers' attitudes and practices in the context of citizenship education." *Oxford Review of Education*, τ. 30, τ. 4, Δεκέμβρης 2004, στο: http://www.researchgate.net/publication/239924047_Controversial_issues_teachers'_attitudes_and_practices_in_the_context_of_citizenship_education). Για τον Stradling (1985) «είναι εκείνα τα θέματα για τα οποία η κοινωνία μας είναι σαφώς διαιρεμένη και σημαντικές ομάδες μέσα σ' αυτήν υποστηρίζουν διαφορετικές ερμηνείες ή λύσεις, βασισμένες σε διαφορετικές αξίες», ενώ ο Bailly (1975) προτείνει ως συγκρουσιακά τα ζητήματα που πλήθος ανθρώπων θα διαφωνούν για τις «δηλώσεις και τους ισχυρισμούς» πάνω σε συσχετισμούς για αυτό το ζήτημα (Στο (Oulton, C., Day, V., Dillon, J., & Grace, M. 2004, ό.π., σελ. 4909-491). Ο Berg et al. ονοματίζει συγκρουσιακά όλα τα θέματα «στα οποία υπάρχουν ανταγωνιστικές αξίες ή συμφέροντα, πολιτική ευαισθησία, που διεγείρουν έντονα συναισθήματα, που έχουν περίπλοκο αντικείμενο ή που είναι τοπικού ενδιαφέροντος» (Berg et al., 2003, *Teaching controversial*

Από το 2013, το Columbia University και το Ινστιτούτο για τη Μελέτη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της Νέας Υόρκης (σε συνεργασία με το Harriman Institute) διοργάνωνε έναν Ιστορικό Διάλογο για το Τσάμικο Ζήτημα (Historical Dialogue on Cham Issues) με τη συμμετοχή Ελλήνων, Αλβανών και άλλης καταγωγής ακαδημαϊκών. Στην πρώτη συνάντηση, τέθηκαν επί τάπητος οι ερευνητικές διαφωνίες και αποφασίστηκε μια εκ νέου συνάντηση και έναρξη συνομιλιών την επόμενη χρονιά. Στη δεύτερη κιόλας συζήτηση, υπήρξε μια κατάθεση θέσεων και επιχειρημάτων για την παρουσία και δράση των Τσάμηδων στον Β' Π.Π.⁹ Για τη συνέχιση του εγχειρήματος δεν υπάρχουν δημοσιευμένες τοποθετήσεις που να το προωθούν.

Στην αλβανική βιβλιογραφία, οι Τσάμηδες ως πληθυσμιακή ομάδα παρουσιάζουν ενδιαφέρον τα τελευταία τριάντα χρόνια. Μέχρι την πτώση του Κουμμουνιστικού Κόμματος της Αλβανίας (το ονομαζόμενο ως Κόμμα Εργασίας Αλβανίας -Partia e Punës e Shqipërisë) και τη διάλυση της Λαϊκής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Αλβανίας το 1991 ουδεμία συλλογική διεκδίκηση δεν είχε λάβει χώρα για τον πληθυσμό αυτό. Απεναντίας, οι πρωτεργάτες των γεγονότων στη Θεσπρωτία κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου Nuri, Mazar και Xhemil Dino θεωρήθηκαν «εχθροί του λαού» με τον Mazar να εκτελείται το 1948 από τις κουμμουνιστικές δυνάμεις¹⁰, ενώ εν συνόλω οι όποιες τοποθετήσεις αναφορικά με

issues: a European Perspective, London: CiCe Central Coordination Unit, σελ. 3, στο <https://metranet.londonmet.ac.uk/fms/MRSite/Research/cice/pubs/guidelines/guidelines-01.pdf>). Απευθυνόμενη στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, ο Κόκκινος κ.α.(2010) δηλώνουν συγκρουσιακά τα θέματα που δεν επιλύονται προσφεύγοντας σε τεκμήρια, καθώς τα εμπλεκόμενα κοινωνικά μέλη διαφωνούν ως προς την εξεύρεση καθολικά αποδεκτής λύσης (Κόκκινος Γ., Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Ελ. Λεμονίδου, 2010, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της ιστορίας*, Αθήνα: Ναόγραμμα, σελ. 121-122).

Συνοπτικά: συγκρουσιακά θα μπορούσαν να δηλωθούν όλα εκείνα τα ζητήματα που προκαλούν διγνώμεις ή λεκτικούς και μη παροξυσμούς ακόμα και σήμερα, όχι μόνο στους πρωταγωνιστές, αλλά στο σύνολο της κοινωνίας. Διχάζουν την κοινή γνώμη και διεγείρουν συναισθηματικές οξύνσεις που προέρχονται από διαφορετικές ιδεολογικές, εθνικές, ηθικές ή πολιτισμικές αντιλήψεις του κάθε εμπλεκόμενου. Βεβαίως, καθίσταται αρωγός τους η λεξικολογική χρήση και ανάκληση εννοιών και νοημάτων που κινητοποιούν συναισθηματικές εκκενώσεις και εκτοξεύσεις.

⁹Η τοποθέτηση του Έλληνα καθηγητή, κ. Μπαλτσιώτη, κατατίθεται εδώ: https://www.academia.edu/26082873/HISTORICAL_DIALOGUE_ON_CHAM_ISSUES_Columbia_University_2014

¹⁰ Llalla, A., 2017, *The Greek collaborationists, designers and leaders of the genocide in Chameria (1944-1945)*, Tetova: LUMA, σελ.95

τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες την περίοδο αυτή είχαν εκλείψει και «η φωνή τους είχε σωπάσει από το καθεστώς»¹¹.

Μετά το 1991, το Chameria National Political Association (Εθνική Πολιτική Οργάνωση Τσαμουριάς- Chameria Shoqeria Politike Atdhetare, CSPA) ιδρύεται με στόχο την υπεράσπιση των συμφερόντων του λαού της Τσαμουριάς, αλλά και την κινητοποίηση του Αλβανικού Κράτους προς τη διπλωματική διεκδίκηση της παρουσίας των Μουσουλμάνων Τσάμηδων¹². Τρία χρόνια μετά, ορίζεται με τον νόμο 7839 του Αλβανικού Κοινοβουλίου η 27^η Ιουνίου ως Ημέρα Μνήμης της «γενοκτονίας» των Τσάμηδων¹³. Έκτοτε, το αλβανικό ακαδημαϊκό ενδιαφέρον προσανατολίζεται προς την ανάδειξη των συνθηκών διαβίωσης των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στο ελληνικό κράτος, των διπλωματικών ενεργειών που συντελέστηκαν από το αλβανικό κράτος στο Μεσοπόλεμο με στόχο τη βελτίωσή τους, αλλά και την εξιστόρηση των γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου¹⁴.

Επιπλέον, καταλυτική υπήρξε η δημοσίευση του βιβλίου «Dokumente për Çamërinë: 1912-1939»¹⁵ το 1999 από την καθηγήτρια του Αλβανικού

¹¹ Βλ. Vickers, M., The Cham Issue , Albanian National &property claims in Greece, April 2002, *Conflict Studies Research Centre*, σελ. 8-9 στο: https://www.files.ethz.ch/isn/38679/2002_Apr_2.pdf, σελ. 9

¹² Vickers, M., The Cham Issue , Albanian National &property claims in Greece, April 2002, *Conflict Studies Research Centre*, σελ. 8-9 στο: https://www.files.ethz.ch/isn/38679/2002_Apr_2.pdf

¹³ Vickers, 2002, ό.π., σελ. 9, και Μαργαρίτης, Γ, 2005, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 170

¹⁴ Ενδεικτικά αναφέρονται: Hima, A., 2010, *The Cham Issue: Past, present and solutions in the light of European integration of South East Europe*, At: <http://ssrn.com/abstract=1899219>
Sadiku, B., (2016), Cham Issue during the Peace Conference in Paris 1919, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol 7 , No 4, July 2016, Rome: MCSER Publishing, Puto, A.D., (2001). *Çështja Shqiptare në Aktet Ndërkombëtare Pas Luftës I Botërore. Vol. III. (Albanian Issue in the International Acts after the First World War)* Tiranë: albin, Gozubenli.A., Cavusoglu, H., 2018, The Rights of the Cham Albanians of Greece in the Context of the Treaty of Lausanne, *Fifth International Conference "Education and Social Sciences- Challenges towards the Future"* , 10 March 2018 (ICES V- 2018), V.3, Tirana, σελ. 220-231, Meta, B., Kosova dhe Çamëria në gjysmën e parë të shek.XX – Një vështrim krahasues (Kosova and Çamëria in the First Half of the XXth Century – A Comparative Look), 2005, *Studime Historike*, 3-4, Tirane: Qendra e Studimeve Albanologjike, Kretsi, G., 2005, Pronësia në Çamëri. Vështrime rreth konflikteve politike e shoqërore midis dy luftërave (Property Relations in Chameria. Aspects of Political and Social Conflicts in the Interwar Time), *Studime Historike*, 1-2, Tirane: Qendra e Studimeve Albanologjike, Xhufi, P, 2015, Chamuria's tragedy during the World War II, *Studia Albanica*, v. 1, Tirane κ.α.

¹⁵ Το βιβλίο αυτό, γραμμένο στα αλβανικά, αποτέλεσε την κύρια πηγή αρχειακού υλικού από την Αλβανία που χρησιμοποίησε και η Μαντά στο βιβλίο της *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, 2004, Θεσσαλονίκη: I.M.X.A.

Πανεπιστημίου Kaliopi Naska, το οποίο αποτελεί μεταγραφή των κρατικών αλβανικών αρχείων για την περιοχή της Τσαμουριάς επιτρέποντάς μας την αντιδιαστολή των παρεχόμενων πληροφοριών από κάθε κράτος. Σε συνεργασία με το Κέντρο Αλβανικών Σπουδών που εδρεύει στο Λονδίνο, εκδόθηκε το 2013 ένα ακόμη βιβλίο στην αγγλική γλώσσα «*The Cham Albanians in Greece : a documentary history*» των ιστορικών Elsie, R και Jasini, R. και του διπλωμάτη ιστορικού Destani, B, που αποτελεί μια αντικειμενική και ολοκληρωμένη ιστορική καταγραφή συνολικά για την παρουσία των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στην Ελλάδα.

Το ζήτημα των Τσάμηδων, ως ένα ανοιχτό διπλωματικό ζήτημα¹⁶ για την Αλβανία¹⁷, απασχολεί κατά καιρούς και τον ελληνικό έντυπο ή ηλεκτρονικό τύπο¹⁸.

¹⁶ Περισσότερα σχετικά με το θέμα, βλ.: , Κούζας, Ιωαν. 2013, *Ελληνοαλβανικές σχέσεις (1990-2010): οι διμερείς σχέσεις υπό το πρίσμα της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και του ζητήματος των Τσάμηδων*, Διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

¹⁷ Δεν θα μπορούσε όμως να υποστηριχτεί το ίδιο και για την Ελλάδα. Επίσημα, τελευταία φορά τον Οκτώβριο του 2016 ο Υπουργός Εξωτερικών Κοτζιάς σε συνέντευξή του στην εφημερίδα «Το Έθνος της Κυριακής» αναφέρει το λεγόμενο τσάμικο ως ένα «ανύπαρκτο θέμα» και σχολιάζοντας την επιμονή της Αλβανικής Κυβέρνησης στο ζήτημα αναφέρει πως «το ζήτημα εκείνων των Τσάμηδων που έκαναν εγκλήματα πολέμου στην Ελλάδα έχει κριθεί από τα δικαστήρια οριστικά και αμετάκλητα. Το τσάμικο αφορά αυτούς και όχι τις 160.000 ή και παραπάνω των Αλβανών-Τσάμηδων που ουδεμία σχέση είχαν και ούτε έχουν με την Ελλάδα και τα εγκλήματα εκείνης της εποχής.» (Ανακοινώσεις ΥΠΕΞ, 16/10/2016, Στο: <https://www.mfa.gr/epikairoτητα/diloseis-omilies/sunenteuxe-upourgou-exoterikon-kotzia-sten-eph-ethnos-tes-kuriakes-kai-ton-demosiographo-giorgo-skaphida.html>).

Ακόμα πιο παλιά, τον Οκτώβρη του 2004, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κωσταντίνος Στεφανόπουλος σε τριήμερη επίσημη επίσκεψή του στα Τίρανα και σε από κοινού δηλώσεις με τον Αλβανό ομόλογό του θα αναφέρει πως «για το θέμα των Τσάμηδων... δεν υπάρχει λόγος να μιλήσουμε, είναι πολύ παλαιό, δημιουργήθηκε εδώ και εξήντα χρόνια, την εποχή που υπήρχε όχι απλώς μία πολύ δύσκολη κατάσταση μεταξύ των δύο κρατών αλλά υπήρχαν ακόμη εκείνη την εποχή και διεκδικήσεις της Ελλάδος έναντι της Αλβανίας οι οποίες έχουν ολοκληρωτικά εξαλειφθεί. Η Ελλάδα έχει παραιτηθεί πάσης τέτοιας σκέψεως. Πιστεύω ότι όλα αυτά τα γεγονότα που αναφέρονται σε όλη εκείνη την εποχή πρέπει να τυχουν της αυτής γενικής λησμοσύνης», δηλώνοντας κι εκείνος με τη σειρά του ότι για την Ελλάδα το ζήτημα δεν τίθεται σε οποιαδήποτε συζήτηση. (Ανακοινώσεις του ιστότοπου της Προεδρίας της Ελληνικής Δημοκρατίας: <https://www.presidency.gr/diloseis-ton-proedron-ellados-kai-alvanias-k-k-stefanopoyloy-kai-a-moisiu-meta-ti-synantisi-toys-sta-tirana/?print=print>)

¹⁸ Ενδεικτικά: Μπαλτζώης, Ι., Οι Τσάμηδες και η ιστορική αλήθεια. Οι εξελίξεις σήμερα, 11/2/18, στο : <https://www.liberal.gr/apopsi/oi-tsamides-kai-i-istoriki-alitheia-oi-exelixeis-simera/190008>, Στούκας, Μ., Οι Τσάμηδες μετά τον πόλεμο-Η ένταξή τους στον ΔΣΕ κατά τον εμφύλιο πόλεμο, 30/6/2019, στο: <https://www.protothema.gr/stories/article/904128/oi-tsamides-meta-ton-polemo-i-edaxi-tous-ston-dse-kata-ton-elliniko-emfulio/>, Δεμέτης, Χ, Ποιοι ήταν οι Τσάμηδες, Η συνεργασία με τους Ναζί και η «Μεγάλη Αλβανία», 13/6/2016, στο: <https://www.news247.gr/afieromata/poioi-itan-oi-tsamides-i-synergasia-me-toys-nazi-kai-i-megali-alvania.6434237.html>, Μαντά, Ε., Ματιές στην ιστορία: Τσάμηδες και Τσαμουριά, 11/6/2016, στο: <https://eleftherostypos.gr/istories/%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b9%ce%ad%cf%82->

Κυρίως πρόκειται για ιστορικά αφιερώματα ή άρθρα ακολουθούμενα κάποια διπλωματική ενέργεια που λαμβάνει χώρα στην Αλβανία και στόχο έχουν να θυμίσουν κυρίως τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Στην ελληνική βιβλιογραφία, η ιστορία των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, και δη η εκπαιδευτική τους ιστορία και πορεία, έχει απασχολήσει αρκετούς μελετητές, αλλά όχι αυτή καθαυτή. Η ενασχόλησή τους, είτε συνέπιπτε με τη μελέτη τους για την περιοχή της Θεσπρωτίας, είτε αντιμετωπίζοντάς τους ως μια ακόμα γλωσσικο-θηρσκευτική μειονοτική ομάδα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος στο πρώτο μισό του 20^{ου} αι., είτε χρησιμοποιώντας και διαφωτίζοντας την ιστορία ως απάντηση σε ενδεχόμενες σύγχρονες αλυτρωτικές βλέψεις της γείτονας χώρας ή συνδυαστικά με τις ελληνοαλβανικές σχέσεις. Ελάχιστοι είναι εκείνοι που ασχολήθηκαν κατεξοχήν με τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες.

Στην πρώτη κατηγορία, λογίζονται οι τοπικοί κυρίως συγγραφείς που βέβαια η προσφορά τους είναι ανεκτίμητη. Ο Κρασίτης, πολυγραφότατος και γνήσιος λόγιος της Ηπείρου, παρέχει αναφορές για τη πληθυσμιακή αυτή ομάδα και στους τόμους του Θεσπρωτικά, αλλά πρωτίστως και στα δύο βιβλία του με τίτλο *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας: (ΙΕ' μέχρι και Κ' αιώνα)/1986* και *Η Ιστορική αλήθεια για τους μουσουλμάνους Τσάμηδες/1992*. Και στα δύο αυτά τοποθετείται η πορεία τους με λεπτομερείς αναφορές, αλλά απουσιάζουν κατά περιπτώσεις οι αρχειακές αναφορές. Παρόλα αυτά, παρατηρείται το φαινόμενο οι εκ των υστέρων αρχειακές αναφορές να επιβεβαιώνουν τον Κρασίτη. Στη συνέχεια αυτών, αξιόλογο είναι το βιβλίο του Βακαλόπουλου¹⁹ που αναφέρεται στην ιστορία όλης της Ηπείρου και εγγίζει ζητήματα διαβίωσης και κοινοτικής/πολιτικής λειτουργίας των Τσάμηδων.

Συνέχεια του προηγούμενου αποτελεί και ο Γ. Σάρρας που με τη συστηματική του μελέτη για τη Θεσπρωτία παρέχει άξιες πηγές μελέτης (*Η Θεσπρωτία δια μέσου των αιώνων: 40.000 π.Χ. μέχρι σήμερα/ 1998*). Ο ακαδημαϊκός Σούλης στις *Ιστορικές Αναδρομές στην Θεσπρωτία* αναφέρεται επίσης στους Τσάμηδες εξετάζοντας αρχειακό υλικό, το οποίο όμως δεν αναφέρει πάντα ξεκάθαρα.

%cf%83%cf%84%ce%b7%ce%bd-
%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%81%ce%af%ce%b1-
%cf%84%cf%83%ce%ac%ce%bc%ce%b7%ce%b4%ce%b5%cf%82-
%ce%ba%ce%b1%ce%b9-t%cf%83%ce%b1%ce%bc%ce%bf/

¹⁹ Βακαλόπουλος, Κ. 2007, *Ιστορία της Ηπείρου, Από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*, γ' εκδ., Θεσσαλονίκη: Σταμούλη

Ο Π. Χρήστου το 2011 δημοσίευσε το βιβλίο «*Το Καλειδοσκόπιο της ...Θεσπρωτίας*» και πρόκειται για μια έρευνα της διοικητικής ιστορίας της Θεσπρωτίας από τους αρχαίους χρόνους ως τους καλλικρατικούς δήμους παρέχοντας πληροφορίες και για την πληθυσμιακή εξέλιξη χωριών και κοινοτήτων, αλλά και αλλαγές τοπωνυμίων στην περιοχή, όπου υπήρχαν Μουσουλμάνοι Τσάμηδες.

Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το δίτομο έργο του Παραμυθιώτη Γ. Παρόλα «*Γη Θεσπρωτών*» (2012) που αναφέρει την τοπική ζωή και τις συνήθειες στο «*Θυάμ Σαντζάκ-Θυαμουριά- Τσιαμουριά*» στο τρίτο μέρος του δεύτερου τόμου του.

Στην δεύτερη κατηγορία, ανήκουν εκείνοι οι μελετητές που ασχολήθηκαν με τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες από τη μεριά της μειονοτικής ομάδας ως εθνοτικής-θρησκευτικής ή καθαρά γλωσσικής, αναζητώντας και τη σύνδεσή της μ' άλλες ανά την ελληνική επικράτεια.

- Ο Τσιούμης με τα έργα του *Λεπτές ισορροπίες/ 2010* και *Μειονοτικές ομάδες στην Ελλάδα(1919-1945)/2008* επιχειρεί να δια φωτίσει και εκπαιδευτικά το θέμα χωρίς όμως να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες, ενώ δεν ασχολείται αποκλειστικά με το ζήτημα παρά σε επίπεδο εισήγησης.
- Μια δημοσιευμένη εισήγηση αποτελεί και το δεύτερο μέρος του βιβλίου του Μαργαρίτη «*Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες*»²⁰ που αναφέρεται στους Τσάμηδες διαπερνώντας χρονικά όλη τη διαδρομή τους στο ελληνικό κράτος, κυρίως όμως ασχολείται με τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου καταθέτοντας μάλιστα στο παράρτημα έγγραφα προς την Γ.Δ.Η. εκ μέρους της Νομαρχίας, της Προσωρινής Διοικήσεως, του Υπουργού Εσωτερικών, αλλά και εκθέσεις του ΚΚΕ προς το Γραφείο Περιοχής Ηπείρου αναφορικά με την κατάσταση στη Θεσπρωτία και τη δράση του ΕΔΕΣ αναφορικά με τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες.
- Διαφωτιστικό από την σκοπιά της ΚτΕ και των επιδράσεων αυτής στην άσκηση πολιτικών απέναντι και στην μειονοτική ομάδα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων αποτελεί η παραγωγή της Διβάνη *Ελλάδα και μειονότητες/2008* που επεξεργάζεται αρχειακό υλικό ειδικά για το κομμάτι της ανταλλαγής

²⁰ Το πρώτο μέρος αναφέρεται στους Έλληνες Εβραίους. Βλ.: Μαργαρίτης, Γ, 2005, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα

παρέχοντάς μας στοιχεία σχετικά με τα διαβήματα κάθε χώρας στην ΚτΕ και την επεξεργασία αυτών από τα αντίστοιχα όργανα.

Σημαντική πηγή πληροφοριών αποτελούν διδακτορικές διατριβές για τους μειονοτικούς πληθυσμούς που κατατέθηκαν τα τελευταία χρόνια:

- ο Ο Γκλαβίνας το 2008 κατέθεσε τη διατριβή με τίτλο *«Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης, σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες»* η οποία διαπερνά κάθε πτυχή της ζωής των Μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων την περίοδο αυτή, συνεπώς και των Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν τα μεταναστευτικά ρεύματα ως το 1923, οι πρακτικές της ελληνικής διοίκησης κυρίως απέναντι στην μουσουλμανική ιδιοκτησία, την εκλογική τους συμπεριφορά, την εκπαίδευσή τους και τον ρόλο τους στον προπαγανδιστικό μηχανισμό, αλλά και οι σχέσεις του μουσουλμανικού στοιχείου με το χριστιανικό και η δομή της μουσουλμανικής κοινότητας. Υπάρχουν σ' όλο το έργο του αναφορές για τη μειονοτική ομάδα που μας ενδιαφέρει κυρίως.
- ο Το 2015, μελετώντας την *«Μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου»*, ο Β. Κολλάρος πραγματεύεται τις ενέργειες του πολιτικού όσον αφορά τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες. Στο Πέμπτο κεφάλαιο της διατριβής του αφιερώνει περί τις είκοσι σελίδες στη γεωγραφική προσέγγιση της Τσαμουριάς, τα πληθυσμιακά δεδομένα, στον αντίκτυπο των πολιτικών διεργασιών των ετών 1924-1928 στην μειονοτική ομάδα των Τσάμηδων και φυσικά στη δράση του Βενιζέλου και της ελληνικής διοίκησης σχετικά με τα κτήματά τους.
- ο Το 2017, η Παυλίδου ασχολείται με την *«Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση ξενόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1912-1940»*, ενώ στις σελίδες 410-428 αναφέρεται συγκεκριμένα στην εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους αναφορικά με τους Τσάμηδες από το 1912 ως το 1940 έχοντας πρώτα αναλύσει στις σελίδες 62-81 την εθνοτική τους καταγωγή, την πληθυσμιακή τους και κοινωνική κατάσταση και τέλος, τις διεργασίες της επικείμενης ανταλλαγής τους .

Στην τρίτη κατηγορία, ανήκουν βιβλία, όπως *Τσαμουριά* του Α. Γκότοβου²¹ που με μελέτη και έκθεση αρχειακών πηγών εξετάζει και τοποθετεί τα συμπεράσματά του, όσον αφορά τη συλλογική δράση του μουσουλμανικού τσάμικου στοιχείου της Θεσπρωτίας απέναντι στο χριστιανικό υπό την ανοχή και συνεργασία των Ιταλικών αρχικά και των Γερμανικών, στη συνέχεια, αρχών με απώτερο στόχο την εκκαθάριση της περιοχής από το χριστιανικό στοιχείο (ελληνόφωνο και αλβανόφωνο) και την προσάρτησή της στην επιδιωκόμενη «Μεγάλη Αλβανία». Το 2019 κυκλοφόρησε και το βιβλίο του πρώην βουλευτή Θεσπρωτίας Αντώνη Μπέζα «*Τσάμηδες, Διεκδικήσεις και η αλήθεια*»²² με επιμέρους κεφάλαιο να γράφεται από τον Γκότοβο και να συμπεριλαμβάνονται κείμενα του πρώην βουλευτή Θεσπρωτίας και Επάρχου Σ. Αθανασάκου και του Επιθεωρητή δημοτικών σχολείων Ιωαν. Αρχιμανδρίτη.

Ξεχωριστή κατηγορία αποτελούν οι τρεις παρακάτω μελέτες που πραγματεύονται τις δραστηριότητες των Μουσουλμάνων Τσάμηδων σε κάθε πτυχή της ζωής τους όσο λογίζονταν Έλληνες υπήκοοι.

- ο Ήδη από το 1993, ο Μιχαλόπουλος με το βιβλίο του *Τσάμηδες* επιχειρεί να φωτίσει ιστορικά την δεκαετία του 1920 με αρχεία από τη Ρώμη, την Αθήνα, το Λονδίνο και την Ουάσιγκτον ή όπως αναφέρεται στο οπισθόφυλλο του βιβλίου του «να εξοικειώσει το ελληνικό κοινό με ζήτημα που υπήρξε πηγή δεινών». Στο έργο του, ο αναγνώστης πληροφορείται για όλες τις διπλωματικές εξελίξεις γύρω από το τσάμικο κυρίως από το 1923 ως το 1928, ενώ στο τελευταίο κεφάλαιο η αφήγηση χρονικά φτάνει ως το 1944.
- ο Η αδημοσίευτη διατριβή του Λ. Μπαλτσιώτη το 2009 με τίτλο «*Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1912-1939): Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*» ασχολείται με τις διπλωματικές ενέργειες που λάμβαναν χώρα, αλλά και τη στάση του Ελληνικού Κράτους όσον αφορά τη μειονοτική ομάδα, αναδεικνύοντας κάθε ρυθμιστικό παράγοντα της εποχής: από την γεωγραφική και πολιτισμική σύνθεση της περιοχής επί Οθωμανοκρατίας, την εμφάνιση του αλβανικού εθνικισμού και την ανυπαρξία των συνόρων ως το 1920, ως

²¹ Ο.π.

²² Μπέζας, Αν, 2019, *Τσάμηδες, Διεκδικήσεις και η Αλήθεια*, Αθήνα: Σύνολο

τις κοινοτικές εξελίξεις μέχρι το 1939. Τέμνοντας χρονικά τη διατριβή του, προσπελάζει κάθε πτυχή της ζωής τους αναφερόμενος και στην εκπαίδευσή τους στις σελίδες 63-69, 186-195, 279-283 και 345-357.

- ο Επίσης, στο βιβλίο της Μαντά (2004) «*Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου 1923-2000*» κατατίθενται με τεκμηριωμένες αναφορές πληροφορίες για την ύπαρξη και δράση τους. Στις σελίδες 43 ως 55 και 95 ως 108 εναποθέτει μάλιστα τις εκθέσεις επιθεωρητών, κυρίως όσον αφορά την εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή, που αποτελεί μέχρι στιγμής την πιο άρτια αναφορά για την εκπαίδευση των Τσάμηδων. Ταυτόχρονα, μελετά αλβανικά έγγραφα από τα Γενικά Αρχεία της Αλβανίας, όπως έχουν εκτυπωθεί σε βιβλίο, και συνθέτει μ' αυτά μια πιο σφαιρική εικόνα. Βέβαια, δεν εστιάζει σε κανένα σημείο στις παιδαγωγικές τάσεις της εποχής, στην επίδραση αυτών, στα νομοθετικά διαβήματα και στην ολοκληρωμένη εκπαιδευτική πολιτική του κράτους. Περιορίζει το ενδιαφέρον της στη δράση των επιθεωρητών και στις αναφορές αυτών.

Από τη βιβλιογραφική σύνοψη που επιχειρήθηκε παραπάνω θα μπορούσαν να εξαχθούν τα εξής:

- Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες έχουν απασχολήσει τους μελετητές ως μειονοτική ομάδα αναφορικά με το ζήτημα της ανταλλαγής τους και τις διπλωματικές-πολιτικές ενέργειες που έλαβαν χώρα την περίοδο αυτή σε ικανοποιητικό βαθμό. Έχουν έρθει στο φως έγγραφα που μας επιτρέπουν να έχουμε μια πλήρη εικόνα για τις κινήσεις και του Ελληνικού Κράτους, αλλά και του Αλβανικού στην Κοινωνία των Εθνών, αλλά και για τα υπομνήματα που κατατέθηκαν από κάποιες τοπικές κοινότητες μέσω του ενός ή του άλλου κράτους.
- Οι περισσότερες έρευνες αναδεικνύουν τα θέματα σύγκρουσης της μειονοτικής ομάδας με το Ελληνικό Κράτος, όπως το ζήτημα των μουσουλμανικών κτημάτων και των αποζημιώσεων, ως σημεία καμπής στις σχέσεις των δύο μερών και αδυναμίας κοινής συμβίωσης. Καθοριστικός καθίσταται και ο ρόλος της Αλβανίας σ' αυτό.
- Σχεδόν όλες οι έρευνες συναινούν στον σημαντικό ρόλο που έπαιξαν στις πολιτικές διεργασίες και στις εκπαιδευτικές ενέργειες του

Ελληνικού κράτους απέναντι στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες η αβεβαιότητα της παραμονής τους στην Ελλάδα και η εξαίρεσή τους ή μη από την ανταλλαγή των πληθυσμών.

- Η πλειοψηφία των μελετών αναλύει εν τάχει την εκπαιδευτική πολιτική του Ελληνικού Κράτους απέναντι στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες συνυφασμένη με τις εκάστοτε πολιτικές διεργασίες που λάμβαναν χώρα σ' αυτό, αλλά καμία δεν εστιάζει στις παιδαγωγικές τάσεις που αναδεικνύονταν τη περίοδο εκείνη ή στα εκπαιδευτικά διαβήματα εν συνόλω τους κράτους.
- Η εκπαίδευση στη Θεσπρωτία τα χρόνια από την ένταξη της περιοχής στο ελληνικό κράτος ως το 1940 δεν έχει εξεταστεί διεξοδικά²³. Οι όποιες αναφορές υπάρχουν από έγγραφα της Γ.Δ.Η. ή του ΥΠΕΞ για την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων και παρατίθενται αρκετά περιληπτικά. Δεν έχουν εξαχθεί δεδομένα για την εκπαίδευση²⁴ εν συνόλω στον νομό, άρα και για εκείνη της μειονοτικής ομάδας.

B. Σκοπός και επιμέρους στόχοι της εργασίας- Ερευνητικά ερωτήματα

Εξετάζοντας τη βιβλιογραφία που αναφέρθηκε, γίνεται κατανοητό ότι οι έρευνες επιχειρούν κυρίως να αναδείξουν τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες ως έναν μουσουλμανικό πληθυσμό που εντάχθηκε στα όρια του ελληνικού κράτους το 1913 και εξετάζονται πρωτίστως οι συνθήκες διαβίωσής τους, οι διαδικασίες προσαρμογής τους από μια πολυπολιτισμική αυτοκρατορία όπως ήταν η Οθωμανική σ' ένα ετερόθρησκο κράτος νεωτερικής σύνθεσης, αλλά και οι πολιτικές διεργασίες που συντελέστηκαν για να εξαιρεθούν της Υποχρεωτικής Ανταλλαγής των

²³ Έχουν γίνει όμως έρευνες για την εκπαίδευση στην περιοχή πριν από το 1913, αλλά και μετά του 1940. Ενδεικτικά αναφέρονται: Οικονόμου, Φ., 1987, *Τα σχολεία της Ενιαίας Ηπείρου στους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1453-1913)*, Αθήναι, Φούκης, Χ., 2008, *Η βασική εκπαίδευση στη Θεσπρωτία (ύστερη τουρκοκρατία, 1854-1913)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Π.Τ.Ν., Παπαδημητρίου, Σ., 2006, *Εθνικός και κοινωνικός ρόλος του νηπιαγωγείου: η περίπτωση του νομού Θεσπρωτίας (1949-1982)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

²⁴ Το 2020 υπήρξε μια Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία της Αλεξάνδρα Κυριάκη από το Π.Μ.Σ. Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου με τίτλο «Η μέση εκπαίδευση στη Θεσπρωτία τη δεκαετία του 1930-1940: Το Γυμνάσιο Παραμυθιάς ως πεδίο άσκησης πολιτικής.

πληθυσμών , είτε προέρχονταν από το Ελληνικό Κράτος, είτε από το Αλβανικό²⁵, είτε από διεθνείς οργανισμούς που είχαν αναλάβει την επίλυση μειονοτικών ζητημάτων των χωρών. Από το 1926 που εξαιρούνται οριστικώς της ανταλλαγής ως το 1940 περιορίζονται ελαφρώς οι αναφορές γι' αυτή τη μειονοτική ομάδα, αλλά η θεματολογία είναι σχεδόν η ίδια: οι συνθήκες διαβίωσης, η ανάδειξή τους σε εθνοθηρησκευτική μειονοτική ομάδα, τα εκκρεμή προς επίλυση ζητήματα με το Ελληνικό κράτος, οικονομικής φύσεως κυρίως, η ανάδειξη των ελληνοαλβανικών σχέσεων και η εμπλοκή των Μουσουλμάνων Τσάμηδων σ' αυτές, η κοινοτική και πολιτειακή τους παρουσία στην Ελλάδα.

Η εκπαίδευσή τους δε, αντιμετωπίζεται ως ένα ζήτημα εξωτερικής πολιτικής μέσα από έγγραφα του ΥΠΕΞ και της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου. Οι όποιες εκπαιδευτικές αναφορές γίνονταν ώστε να κατατεθούν δεδομένα σε διακρατικές συνόδους ή να αποτελέσουν απάντηση σε υπομνήματα που κατήγγειλαν το ελληνικό κράτος για την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση αναδεικνύει ότι έτσι έχει αντιμετωπιστεί και η εκπαίδευσή τους από την πλειοψηφία των μελετητών, καθώς δεν συνδέεται με τις παιδαγωγικές τάσεις της εποχής, αλλά μόνο με την εξέλιξη των ελληνοαλβανικών σχέσεων- χωρίς να υποστηρίζεται ότι η προσέγγιση αυτή είναι λανθάνουσα-.

Το άνωθεν κενό λοιπόν που προκύπτει από την εξέταση της βιβλιογραφικής ανασκόπησης καλείται να καλύψει η παρούσα μελέτη. Οι Τσάμηδες μαθητές αντιμετωπίζονται ως μαθητικός πληθυσμός που αλληλεπιδρά και συνδιαμορφώνει το εκπαιδευτικό του πλαίσιο σε σχέση με την ασκούμενη εκπαιδευτική πολιτική του κράτους. Η τελευταία εξετάζεται κεντρικά, όσον αφορά συνολικά τις μειονοτικές ομάδες, αλλά και τοπικά μέσα από τις θέσεις και τη δράση τοπικών φορέων και εκφραστών της, όπως των Επιθεωρητών και των Επαρχών. Ερευνώνται και κατατίθενται οι προτάσεις των υπηρεσιακών οργάνων και τοποθετούνται στο σύγχρονό τους πλαίσιο.

Το ξεχωριστό της παρούσας μελέτης έχει να κάνει με την εξέταση του παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού περιβάλλοντος της εποχής ώστε να αντιδιασταλούν ευκολότερα ακόμα και σ' έναν μη εξοικειωμένο με το θέμα

²⁵ Το Αλβανικό κράτος αυτοανακηρύχθηκε ανεξάρτητο στις 28/11/1912, αφού τον Αύγουστο του ίδιου έτους η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αναγνωρίσει την ύπαρξη αλβανικής εθνότητας στην επικράτειά της. Στις 20/12/12 αναγνωρίστηκε από τις μεγάλες Δυνάμεις η αυτονομία του Αλβανικού Βασιλείου, ενώ τον Ιούλιο του 1913 με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου ορίστηκε διεθνής επιτροπή για τον καθορισμό των συνόρων του.

ερευνητή/ αναγνώστη οι συνθήκες κάτω από τις οποίες χαρασσόταν η εκπαιδευτική πολιτική, αλλά και οι θεωρητικές προσεγγίσεις που τις αναδείκνυαν ως ενδεδειγμένες. Μελετώνται οι παιδαγωγικές τάσεις της εποχής όσον αφορά την εκπαίδευση όλων των «μειονοτήτων» του Μεσοπολέμου, όπως αυτές αναλύονται στο υποκεφάλαιο 3.3 «Οι εθνικοπολιτισμικοί Άλλοι και ποιοι τους αποτελούσαν», και οι τοποθετήσεις επιφανών λογίων και παιδαγωγών της εποχής πάνω στο ζήτημα. Ταυτόχρονα μ' αυτό, για πρώτη φορά, εξετάζονται οι ανωτέρω νομοθετικές παρεμβάσεις που έγιναν ώστε να μπορεί να συσχετιστεί ευκολότερα το κατά πόσο οι ανωτέρω παιδαγωγικές παρεμβάσεις είχαν εν τέλει ένα νομοθετικό αντίκρισμα συνολικά, αλλά και ειδικότερα στην περίπτωση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων.

Από τα παραπάνω, καθίσταται σαφές ότι η έρευνα αυτή καλείται να απαντήσει σ' ένα βασικό ερώτημα: *«Ποια ήταν η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους απέναντι στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες της Θεσπρωτίας;»* από το 1913 και την ένταξη της περιοχής στην Ελλάδα ως το 1940 και την είσοδο της χώρας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Με κυρίαρχο αυτό το ερώτημα, ανακύπτουν επιμέρους υποερωτήματα που οφείλουν να απαντηθούν είτε πρότερα αυτού είτε ακολούθως αυτού:

- *Ποια ήταν η εκπαιδευτική κατάσταση της μειονοτικής ομάδας:* Ποια η συμμετοχή της στην κρατική εκπαίδευση αριθμητικά (φοιτούντες μαθητές) και ποιοτικά (ποια η εκπαιδευτική σταδιοδρομία των μαθητών); Στο διάστημα των είκοσι επτά ετών διαβίωσης ως Ελλήνων πολιτών υπήρξαν μεταβολές στην παρουσία τους στη δημόσια εκπαίδευση;
- *Πώς ήταν οργανωμένο το δίκτυο σχολείων στη Θεσπρωτία:* Αν το δίκτυο σχολείων δεν ήταν οργανωμένο ούτε για τον γενικό πληθυσμό, τότε η εξαγωγή λανθασμένων συμπερασμάτων για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες θα είναι εφικτή. Άρα οφείλουμε να μελετήσουμε σε ποια χωριά υπήρχε η δυνατότητα ύπαρξης σχολείου και κατά πόσο η παρουσία των Μουσουλμάνων Τσάμηδων σ' αυτά ενίσχυε ή επέτρεπε την ίδρυση σχολείου.
- *Οι ενέργειες που έλαβαν χώρα από την ίδια την μειονοτική ομάδα όσον αφορά την εκπαίδευσή της:* Συμμετείχαν οι κοινότητες στη λήψη αποφάσεων που αφορούσε την εκπαίδευσή τους; Πώς μπορούσαν να συμμετέχουν και, το

κυριότερο, έλαβαν τελικώς θέση ή το αλβανικό κράτος ήταν το μόνο που ασκούσε πίεση στο ελληνικό;

- ο *Κατά πόσο η στοχοθεσία της μειονοτικής εκπαίδευσης εν συνόλω στην Ελλάδα ακολούθησε τους παιδαγωγικούς κανόνες της εποχής; Μπόρεσε τελικώς το ελληνικό κράτος να συνδιαλλαχθεί με τους παιδαγωγούς και να κάνει πράξη τις υποδείξεις τους για την εκπαίδευση μειονοτικών ομάδων έστω και παροδικά; Συμβάδιζαν οι ενέργειες του κράτους με τα σύγχρονα παιδαγωγικά κριτήρια ή η εκπαίδευση αντιμετωπίστηκε ως ένα ακόμα ζήτημα εξωτερικής πολιτικής; Υπήρξε εν τέλει διαφορετικό πρόγραμμα σπουδών για τα σχολεία αυτά κι αν ναι, ποιες οι προσπάθειες διαμόρφωσής του;*
- ο *Σε ποια έκταση η εκπαίδευση στη Θεσπρωτία εξελίχθηκε όπως και στις υπόλοιπες περιοχές; Ακολουθήθηκε η ίδια πορεία (ενσωμάτωσης ή αφομοίωσης) στην εκπαιδευτική διαδικασία για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες όπως για την θρησκευτική μειονότητα της Θράκης ή για τους Σλαβόφωνους της Μακεδονίας ή αποτέλεσαν ξεχωριστή περίπτωση στην εκπαιδευτική πολιτική; Κατά πόσο διαμορφώθηκε διαφορετικό πρόγραμμα σπουδών στα σχολεία της Θεσπρωτίας και ποιες υπήρξαν οι προσπάθειες διαμόρφωσής τους;*
- ο *Ποιοι ήταν εκείνοι οι φορείς που άσκησαν εκπαιδευτική πολιτική στη Θεσπρωτία; Πρόκειται για την εκπαιδευτική κοινότητα, διδασκάλους, Επιθεωρητές ή πολιτικά πρόσωπα χάρασαν την πορεία, όπως Έπαρχοι, Γενικοί Διοικητές, Υπουργοί, Πρωθυπουργοί; Κατά πόσο εμπλέκονταν στις εκπαιδευτικές πρακτικές άτομα παντελώς αναρμόδια, όπως οι χωροφύλακες ή οι κοινοτικοί πρόεδροι;*
- ο *Πέτυχε ή απέτυχε το ελληνικό κράτος να εντάξει τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες μαθητές μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος στον εθνικό κορμό, και αν απέτυχε, ποια τα αίτια της αποτυχίας του;*

Με γνώμονα όλα αυτά, ακολουθούν τα παρακάτω κεφάλαια που είναι δομημένα με χρονολογική σειρά.

Γ. Διάρθρωση της εργασίας

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής αποτελεί αφενός η διερεύνηση και ανάδειξη της εκπαιδευτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους την περίοδο 1913-1940 για την μειονοτική ομάδα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων συνδεδεμένη με την

αντίστοιχη πολιτική που ακολουθήθηκε για άλλες μειονοτικές ομάδες και σχετιζόμενη με τις παιδαγωγικές διεκδικήσεις της εποχής, αφετέρου η συμμετοχή της ίδιας της μειονοτικής ομάδας στην εκπαιδευτική διαδικασία και οι ενέργειές της για την προάσπιση της εκπαίδευσής της.

Στο Πρώτο Κεφάλαιο επιχειρείται η ανάδειξη της γεωγραφικής αποτύπωσης των Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Αναφέρονται διαχρονικά τα διοικητικά και γεωγραφικά όρια της Θεσπρωτίας μέσα από τις κατά καιρούς ονομασίες της, ενώ απεικονίζονται πληθυσμιακά, διοικητικά και εκπαιδευτικά οι πόλεις της αναφορικά με την παρουσία των Μουσουλμάνων Τσάμηδων σ' αυτές.

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο καταγράφονται τα πληθυσμιακά δεδομένα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων από την Οθωμανοκρατία ως την ένταξή τους στο ελληνικό κράτος, αλλά και η διαδικασία ταυτοποίησής τους ως εθνοτική ή θρησκευτική μειονοτική ομάδα, καθώς και μόνο αυτό είχε επίπτωση στις εκπαιδευτικές διαδικασίες. Για να κατανοηθεί καλύτερα ο λόγος για τον οποίο η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων αντιμετωπίστηκε εν μέρει διαφορετικά ανά χρονικές περιόδους από το Ελληνικό Κράτος, εξετάστηκαν τα αρχεία του ΥΠΕΞ, με παράλληλη μελέτη της βιβλιογραφίας, που αφορούσε τις διαδικασίες εθνικής ταυτοποίησης της πληθυσμιακής αυτής ομάδας. Από το 1913 ως και το 1926, οι Τσάμηδες διαβιούσαν ως θρησκευτική μειονοτική ομάδα στο ελληνικό κράτος, ενώ από το Συνέδριο της Ειρήνης το 1919 που κατατέθηκαν εγγράφως υπομνήματα από την αλβανική διπλωματία για την εθνική τους τοποθέτηση ως Αλβανών ως και την αναγνώρισή τους ως αλβανικής εθνοτικής καταγωγής πληθυσμιακή ομάδα μεσολαβεί μία περίοδος κατά την οποία διεξήχθησαν έρευνες από διακρατικές επιτροπές, για να πιστοποιήσουν την εθνική- εθνοτική ταυτότητά τους.

Στο Τρίτο Κεφάλαιο αναδεικνύονται τα παιδαγωγικά δεδομένα και οι εκπαιδευτικές διεκδικήσεις της περιόδου για τις μη επικρατούσες πληθυσμιακά ομάδες. Για να μπορέσει να συγκριθεί και να αντιδιασταλεί η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων με την γενικότερη εκπαιδευτική κατάσταση που αναλύεται, αλλά και την μειονοτική, ήταν ζωτικής σημασίας η σφαιρική σκιαγράφηση των παιδαγωγικών τάσεων στον ελληνικό χώρο, όπως διατυπώθηκαν σε βιβλία, περιοδικά, άρθρα και εισηγήσεις συνεδρίων της εποχής αναφορικά με τη γενική εκπαίδευση, αλλά και με τους ξενόφωνους/αλλοεθνείς. Επιπλέον, επιχειρείται

η αποσαφήνιση των «Εθnicoπολιτισμικών Άλλων», όπως νοήθηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο από την πολιτική και εκπαιδευτική ηγεσία.

Στο Τέταρτο Κεφάλαιο ερευνήθηκαν όλα τα νομοθετικά κείμενα (νόμοι, προεδρικά –βασιλικά διατάγματα, αναγκαστικοί νόμοι, νομοθετικά διατάγματα) που κατατέθηκαν από το 1913 ως τον Οκτώβρη του 1940 και αφορούσαν την εκπαίδευση των εθνικών, θρησκευτικών και γλωσσικών μειονοτικών ομάδων. Μελετήθηκαν από την ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου (et.gr) και ταξινομήθηκαν κυρίως χρονικά και δευτερευόντως ανάλογα με το ποια μειονοτική ομάδα αφορούσαν. Με τον τρόπο αυτό, ήταν πιο εύκολη η ανάδειξη των αιτιατών σχέσεων και η εξακρίβωση του κατά πόσο οι παιδαγωγικές τάσεις που αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, είχαν νομοθετικό αντίκρισμα.

Το Πέμπτο Κεφάλαιο αφορά την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων ως το 1926 που αποτελεί το χρονικό ορόσημο της οριστικής παραμονής των Τσάμηδων στην Θεσπρωτία ως Μουσουλμάνων αλβανικής εθνοτικής καταγωγής. Αρχικά, αναφέρεται η εκπαίδευση στην υπό Οθωμανική κατοχή Θεσπρωτία και η διάρθρωση του σχολικού δικτύου. Στη συνέχεια, εντοπίζονται και συνδέονται με την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, από το 1913 κι έπειτα, νομοθετικές παρεμβάσεις (ιδρύσεις, καταργήσεις, συγχωνεύσεις σχολείων και οικοτροφείων) που αποτελούν μία πλήρη καταγραφή για τα σχολεία της Θεσπρωτίας με μειονοτικό ή μη πληθυσμό που έλειπε βιβλιογραφικά.

Το Έκτο Κεφάλαιο προσπαθεί να σκιαγραφήσει την εκπαιδευτική πραγματικότητα στη Θεσπρωτία από το 1926 ως και το 1940. Εξετάζονται αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, υπηρεσιακά έγγραφα του Υπουργείου Παιδείας, επιστολικές αναφορές τοπικών αξιωματούχων, νόμοι και προεδρικά/βασιλικά διατάγματα, μαθητολόγια, επίσημες και ανεπίσημες εκθέσεις επιθεωρητών με στόχο να απαντηθούν τα βασικά ερωτήματα της έρευνας, όπως τέθηκαν παραπάνω. Επιχειρείται η παρουσίαση των ενεργειών του ελληνικού κράτους, αλλά και των ίδιων των Μουσουλμάνων Τσάμηδων αναφορικά με την εκπαίδευσή τους την περίοδο που η όποια αβεβαιότητα, όσον αφορά την παραμονή τους, είχε εκλείψει.

Το τελευταίο και Έβδομο Κεφάλαιο εμπεριέχει συνοπτικά και συμπερασματικά τα της εκπαίδευσης των Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Κατατίθενται περιληπτικά οι ενέργειες του κράτους στον τομέα της εκπαιδευτικής πολιτικής του

απέναντι στην μειονοτική αυτή ομάδα όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσα από διακρατικές συμφωνίες και εσωτερικές πολιτικές διεργασίες. Επιπλέον, σχολιάζονται τα πεπραγμένα αναφορικά με το σύγχρονό τους παιδαγωγικό συγκείμενο. Παρουσιάζονται τα νέα δεδομένα που επέρχονται με το πέρας της έρευνας και απαντώνται τα βασικά ερωτήματα: α) Κατά πόσο οι τοποθετήσεις των παιδαγωγών εισακούστηκαν από το Κράτος και έγιναν πράξη; β) Πώς και κατά πόσο ήταν οργανωμένο το σχολικό δίκτυο στη Θεσπρωτία; γ) Κατά πόσο η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων αντιμετωπίστηκε παιδαγωγικά διαφορετικά από άλλες μειονοτικές ομάδες; δ) Ποιος ο ρόλος των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στην εκπαίδευσή τους; ε) Ποια ήταν η εκπαιδευτική πολιτική του Ελληνικού Κράτους απέναντι στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες; Υπήρξε ενιαία;

Δ. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Τα ερευνητικά ερωτήματα που αναπτύχθηκαν παραπάνω, αλλά και το είδος του αρχειακού υλικού που είναι προς εξέταση οδήγησαν στην επιλογή της Ιστορικής Έρευνας ως ερευνητικής μεθόδου, μιας μεθόδου «*θεμελιακά διαφορετικής*» από τις υπόλοιπες και «*επίπονης*»²⁶ ως προς την απόκτηση επαρκών δεδομένων. Ως Ιστορική Έρευνα ορίζεται «*ο συστηματικός και αντικειμενικός εντοπισμός, η εκτίμηση και σύνθεση μαρτυριών, προκειμένου να θεμελιωθούν γεγονότα και να συνταχθούν συμπεράσματα σχετικά με συμβάντα του παρελθόντος*»²⁷. Στην προκειμένη περίπτωση, οι «*μαρτυρίες*» που αναφέρει ο Borg στον άνωθεν ορισμό δεν είναι παρά πρωτογενείς πηγές²⁸ αρχειακού υλικού όπως υπηρεσιακά έγγραφα, νομοθετικά διαβήματα (νόμοι, προεδρικά και βασιλικά διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις), επιστολικές αναφορές από τα αρχεία του Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου του ΥΠΕΞ, από το αρχείο του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων και των κατά τόπους ΓΑΚ, αλλά και δευτερογενείς πηγές, μελέτες και έρευνες γύρω από το θέμα μιας και το αρχειακό υλικό από μόνο του δεν αρκεί, χρειάζεται τεκμηρίωση και ενίσχυση. Το διαθέσιμο

²⁶ Cohen, L.& Manion, L., 1994, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μετάφρ. Μητροπούλου, Χ., & Φιλοπούλου, Μ., Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 70-71

²⁷ Borg, W.R., 1963, *Educational Research: An Introduction*, London: Longman, σελ. 513-539

²⁸ Ο Marwick, A., (1989, *The nature of history*, Third edition, σελ. 26-28) ταξινομεί τις πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές σε οκτώ κατηγορίες: στα έγγραφα αρχείων, τις αναφορές-δημοσκοπήσεις, τα πολεμικά έγγραφα-μέσα επικοινωνίας, τα χρονικά-ιστορίες, τις οικογενειακές και ατομικές πηγές, τα αρχαιολογικά πειστήρια, τις φιλόλογικές/καλλιτεχνικές πηγές και τέλος τις προφορικές πηγές/μαρτυρίες. Για την παρούσα διατριβή αξιοποιήθηκε υλικό κυρίως από τις τρεις πρώτες κατηγορίες.

αρχειακό υλικό ελέγχθηκε αναφορικά με την γνησιότητά του και τη συνάφειά του με τα ερευνητικά ερωτήματα, ενώ μελετήθηκε το ιστορικό πλαίσιο το οποίο είναι απαραίτητο για την εξέταση κάθε αντικειμένου ιστορικού ενδιαφέροντος²⁹.

Η επιλογή του θέματος ή «ο εντοπισμός και η οριοθέτηση του προβλήματος»³⁰ αποτελούν το εναρκτήριο σημείο της Ιστορικής Έρευνας. Ο Κόκκινος αναφέρει ότι ένας ιστορικός επιλέγει το θέμα του με βάση «τον ρόλο, τις ελευθερίες και τις ιδεολογικές λειτουργίες που επιτελεί η ιστορική επιστήμη στο πλαίσιο της σημερινής κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας»³¹. Όντως, η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, η ύπαρξη και συνδιαλλαγή τους ως μαθητικού πληθυσμού δεν είχε απασχολήσει ποτέ πιο πριν ξεχωριστά τους ιστορικούς. Όμως τα «ζητούμενα της ιστορίας μεταβάλλονται»³² και τα νέα ερωτήματα μπορούν να τεθούν.

Στην μέθοδο, ακολουθούν η διατύπωση μιας υπόθεσης, η συλλογή, οργάνωση, επαλήθευση, επικύρωση, ανάλυση και επιλογή δεδομένων, η δοκιμασία της υπόθεσης και τέλος η συγγραφή της αναφοράς³³. Ο ιστορικός οφείλει να ανασύρει, να μελετήσει, να επεξεργαστεί τη γνησιότητά του και να αξιοποιήσει, αν τον θεωρεί παραγωγικό, έναν τεράστιο όγκο δεδομένων. Η διαφορά της Ιστορικής Έρευνας όμως έγκειται στο γεγονός ότι τα δεδομένα αυτά δεν εξάγονται από τη δική του παρατήρηση, αλλά από εκείνη μαρτύρων αμφιβόλου ικανότητας και κινήτρων. Γι' αυτό τον λόγο, η μελέτη του αρχειακού υλικού οδηγεί και οδήγησε αρκετές φορές και στην εν λόγω έρευνα σε αντικρουόμενες μαρτυρίες, ακόμα και για το ίδιο γεγονός.

Στην παρούσα έρευνα, η οποία επιχειρεί να διαφωτίσει τις ενέργειες του Ελληνικού Κράτους το 1913-1940 μέσα στο σύγχρονό του παιδαγωγικό συγκείμενο αναφορικά με την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, εξετάζονται κατά κόρον ελληνικά διπλωματικά και υπηρεσιακά αρχεία από το ΥΠΕΞ, το ΥΠΕΘ και τα κατά τόπους ΓΑΚ και η υπάρχουσα ελληνόγλωσση βιβλιογραφία επί του θέματος. Τα βασικά ερωτήματα της διατριβής οδήγησαν προς αυτήν την κατεύθυνση.

²⁹ Best, J.W., 1970, Research in education, στο : Cohen, L.& Manion, L, 1994, *ό.π.*, σελ. 73

³⁰ Cohen, L.& Manion, L, 1994, *ό.π.*, σελ. 72

³¹ Κόκκινος, Γ, 1998, *Από την ιστορία στις ιστορίες, Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 23

³² Λιάκος, Α., 2007, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 179

³³ Cohen, L.& Manion, L, 1994, *ό.π.*, σελ. 72

Εντούτοις, μελετήθηκαν και αλβανικές μελέτες, κυρίως όσες ήταν γραμμένες ή μεταφρασμένες στην αγγλική γλώσσα, εξαιτίας της αδυναμίας μελέτης στην αλβανική γλώσσα την οποία και αγνοώ, για επί μέρους ζητήματα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων που βοήθησαν στη σφαιρική προσέγγιση του βασικού ερωτήματος της διατριβής. Επιπλέον, μέσα από το βιβλίο *Dokumente per Camerine* το οποίο έχει επεξεργαστεί η Μαντά στο βιβλίο της *«Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου 1923-2000»* δόθηκε η δυνατότητα συγκερασμού των παρεχόμενων πληροφοριών ώστε να συγκλίνουμε στην εξαγωγή μιας όσο το δυνατόν πιο αξιόπιστης ιστορικής καταγραφής.

Από τη μεριά μου, επιδιώχθηκε η αποστασιοποίηση από το προς εξέταση ζήτημα και η αποφυγή αναδρομικών ιστορικών ερμηνειών ώστε να είναι πιο αξιόπιστη η αφήγηση.

Σημείωση: Στα κείμενα διατηρείται η ορθογραφία των πρωτοτύπων, αλλά στο μονοτονικό σύστημα.

Κεφάλαιο 1

Τοπωνύμια και γεωγραφική αποτύπωση της παρουσίας των Μουσουλμάνων Τσάμηδων

1.1 Γεωγραφικά και διοικητικά όρια Θεσπρωτίας

Η Θεσπρωτία³⁴, ως γεωγραφική περιοχή, οφείλει το όνομά της στον πρώτο ηγεμόνα της, τον Θεσπρωτό, υιόν του Λυκάονος, γιου του βασιλιά της Τροίας (Ιλίου) Πριάμου³⁵. Πριν από την εξουσία αυτού, καλείτο, όπως και όλη η Ήπειρος, Πελασγία, ως αποικία των εκ Θεσσαλίας Πελασγών³⁶, χωρίς κάποια άλλη κατά τόπους διακριτή ονομασία. Από τον Όμηρο πληροφορούμαστε για την πολιτειακή ταυτότητα της αρχαίας Θεσπρωτίας η οποία διέθετε, τότε, βασιλιά, τον Φεΐδωνα³⁷. Κατά την αρχαιότητα, τα σύνορά της «εξετείνοντο από του Ποσειδίου ακρωτηρίου (ο σημερινός Στύλος ή ίσως το Στροφίλι παρά τη Σκάλα Σαγιάδος³⁸) μέχρι του Αχέροντος ποταμού, συν τω χρόνω δε επεξετάσθη μέχρι Αμβρακίας (λαβούσης το όνομα από τον Αμβρακα, υιόν του Θεσπρωτού³⁹) και βορείως μέχρι της Ελλοπίας περιλαβούσα και τη Δωδώνη⁴⁰». Η δε ενσωμάτωση της Δωδώνης στη Θεσπρωτία παρατηρείται ως τον 5^ο αι. π.Χ..

³⁴ Αξίζουν να αναφερθούν έρευνες που έχουν λάβει χώρα τα τελευταία χρόνια για τη Θεσπρωτία από τους προϊστορικούς, αρχαίους ως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ενδεικτικά: Χουλιαράς, Ι.&Πλιάκου, Γ., (επιμ.), 2019, Θεσπρωτία Ι, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, Ιωάννινα: εκδ. Θεοδωρίδη, Πάλλη, Ο., 2006, Η Εποχή του Λίθου στη Θεσπρωτία, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 40, 10 έρευνες για τη Θεσπρωτία στα Πρακτικά Συνεδρίου «Το αρχαιολογικό έργο στη βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου», Ιωάννινα: 10-13/12/2014, Αθήνα: Εκδ. του Ταμείου Αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων, σελ. 237-352, Λάμπρου, Β., Πάλλη, Ο., Αηδόνης, Α., Επώνυμοι και ανώνυμοι έθιμα ταφής στη ρωμαϊκή Θεσπρωτία, Στο: *What's new in Roman Greece?*, Napoli, Camia, Evangelidis, Grigoropoulos, Rogers, Vlizon (επιμ.), Πρακτικά συνεδρίου 8-10/1-/2015, Αθήνα: Ε.Ι.Ε./Ι.Ι.Ε., σελ. 505-518

³⁵ Κίτσος, Αθ., 1977, *Θεσπρωτική Γή*, Αθήνα: Ηπειρώτικη Εταιρεία, σελ. 9 και Οικονόμου, Φ., 1979, *Η Θεσπρωτία: από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών*, Αθήνα, σελ. 9

³⁶ Αραβαντινός, Π., (1856), *Χρονογραφία Ηπείρου*, τ. 1, Αθήναι: Βλαστού, σελ. 1

³⁷ Στην ραψωδία ξ, στ. 314-320 ο Όμηρος αναφέρει το εξής: *έννημαρ φερόμην, δεκάτη δέ με νυκτι μελαίνῃ μέρες εννιά' στις δέκα μ' έριξε στον Θεσπρωτών τη χώρα γαίῃ Θεσπρωτῶν πέλασεν μέγα κῶμα κυλίνδον. ένθα με Θεσπρωτῶν βασιλεὺς έκομίσσατο Φεΐδων ήρωος άπριάτην: τοῦ γάρ φίλος υἱὸς έπελθὼν αἶθρῳ καὶ καμάτῳ δεδμημένον ήγεν ές οἶκον χειρὸς άναστήσας, όφρ' έκετο δώματα πατρός: άμφι δέ με χλαῖνάν τε χιτῶνά τε εἵματα έσσεν.*

³⁸ Η ερμηνεία μέσα στην παρένθεση είναι του ίδιου του Α. Κίτσου.

³⁹ Η ερμηνεία μέσα στην παρένθεση είναι του ίδιου του Α. Κίτσου.

⁴⁰ Κίτσος, Αθ., 1977, ό.π. σελ. 7

Η άνωθεν σύγχρονη περιγραφή θεωρείται απότοκος των αρχαίων πηγών που αναφέρουν τη Θεσπρωτία ως μία από τις περιοχές⁴¹ της αρχαίας Ηπείρου⁴². Ο Θουκυδίδης⁴³ δε αναφέρει πως οι Κορίνθιοι «αφού δε πλείοντες εκ Λευκάδος επλησίασαν εις την απέναντι της Κερκύρας ηπειρωτικήν ακτήν, ηγκυροβόλησαν εις το Χειμέριον της Θεσπρωτίδος. Το Χειμέριον είναι λιμήν και προς το εσωτερικόν, εις κάποιαν απόστασιν από της θαλάσσης, και εις την περιφέρειαν της Ελαιατίδος της Θεσπρωτίδος, κείται η πόλις Εφύρη, πλησίον της οποίας εκβάλλει εις την θάλασσαν η λίμνη Αχερουσία. Ο δε ποταμός Αχέρων, ρέων διά της Θεσπρωτίδος, χύνεται εις την λίμνην αυτήν, η όποια εκ τούτου έλαβε και το όνομα της. Ο ρους άλλου ποταμού, του Θυάμιδος, χωρίζει την Θεσπρωτίδα από την Κεστρίνην, και μεταξύ των δύο αυτών ποταμών υψώνεται το ακρωτήριον Χειμέριον», το οποίο κατά τον Isambert(1878: 186)⁴⁴ είναι η Πάργα. Με σημερινούς γεωγραφικούς όρους, θα έλεγε κάποιος ότι η Θεσπρωτίδα, κατά τον Θουκυδίδη, δεν ενσωμάτωνε την άνωθεν του Καλαμά (Θυάμιδος) περιοχή, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος του βόρειου σήμερα νομού, του δήμου Φιλιατών, αλλά κάλυπτε έκταση νοτιότερη των σύγχρονων ορίων της.

Ως νότιο σύνορο της Θεσπρωτίας χρησιμοποιείται η Αχερουσία λίμνη και από τον Πausανία⁴⁵, τοποθετώντας και τα ανατολικά άκρα ταυτόχρονα ως εξής: «γης δε της Θεσπρωτίδος έστι μεν που και άλλα θέας άξια, ιερόν τε Διός εν Δωδώνη και ιερά του Θεού Φηγός. Προς δε τη Κιχύρω λίμνη τε εστί Αχερουσία καλουμένη και ποταμός Αχέρων. Ρει δε και Κωκυτός, ύδωρ ατερπέστατον».

Προσπαθώντας να αποτυπώσει τις αρχαίες περιγραφές στην σύγχρονη σε αυτόν μορφολογία του εδάφους, ο Leake διατυπώνει την άποψη ότι «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Γκούρλας ή το ποτάμι του Σουλίου είναι ο Αχέροντας, ο Βουβός είναι ο Κωκυτός της αρχαιότητας και το μεγάλο έλος ή η λίμνη κάτω απ' το Καστρί η

⁴¹ Οι υπόλοιπες τέσσερις ήταν η Χαονία, η Κασσωπία, η Μολοσσία και η Αμβρακία. Βλ. Φούκης, Χ., 2015, *Η εκπαίδευση στη Θεσπρωτία* (1872-1913), Αθήνα: Εκδ. Ελίκρανον, σελ. 34, Κρασίτης. Β., (1992), *Η ιστορική αλήθεια για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, σελ. 33, Αραβαντινός, Π., ό.π. , σελ. 320

⁴² Σύμφωνα με τον Κρασίτη (1992, σελ. 33) «η Ηπειρος εκτείνονταν στην αρχαιότητα από τα Κεραύνια βουνά τα οποία την χώριζαν προς το βορρά από την Ιλλυρία, και προχωρούσε μέχρι τον σημερινόν Αμβρακικό κόλπο, επίσης, και από το Ιόνιο πέλαγος μέχρι τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία».

⁴³Θουκυδίδου *Ιστορία*, Βιβλίον Α, 46, μτφ Ελ. Βενιζέλου, στο : <https://www.mikrosapoplous.gr/thucy/vivlia/contents.htm>

⁴⁴ Isambert, Em., (1878), *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας*, μτφ. Αντώνης Μηλιαράκης, Αθήνα: Τυπογραφείον Ελληνικής Ανεξαρτησίας

⁴⁵Πausανίας, *Αττικά*, 17, στο : http://users.uoa.gr/~nektar/history/tributes/pausanias/01_attica.htm

Αχερουσία»⁴⁶. Διαφαίνεται, λοιπόν, πως ακόμα και τα σημερινά γεωγραφικά όρια της Θεσπρωτίας αποκλίνουν αμυδρώς από αυτά που κατείχαν τον 4^ο αι. π.Χ.⁴⁷, αλλά και ότι κάθε μελετητής επιδίωκε να βρει κοινά σημεία αναφοράς ώστε να οριοθετήσει με ήδη γνωστούς όρους τη γη. Μάλιστα, δεν είναι λίγοι οι Ευρωπαίοι, κυρίως, περιηγητές⁴⁸ που αντί να περιγράψουν την περιοχή αυτή καθ' αυτή, αναλώνονται στο να αναζητήσουν τα κοινά σημεία με τις περιγραφές των αρχαίων μελετητών αντιστοιχίζοντας όχι πάντοτε εύστοχα τις γεωμορφολογικές προεκτάσεις της εποχής τους μ' αυτές των αρχαίων πηγών.

Οι αιώνες όμως που μεσολαβούν από το τότε στο τώρα έχουν αφήσει το δικό τους αποτύπωμα στη διαμόρφωση της ιστορίας. Έτσι, *«το διαμέρισμα της Θεσπρωτίας, το μεταξύ Θυάμιδος και Αχέροντος εκαλείτο εν τη αρχαιότητι Καστρινά, και κατωκείτο υπό Πελασγών και υπό αποίκων Αρκάδων, οίτινες είχαν ιδρύσει εν αυτή πολλές πόλεις»* αλλά, *«επί της εποχής του Αλή τούτο εκαλείτο Χαμούρι. Πρωτεύουσα του διαμερίσματος τούτου ήταν η Παραμυθιά*⁴⁹.» Και δεν ήταν μόνο η ονομασία που άλλαξε στην περιοχή.

Αναζητώντας όμως ένας ερευνητής τις βάσεις της κοινωνικοπολιτικής συγκρότησης της περιοχής από το 1913 και μετά, που αποτελεί και το χρονικό όριο της μελέτης αυτής, προσκρούει αναγκαστικά στο έτος 1430. Πριν από αυτό⁵⁰, υπάρχουν άξιες λόγου αναφορές για τον τόπο που όμως ελάχιστα φαίνονται παραγωγικές για τον εμπλουτισμό των ιστορικών γνώσεων του αναγνώστη επί του παρόντος θέματος. Σίγουρα όμως, όποιος θέλει να εντυφήσει στην ιστορία της Θεσπρωτίας, θα βρει αρκετά απανθίσματα⁵¹ της τοπικής και μη παραγωγής για την περίοδο αυτή.

⁴⁶ Leake, W., (1835), *Travels in northern Greece*, London :J. Rodwell, New Bond Street τ. IV, σελ. 53

⁴⁷ Φούκης Χ., 2015, ό.π., σελ. 38

⁴⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται οι Holland, Leake, Isambert, Hammond, Pouqueville κ.α..

⁴⁹ Κουγιτέας, Κ.Π., 1905, *Πραγματεία τοπογραφική, ιστορική και εθνολογική της Ανω Αλβανίας ή Ιλλυρίας, Κάτω Αλβανίας ή Μακεδονικής Ιλλυρίας και Ηπείρου*, Αθήναι: Εστία, σελ.149

⁵⁰ Οι πρότερες αναφορές στην αρχαία ονομασία και γεωγραφική πλαισίωση της Θεσπρωτίας ήταν για να αναδυθεί η χρήση της κοινής ονομασίας και του παρόμοιου χωροταξικού σχηματισμού της περιοχής με τον ισχύοντα νομό.

⁵¹ Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: Ρωμανός, Ι., 1895, *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου : Ιστορική πραγματεία, νυν το πρώτον εκδομένη επιμέλεια της εαυτού οικογενείας*, Κέρκυρα: Ερμής, Αραβαντινός Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις Μέρη τρία*, Μέρος Β'. Εισαγωγή-Κ. Θ. Δημαράς, Έπιμέλεια έκδοσης- Ευρετήριο : Νικολαΐδου Ι. Έλ., Ιωάννινα: ΕΗΜ, Αραβαντινός, Π., 1856, ό.π., τ. Α, σελ. 11-155, Κραψίτης, Β., 1985, *Η ιστορία της*

Το 1430 μ.Χ. δεν είναι καθόλου τυχαία αναφορά. Τη χρονιά εκείνη⁵², κατελήφθη η πόλη των Ιωαννίνων⁵³ από τους Οθωμανούς Τούρκους από τον Καρά Σινάν μπέη, ενώ η ολοκληρωτική κατάκτηση της Ηπείρου ολοκληρώθηκε 20 περίπου χρόνια μετά⁵⁴. Μέχρι τότε, η Ήπειρος είχε δεχτεί αρκετούς διαμένοντες και διοικητές που όμως δεν θέτουν τις βάσεις για την μελέτη της εξεταζόμενης περιόδου τόσο όσο οι Οθωμανοί. Εξαίρεση μπορεί να αποτελέσει η κυριαρχία των Αλβανών Πέτρου Λεόσα (1359-1374) και εκπροσώπων του οίκου Γκίνη Μπούα Σπάτα (1403-1418)⁵⁵, που αποτέλεσε την μόνη καθαρά αλβανική διοίκηση της περιοχής, χωρίς κάποιο άλλο χαρακτηριστικό.

Κατά την Οθωμανοκρατία, εντάσσεται στο εγιαλέτι⁵⁶ (ή βιλαέτι, οθωμανική γενική διοίκηση) της Ρούμελης⁵⁷ όπως και όλη η τότε γνωστή Ήπειρος⁵⁸ που υποδιαιρούνταν σε τέσσερα σαντζάκια⁵⁹. Η Θεσπρωτία διοικείται από το σαντζάκι

Παραμυθιάς, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, σελ.15-21, Οικονόμου, Φ., 1980, *Η Μεσαιωνική Ήπειρος, μελέτη, στο Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον*, Ιωάννινα, σελ. 322-350 κ.α.

⁵² Κατ' άλλους, το 1431, επί κυριαρχίας του Σουλτάν Μουράτ του Α'.

⁵³ Βρανούσης, Λ., 1962, *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα: Ε.Η.Μ., σελ. 39 και Κραψίτης, Β. 1985, ό.π., σελ. 21. Αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με έκθεση της Μικτής Υποεπιτροπής Ιωαννίνων προς τη Γενική Διεύθυνση Ηπείρου στις 18/11/1923, «η Ήπειρος, ως γνωστόν, δεν κατεκτήθη υπό των Τούρκων δια του ξίφους, αλλ' υπετάγη εις την Οθωμανικήν κυριαρχίαν ... αναγνωρίσασα δια συνθήκης την επικυριαρχίαν του Σουλτάνου εν έτει 1431.» ΥΔΙΑ, Αρχ. ΚτΕ, 1923/11.3

⁵⁴ Συγκεκριμένα το 1449 καταλήφθηκε η Άρτα και η περιοχή της Θεσπρωτίας, σύμφωνα με τον Κραψίτη (1985).

⁵⁵ Κραψίτης (1985), ό.π., σελ.20, Elsie-Destani, 2013, *The Cham Albanians of Greece. A documentary History*. Λονδίνο: I.B. Tauris, σελ. xxix- 1 και Elsie, R., 2012, *The Albanian Chams of Greece*, International Conference of the Russian Academy of Sciences, St. Petersburg, 27-30/9/2012, στο <http://www.elsie.de/pdf/articles/A2012ChamsEnglSPBConference.pdf>, τελευταία προσπέλαση 27-1-2018

⁵⁶ Για τη διοικητική διαίρεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και τον εξελληνισμό των διοικητικών όρων βλ. Κοκολάκης, Μ., (2003), *Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι, Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα: Ι.Ε.Ε., σελ.99-114

⁵⁷ Μαζί με την Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Ακαρνανία, τη Βοιωτία. Αραβαντινός, (1856), ό.π., σελ. 173

⁵⁸ Εννοείται το παλιότερο Δεσποτάτο της Ηπείρου που περιελάμβανε τέσσερις περιοχές (θέματα): Βαγενετίας, Άρτης, Ιωαννίνων, Αργυροκάστρου. Χρηστοβασίλης, Χ., (1905), *Η Ήπειρος γεωγραφικώς και εθνολογικώς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Ελληνισμός 8, σελ. 206. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τον Αρς, (ό.π., 1994, σελ. 32) την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, συναντάται ο όρος Ήπειρος ως υποδιαίρεση της Αλβανίας και εγκολπώνοντας ως όρος το νότιο τμήμα της το οποίο καλούταν αλλιώς και νότια Αλβανία.

⁵⁹ Πρόκειται για τα σαντζάκια των Ιωαννίνων, του Αργυροκάστρου, του Μπερατιού και της Πρεβέζης σύμφωνα με τον χωρισμό που αποτυπώθηκε το 1895 στον Σάλναμέ Ιωαννίνων (στατιστική επετηρίδα) από την τουρκική διοίκηση. Ο χωρισμός αυτός ίσχυε από το 1864. Κοκολάκης, (2003), ό.π..

Ιωαννίνων για τους καζάδες (μικρότερες διοικητικές περιοχές) της Παραμυθιάς και των Φιλιατών και από το σαντζάκι Πρεβέζης για τον καζά Μαργαριτίου⁶⁰. Ο όρος Θεσπρωτία σιγά –σιγά παραμερίζεται, καθώς οι διοικητικές περιχαράκώσεις ήταν πιο περιορισμένες, για να αναδυθεί στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας ένας άνευ σαφούς διοικητικής βάσης όρος, εκείνος της Τσαμουρ(γ)ιάς⁶¹ που πλέον επιφέρει διαφορούμενες ερμηνείες⁶².

⁶⁰ Ο καζάς Μαργαριτίου αποτελούνταν από δύο μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, τον Ναχιγιέ Πάργας και Φαναρίου. Στην παρούσα μελέτη, δεν θα ασχοληθούμε με τον Ζαχιγιέ Φαναρίου, καθώς από τότε και τους επόμενους χρόνους βρίσκονταν υπό τη διοίκηση της Πρέβεζας.

⁶¹ Ο Pouqueville (1820), (*Voyage dans la Grece* στο Κραψίτης, Β., 1973, *Θεσπρωτικά*, β' εκ., Αθήνα., σελ. 265) αναφέρει Τσαμουριά την ελληνική ονομασία του μέρους της Θεσπρωτίας ανάμεσα στον Καλαμά και τον Αχέροντα που για τους Οθωμανούς καλείται Cham Sangeac (που με μια μετάφραση νοείται το τσάμικο σαντζάκι). Αντίθετα, ο William Leake, W., (1835, *Travels in Northern Greece*, τ.4, Rodwell σελ. 71-72) διευρύνει τα όρια της Τσαμουριάς εκθέτοντάς τα από το Φανάρι- Παραμυθιά ως το Δέλβινο. Ο Κραψίτης (1992: 35) τα επεκτείνει από τις εκβολές του Αχέροντα ως το Βουθρωτό, στη σημερινή Αλβανία, και «μεσόγεια μέχρι τις δυτικές υπωρείς της Ολύτσικας».

Πιο βόρεια τοποθετεί το κέντρο βάρους της ο πρόξενος της Αυστρίας στην Ήπειρο Zwiedink το 1868, καθώς σε έγγραφό του αναφέρει Τσαμουργιάν την περιοχή γύρω από τα χωριά Φιλιάτες, Μαργαρίτι και Δέλβινο ορίζοντας μάλιστα ως το διοικητικό τους κέντρο το Αργυρόκαστρο (Κραψίτης, 1985, ό.π., σελ 84) . Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Αρς Γ., (1994, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος, Β., Αθήνα: Gutenberg, σελ. 135-138) την τοποθετεί στην νότια Αλβανία αθροίζοντας σ' αυτή και το βορειοδυτικό διαμέρισμα της Ηπείρου, τη Θεσπρωτία, ως ένα από τα μεγαλύτερα κομμάτια της, με το πιο πυκνοκατοικημένο σημείο της την Παραμυθιά. Κέντρο της θεωρούν την Θεσπρωτία στο σύνολό της οι Elsie-Destani (2013, ό.π., σελ. xxix και Elsie, R., 2012, *The Albanian Chams of Greece*, International Conference of the Russian Academy of Sciences, St. Petersburg), ενώ την Τσαμουριά την εκτείνουν στα 10.000τ.χλμ. από τα ποτάμια Pavle και Shales στην νότια Αλβανία ως την Πρέβεζα, χωρίς κι εκείνοι να εντάσσουν τα Ιωάννινα ή την Κέρκυρα σ' αυτή.

Ο Baltisotis(2011, *The Muslim Chams of Northwestern Greece* , European Journal of Turkish Studies, v. 12, edition electronique) αναφέρει κι αυτός ως Τσαμουριά την περιοχή που επεκτεινόταν βόρεια του σημερινού νομού Πρέβεζας, περιλαμβάνοντας το δυτικό τμήμα του σημερινού νομού Θεσπρωτίας και ένα σχετικά μικρό μέρος της περιοχής της οποίας σήμερα αποτελεί αλβανικό έδαφος, χωρίς όμως ποτέ αυτή η περιοχή να καθίσταται αυτόνομη διοικητικά επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Διευκρινίζεται όμως πως «σε ορισμένες πηγές η Τσαμουριά περιλαμβάνει την ελληνόφωνη περιοχή ανατολικά της πόλης Φιλιάτες και δεν περιλαμβάνει την αλβανόφωνη περιοχή του Φαναρίου, που ονομάζεται εναλλακτικά "Πρεβεζάνικο"»(Baltisotis(2011), ό.π., υποσ. 2).

Παρότι όμως διοικητικά δεν ενσωμάτωνε εδάφη, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι ο όρος Τσαμουριά δεν καλούνταν μόνο από την αλβανική, τουρκική ή ελληνική μεριά, αλλά απ' όλες εξίσου. Επιπλέον, δεν αποτέλεσε έναν καθημερινής -λαϊκής - ομιλίας όρο, αλλά απαντιόταν και σε επίσημα έγγραφα της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου προς το Υπουργείο Εξωτερικών και αντίστροφα ακόμα και λίγο πριν τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Βλ. ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9/Ι, χ.α. «...σημείωμα περί της εν Τσαμουργιά διενεργούμενης αλβανικής προπαγάνδας...» , ΥΔΙΑ, 1937, Α/4/9, αρ. 736 «...του τμήματος Τσαμουργιάς Δυτικής Ηπείρου...».

Χαρακτηριστικό είναι και το απόσπασμα της εφημερίδα Αιών(24.3.1854) και άλλα που ακολούθησαν μετέπειτα που αναφέρει παρερμηνεύοντας την τοπική ονομασία με την

Εν συνόλω, ανασύροντας αρχαίες και νεότερες πηγές στην προσπάθεια να οριοθετηθούν τα σύνορα της Θεσπρωτίας ως ενιαία γεωγραφική περιοχή, προσκρούουμε σε περιγραφές που είτε λίγο, είτε πολύ διαφέρουν. Η γεωγραφική έκταση της άλλοτε περιορίζεται στα βόρεια στον ποταμό Καλαμά (Θυάμιδα), άλλοτε μέχρι τα βόρεια σύνορα της παλιάς Ηπείρου, δηλαδή τα Κεραύνια όρη. Στα νότια, άλλοτε φτάνει μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο, άλλοτε μέχρι τη πεδιάδα του Φαναρίου. Στα δυτικά, άλλοτε ενσωματώνει τη Δωδώνη, άλλοτε περιορίζεται στα βουνά του Σουλίου. Οι περιγραφές αυτές μάλλον δυσχεραίνουν το έργο του ερευνητή, καθώς αδυνατεί να δώσει σαφείς και διακριτές οδηγίες ως προς τη σύσταση της περιοχής.

Και πώς θα μπορούσε άλλωστε; Η Θεσπρωτία, όρος που υιοθετήθηκε από το ελληνικό κράτος, λογικά παρμένος από τις αρχαίες περιγραφές περί της ονομασίας της περιοχής, ως αντίκρισμα για την γεωγραφική περιοχή, είναι σχετικά σύγχρονης χρήσης. Μόλις το 1936⁶³ έλαβε ύπαρξη ως μία από τις διοικητικές διαιρέσεις της χώρας με σαφή γεωγραφικά σύνορα που αναφέρονται στο ΦΕΚ⁶⁴ σύστασής της.

διοικητική σύσταση ως εξής: «*την 21^η παρελθόντος Φεβρουαρίου* εσυμφώνησαν οι Τούρκοι Μπερατίου, *Αυλώνος, Τσαμουριάς, Δελβίνου και Αργυροκάστρου...*», εννοώντας ίσως τους καζάδες Φιλιατών και Παραμυθιάς ή ολόκληρο το Σαντζάκι Ιωαννίνων. (Σκόπας, Ν.-Χαραμόπουλος, Σ.(1988), *Ο αγώνας των 16 χωριών της επαρχίας Φιλιατών (Ένα αγροτικό ξέσπασμα 1858-1930)*, Αθήνα: Ομοσπονδία Μουργκάνας, σελ. 44-45

⁶² Η διφορούμενη ερμηνεία αυτού του όρου δεν έγκειται στα χωροταξικά του σύνορα, παρότι όπως παρατέθηκε και σ' αυτά υπάρχουν διαφωνίες- ήσσονος όμως σημασίας-, αλλά στην αξιοποίηση του όρου για πολιτικο-εθνικές σκοπιμότητες. Έτσι, ακόμα και σήμερα, ο όρος Τσαμουριά δηλώνει για την αλβανική πλευρά την αλύτρωτη περιοχή που ακόμα συγκαταλέγεται στο ελληνικό κράτος (Βλ. Vickers, M., April 2002, The Cham Issue, Albanian National & Property Claims in Greece, Conflict Studies Research Centre , στο : https://www.files.ethz.ch/isn/38679/2002_Apr_2.pdf ., σελ. 4)

⁶³ Με τον αναγκαστικό νόμο 353 –ΦΕΚ 525- 27/11/1936 «*Περί συστάσεως του νομού Θεσπρωτίας εν Ηπείρω*».

⁶⁴ Τα σύνορα του νομού ορίστηκαν ως εξής: *Προς βορράν,. Ελληνοαλβανικά σύνορα από θαλάσσης μέχρις οροσειράς Μπουργκάνας , υψοδείκτης 1905,75, ακολουθεί υψοδείκτης 1400 θέσεως Σκιταριό. Προς ανατολάς. Από ανατολικάς κλιτύς υψοδείκτου 1400- Λάκκος Κουρεμαδιού μέχρις συμβολής χειμάρρου Κανοβηρτινού, ακολουθούσα τον παραπόταμον Λαγκαδίτσαν μέχρις συμβολής ποταμού Καλαμά προς χωρίον Βρωσίνα, μη συμπεριλαμβανομένον, εκείθεν κατέρχονται προς τας εκβολάς τούτου μέχρις αποστάσεως περίπου ενός χιλιομέτρου, διέρχονται την δεξιάν όχθην του Καλαμά, προς υψοδείκτην 550, θέσεως Αμπέλια, συναντώσι την δημοσίαν οδόν Ιωαννίνων –Ηγουμενίτσας, παρά την θέσιν Εικόνησμα, προχωρούσι προς υψοδείκτας 906-1033, 60-1106, θέσις Στενό Λιθάρι, συμπεριλαμβάνουσι το χωρίον Ελαταριά, κατέρχονται προς το βαθύ ρεύμα Ελαταριάς, συμπεριλαμβάνουσι τα χωρία Σαλονίκη- Ελευθεροχώριον- Αγία Παρασκευή, Πετούσι-Υψοδείκτην 1190 θέσις Χαβός υψοδείκτην 1363 θέσις Κουριά, υψοδείκτην 1615,57, θέσις Αλυσσός , 1232,5 θέσις Γουρνάρι, υψοδείκτην 1301 θέσις Πεζούλια, υψοδείκτην 1157,70 θέσις Καστανιά, υψοδείκτην 1285 θέσις Σφενδονία, υψοδείκτην 1553, 21 θέσις Κακοσουλί, υψοδείκτην 1340 θέσις Αλογομάνδρι, υψοδείκτην 1253, υψοδείκτην 1200 , 8 θέσις Μούργκα , διάβασις Κιάφας – μεσημβριναί κλιτύς ταύτης μέχρις αριστεράς όχθης ποταμού Αχέροντος.*

Είναι λοιπόν λογικό να μην μπορεί «να αποδοθεί μόνιμη και διαχρονική σημασία σε ένα παροδικό διοικητικο- στρατιωτικό σύνορο που χαρακτήριζε κάποιον πολιτικό σχηματισμό του παρελθόντος⁶⁵». Επομένως, ως Θεσπρωτία στην παρούσα μελέτη θα νοείται η γεωγραφική, συνώνυμη της διοικητικής, περιφέρειας, που εμπεριέχει τα εδάφη που αναφέρονται στο ΦΕΚ σύστασης του νομού⁶⁶ και σηματοδοτήθηκαν είκοσι περίπου χρόνια μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος.

Η διαδικασία όμως της ενσωμάτωσης της περιοχής στο ελληνικό κράτος μόνο αναίμακτη και εύκολη δεν μπορεί να θεωρηθεί. Δεν υπήρξε αναίμακτη, καθώς ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος με το πέρας του Α' Βαλκανικού Πολέμου έχοντας κατακτηθεί σε πεδία μαχών από τον ελληνικό στρατό⁶⁷, αλλά ούτε και εύκολη, καθώς ο διπλωματικός πόλεμος που ακολούθησε για τη σχολαστική χάραξη των συνόρων καθίστατο λυσσαλέος επί σειρά ετών. Αντ' αυτού, ήταν εξαιρετικά βραδεία καθώς διεκδικούνταν από ένα όμορο κράτος, το ελληνικό ως αλύτρωτη περιοχή που είχε μείνει εκτός των συνόρων του για πολλά χρόνια, και από ένα

Προς μεσημβρίαν. Αριστερά όχθη Αχέροντος από του ανωτέρω σημείου μέχρις εκβολών, ένθα όρμος Αμμουδιάς (Σπλάντζης). Προς δυσμάς. Ιόνιον Πέλαγος.

⁶⁵ Κοκολάκης, Μ., (2003), ό.π., σελ. 31

⁶⁶ Η ίδρυση του νομού Θεσπρωτίας, «του τμήματος Τσαμουργιάς Δυτικής Ηπείρου», θα εξυπηρετούσε εθνικούς, διοικητικούς και κοινωνικούς λόγους. Εθνικούς, καθώς οι 17.311 Μουσουλμάνοι Τσάμηδες που την κατοικούσαν επέβαλαν την εκ του πλησίον διοίκηση-επίβλεψη. Πολιτικούς, καθώς το υπάρχον τότε σύστημα των Επαρχών έδειχνε να έχει αποτύχει και επιζητούνταν σαφή, κυβερνητική κεφαλή στην περιοχή που θα συντόνιζε και θα επέβλεπε τους κατώτερους υπαλλήλους που με την άγνοιά τους δεν δίστασαν ενίοτε να βλάψουν την εθνική πολιτική. Κοινωνικούς, καθώς η έλλειψη συγκοινωνιακού δικτύου περιόριζε και δυσκόλευε την καθημερινότητα των κατοίκων της οι οποίοι μετέβαιναν «εις απομακρυσμένα κέντρα προς παρακολούθησιν των υποθέσεών τους». (ΥΔΙΑ, 1937, Α/4/9, αρ. 736, στο Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, ό.π., Τ. IV, σελ. 286-287)

Αξίζει να τονιστεί ότι στις βουλευτικές εκλογές της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936, η Θεσπρωτία συμμετείχε για τελευταία φορά στην ενιαία εκλογική περιφέρεια των Ιωαννίνων η οποία εξέλεξε 10 βουλευτές, χωρίς κάποιος εξ αυτών να προέρχεται από τους 17.311 Μουσουλμάνους Τσάμηδες. Αντίθετα, στις δύο τότε επαρχίες (Παραμυθιάς και Θυάμιδος) ψήφισαν ως εξής: Επαρχία Παραμυθιάς, οι 2.760 ψηφίσαντες εξέλεξαν πρώτο το Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα και δεύτερο αυτό των Νέων Φιλελευθέρων. Επαρχία Θυάμιδος, οι 5.390 ψηφίσαντες προτίμησαν το Κόμμα των Φιλελευθέρων και δευτερευόντως εκείνο των Νέων Φιλελευθέρων. Εξετάζοντας όμως και τους υποψηφίους κάθε κόμματος, ουδείς εκπρόσωπος της Μουσουλμανικής μειονότητας υπάρχει. (Για περισσότερα βλ. Μάστορας, Β. (2008), «Κυβέρνησαν» τη Θεσπρωτία, Εκλογές και εκλογικά αποτελέσματα, 1936-2007, Ηγουμένισσα: Βαγγέλης Δ. Μάστορας

⁶⁷ Τα Ιωάννινα καταλείφθηκαν στις 21 Φεβρουαρίου 1913 και τρεις –τέσσερις μέρες μετά τα στρατεύματα είχαν επεκταθεί και στην περιοχή της Θεσπρωτίας. Βέβαια, τα ανταρτικά σώματα και από τις δύο πλευρές είχαν ήδη εμφανιστεί από το 1911 με τις δικές τους εθνικές και πολιτικές επιδιώξεις το καθένα.

διασκορπισμένο έθνος, το αλβανικό⁶⁸, για πολλά χρόνια⁶⁹ καθιστώντας την ελληνοαλβανική προσέγγιση αρκετά δύσκολη, παρότι τουλάχιστον από την ελληνική πλευρά, υπήρξαν εννέα κατ' ελάχιστον οδηγίες του Υπουργείου Εξωτερικών προς τα κατά τόπους προξενεία στην Ήπειρο από το 1902 ως το 1912 με οδηγίες κατευνασμού της εχθρικής- ως απόρροιας του τεταμένου διπλωματικού κλίματος- συμπεριφοράς προς τους διαμένοντες Αλβανούς και προβολής της διάθεσης συνεννοήσεως και φιλικής διευθέτησης των διαφορών⁷⁰. Τονίζεται μάλιστα η αναγκαιότητα εδραίωσης της πεποίθησης ότι το ελληνικό έθνος είναι το μόνο, με το οποίο θα πρέπει να συστρατευθούν για την επίτευξη της ίδρυσης Αλβανικού κράτους, χωρίς όμως ποτέ να αίρονται οι εθνικές του διεκδικήσεις⁷¹.

Για την ελληνική πλευρά, η Θεσπρωτία συγκαταλεγόταν στην Ήπειρο, δηλαδή στην «*ανέκαθεν υφ' Ελλήνων κατά πλειοψηφίαν κατοικουμένη*» χώρα⁷², και δεν μπορούσε να νοηθεί εκτός των ελληνικών συνόρων⁷³. Εξάλλου, η ελληνική

⁶⁸ Η Οθωμανική Τουρκική πλευρά αποσιωπήθηκε καθώς ουδέποτε οι Οθωμανοί έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περιοχή, με την έννοια του ξεχωριστού, από οποιαδήποτε άλλη περιοχή που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό τους. Αντίθετα, η ελληνική και αλβανική πλευρά πλαισίωσαν την εξωτερική τους πολιτική γύρω από την κατάκτηση της Ηπείρου.

⁶⁹ Η Θεσπρωτία ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό τη μοίρα των Ιωαννίνων, ως κομμάτι του Βιλαετίου. Ήδη τον 19^ο αι., η ελληνική πλευρά είχε τρεις φορές επιχειρήσει να συμπεριλάβει την περιοχή στην ελληνική επικράτεια ανεπιτυχώς. Βλ. Kondis, B., (1976), *Greece and Albania 1908-1914*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies-167, σελ. 25-28

⁷⁰ Η φιλική διάθεση διευθέτησης των διαφορών για το ελληνικό κράτος που τόσο τονίζεται στα έγγραφα αυτά δεν ακολουθήθηκε τελικώς στον απόλυτο βαθμό. Μάλιστα ο πόλεμος φαντάζει ως η απάντηση της Ελλάδας στην αποδοχή των θέσεων της αλβανικής πλευράς από την Πύλη στις 4 Σεπτεμβρίου 1912, μόλις δύο μήνες πριν την έναρξη του Α' Βαλκανικού Πολέμου, αλλά και στην ίδια τη δήλωση των Αλβανών ηγετών στις 16/10/12 από το Uskub που διακήρυξαν στις Μεγάλες Δυνάμεις την επιδίωξή τους για εδαφική αυτονομία και κυριότητα της Μεγάλης Αλβανίας που θα συμπεριλάμβανε και το Βιλαέτι Ιωαννίνων συμμετέχοντας για τον σκοπό αυτό στο πλευρό των Τούρκων κατά τη διάρκεια του πολέμου. Δύο μέρες μετά, η Ελλάδα εισήχθη στον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. (Kondis, 1976, ό.π., σελ. 76,84)

⁷¹ ΥΔΙΑ, 1902, Α.Α.Κ., χ.α., στο Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, ό.π., Τ. Ι, σελ. 94-96

⁷² Α.Υ.Ε, 1912, Β/52, αρ. 16693, στο Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, ό.π., Τ. Ι, σελ. 248-249

⁷³ Η πολιτική αυτή αναπτύχθηκε μετά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι., καθώς μέχρι τότε δεν φαίνονταν αδιανόητη η δημιουργία ενός «ελληνο-αλβανικού δυαδικού κράτους, σύμφωνα με το πρότυπο της Αυστρο-Ουγγαρίας». (*Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, επιμ. Κόντης, Β., (2004), β' εκδ., τ. Ι 1897-1918, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σελ. 14) Μάλιστα, το 1904 ο Ηπειρώτης λόγιος Χ. Χρηστοβασίλης, σε επιστολή του προς τον Έλληνα πρόξενο του Βερατίου Κ.Μ. Σβορώνο, δεν διστάζει να προτείνει την αυτονόμηση της Ηπείρου, εντός των γνωστών της ορίων, για να αποσβεστεί ο κίνδυνος της αλβανοποίησης της περιοχής μέχρι με τον καιρό που θα δύναται να ενωθεί με την μητέρα Ελλάδα. (ΥΔΙΑ, 1905, Α.Α.Κ. ΙΣΤ', αρ.797, στο Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, ό.π., Τ. Ι, σελ. 118-119)

εξωτερική πολιτική αναλώθηκε κυρίως στις αρχές του 20^{ου} αι.⁷⁴ στην απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών που δεν βρίσκονταν υπό την επικράτεια του ελληνικού βασιλείου με σκοπό τη χωροταξική μεγέθυνση του τελευταίου, στόχο που καταδεικνύουν και οι Αλβανοί αντιπρόσωποι Abdul Frasheri και Mehmed Vrioni σε υπόμνημά τους προς τις Μεγάλες Δυνάμεις ήδη από τον 19^ο αι.⁷⁵ Η ελληνική διπλωματία, παρόλα αυτά, έδειχνε έτοιμη να υποχωρήσει προσωρινώς επί των θέσεων και επιδιώξεών της, αν οι αξιώσεις της θεωρούνταν υπερβολικές από τις Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά όχι και να παραιτηθεί της συνοριακής γραμμής των Ακροκεραυνίων -σύμφωνα με τις αρχαίες οριογραμμές περί της έκτασης της Ηπείρου⁷⁶- πράγμα όμως που τελικώς δεν πέτυχε.

Για την αλβανική πλευρά, η Θεσπρωτία, αλλά και ολόκληρο το Βιλαέτι Ιωαννίνων, επιδιώχθηκε να θεωρηθεί κομμάτι της Νότιας Αλβανίας⁷⁷ και να ενταχθεί αρχικά στην αυτόνομη αλβανική διοίκηση⁷⁸ και έπειτα να ενσωματωθεί στην

⁷⁴ Ήδη από το 1879(διαβουλεύσεις στην Πρέβεζα και την Κωνσταντινούπολη) επίσημη θέση της ελληνικής κυβέρνησης είναι η συνοριογραμμή κατά μήκος των πεδιάδων του Καλαμά και του Πηνειού, που εν μέρει ανέλπιστα υλοποιήθηκαν. Ο Πηνειός και το ποτάμι της Άρτας αποτέλεσαν τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας από το 1881.

⁷⁵ Kondis,(1976), ό.π., σελ. 24

⁷⁶ ΥΔΙΑ, 1912, Α/5, αρ. 37414, στο Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, ό.π., Τ. Ι, σελ. 263

⁷⁷ Μπορεί ο αλβανικός εθνικισμός να παρατηρείται εντόνως από την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αι., αλλά από το 1908 ως το 1910, οι Αλβανικές Λέσχες στο Μοναστήρι, Δίβρα και Ιωάννινα επιδίωξαν και πέτυχαν στις δύο πρώτες περιπτώσεις την επιτέλεση Συνεδρίων προώθησης ανθελληνικών αισθημάτων και κυρίως ζητημάτων γλωσσικής αναγνώρισεως στην Αλβανία. (ΥΔΙΑ, 1908, ΚΒ', αρ. 1223 και ΥΔΙΑ, 1909, ΚΒ', αρ.270, στο Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, ό.π., Τ. Ι, σελ.157-158, 151-152). Εκείνο στα Ιωάννινα χαρακτηρίζονταν ως παναλβανικό και προξένησε αναστάτωση στην ελληνική πλευρά μήπως και «παρασταθεί ψευδώς εις την Κυβέρνησιν και εις την εν Ευρώπη δημοσίαν γνώμην η Ήπειρος, ως Αλβανική επαρχία...» (ΥΔΙΑ, 1910, Α.Α.Κ., αρ.939, ό.π., σελ. 186-187) , επιδίωξη στην οποία φαίνεται να στόχευαν οι Αλβανοί διοργανωτές. Το συνέδριο αναβλήθηκε επ' αόριστον έπειτα από αξίωση της Οθωμανικής Κυβέρνησης(ΥΔΙΑ, 1910,Α.Α.Κ., αρ.476, ό.π., σελ. 188), αλλά αποτελεί χαρακτηριστική προσπάθεια της αλβανικής πλευράς για να δηλώσει εκτός των διπλωματικών περγαμηνών το Βιλαέτι Ιωαννίνων ως αλβανική κατά τον πλείστον περιοχή.

⁷⁸ Αίτημα που τέθηκε στις 15/5/1911 στην Τουρκική Κυβέρνηση από την Κεντρική Επαναστατική Επιτροπή των Αλβανών κατά την επανάσταση των Μαλισσόρων στην Αλβανία αναφέρονταν στην ενωμένη διοικητική αυτονομία τεσσάρων βιλαετίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (αυτών των Σκούταρι, Κοσσόβου, Μοναστηρίου και Ιωαννίνων) ενταγμένων όμως σ' αυτή με την απαίτηση να απασχολούνται στη διοίκησή τους μόνον Αλβανοί Αξιωματούχοι.(Kondis, 1976, ό.π., σελ. 57-58) Αρχικά το αίτημα αυτό αγνοήθηκε, αλλά ένα χρόνο μετά ο διορισμός Αλβανού Βαλή στα Ιωάννινα ενέτεινε τις προσπάθειες της ελληνικής διπλωματίας για άρση μιας τέτοιας «οικειοθελής παραχώρησης της Πύλης». (ΥΔΙΑ, 1912, Α/5, αρ.24924, ό.π., σελ. 253). Έναν χρόνο μετά, παρόμοιο αίτημα για αυτόνομη Αλβανία στάλθηκε και από την Αλβανική Επιτροπή Κωνσταντινουπόλεως (Kondis, 1976, ό.π., σελ. 73-74)

αλβανική επικράτεια⁷⁹. Στο Συνέδριο του Λονδίνου και συγκεκριμένα στις 20/12/1912 ανακοινώθηκε η υπό των έξι δυνάμεων εξασφαλισμένη αυτονομία του Αλβανικού βασιλείου με τα σύνορά της να βρίσκονται προς διαπραγμάτευση. Η αλβανική προσωρινή κυβέρνηση ευελπιστούσε να συμπεριλάβει στην αλβανική επικράτεια την περιοχή ανατολικά του Μετσόβου, ενσωματώνοντάς το μαζί με τα Ιωάννινα, νοτίως την προς βορρά χώρα των ήδη υπαρχόντων ελληνικών συνόρων ως την Άρτα και ως τις ακτογραμμές του Ιονίου. Η Θεσπρωτία καλυπτόταν όλη από τις αλβανικές επιδιώξεις. Η ελληνική κυβέρνηση επιδίωκε την οριοθέτηση των φυσικών συνόρων των Ακροκεραυνίων «ώστε να παραμείνη εις Ελλάδα και αγκυροβόλιον κόλπου Αυλώνος εις θέσιν Πασά-λιμάνι ή Άγιος Γεώργιος, όπου θα καταλήγη βραδύτερον σιδηροδρομική γραμμή»⁸⁰. Όταν τις 29/7/1913 επικυρώθηκε η οργάνωση του Αλβανικού κράτους, οι Βαλκανικοί πόλεμοι είχαν ήδη κρίνει την τοποθέτηση της περιοχής της Θεσπρωτίας στην ελληνική επικράτεια.

1.2 Πληθυσμιακή, διοικητική και εκπαιδευτική απεικόνιση των πόλεων της Θεσπρωτίας και της παρουσίας των Μουσουλμάνων Τσάμηδων σ' αυτές

Η Θεσπρωτία⁸¹, ως κομμάτι πλέον της Ηπείρου⁸² μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, έχει να επιδείξει πολλά κοινά σημεία με την περιοχή που εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος το 1913, όχι απαραίτητα ως προς την ονομασία των τοπωνυμίων

⁷⁹ Προηγούμενα αιτήματα της αλβανικής πλευράς αξίωναν, όπως έχει ειπωθεί, ολόκληρο το Βιλαέτι Ιωαννίνων υπό την αλβανική αυτονομία. Επί μέρους όμως επιδιώξεις είτε του Ισμαήλ Κεμάλ, ηγετικής μορφής του αλβανικού εθνικισμού, είτε του Αυστριακού Υπουργού Εξωτερικών Berchtold περιορίζουν την έκταση των αλβανικών συνόρων κατά μήκος του Καλαμά (Kondis, 1976, .ο.π., σελ. 89-90, 100).

⁸⁰ Κορομηλάς προς Βενιζέλο, 19/12/12 στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, Έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο του ΥΠΕΞ*, επιμ. Κοντης, Β., 2004, β' Εκδ., τ. Ι 1897-1918, Εστία: Κοινωνοφελές Ίδρυμα Αλ. Ωνάσης, σελ. 263

⁸¹ Κατά τον Αρς(1994),(ό.π., σελ. 135), το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. ο πληθυσμός της Ηπείρου εκφράζει μια εθνολογική ανομοιογένεια, καθώς ενώ γενικά υπερτερεί το ελληνικό-ορθόδοξο στοιχείο, στο μεγαλύτερο μέρος της Τσαμουριάς (βορειοδυτικά της Ηπείρου, δηλαδή της Θεσπρωτίας) κατοικείται κυρίως από Αλβανούς Τσάμηδες και λιγότερους Βλάχους.

⁸² Λίγο πριν την ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος, το 1911, επίσημη κυβερνητική αναφορά του Υπουργού Εξωτερικών Γρυπάρη καταθέτει την έκταση της Ηπείρου «γεωγραφικώς και ιστορικώς... ως η μεταξύ Ακροκεραυνείων, Πινδοσειράς, Αμβρακικού κόλπου και Ιονίου Πελάγους περικλειομένη χώρα, ην απαρτίζουν σχεδόν σήμερον τα Σαντζάκια Αργυροκάστρου, Ιωαννίνων, Πρεβέζης και το νεοσύστατον Ρεσσαδιέ» (ΥΔΙΑ, 1911, Β/52, αρ.17007), υποστηρίζοντας τον «αρχαιοκεντρικό φιλολογικό προσανατολισμό» για την έκτασή της κατά τις εισηγήσεις των αρχαίων μελετητών, σε αντιδιαστολή με τους «βυζαντινοκεντρικούς». Βλ. Κοκολάκης (2003), ό.π., σελ 27- 34

των πόλεων, αλλά ως προς την ίδια την ύπαρξη αυτών. Τους αιώνες αυτούς, ιδρύονται πόλεις, κατοικούνται χωριά, αναδύονται κέντρα που έχουν να θυμίσουν σε πολλά αυτά του 20^{ου} αι.. Ενδεικτικά θα αναφερθούν τα κυριότερα, ώστε να κατανοήσει ο μη εξοικειωμένος με την περιοχή αναγνώστης τα διοικητικά κέντρα απ' τα οποία θα ανασυρθούν οι πηγές.

I. Η Παραμυθιά

Η Παραμυθιά, ή όπως ήταν γνωστή επί Οθωμανοκρατίας Αϊδονάτ (Αϊντονάτ)⁸³, ήταν μία από τις πολυπληθέστερες πόλεις της περιοχής. Έδρα ορθόδοξου επισκόπου, αλλά και μουδίρη⁸⁴ αποτέλεσε το διοικητικό κέντρο του Καζά Παραμυθιάς⁸⁵ που συμπεριλάμβανε στα τέλη του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου} 62⁸⁶ χωριά⁸⁷ και κατείχε έκταση 654 τετραγωνικών χιλιομέτρων, δηλαδή τριπλάσια απ' όση καταλαμβάνει σήμερα ο αντίστοιχος δήμος Σουλίου⁸⁸.

Ήταν χτισμένη στους πρόποδες του βουνού Κουρούλα (Γκουρούλα). Απλωνόταν μπροστά της μεγάλης έκτασης πεδιάδα, αρκετά πυκνοκατοικημένη, που ανήκε σε Μουσουλμάνους⁸⁹ ως σπαχλίικια, ενώ στην κορυφή της πόλης δέσποζε το κάστρο του Αγίου Δονάτου. Στην πόλη υπήρχαν 5 τζαμιά, ισάριθμες ορθόδοξες εκκλησίες και είχε έντονη εμπορική δραστηριότητα⁹⁰. Γνωστές επί Οθωμανοκρατίας ήταν οι ελιές της⁹¹, ενώ ξεχώριζε για τα θεόρατα πλατάνια της και τα αστείρευτα νερά της⁹².

⁸³ Οι Οθωμανοί διατήρησαν τη μεσαιωνική ονομασία του κάστρου του Αγίου Δονάτου, που αποτελεί και τον πολιούχο Άγιο της πόλης, και ως Αϊντονάτ συναντάται σ' όλα τα Οθωμανικά έγγραφα. (Κοκολάκης, (2003), ό.π., σελ 187). Το όνομα Παραμυθιά θεωρείται πως δόθηκε από το μοναστήρι της Παναγίας της Παραμυθιάς που βρίσκεται εκεί από τον 17^ο αι., καθώς εκεί οι κάτοικοι «*εύρισκον παραμυθιά διατηρούντες την ζώνην και την ευκίνητον περιουσίαν των*» κατά τις επιδρομές των Οθωμανών και Αλβανών. Βλ. Αραβαντινός, ό.π., τ. Β', σελ.2.

⁸⁴ Isambert (1878), ό.π. σελ. 188-190

⁸⁵ Από τον Εβλιά Τσελεμπή πληροφορούμαστε ότι το 1670 υπάγονταν στο Σαντζάκ του Δελβίνου, βλ. Κραψίτης (1973), ό.π., σελ.231

⁸⁶ Ο Αραβαντινός (1857, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Β' , Αθήναι: Βλαστού, σελ. 2-3) τα απαριθμεί 67.

⁸⁷ Ο Σούλης αριθμεί τα χωριά 62, εξ αυτών τα 42 Αλβανόφωνα και τα 20 Ελληνόφωνα. Σούλης, Κ., 2005, *Ιστορικές αναδρομές (Θεσπρωτία και η περί αυτήν χώρες) 1700-1944*, Αθήνα: Δωδώνη, σελ. 162. Το ίδιο διαφαίνεται και στη Στατιστική του 1895.

⁸⁸ Κοκολάκης, 2003, ό.π., σελ. 187

⁸⁹ Leake, ό.π., σελ. 66-67

⁹⁰ Γνωστή ήταν η εμποροπανήγυρις *Λάμποβο* που κατά τον Αραβαντινό λάμβανε χώρα αρχές Σεπτεμβρίου ως και σήμερα. Βλ. Αραβαντινός (1857), ό.π., σελ. 2-3

⁹¹ Μάλιστα σύμφωνα με τον Celebi, ήταν τόσο γνωστές που καλούνταν Σουλτανικές, καθώς κάθε χρόνο έρχονταν απεσταλμένοι του Σουλτάνου για να πάρουν τη σοδειά και να την

Σύμφωνα με τον Rouqueville⁹³, την πρώτη δεκαετία του 19ου αι., ο πληθυσμός της ανέρχονταν στους 3.500 κατοίκους, ορθόδοξους-μωαμεθανούς, ενώ για τον Holland⁹⁴ το 1813 αριθμούσε 9000 κατοίκους. Το 1835, σύμφωνα με τον Leake⁹⁵, την κατοικούν 400 μουσουλμανικές οικογένειες και περί τις 40 ελληνικές, όπως αναφέρει και ο Αραβαντινός⁹⁶. 2000 κάτοικοι δηλώνονται από τον Isambert⁹⁷, οι 500 από τους οποίους δηλώνει ότι ήταν Έλληνες, ενώ όλος ο καζάς Παραμυθιάς αριθμεί το 1895 14.448 κατοίκους σύμφωνα με την Οθωμανική καταγραφή του ίδιου έτους. Συνεπώς, όλον τον 19^ο αι., ο πληθυσμός της ήταν κατά πλειοψηφία μουσουλμανικός, ενώ ομιλούμενη γλώσσα ήταν κυρίως η ελληνική⁹⁸ και η αλβανική «με ιδιάζουσα προφορά»⁹⁹.

Η Παραμυθιά υπήρξε επί Οθωμανοκρατίας κέντρο των ελληνικών γραμμάτων καθώς από το 1681 ως το 1750 λειτούργησε εκεί η Ελληνική Δημόσια Σχολή Παραμυθιάς, που μετατράπηκε έπειτα σε Κοινό Σχολείο. Επίσης, σ' όλο τον καζά λειτουργούσαν ένα Ελληνικό Σχολείο (Σχολαρχείο), δύο αλληλοδιδασκτικά, ένα Παρθεναγωγείο και εννιά Κοινά Σχολεία¹⁰⁰, ενώ αλβανική λέσχη ή αλβανικό σχολείο¹⁰¹ δεν υπήρχαν.

Αντίθετα, ο καζάς Παραμυθιάς στο σύνολό του διέθετε 22 τζαμιά, 13 γέφυρες και πλήθος οθωμανικών σχολείων. Συγκεκριμένα, διατηρούνταν πέντε rushdiye (δευτεροβάθμια σχολεία), δύο sibyenmektebe (δημοτικά) και ένα θρησκευτικό

μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη. Celebi Evliya, Οδοιπορικό στην Ελλάδα, 1668-1671, στο Κραβίτης, (1973), ό.π., σελ. 230-232

⁹² Αυτά εξάγει και ο Robert Walsh(1840), *Constantinople and Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, London:Fisher, son and Co, σελ. 82-83

⁹³ 1820:43-45

⁹⁴ Holland, H., 1815, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the Years 1812 and 1813*, Λονδίνο: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, σελ. 458-459

⁹⁵ Ο.π., σελ. 60

⁹⁶ Ο.π., 1857, σελ. 2

⁹⁷ Ο.π., 1878, σελ. 188

⁹⁸ Σύμφωνα με τον Eton, W., (1801)(*Ιστορικός, Πολιτικός και Σύγχρονος Πίναξ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εκδ.Β', Παρίσι: Tavernier, στο Κραβίτης(1973), ό.π., σελ.236-237) οι μωαμεθανοί της Παραμυθιάς μιλούν μόνο ελληνικά και απορίας άξιο είναι πώς έγιναν μωαμεθανοί. Μάλιστα δηλώνει ότι «οι Τούρκοι κι οι Αλβανοί είναι στα μάτια τους άνατροι λαοί και τους αφιερώνουν την βαθιά περιφρόνηση».

⁹⁹ Celebi, ό.π., στο Κραβίτης(1973), ό.π., σελ. 232

¹⁰⁰ Για περισσότερα βλ. Κραβίτης(1985), ό.π., σελ. 79-103, Σούλη (2005), ό.π., σελ. 57-64, Φούκης(2015), ό.π., σελ.92-103.

¹⁰¹ Σούλης(2005), ό.π., σελ. 162

σχολείο (medresa)¹⁰², ενώ ακόμα και το 1920 λειτουργούσαν 20 περίπου μουσουλμανικά σχολεία στην εκπαιδευτική περιφέρεια Παραμυθιάς¹⁰³.

Επί ελληνικού κράτους, με το Βασιλικό Διάταγμα την 1-4-1915, Αρ. Φ. 120, Α' Τ., *Περί διοικητικής διαιρέσεως των Νέων Χωρών*, η Παραμυθιά περιλαμβάνεται στον Νομό Ιωαννίνων ως έδρα Υποδιοίκησης με 45 κοινότητες¹⁰⁴ και της Επαρχίας Παραμυθιάς από το 1928, για να αποτελέσει το 1936 κομμάτι του νεοσύστατου νομού Θεσπρωτίας.

II. Οι Φιλιάτες (Το Φιλιάτι)

Οι Φιλιάτες (Φυλιάτες, κατά τον Αραβαντινό) θεωρήθηκε ότι οφείλουν το όνομά τους σε παραφθορά του Ίλιου, δηλαδή της Τροίας¹⁰⁵. Παρότι δεν γνωρίζουμε τη χρονολογία ίδρυσής τους, εντούτοις από τον Αραβαντινό (1857: 175) αναφέρεται ως σύγχρονή του πόλη. Από το 1431, ολόκληρη η περιοχή συγκαταλέγονταν στον Ναχιγιέ της Βαγενετίας, για να μεταφερθεί τους επόμενους αιώνες στη διοίκηση του Δελβίνου¹⁰⁶ μέχρι το 1874, οπότε περνά από το Σαντζάκι Αργυροκάστρου σ' αυτό των Ιωαννίνων, όπου και παραμένει.

Πόλη ημιορεινή, κοντά στην κοιλάδα του Καλαμά, χτισμένη σε οροπέδιο, αποτελούσε την κυριότερη πόλη του Παρακαλάμου (περιοχή βόρεια του ποταμού Καλαμά)¹⁰⁷. Κατοικούνταν κυρίως από Μουσουλμάνους Αλβανούς¹⁰⁸, ενώ ελάχιστοι ήταν οι Χριστιανοί. Ο πληθυσμός της στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ποικίλει - από 2.000

¹⁰² Οι πληροφορίες αυτές κατατέθηκαν το 1889 από τον Sami Frasheri στο *Kamus al-a' lam* (Παγκόσμιο Λεξικό Ιστορίας και Γεωγραφίας) στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Elsie-Destani (2013), ό.π., σελ. xxix-1

¹⁰³ *IAH*, αρχείο ΓΔΗ, φ. 127, υπ. 5, «Εκπαιδευτική Περιφέρεια Παραμυθιάς, πίναξ των κοινοτήτων αίτινες υπάγονται εις την άνω περιφέρειαν» 12-25/10/1920 στο Γκλαβίνας, Γ, 2008, Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923), Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οίκος Σταμούλη, σελ. 301

¹⁰⁴ Βασιλικό Διάταγμα, 19-8-1919, Αρ. Φ. 184, Α' Τ., *Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Ιωαννίνων*

¹⁰⁵ Άξια απορίας είναι η σύνδεση με την αρχαιότητα που προσπαθεί απεγνωσμένα να συλλάβει ο Leake (1835) (ό.π., σελ. 74), ως απότοκος του ονόματος της πόλης από τον Κεστρινό, γιο του Ελένου και της Ανδρομάχης που μετοίκησε την περιοχή, ενώ και ο Isambert (1878), (ό.π., σελ. 198-199) την ονοματίζει «πόλη του αρχαίου Ιλίου, ούτινος μνημονεύει ο Βιργίλιος, ο Τίτος Λίβιος ...».

¹⁰⁶ Κοκολάκης, (2003), ό.π., σελ. 189-190, Αραβαντινός (1857), ό.π., σελ. 175

¹⁰⁷ Leake (1835), ό.π., σελ. 104

¹⁰⁸ Leake (1835), ό.π., σελ. 104. Η πηγή αναφέρεται χρονικά την περίοδο της περιήγησης του Leake στην Ήπειρο, δηλ. το 1806, γενικότερα στις αρχές του 19^{ου} αι.

σπίτια ως 420¹⁰⁹- αλλά εξαιρείται η αρχιτεκτονική της με τα τρία τζαμιά, τα λουτρά και την αραιοκατοικημένη δόμηση¹¹⁰.

Συνολικά, όλος ο καζάς Φιλιατών άγγιζε περί τα 752 τετραγωνικά χιλιόμετρα¹¹¹ και περιελάμβανε 56 χωριά («ιδιόκτητα και ελεύθερα»¹¹²) που απλώνονταν βόρεια του Καλαμά ως και τη σημερινή νότια Αλβανία, με 3.185 οικογένειες, 1.845 χριστιανικές και 1.340 μουσουλμανικές¹¹³. Έτσι οδηγούμαστε και στα στοιχεία της Τούρκικης Στατιστικής του 1895 που αριθμούν στον καζά Φιλιατών 24.179 κατοίκους¹¹⁴.

Μέχρι το 1913, λειτουργούσαν στον καζά Φιλιατών προς υπεράσπιση των ελληνικών γραμμάτων τρία αλληλοδιδασκτικά σχολεία και δέκα Κοινά, ενώ είχε ιδρυθεί αλβανική λέσχη και για μία σχολική χρονιά (1909-1910) λειτούργησε και αλβανικό σχολείο¹¹⁵ στην πόλη των Φιλιατών. Επίσης, είναι γνωστή η ύπαρξη ενός θρησκευτικού σχολείου (medresa) στην πόλη¹¹⁶ κι ενός δευτεροβάθμιου οθωμανικού σχολείου (rushdiye)¹¹⁷.

Μετά το 1913, οι Φιλιάτες και ο παλαιότερος ομώνυμος καζάς ακολουθούν την τύχη της Υποδιοίκησης Παραμυθιάς. Ως Υποδιοίκηση Φιλιατών με 75 κοινότητες¹¹⁸ ενσωματώνει σ' αυτή και την κοινότητα Ηγουμενίτης, συνδιαμορφώνοντας την Επαρχία Θυάμιδος, ως το 1937. Από τότε κι εξής,

¹⁰⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι ολόκληρη η Θεσπρωτία επλήγη από πανώλη το 1815 με αποτέλεσμα να επιβιώσουν μόλις 130-200 κάτοικοι της πόλης των Φιλιατών.

¹¹⁰ Leake(1835), ό.π. και Rouqueville (1820 B), ό.π.

¹¹¹ Κοκολάκης(2003), ό.π., σελ. 191

¹¹² Η χρήση των επιθέτων προέρχεται από τον ίδιο τον Αραβαντινό και δηλώνει τα προνόμια που κατείχαν συγκεκριμένα χωριά, κυρίως της περιοχής της Μουργκάνας(όρους) έναντι των μουσουλμανικών τσιφλικιών που θεωρούνταν ιδιοκτησίες. Για περισσότερα επί του θέματος βλ. Σκόπας,Ν.,-Χαραμόπουλος, Σ., (1988),ό.π.. Μάλιστα αναφέρεται πως τον «φθίνοντα 18^ο αι. τις Φιλιάτες διοικούσε ο Ζηγούρης..».(Αρς, 1994), ό.π., σελ. 139

¹¹³ Αραβαντινός (1857), ό.π., σελ. 354-356. Στο παγκόσμιο λεξικό Ιστορίας και Γεωγραφίας του 1889, ο Frasherī αναφέρει πως κατοικείται εξολοκλήρου από Αλβανούς που στην πλειοψηφία τους ήταν Μουσουλμάνοι, κάτι το οποίο μπορεί πολύ εύκολα να ανατραπεί, καθώς στην περιοχή υπάγονταν και τα 16 χωριά της επαρχίας που από τότε δηλώνονται ως Κεφαλοχώρια- αμιγώς ελληνόφωνα.

¹¹⁴ Κοκολάκης(2003), ό.π., σελ. 251, 271

¹¹⁵ Σούλης(2005), ό.π., σελ. 65, 163. Περισσότερες πληροφορίες για το αλβανικό αυτό σχολείο θα κοινοποιηθούν στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης.

¹¹⁶ Βλ. Tsitselikis, K., 2012, Old and New Islam in Greece - From Historical Minorities to Immigrant Newcomers, *Studies in International Minority and Group Rights*, τ. 5, Martinus Nijhoff Publishers, σελ. 441

¹¹⁷ Οι πληροφορίες αυτές κατατέθηκαν το 1889 από τον Sami Frasherī στο Kamus al-a' lam (Παγκόσμιο Λεξικό Ιστορίας και Γεωγραφίας) στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Elsie-Destani (2013), ό.π., σελ. xxix-1

¹¹⁸ Βασιλικό Διάταγμα, 19-8-1919, Αρ. Φ. 184, Α' Τ., *Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομό Ιωαννίνων*

αποτελέσαν την Επαρχία Φιλιατών με έδρα την ομώνυμη πόλη, αφού εξαιρέθηκε η νότια του ποταμού Καλαμιά περιοχή που εντάχθηκε στην Επαρχία Θυάμιδος.

Εικόνα 1: Οι καζάς Φιλιατών αρχές του 20ου αιώνα (Χρήστου, 2011)¹¹⁹

III. Το Μαργαρίτι

Το Μαργαρίτι, κωμόπολη του ομώνυμου καζά χωριζόταν σε δύο συνοικίες, το Μαργαρίτι και τους Ομορφιάτες αποτελούμενα στις αρχές του 19^{ου} αι. από 800 σπίτια από κοινού¹²⁰. Το φρούριό της κατασκευάστηκε από τους Ενετούς τον 15^ο αι., όποτε και κατοικήθηκε η πόλη, ίσως στα χαλάσματα κάποιας αρχαίας¹²¹, ενώ περί της ονομασίας του δεν υπάρχει κάποια άξια λόγου αναφορά¹²². Το 1572 καταστράφηκε όμως από τους ίδιους τους Ενετούς κατά την Ναυμαχία της Ναυπάκτου, ένεκα των

¹¹⁹ Χρήστου, Π., 2011: *Το καλειδοσκόπιο της...Θεσπρωτίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα

¹²⁰ Leake(1835), ό.π., σελ. 71

¹²¹ Ο Αραβαντινός(1857: 103, ό.π.) αναφέρει πως «πέριξ ταύτης φαίνονται κυκλώπεια τινά ερείπια, και νομίσματα αρχαία ενίοτε ευρίσκονται.»

¹²² Ο Celebi(1670) αναφέρει πως το έχτισε ένας ψαράς εν ονόματι Μαργαρίτης και απ' αυτόν πήρε τ' όνομά της η πόλη.

εχθρικών σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί με τους Παργινούς που παρέμεναν στην ενετική κυριαρχία¹²³. Το 1878 αριθμούσε 2000 περίπου «*Αλβανούς Οθωμανούς*»¹²⁴ και μόλις 60 χριστιανούς¹²⁵, ενώ πριν από την πανώλη του 1815 ξεπερνούσε τις 8.500 συνολικά ψυχές.

Ο καζάς Μαργαριτίου¹²⁶ ήταν εκείνος με τις μεγαλύτερες γεωγραφικές διακυμάνσεις. Αρχικά, επί Σελίμ Β', έδρα του θεωρούνταν το Μαζαρακί (Μαζαρακιά) ως τον 19^ο αι. όπου «*έπαυσε της διοικητικής του αξίας*»¹²⁷. Το 1857 περιλαμβάνει 42 χωριά με 1.362 τούρκικους (εννοείται μουσουλμανικούς) οίκους και 618 χριστιανικούς, χωρίς να εντάσσονται σ' αυτόν τα χωριά εκείνα της Διοίκησης Φαναρίου και της Πάργας. Αντίθετα, το 1895, που ενσωματώνεται μέρος του Φαναρίου και της Πάργας συνυπολογίζονται 71 χωριά και 23.955 κάτοικοι¹²⁸. Τα όριά του κυμαινόταν νότια του Καλαμά μέχρι και την Πάργα- Φανάρι που υπάγονταν στη διοίκηση Πρεβέζης. Είχε δύο ξεχωριστές έδρες ναχιγιέ, το χωριό Γορίτσα (Σταυροχώρι) για τις υπό Φαναρίου προσθήκες και την Πάργα που αποτέλεσε από το 1831 αυτόνομη περιφέρεια του Σαντζακίου Δελβίνου, για να υπαχθεί το 1846 σ' εκείνο των Ιωαννίνων και το 1864 σ' αυτό της Πρέβεζας¹²⁹. Το βόρειο κομμάτι του καζά Μαργαριτίου συνέστησε το 1910 αυτόνομο καζά, εκείνον της Ηγουμενίτσας ή Ρεσαδιέ, με αποτέλεσμα τη σμίκρυνση κατά το ήμισυ του τέως καζά που στην μεγαλύτερη έκτασή του άγγιζε τα 652 τ.χλμ¹³⁰.

Στον εκπαιδευτικό τομέα, λειτουργούσαν τέσσερα αλληλοδιδασκτικά και τρία Κοινά Σχολεία, ενώ αλβανικό σχολείο φαίνεται να λειτούργησε τη σχολική χρονιά 1908-1909 στη Μαζαρακιά¹³¹. Αναφορά γίνεται και σ' ένα «*ιδιοσυντήρητον σχολείον*» θηλέων της Μουσουλμανικής κοινότητας που ήδη το 1919 είχε πολλά χρόνια να λειτουργήσει¹³².

¹²³ Αραβαντινός (1857), ό.π., σελ. 103

¹²⁴ Έτσι τους ονοματίζει ο Isambert, ό.π., σελ. 188.

¹²⁵ Isambert(1878),ό.π., σελ. 188

¹²⁶ Από τους Αλβανοτσάμηδες , η περιοχή αυτή παίρνει τον τίτλο Ντάγι. Βλ.Αραβαντινός (1857), ό.π., σελ. 103

¹²⁷ Αραβαντινός (1857), ό.π., σελ. 103

¹²⁸ Κοκολάκης(2003), ό.π., σελ. 187-190, 312

¹²⁹ Κοκολάκης(2003), ό.π., σελ. 187-190

¹³⁰ Κοκολάκης(2003), ό.π., σελ. 187-190

¹³¹ Σούλης(2003), ό.π., σελ. 64, 161-162

¹³² Βασιλικό Διάταγμα 14-4-1919, Αρ. Φ. 80, Α'Τ., *Περί ιδρύσεως δημοτικών σχολείων*

Μετά το 1913, ο πάλαι ποτέ καζάς Μαργαριτίου μετονομάστηκε σε Υποδιοίκηση Μαργαριτίου με 26 κοινότητες¹³³ εντασσόμενη στον νομό Πρεβέζης¹³⁴. Το 1928¹³⁵ διοικούνταν από τον Έπαρχο Παραμυθίας, παρότι εντασσόταν στον νομό Πρεβέζης, μέχρι και το 1936 οπότε και συμπεριλήφθηκε στον νομό Θεσπρωτίας.

IV. Η Ηγουμενίτσα

Η Ηγουμενίτσα αποτελεί την τελευταία προσθήκη από άποψη πόλεων της Οθωμανικής κυριαρχίας στο ελληνικό κράτος, καθώς μόλις το 1910 συστήνεται το Σαντζάκι Ρεσαδιέ¹³⁶ με έδρα του το τότε χωριό¹³⁷, αποτελούμενο από τους οικισμούς Γράβα, Λιμένα και Ηγουμενίτσα. Η περιοχή αποσχίστηκε τον καζά Μαργαριτίου. Μπορεί να ήταν η τελευταία προσθήκη, αλλά τελικώς αυτή που επικράτησε και έγινε μάλιστα και πρωτεύουσα του μετέπειτα νομού Θεσπρωτίας.

Πρωτίστως όμως ορίστηκε έδρα διοικήσεως, ενσωματώνοντας τις περιοχές Παραμυθίας, Φιλιατών και Μαργαριτίου. Στους οικονομικούς λόγους αυτής της κίνησης των Οθωμανών μπορούν να συνυπολογιστούν η δημιουργία ενός λιμένος που η γεωμορφολογία του εδάφους ευνοεί, καθώς είναι μόλις μία ώρα μακριά από το λιμάνι της Κέρκυρας και άρα της ευρωπαϊκής αγοράς, και η αμεσότερη επίβλεψη των παράλιων περιοχών της Ηπείρου¹³⁸ που κατοικούνταν από «φιλήσυχους μουσουλμάνους»¹³⁹. Στα πλαίσια του πολιτικού σχεδιασμού όμως, η σύσταση ενός καινούριου σαντζακιού μέσα στο Βιλαέτι Ιωαννίνων άνοιγε τις πύλες για τον περιορισμό της εκλογικής εκπροσώπησης των Ελλήνων στις εκλογές του

¹³³ Βασιλικό Διάταγμα 14-8-1919, Αρ.Φ. 181, Α' Τ., *Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Πρεβέζης*.

¹³⁴ Βασιλικό Διάταγμα 1-4-1915, Αρ. Φ. 120, Α' Τ., *Περί διοικητικής διαιρέσεως των Νέων Χωρών*

¹³⁵ Ν. 3682 /29-11-28, Αρ. Φ. 260, Α' Τ., *Περί ανασυστάσεως της επαρχίας Παραμυθίας*

¹³⁶ Ονομάστηκε έτσι από τ' όνομα του τότε Σουλτάνου, Μεχμέτ Ε' Ρεσάτ. (ΥΔΙΑ, 1911, Β/52, αρ. 170007)

¹³⁷ Την στιγμή της ίδρυσής της η Ηγουμενίτσα θεωρητικά δεν αποτελούσε ούτε καν χωριό, με την έννοια του «ιδιαιτέρου συνοικισμού με συγκροτημένη κοινότητα: Στην ελληνική απογραφή του 1913 δεν αναφέρεται καν, ενώ στην απαρίθμηση των ψηφοφόρων του ομώνυμου καζά το 1912 απαντά μονάχα ως ενδιαίτημα «κυβερνητικών υπαλλήλων»». Βλ. Κοκολάκης(2003), ό.π., σελ. 161

¹³⁸ Αυτοί ήταν οι βασικοί λόγοι σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Παραμυθίας Νεόφυτο στην υπ' αριθ. 60 της 22/7/1910 αναφορά του προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη, και όχι η πληθυσμιακή της υπεροχή. Βλ. Κρασίτης(1985), ό.π., σελ. 80-81.

¹³⁹ Αυτό έβρισκε ως επιπρόσθετο προτέρημα ο τότε βαλής των Ιωαννίνων, Μουσταφά Ζιχνή πασάς. Βλ. Κοκολάκης (2003), ό.π., σελ. 161

Οθωμανικού κοινοβουλίου του 1912 και την αύξηση κατά ενός των Μουσουλμάνων βουλευτών Ιωαννίνων¹⁴⁰.

Η Ηγουμενίτσα, λοιπόν, πόλη παραθαλάσσια, ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος ως κοινότητα της Υποδιοίκησης Φιλιατών¹⁴¹, ενώ αργότερα αποτέλεσε έδρα της επαρχίας Θυάμιδος και του νομού από το 1936 (Αναγκαστικός νόμος 353, Αρ. Φ. 525, 27-11-1936).

Οι παραπάνω σύντομες περιγραφές των διοικητικών κέντρων του νομού συμπληρώνουν το μωσαϊκό της περιοχής με την οποία σχετίζεται η παρούσα μελέτη.

¹⁴⁰ ΥΔΙΑ, 1911, Β/52, αρ. 170007, στο Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, επιμ. Κόντης, Β., 2004, Τ. Ι, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σελ. 205-214, Η αιτιολογία αυτή αποτελεί διατύπωση του Υπουργείου Εξωτερικών προς τα Προξενία Ηπείρου και Αλβανίας. Μ' αυτόν τον τρόπο όμως, δηλώνεται η αριθμητική υπεροχή των Μουσουλμάνων στο νέο Σαντζάκι παρότι στο ίδιο έγγραφο, λίγο πιο κάτω δηλώνεται απολύτως πως «*η απόλυτος πλειοψηφία εν τω νέω Σαντζάκιω έσεται κατ' ουσίαν Ελληνική...*». Σε υπόμνημα που κατέθεσε ελληνική αντιπροσωπεία στον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών το 1912 υποστηρίζεται επίσης ότι «*η συγκρότηση του νέου σαντζακιού Ηγουμενίτσας είχε ενοήσει το μουσουλμανικό στοιχείο γιατί είχε αποσπαστεί ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού από το σαντζάκι Ιωαννίνων. Το εναπομείναν τμήμα είχε δικαίωμα εκλογής ενός μόνο βουλευτή και όχι δύο όπως ήταν συμφωνημένο*». Βακαλόπουλος, Κ. 2007, *Ιστορία της Ηπείρου, Από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*, γ' εκδ., Θεσσαλονίκη: Σταμούλη, σελ. 566

¹⁴¹ Βασιλικό Διάταγμα, 19-8-1919, Αρ. Φ. 184, Α' Τ., *Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Ιωαννίνων*

Κεφάλαιο 2

Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες: Πληθυσμιακά δεδομένα και διπλωματικές ενέργειες για την εξακρίβωση της εθνικότητάς τους καταγωγής

2.1 Ονομασία και εθνική καταγωγή Μουσουλμάνων Τσάμηδων

Ο όρος «Τσάμηδες» επέφερε στο παρελθόν εννοιολογικές παρερμηνεύσεις σχετικά με το αν ο όρος προσδίδει γεωγραφικό, εθνικό ή γλωσσικό προσδιορισμό. Επί Οθωμανοκρατίας, Τσάμηδες ήταν οι κάτοικοι της Τσαμουριάς, περιοχή της Ηπείρου¹⁴², ανεξαρτήτως ομιλούμενης γλώσσας, θρησκείας ή εθνικής καταγωγής χαρακτηρίζοντας τον όρο Τσάμηδες ως γεωγραφικό¹⁴³. Δευτερευόντως χρονικά¹⁴⁴ χρησιμοποιήθηκε ο όρος για να δηλώσει τους αλβανόφωνους -μουσουλμάνους και χριστιανούς¹⁴⁵. Στη συνέχεια, ο όρος χρησιμοποιήθηκε με το εθνικό του περιεχόμενο και περιλάμβανε τους αλβανικής καταγωγής -αλβανόφωνους και μουσουλμάνους- κατοίκους της περιοχής¹⁴⁶.

Ως προς τη ονομασία των Μουσουλμάνων Τσάμηδων¹⁴⁷ έχουν κατατεθεί κατά καιρούς οι κάτωθι εκτιμήσεις που με τη σειρά τους προσκρούουν σε εθνικές

¹⁴²Περισσότερες γεωγραφικές αναφορές επί του θέματος υπάρχουν στο προηγούμενο κεφάλαιο.

¹⁴³ Σε εγκυκλοπαίδεια το 1928 δηλώνεται πως «*Η Τσαμουριά, ... περιφέρεια της Ηπείρου, ... κατοικείται υπό 70 χιλ. περίπου κατοίκων, καλουμένων Τσάμηδων, εξ'ων 20 χιλ. περίπου είναι Μουσουλμάνοι αλβανόφωνοι*», επιβεβαιώνοντας την παραπάνω τοποθέτηση. (Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 1928, επιμ. Δρανδάκης, Π., τ. ΚΓ', εκδ. Φοίνιξ, σελ. 405

¹⁴⁴ Σύμφωνα δε με την εγκυκλοπαίδεια «Επιστήμη και Ζωή», 1974, τ. 18, προηγούνταν χρονικά η χρήση του όρου για τους μουσουλμάνους κατοίκους της περιοχής και ακολούθησε εκείνη που περιλάμβανε τους κατοίκους όλης της περιοχής ανεξαρτήτως θρησκευματος. Βλ.: σελ. 87, λήμμα: Τσάμηδες

¹⁴⁵ Γκότοβος, Α, 2014, «Τσαμουριά», Ταυτότητες στην κατοχική Θεσπρωτία και ο ρόλος της μουσουλμανικής μειονότητας, *Ιστορική Μνήμη* 22, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, σελ. 17 (Υποσημ. 7)

¹⁴⁶ Να σημειωθεί πως και στην εξεταζόμενη περιοχή, για τη θρησκευτική διάκριση των μουσουλμάνων κατοίκων χρησιμοποιούνταν ο όρος «Τούρκος» ανεξαρτήτως της εθνικής προέλευσης και του γλωσσικού ιδιώματος, ενώ συναντάται και η χρήση του όρου «Τουρκαλβανοί» για τους μουσουλμάνους αλβανικής γλώσσας (Βλ. Χρηστοβασίλης, Χ, 1904, *Ηπειρος και Αλβανία, Πολιτική πραγματεία*, Αθήναι: Τυπογραφείον Κωνσταντινίδη, σελ. 7 κι έπειτα).

¹⁴⁷ Έχει τεθεί βιβλιογραφικά πως οι Τσάμηδες δεν ήταν μόνο Μουσουλμάνοι αλλά και χριστιανοί (Vickers, M., (2007), *The Cham Issue-Where to now?*, *Balkan Series*, τ. 07/01, Conflict Studies Research Centre, Defense academy of the United Kingdom, σελ. 2). Εκείνοι, οι 12.640 αλβανόφωνοι χριστιανοί που κατοικούσαν το Σαντζάκι του Ρεσαδιέ το 1908 είναι εκείνοι που για την ελληνική κυρίως βιβλιογραφία ονομάζονται Αρβανίτες, δηλαδή χριστιανοί, αλβανίζουσας γλώσσας (κάτι σαν μια ιδιότυπη διάλεκτο των αλβανικών),

διενέξεις. Πιο κοινώς αποδεκτό¹⁴⁸ είναι ότι ο όρος Τσάμης (ή Τσιάμης) προήλθε από παραφθορά της λέξης Θύαμις (Τσιάμις) δηλώνοντας ταυτόχρονα και το γεωγραφικό προσδιοριστικό τους, το οποίο από μόνο του εγείρει ερωτηματικά. Αν ο όρος είναι καθαρά τοπικής παραγωγής τότε πώς θεωρούνται Τσάμηδες και οι διαμένοντες στο Δέλβινο, αρκετά πιο βόρεια απ' τον Θυάμιδα (Καλαμά) ή εκείνοι του Μαργαριτίου και του Φαναρίου που απέχουν λιγότερη απόσταση από το άλλο μεγάλο ποτάμι της περιοχής, τον Αχέροντα; Ή λοιπόν η προέλευση της ονομασίας στερείται αξιόπιστων κριτηρίων ή το εύρος της ονομασίας Τσάμηδες έχει διογκωθεί με τον καιρό περιλαμβάνοντας τους κατοίκους όλης της γύρω περιοχής.

Δευτερευόντως, υπάρχουν κι άλλες ετυμολογίες πιο αναξιόπιστης προέλευσης. Έχει υποστηριχτεί¹⁴⁹ πως ο όρος προέρχεται από την αλβανική φράση «τσι αμ ου» που σημαίνει «ποιος είμαι εγώ»¹⁵⁰ ή από την τουρκική λέξη cam (=πέυκο), δηλώνοντας ίσως εκείνους που κατοικούν ανάμεσα σε πεύκα, τα οποία δεν αποτελούν και το χαρακτηριστικό γεωφυσικό περιβάλλον της περιοχής ή από τον πρώτο εξασλαμισθέντα Ισάμ από το Λεσκοβίκι της Ηπείρου¹⁵¹, θεωρία που προσπαθεί να υπερασπιστεί την ελληνική καταγωγή των Τσάμηδων. Επιπλέον, ο Πουκεβίλ παλαιότερα συνέδεε τους Τσάμηδες με το αρχαίο ηπειρωτο- ιλλυρικό λαό,

ελληνικής συνείδησης. Ανέκαθεν, η αλβανική πλευρά τους όριζε ως Αλβανούς (μάλιστα έχει λεχθεί πως ακόμα και σήμερα 40.000 χριστιανοί Τσάμηδες κατοικούν στην Ελλάδα και έχουν υπαχθεί σε «δημόσια καταστολή της πολιτιστικής τους κληρονομιάς». Βλ. Vickers(2007), ό.π., σελ. 2) και η ελληνική ως ελληνικό φύλο για λόγους εθνικής συγκρότησης η καθεμιά. Οι λόγοι ταύτισης αυτών των αλβανόφωνων χριστιανών με το ελληνικό έθνος και κράτος τοποθετούνται στο κύρος και στη σημασία της ελληνικής γλώσσας, αλλά και στο υπάγεσθαι στο rum-millet επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στη διεισδυτικότητα της ελληνικής εκπαίδευσης και στην πολιτισμική ασφάλεια και εξίσωση των χριστιανών με το ελληνικό στοιχείο.(Βλ. Μπαλτσιώτης, Λ., (2004), Τσαμουριά: πραγματικότητες και φαντασιώσεις, Ο Πολίτης, τευχ. 126, 10/2004).

Πάντως, υπήρχαν, το 1908, 3.676 ελληνόφωνοι Μουσουλμάνοι, ενώ οι υπόλοιποι 30.736 δηλώνονται αλβανόφωνοι στην Οθωμανική απογραφή. (Βλ. Baltiotis, L., (2011)The Muslim Chams of Northwestern Greece , *European Journal of Turkish Studies* , 12/2011, URL :<http://ejts.revues.org/4444>). Περισσότερα για την αριθμητική τους αποτύπωση στη συνέχεια του κεφαλαίου.

¹⁴⁸Ενδεικτικά αναφέρονται οι: Σούλης (2005), ό.π., σελ. 151, Κραψίτης(1992), ό.π.,σελ.35, Elsie,R.,-Destani, B., (2013), The Cham Albanians of Greece.A documentary History. Λονδίνο: I.B. Tauris, σελ. Xxix, Vickers, M., 2002, The Cham issue. Albanian national and property claims in Greece, *Conflict Studies Research Center, G 109, April 2002* κ.α.

¹⁴⁹ Σούλης, ό.π., σελ. 151, Leake (1835), ό.π., Κραψίτης (1992), ό.π., σελ. 35

¹⁵⁰ Μάλιστα ο Μουσελίμης, Παραμυθιώτης λόγιος και ποιητής, εμπλουτίζει αυτή την άποψη δηλώνοντας πως εννοούνταν η γη των περήφανων, «των εγωιστών παλικαράδων». Βλ. Κραψίτης (1992), ό.π., σελ. 35

¹⁵¹ Θέση του Μητροπολίτη Παραμυθιάς Αθηναγόρα (Κραψίτης, 1992, ό.π., σελ. 35)

τους Σάμεις, χωρίς να αναφέρεται κάποια άλλη σύνδεση πέραν του παρεμφερούς ονόματος¹⁵².

Η άποψη ότι το όνομα προέχεται από κάποιον γενάρχη είναι πιο αληθοφανής. Κατά τον Σούλη¹⁵³, «στα παλαιότερα χρόνια ο Δημήτρης εκαλείτο χαϊδευτικά και Τσιάμης», γεγονός βέβαια που δεν επαληθεύει από μόνο του αυτή τη θεώρηση. Την άποψη αυτή για την ετυμολογία πάντως θεωρεί πιο πιθανή και ο Αρς¹⁵⁴ για όλες τις ονομασίες των εθνικών ονομάτων των Αλβανών¹⁵⁵.

Ως προς την εθνοτική ταυτότητα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, τα πράγματα αρχίζουν να περιπλέκονται. Φυσικά, η όποια δαιδαλώδης προσπάθεια αποτύπωσης αυτής δεν έχει να κάνει στο ελάχιστο με αυτό που σήμερα νοείται με τον όρο Τσάμηδες¹⁵⁶. Από το 1991 και την ίδρυση της Εθνικής Πολιτικής Οργάνωσης Τσαμουριάς και των συνακόλουθων διπλωματικών ενεργειών, καθίσταται σαφές και αναγνωρίσιμο κατά γενική πλειοψηφία και στις δύο εμπλεκόμενες χώρες πως ως Τσάμηδες θεωρούνται οι μουσουλμάνοι¹⁵⁷ αλβανόφωνοι κάτοικοι της περιοχής της Θεσπρωτίας (και των γύρω περιοχών) που έλαβαν την ελληνική ιθαγένεια το 1913 σύμφωνα με το άρθρο 4 της Συνθήκης των Αθηνών και εξαιρέθηκαν της ανταλλαγής των πληθυσμών επίσημα το 1926 παραμένοντας στην ελληνική επικράτεια μέχρι την οριστική τους αποχώρηση το 1944¹⁵⁸ και την έκτοτε παραμονή τους στο αλβανικό κράτος.

Σύμφωνα με τη μια μεριά, που περιλάμβανε την επίσημη ελληνική θέση του μεσοπολέμου και την πλειοψηφία της ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας, ειδικά εκείνης

¹⁵² *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 1928, επιμ. Δρανδάκης, Π., τ. ΚΓ', Εκδ. Φοίνιξ, σελ. 405

¹⁵³ Ό.π., 2005, σελ. 151

¹⁵⁴ Ό.π., 1994, σελ. 78, υποσ. 7

¹⁵⁵ Ο Αρς διακρίνει τέσσερις κατηγορίες αλβανικών φύλων. Τους Γκέγκηδες βόρεια και τους Τόσκηδες νότια ως τα μεγαλύτερα φύλα με τους Λιάπηδες και Τσάμηδες να ακολουθούν και να βρίσκονται μεταξύ Αυλώνας και των βουνών του Σουλίου. (Αρς, 1994, ό.π., σελ. 32-33)

¹⁵⁶ Τέθηκαν στην αρχή του κεφαλαίου οι εννοιολογικές διακυμάνσεις του όρου μέχρι το 1991.

¹⁵⁷ Για κάποιες αλβανικές μελέτες, οι Τσάμηδες ήταν και χριστιανοί και κάποιοι κατοικούν ακόμα και σήμερα στην Θεσπρωτία.

¹⁵⁸ Με τον τρόπο που αποχώρησαν οι Τσάμηδες από τη Θεσπρωτία δεν θα αναλωθεί η παρούσα μελέτη, καθώς στόχος της είναι να καταδείξει τα διαβήματα του ελληνικού κράτους μέσα από την εκπαίδευση με στόχο την παραμονή τους ή την αποχώρησή τους. Για περισσότερα όμως επί του θέματος βλ. ενδεικτικά Μαργαρίτης, Γ. (2005), *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 150-171, Μαντά, Ελ., (2004), *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου-276, σελ. 133-233, Γκότοβος, Αθ., 2014, «Τσαμουριά», *Ταυτότητες στην κατοχική Θεσπρωτία και ο ρόλος της μουσουλμανικής μειονότητας*, Ιστορική Μνήμη 22, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις κ.α.

των περασμένων ετών, οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες αποτελούσαν απογόνους εξισλαμισμένων Ελλήνων¹⁵⁹. Μάλιστα, στοιχειοθετείται η άποψη αυτή με την αναφορά της ελάχιστης αριθμητικά εγκαταστημένης ομάδας Οθωμανών Τούρκων¹⁶⁰ κατά την κατάληψη της περιοχής τον 15^ο αι.. Σύμφωνα μ' αυτή τη θέση, οι κάτοικοι εξισλαμίσθηκαν ακουσίως και συνήθως ομαδικώς, σε βάθος χρόνου, ως απάντηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε επαναστατικά κινήματα, όπως του Σκεντέρμπεη το 1468 και του Μητροπολίτη Τρίκης Διονύσιου του Φιλόσοφου το 1611¹⁶¹, ή εκούσια, για να διαφυλάξουν τις περιουσίες και την κοινωνική τους θέση επί Σουλτάνου Μουράτ Δ' το 1635, καθώς δικαίωμα κατοχής γης θα είχαν μόνο οι μουσουλμάνοι Σπαχήδες¹⁶².

Στα της Θεσπρωτίας, δηλώνεται από τον Αραβαντινό¹⁶³ ότι το 1737, ένεκα πάταξης ανταρσίας των Θεσπρωτών που υποκινήθηκε από τους Βενετούς, εξισλαμίσθηκαν μαζικά χωριά τα οποία τον 20^ο αι. θεωρούνται ως κατοικημένα από μουσουλμάνους σύμφωνα με τις απογραφές των Υποεπιτροπών, ενώ δεν έλειψαν οι εξισλαμισμοί και κατά τον 19^ο αι.¹⁶⁴.

Η μία πλευρά, βασιζόμενη σ' αυτούς τους εξισλαμισμούς, υποστηρίζει την άποψη περί ελληνικότητας της Ηπείρου διαχρονικά και αποδεικνύει την μουσουλμανική πίστη των κατοίκων ως αποτέλεσμα βίαιων, τις περισσότερες φορές, εξισλαμισμών. Ως αποτέλεσμα αυτών των επιχειρημάτων- που αποσιωπούν την όποια παρουσία εθνοτικά αλβανικού στοιχείου, αλλά εμμένουν στον «οθωμανικό» διαχωρισμό των κατοίκων σε θρησκευτικά μιλέτια- η Ήπειρος ανέκαθεν υπήρξε ελληνική και έτσι οφείλει να παραμείνει, ταυτίζοντας τη θρησκευτική πίστη με την εθνική συνείδηση¹⁶⁵.

¹⁵⁹ Έχει βέβαια λεχθεί ότι όντως οι Τσάμηδες αποτελούν στην πλειονότητά τους απόγονους εξισλαμισμένων κατοίκων, αλλά αλβανικής εθνότητας, στους οποίους λόγω της θρησκευτικής τους επιλογής δόθηκαν τα πιο εύφορα εδάφη της περιοχής από τους Οθωμανούς. Βλ. Vickers, 2002, ό.π., σελ. 3

¹⁶⁰ Αρς(1994), ό.π., σελ. 33. Στην Παραμυθιά μάλιστα αναφέρεται η κατοίκηση μόλις δύο οικογενειών. Βλ. Κρασίτη(1992), ό.π., σελ. 36

¹⁶¹ Βλ. Κρασίτης, (1985), ό.π., σελ. 24-33

¹⁶²ΥΔΙΑ, Αρχ. ΚτΕ, 1923/11.3 (9-12-1923: Έκθεση Υποεπιτροπής Μαργαριτίου προς Υπουργείο Εξωτερικών)

¹⁶³ Αραβαντινός, (1956), ό.π., τ. Α',σελ. 245-246

¹⁶⁴ Κρασίτης(1992), ό.π., σελ. 40-41

¹⁶⁵ Η αλβανική ομιλούμενη από κατοίκους γλώσσα θεωρείται ότι επικράτησε έπειτα από επιμιξεις εξισλαμισθέντων μουσουλμάνων και Αλβανών ένεκα του κοινού τους θρησκευματος. (ΥΔΙΑ 1924/ΚτΕ/ΑΠ/17,95)

Μάλιστα, όπου εξετάζεται το αλβανικό στοιχείο θεωρείται ότι κατέβηκε από την περιοχή του Ελμπασάν τον 13^ο -14^ο αι. στα πλαίσια των γενικότερων μετακινήσεων των βαλκανικών πληθυσμών της περιόδου και μετοίκησαν από την Ήπειρο ως την Πελοπόννησο¹⁶⁶. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η άποψη του Karolidis (1902) ότι «αν κάποιος καλεί την Ήπειρο Νότιο Αλβανία, αυτό πρέπει να γίνει κατανοητό από εθνολογική άποψη μόνο με την έννοια ότι στην Ήπειρο υπάρχουν Έλληνες που μιλούν αλβανικά και ότι η λέξη Αλβανός στην Ήπειρο πρέπει να σημαίνει τον Ελληνοηπειρώτη»¹⁶⁷.

Μόνον, το 1905, ο Χρηστοβασίλης επιβεβαιώνει την ελληνική καταγωγή των Μουσουλμάνων της Ηπείρου για τις περιοχές των Ιωαννίνων, της Πρέβεζας και του Λούρου καθώς ομιλούσαν μόνο την ελληνική γλώσσα, σε αντιδιαστολή με τους Μουσουλμάνους των υπολοίπων περιοχών της Ηπείρου (άρα και της Θεσπρωτίας) που ναι μεν εξισλαμίστηκαν και εκείνοι, αλλά είχαν αλβανική μητρική γλώσσα¹⁶⁸.

Η υιοθέτηση της άποψης περί ελληνικής καταγωγής των Μουσουλμάνων Τσάμηδων δεν αποτελεί καινοτομία για την ελληνική διανόηση. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και για τους Αρβανίτες καθιστώντας τους αρχικώς «εθνικώς άστεγους»¹⁶⁹ και στη συνέχεια βασικό δομικό στοιχείο του ελληνικού έθνους και μέσο προσέγγισης κάθε αλβανόφωνου εντός ή εκτός συνόρων¹⁷⁰ ειδικά την περίοδο πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Βέβαια, οι Αρβανίτες ήταν χριστιανοί στο θρήσκευμα¹⁷¹, ενώ η συμμετοχή τους στους αγώνες Εθνικής Ανεξαρτησίας, αλλά και στην μετέπειτα πολιτική και πολιτειακή ζωή της χώρας, αποδείκνυαν την ελληνική τους εθνική συνείδηση μην αφήνοντας περιθώρια αμφισβήτησης.

¹⁶⁶ Giakoumis, K., (2003), Fourteenth-century Albanian migration and the 'relative autochthony' of the Albanians in Epeiros: The case of Gjirokaster, *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 27, σελ. 171-184

¹⁶⁷ Karolidis, P., (1902), Αλβανία και Αλβανοί, *Ελληνισμός*, τ. 5, σελ. 636

¹⁶⁸ Χρηστοβασίλης, Χ., 1905, Η Ήπειρος γεωγραφικώς και εθνολογικώς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, *Ελληνισμός Η*, σελ. 449-450

¹⁶⁹ Σκοπετέα, Ε., 1988, Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα: Πολύτυπο, στο Σκουλίδας, Η., 2014, Συνέχειες και ασυνέχειες στις ελληνοαλβανικές σχέσεις: η ελληνική πολιτική σε περιφερειακές εντάσεις, Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών «Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελλαδικό κόσμο (1204-2014)», Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, ISBN (set) 978-618-81771-3-0, σελ. 577

¹⁷⁰ Σκουλίδας, Η., 2014, ό.π. , σελ. 575-592

¹⁷¹ Ο Μαυρογορδάτος, (Γ, 2020, *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια, Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα: Εκδ. Πατάτη, σελ. 85) αναφέρει τη θρησκεία ως ένα «αμέσως διαθέσιμο θεμέλιο εθνικής ταυτότητας και μία ασυναγώνιστη πρωταρχική διαχωριστική γραμμή».

Στον αντίποδα, η αλβανική κυρίως βιβλιογραφία τοποθετεί τους Αλβανούς αυτόχθονες κατοίκους της Ηπείρου¹⁷² αν όχι και ολόκληρη την Ήπειρο¹⁷³ κομμάτι της νότιας Αλβανίας¹⁷⁴. Μάλιστα, θεωρείται ότι αποδίδεται από Έλληνες ιστοριογράφους «ο χαρακτηρισμός των παράκτιων Τσάμηδων ως «Τούρκων»¹⁷⁵ και όχι Αλβανών, για να δικαιολογήσουν την προηγούμενη κατάσχεση τσάμικης ιδιοκτησίας γης, μεγάλο μέρος της οποίας δόθηκε στους Έλληνες πρόσφυγες από την Τουρκία κατά τη διάρκεια της ανταλλαγής πληθυσμών το 1923»¹⁷⁶.

Περί της γηγενούς προέλευσης των Αλβανών¹⁷⁷ της Ηπείρου προσκομίζονται γλωσσολογικά¹⁷⁸ και εθνολογικά-πολιτισμικά¹⁷⁹ τεκμήρια που αντικρούουν την άποψη περί καθόδου στον ελλαδικό χώρο τον 13^ο -14^ο αλλά πολύ πιο πριν, γεγονός

¹⁷² Ενδεικτικά βλ. The Albanians and their Territories,(1985), Συλλογικό, The Academy of Sciences of the PSR of Albania, Tirana: The “8 Nentori” publishing house.

¹⁷³ Κοινά αποδεκτός γεωγραφικός όρος για την Αλβανία από τον 17^ο αι. δεν υπάρχει όπως αναφέρει ο Αρς(, ό.π., σελ. 31-32). Χρησιμοποιήθηκε ο διαχωρισμός της χώρας σε Ιλλυρία και Ήπειρο ή Άνω και Κάτω Αλβανία με την Κάτω να εννοείται η σημερινή (υπαγόμενη στο ελληνικό κράτος) Ήπειρος. Τον 19^ο αι., στο Συνέδριο του Βερολίνου κατατίθενται οι αλβανικές αξιώσεις για τη μη ενσωμάτωση της σημερινής Ηπείρου στο Ελληνικό Βασίλειο με στόχο την ένταξή της στο αλβανικό κράτος όποτε αυτό θα δημιουργούνταν. Για την Αλβανία, η σημερινή Ήπειρος ήταν περιοχή κατοικούμενη κυρίως από Αλβανούς που επιδιώχθηκε να ενσωματωθεί στο αλβανικό κράτος το 1913. Για την ελληνική διπλωματία, η Ήπειρος όφειλε να περιλαμβάνει το 1912 τα σαντζάκια Πρεβέζης, Ιωαννίνων, Ηγουμενίτσας, Αργυροκάστρου και Βερατίου, αλλά «λαμβάνομένου υπ’ όψιν του πλειοψηφούντος Τουρκαλβανικού πληθυσμού εν τω σαντζακίω Βερατίου ηλαττώσαμεν τας επί της ιστορικής Ηπείρου αξιώσεις ημών μέχρι του κόλπου του Αυλώνος, περιλαμβάνοντες ούτω εις την υφ’ ημών διεκδικούμενην Ήπειρον τα σαντζάκια Πρεβέζης, Γουμενίτσας, Ιωαννίνων και Αργυροκάστρου ολόκληρα εκ δε του σαντζακίου Βερατίου μέρη του καζά Αυλώνος...θυσιάζομεν υπέρ των Αλβανών 60.000 περίπου χριστιανών στερρώς εχομένων των πατρίων και εχόντων ακραιφνεστάτην Ελληνικήν συνείδησιν»(Αρχείο ΥΠΕΞ, ΥΔΙΑ, 1913, Ήπειρος, 79, 4 , Υπουργείο Εξωτερικών προς την εν Ρώμη Β. Πρεσβείαν, 1/12/1912).

¹⁷⁴ Delvina, S., 2006, *Low Albania (Epirus) and Cham issue* , Tiranë : Eurorilindja

¹⁷⁵ Ακόμα και σήμερα, οι ηλικιωμένοι κάτοικοι της Θεσπρωτίας χρησιμοποιούν τον όρο «Τούρκου» για να αναφερθούν σ’ εκείνους που αποχώρησαν το 1944-1945, που πλέον ιστορικά και πολιτικά αναφέρονται Τσάμηδες.

¹⁷⁶ Vickers, M., (2007), ό.π., σελ. 2

¹⁷⁷ Η Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου αναφέρει πως «ο τύπος Αλβανός εμφανίζεται μόλις τον 14^ο αι. σε αρχαϊζοντες βυζαντινούς συγγραφείς και προέρχεται από το παλαιότερο εθνικό Αρβανίται- Αλβανίται», ενώ ως τον 11^ο αι. καμία μαρτυρία για τον αλβανικό λαό δεν υπάρχει.Βλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., 1992, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Εκδ. Βάνιας: Θεσσαλονίκη, σελ. 221-222

¹⁷⁸ Κατατίθεται η ύπαρξη αλβανικών ονομάτων σε τουρκικές στατιστικές πριν τον εξισλαμισμό των κατοίκων. Βλ. Duka, F., 2009, *Shekujt Osmanë në Hapësirën Shqipëtare*. (Ottoman Centuries in the Albanian space)Tiranë: UET Press, σελ. 201-207

¹⁷⁹ Βλ. Buda, Al., 1985, About some questions of the history of the formation of the Albanian people and their language and culture, στο The Albanians and their Territories,(1985), ό.π., σελ. 5-32

που επαληθεύεται, κατά την άποψη αυτή, και από χωρικά τοπωνύμια¹⁸⁰. Έτσι υποστηρίζεται πως «περισσότεροι από είκοσι διπλωμάτες, ιστορικοί, γεωγράφοι, Έλληνες, Τούρκοι και οι Ευρωπαίοι έχουν αναγνωρίσει τους Ιλλύριους Μακεδόνες και Ηπειρώτες (Τσάμηδες), όσο και τα Ιωάννινα ως Αλβανούς¹⁸¹» και αλβανικά¹⁸².

Από την σύντομη αυτή ανασκόπηση της διαμάχης ως προς την ταυτότητα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, μιας διαμάχης εθνικής που μεταλαμπαδεύτηκε στην ακαδημαϊκή και δημόσια ιστοριογραφία, καθίσταται εμφανές ότι η πιστοποίηση της εθνοτικής «ταυτότητάς» τους δεν είναι εύκολη υπόθεση. Κι αυτό γιατί αποτέλεσαν και αποτελούν όχημα εθνικών διεκδικήσεων, κατατάσσοντάς τους ως ένα από τα πλέον συγκρουσιακά ζητήματα ανάμεσα στις δύο εμπλεκόμενες χώρες. Μάλιστα, θα έλεγε κανείς πως ακολουθήθηκε πιστά η διαδικασία καθορισμού εθνικής ταυτότητας¹⁸³ και από τις δυο χώρες προσδιορίζοντας, επί σειρά ετών, τον εθνικό εαυτό και διαφοροποιώντας τον από τον εθνικό άλλο¹⁸⁴, με εναρκτήριο έναυσμα την ενσωμάτωση της Θεσπρωτίας στο ελληνικό κράτος.

Το ζήτημα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων δεν προέκυψε, αλλά εντατικοποιήθηκε την περίοδο ένταξης της Θεσπρωτίας στο ελληνικό κράτος. Επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁸⁵, τα πράγματα δεν ήταν τόσο δυσνόητα. Ο όποιος

¹⁸⁰ Βλ. Cabej, E., 1985, The ancient habitat of the Albanians in the Balkan Peninsula in the light of the Albanian language and place names, στο *The Albanians and their Territories*, (1985), ό.π., σελ. 49-62

¹⁸¹ Hima, Adi, 2010, The Cham Issue: Past, present and solutions in the light of European integration of South East Europe, *SSRN Electronic Journal*, 12/ 2010, σελ. 4

¹⁸² Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα κατατεθούν και οι επίσημες αλβανικές θέσεις κατά τη δεκαετία του 1920 για τη θεώρηση των Τσάμηδων ως Αλβανών.

¹⁸³ Για τα στάδια και τα μέσα εξακρίβωσης της εθνικής ταυτότητας βλ. Λέκκας, Π., 2011, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 128-132

¹⁸⁴ Βλ. Baltisiotis, L., & Skoulidas, E., 2003, Aspects of Greek “Myths” related to the Albanians during the Age of Nationalism, σελ. 66 στο Tsibiridou, F., & Palantzas, N., 2003, *Myths of the Other in the Balkans*, Thessaloniki: www.balkanmyth.com

¹⁸⁵ Οι μαζικοί εξισλαμισμοί είχαν αρχίσει από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης της Χερσονήσου του Αίμου, αλλά κορυφώθηκαν και ενισχύθηκαν με πιεστικά μέτρα σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού επί Σουλτάνου Μουράτ Δ' (1623-1640). Εντούτοις, η διάδοση του μουσουλμανισμού, κυρίως στην περιοχή της Ηπείρου, δεν έγινε ομοιόμορφα, αλλά διευρύνθηκε τον 18^ο αι μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο και τις μετακινήσεις πληθυσμών που υπέδειξε ο Αλή Πασάς στις αρχές του 19^{ου} αι..

Στην οθωμανική κοινωνία, η θρησκευτική διάκριση ενέτεινε τον διαχωρισμό των κατοίκων και στον εκπαιδευτικό και πολιτιστικό τομέα και ενίσχυε την ταύτιση των ορθοδόξων χριστιανών με το ελληνικό έθνος, ενώ ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αι. οι Μπεκτασήδες αποτέλεσαν τους βασικούς πυλώνες ανάπτυξης του εθνικού αλβανικού κινήματος που, όταν στα μέσα του 1800 άνθισε, ενσωμάτωσε πολύ πιο εύκολα μουσουλμανικούς πληθυσμούς. (Για περισσότερα, βλ. Πιτούλη-Κίτσου, Χ., 1997, *Οι Ελληνοαλβανικές σχέσεις και το Βορειοηπειρώτικο ζήτημα κατά την περίοδο 1907-1914*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, σελ. 15-22)

διαχωρισμός υφίστατο σε εθνοθηρσκευτικούς όρους και η κατανομή του πληθυσμού συντελούσαν σε εθνοθηρσκευτικές κοινότητες (μιλέτια) με την ανάδειξη του θρησκευτικού ηγέτη σε «εθνάρχη»¹⁸⁶, γεγονός που ανέδειξε την άποψη ότι οι μουσουλμάνοι είναι Οθωμανοί και οι χριστιανοί Έλληνες ως τις πιο πολυπληθείς πολιτισμικά ομάδες¹⁸⁷. Εντωμεταξύ, ως τις αρχές του 20^{ου} αι., οι θρησκευτικές/ιερατικές γλώσσες των υπηκόων ήταν τα ελληνικά και τα αραβικά, γεγονός που ενέτεινε τη δυσκολία διάκρισης¹⁸⁸. Οι καθαρά εθνικοί διαχωριστικοί όροι βρίσκονταν στο περιθώριο¹⁸⁹ και διαμορφώθηκαν, σμιλεύτηκαν σε στεγανά, όταν κάποιες εθνικές ταυτότητες διεκδίκησαν πολιτική και πολιτειακή εθνική ολοκλήρωση¹⁹⁰. Όπως όμως είναι γνωστό, αρκετά εθνικά κράτη επιδιώκουν μια πολιτισμική συνέχεια ανά τους αιώνες, για να ισχυροποιήσουν και επαληθεύσουν το άξιο και απαραίτητο της ύπαρξής τους στον χώρο, θεωρώντας το έθνος ως «*μια φυσική μονάδα η οποία πάντοτε υπήρχε, τουλάχιστον επί μακρόν, σε μια κατάσταση παθητικότητας και ύπνωσης*»¹⁹¹. Σ' αυτόν τον φαύλο κύκλο κινήθηκαν η Ελλάδα και η Αλβανία.

¹⁸⁶ Κωστόπουλος, Τ., 2008, Η Απαγορευμένη γλώσσα, Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία, Δ έκδ., Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 47

¹⁸⁷ Σ' αυτή τη θρησκευτική διάκριση τοποθετεί τις βάσεις της κυριαρχίας των ελληνικών σχολείων ο Puto(2001) σε αντίθεση με την αμελητέα αλβανική μειονότητα που δεν της επιτράπηκε ποτέ κάτι τέτοιο. Βλ. Puto, A.D., (2001). *Çështja Shqiptare në Aktet Ndërkombëtare Pas Luftës I Botërore. Vol. III.* (Albanian Issue in the International Acts after the First World War) Tiranë: albin., σελ. 19. Βλ. επίσης Μπαλτσιώτης, Λ.,(2004),

Τσαμουριά: πραγματικότητες και φαντασιώσεις, Ο *Πολίτης*, τευχ. 126, Οκτ. 2004

¹⁸⁸ Τα αλβανικά άρχισαν να γράφονται με λατινικούς χαρακτήρες μετά το 1910, το πρώτο εθνικό αλβανικό σχολείο ιδρύθηκε το 1887 στην Κορυτσά (Καστελάν, Ζ.,1991, *Ιστορία των Βαλκανίων*, Αθήνα: εκδ. Γκοβόστης, σελ 503), ενώ η Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας αναγνωρίστηκε το 1937.

¹⁸⁹ Κατά την οθωμανική περίοδο, υπάρχουν αναφορές που δυσχεραίνουν την εθνική διάκριση των πληθυσμών, αλλά θα αναφερθούν καθώς δημιουργούν αίσθημα αμφισβήτησης, εναρκτήριο δύναμη για μια έρευνα. Σύμφωνα με τον Αρς(1994, ό.π.) «τον 16^ο και 17^ο αι. τα όρη της Αλβανίας ήταν οι κυριότερες εστίες της αντίστασης στον κατακτητή»(σελ. 68) (Οθωμανό). Παρόλα αυτά, πολλοί φεουδάρχες της Τσαμουριάς αντιτάσσονται στον Αλή Πασά, Αλβανό στην καταγωγή, μαζί με πασάδες της Νοτίου Αλβανίας υπερασπιζόμενοι είτε προσωπικά συμφέροντα, είτε το κύρος της Πύλης. Ο ίδιος ο Αλή αναμοχλεύει την πολιτισμική σύνθεση της περιοχής εκκαθαρίζοντας Έλληνες κατοίκους από την Πρέβεζα το 1798(σελ. 209) και από τη Θεσπρωτία το 1804 και οδηγώντας τους πιο βόρεια, εγκαθιστώντας στα σπίτια τους Αλβανούς μουσουλμάνους φιλικούς προς εκείνον(σελ. 229). Την ίδια χρονιά, οι μπέηδες της Τσαμουριάς υπογράφουν τη συμφωνία του Μοτσενίγκο με την οποία δήλωναν πιστοί υπήκοοι της Πύλης.(σελ. 225) Η άποψη περί δήλωσης των παλιών μπέηδων ως Οθωμανών δηλώνεται και από τα έγγραφα των Υποεπιτροπών.

¹⁹⁰ Για περισσότερα, βλ.: Μυλωνάς, 2016, ό.π., σελ. 111-140 και Barth, F, 1998, *Ethnic Groups and boundaries*, Waveland Press, σελ. 9-37

¹⁹¹ Woolf, S., 1999, Ο εθνικισμός στην Ευρώπη, *Μικρή Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα:Θεμέλιο, σελ. 15

Όπως έχει λεχθεί, οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες επέλεξαν την ελληνική ιθαγένεια το 1913¹⁹² κατά πλειοψηφία. Οι γαιοκτήμονες της περιοχής και οι πρόκριτοι εν όλω δεν διαφαίνεται όμως ότι δήλωναν κάποια σαφή εθνική ταυτότητα και «δεν πρόσμεναν μια μητέρα-πατρίδα, την Αλβανία, καθώς άλλοι κοιτούσαν προς την Αλβανία, άλλοι προς την Τουρκία, και άλλοι ακόμη προς την Ελλάδα»¹⁹³. Η μεταστροφή του λόγου τους (του λόγου τους στο δημόσιο βήμα κι όχι της εθνικής-εθνοτικής ταυτότητάς τους) ως προς το «ανήκειν» φαίνεται ότι πρωτίστως έλαβε χώρα από το 1919- 1920 και μετά, και για την εδαφική ελίτ της περιοχής, αλλά και για τους μικροϊδιοκτήτες μουσουλμάνους. Σύμφωνα με τον Μπαλτσιώτη λοιπόν, το διάστημα αυτό λοιπόν συγκροτείται «η μεταστροφή μιας νότιας μουσουλμανικής κοινότητας σε εθνική μειονότητα»¹⁹⁴, άποψη που αποσιωπά την όποια αλβανική εθνοτική παρουσία στο παρελθόν .

Η «μεταστροφή»¹⁹⁵ αυτή τέθηκε επί τάπητος το 1919 στο Συνδιάσκεψη της Ειρήνης που ξεκίνησε τις διεργασίες του στο Παρίσι από τις 18 Ιανουαρίου. Σ' αυτό, οι αντιπρόσωποι των Αλβανών¹⁹⁶ προσπάθησαν να κινηθούν σε τρεις βασικούς άξονες: στην επανεξέταση-διεύρυνση των αλβανικών συνόρων με την συμπερίληψη

¹⁹² Οι λόγοι που προέβησαν σ' αυτή την επιλογή φαίνεται να είναι είτε η θρησκευτική και μόνο σύνδεση με την Τουρκία είτε η εδαφική εξασφάλιση των περιουσιών τους. Γεγονός είναι πως 2.993 είχαν κριθεί ανταλλάξιμοι και αποχώρησαν για την Τουρκία. (Βλ. Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 17)

¹⁹³ Σύμφωνα με Υπόμνημα κάποιων Μουχαδημογερόντων και προκρίτων Μουσουλμάνων της Θεσπρωτίας, που αναφέρεται ως απάντηση σε υπόμνημα Μουσουλμάνων εκ το Τεπελένι προς την ΚτΕ που στρέφονταν υπέρ της ένωσης με την Αλβανία, δηλώνεται η πίστη και η διάθεση παραμονής τους στην Ελλάδα ως μόνης πατρίδας. (Εφημερίδα ΗΠΕΙΡΟΣ αρ. 89269, σ.3, Ιωάννινα 14-11-1913). Η δήλωση αυτή έρχεται μόλις τέσσερα χρόνια μετά από τις ακραίες ενέργειες μερίδας Μουσουλμάνων στις περιοχές της Παραμυθιάς και του Μαργαριτίου η οποία θέλησε να αποτρέψει οποιαδήποτε σύνδεσή τους με τις αλβανικές ιδέες διαλύοντας την αλβανική λέσχη στην Παραμυθιά και τολμώντας να προτείνουν τη δολοφονία του Ισμαήλ Κεμάλ, καθώς ενεργούσε υπέρ της ελληνοαλβανικής συνεργασίας (ΥΔΙΑ, 1909, ΚΒ' , αρ. 362, στο Ελληνισμός στις Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις, ό.π., σελ. 168)

¹⁹⁴ Baltsiotis, L. 2014, *Dialogue on Cham Issues*, Columbia University's Institute for the Study of Human Rights, 28/2/2014, σελ. 2 και Μπαλτσιώτης, Λ., 2016, Από τη Νάρδα στην Άρτα: Μουσουλμάνοι και αλλαγές συνόρων στο *Narda-Οθωμανική Άρτα, Η μετάβαση από την ύστερη οθωμανική περίοδο στην ελληνική πόλη* , Σκουλίδας, Ηλ. (επιμ.), Σκουφάς, τ. ΙΖ, τευχ. 106, Άρτα: 2016

¹⁹⁵ Μέχρι τότε, εξέχουσες μορφές των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, όπως αναφέρθηκε και στην υποσημ. 49, διατύπωναν θέσεις στον τοπικό τύπο δηλώνοντας ως πατρίδα τους την Ελλάδα. Η «μεταστροφή» λοιπόν, αν επιμείνουμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Μπαλτσιώτη, έγκειται στην αλλαγή του λόγου τους σε δημόσιο επίπεδο όσον αφορά τη εθνοτική τους καταγωγή. Διευκρινίζεται ότι η πολιτειακή τους ταυτότητα παρέμενε η ίδια, ήταν Έλληνες πολίτες.

¹⁹⁶ Πρόκειται για τους Mehmet Konica και Mihal Turtulli.

σ' αυτών της περιοχής της Τσαμουριάς, όπως την ονόμαζαν, στην κατάδειξη της στέρησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για τους Αλβανούς της περιοχής αυτής από τις ελληνικές αρχές και στην οικονομική βοήθεια για την ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων από Έλληνες στρατιώτες αλβανικών χωριών¹⁹⁷. Η Συνδιάσκεψη δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα για τη γείτονα χώρα, παρόλο που οι αντιπρόσωποι της και οι ομογενείς τους υπερέβαλαν εαυτούς στη κατάδειξη της αλβανικότητας της σημερινής Θεσπρωτίας, τόσο που ανησύχησε την ελληνική πλευρά¹⁹⁸.

Το σημαντικό όμως ήταν ότι σ' αυτή τη Συνδιάσκεψη τέθηκε διπλωματικά η έννοια «εθνική συνείδηση» δια στόματος Ελευθερίου Βενιζέλου, για να παρουσιάσει το κριτήριο, κατά το οποίο όφειλαν οι «δημοκρατικές συνειδήσεις¹⁹⁹» των Συμμαχικών Δυνάμεων να πορευτούν, ως προς την επιβεβαίωση της εθνικότητας των λαών²⁰⁰. Κι αυτή η δήλωση επιχειρήθηκε να υποσκελιστεί από τον κ. Kopica, ο οποίος ανέφερε πως «η Τσαμουριά είναι κυρίως κατοικημένη από Αλβανούς, και Μουσουλμάνους Αλβανούς, το οποίο σημαίνει πως δεν υπάρχει χώρος για ελληνική εθνική συνείδηση εκεί...»²⁰¹. Παράλληλα, τέθηκε ξεκάθαρα και από τον Τουρχάν Πασά, τέως πρωθυπουργό της Αλβανίας, η σύνδεση των Ελλήνων της Βορείου Ηπείρου με τους Τσάμηδες της Νότιας Ηπείρου ως άξονα αντιπερισπασμού και αντεκδίκησης²⁰². Από τότε, άρχισε η αντιπαραβολή των δύο «μειονοτήτων»²⁰³ εκατέρωθεν ως μέσο πίεσης και ξεκίνησε ο αγώνας της πιστοποίησης της εθνικής συνείδησης των Μουσουλμάνων Τσάμηδων που έληξε το 1926.

¹⁹⁷ (AQSH, 251, 1919, 10, pp. 22-25) Στο Sadiku, B., 2016, Cham Issue during the Peace Conference in Paris 1919, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol 7 , No 4, July 2016, Rome: MCSER Publishing, σελ. 678

¹⁹⁸ ΥΔΙΑ, 1919, Α/5/Π(6), αρ.627, Επιστολή Βενιζέλου προς Ρεπούλη, στο Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, ό.π., Τ. II, σελ. 63

¹⁹⁹ Venizelos, El., 1919, *Greece before of 1919*, A memorandum dealing with the rights of Greece, New York: American-Hellenic Society, Oxford University Press, σελ. 2-3

²⁰⁰ Η δήλωσή του αυτή αναφερόταν στους Έλληνες της Βορείου Ηπείρου και στην ελληνική συνείδηση πολλών αλβανόφωνων Ελλήνων, αλλά χρησιμοποιήθηκε από τους Αλβανούς αντιπροσώπους και για το ζήτημα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων.

²⁰¹ Puto (2001), ό.π., σελ 169

²⁰² Διβάνη, Λ., 1995, Ελλάδα και μειονότητες, Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών, β' εκδ, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 222. Επί του πρακτέου, αυτό σήμαινε ότι η οποιαδήποτε διπλωματική παραχώρηση προς τη μία πλευρά όφειλε να συνοδεύεται και από μια αντίστοιχη προς την άλλη, καθιστώντας και τον ελληνικό πληθυσμό της Βορείου Ηπείρου διπλωματικό όχημα και μέσο διεκδίκησης, αλλά και δέκτη αντιπόνων. Αυτό θα γίνει κατανοητό και στο σχολικό ζήτημα τη δεκαετία του 1930 όπως θα λεχθεί και παρακάτω.

²⁰³ Ο όρος βρίσκεται σε εισαγωγικά καθώς η ελληνική πλευρά δεν είχε επικυρώσει την ταύτιση των Τσάμηδων με το αλβανικό έθνος, αντίθετα τους εννοούσε ως εξισλαμισμένους μουσουλμάνους, όπως ετέθη στις αρχές του κεφαλαίου, ενώ ποτέ δεν τους αναγνώρισε και ως μειονότητα, όρος που έχει εξασφαλιστεί για την Ελληνική μειονότητα της Αλβανίας.

Βασικό μέσο αυτού του αγώνα υπήρξε η Κοινωνία των Εθνών²⁰⁴. Μέχρι το 1927 από την αλβανική μεριά είχε κατατεθεί πληθώρα καταγγελιών προς την Ελλάδα²⁰⁵ με αποτέλεσμα την αγανακτισμένη εισήγηση των Ελλήνων αντιπροσώπων το 1928: «η Ελλάς είναι υποχρεωμένη να ενάγεται εκάστοτε και δι' ασημάντους ή ανυπάρχοντες αφορμάς προ της ΚτΕ υπό των εν Ελλάδι βιουσών εντελώς ασημάντων αλβανικών μειονοτήτων²⁰⁶». Όντως, οι συνεχείς καταγγελίες από μέρους της Αλβανίας ωθούσαν την ελληνική αντιπροσωπεία να απολογείται και να μονοπωλεί συχνά τις συνεδριάσεις του Συμβουλίου, ενώ, όταν η Αλβανία επικαλέστηκε το άρθρο 11 το 1928, η κίνησή της προσκάλεσε αρνητικά σχόλια, καθώς λέχθηκε ότι η γείτονα χώρα επιθυμεί να μεταβάλει τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες «σε μοχλό ξένης επέμβασης στα εσωτερικά άλλου κράτους»²⁰⁷.

Ήδη στον δεύτερο χρόνο λειτουργίας της ΚτΕ, το 1921²⁰⁸, ο Mid' hat Frasheri, πρόεδρος της αλβανικής αντιπροσωπείας, κατέθεσε υπόμνημα²⁰⁹ «Περί της καταστάσεως των αλβανικών μειονοτήτων σε ελληνικό και σερβικό έδαφος» δηλώνοντας ξανά ότι η «αλβανική μειονότητα» (εννοώντας και τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες) στερείται των δικαιωμάτων της στον κοινωνικό, πολιτικό και προσωπικό βίο, όπως έχουν υπογραφεί από την Ελλάδα στη Συνθήκη των Σεβρών εστιάζοντας κυρίως στην ανυπαρξία αλβανικών σχολείων και στην έλλειψη αντιπροσώπευσής τους στο Ελληνικό Κοινοβούλιο²¹⁰.

²⁰⁴ Σκοπός της ήταν «η εξεύρεσις και η εφαρμογή μέσων, δι' ων θα αποφεύγεται ο πόλεμος, και η αναγνώρισις διεθνών κανόνων, δι' ων θα λύονται ειρηνικώς αι συνηθέστατα και συχνότατα μεταξύ λαών, εθνών, ή κρατών αναφεύμεναι διαφοραί». Βλ. *Η Κοινωνία των Εθνών*, υπό Σ. Β. Κουγέα, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήναι: Δ. κ' Π. Δημητράκου, σελ. 7. Ως προς την ίδρυση και ύπαρξη της ΚτΕ βλ. Διβάνη, Λ., 1995,ό.π., σελ. 13-18

²⁰⁵ Οι καταγγελίες προς την ΚτΕ προέρχονταν είτε από το ίδιο το αλβανικό κράτος, είτε από Μουσουλμάνους Τσάμηδες, κατοίκους χωριών της Θεσπρωτίας και σχετιζονταν με τα περιοριστικά μέτρα στην αγοροπωλησία και μίσθωση των κτημάτων τους που προέκυψαν από το διαμοιρασμό τους σε πρόσφυγες, με την ασκούμενη πίεση των ελληνικών αρχών για φυγή κυρίως στους Μουσουλμάνους της Πάργας, με τις προστριβές των Τσάμηδων με τους πρόσφυγες, με την στρατολόγησή τους, την απουσία σχολείου αλβανικής γλώσσας, τις αποζημιώσεις για τα απαλλοτριωμένα κτήματα και τη συνολικά κακή μεταχείριση των ελληνικών αρχών στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες. Βλ. Διβάνη, ό.π., σελ. 222-249

²⁰⁶ Διβάνη, 1995, ό.π., σελ. 39-40

²⁰⁷ Διβάνη, ό.π., σελ. 244-245

²⁰⁸ Έτος κατά το οποίο συστάθηκε βάσει νόμου «Υπηρεσία Κοινωνίας των Εθνών παρά τω Υπουργείω των Εξωτερικών», επιφορτισμένη να ενεργεί υπέρ των ελληνικών υποθέσεων στην ΚτΕ. Ν. 2702/1921, Αρ.φ. 153, τ. Α'

²⁰⁹ Επιστολή κατέθεσε λίγους μήνες μετά και ο Πρόεδρος της Αλβανικής Παροικίας Βουκουρεστίου με ακριβώς την ίδια θεματολογία και στόχευση που όμως απαξιώθηκε από την ελληνική αντιπροσωπεία. ΥΔΙΑ, Αρχ. ΚτΕ, 1921/ 3.5, Προστασία των Εθνών

²¹⁰ ΥΔΙΑ, Αρχ. ΚτΕ, 1921/ 3.5, Προστασία των Εθνών

Κι ενώ μέχρι το 1922 οι προσπάθειες διευθέτησης των αλβανικών συνόρων και των βιοτικών και ποιοτικών όρων ζωής των μεταξύ των δυο χωρών «μειονοτήτων» φάνταζε το κύριο πρόβλημα στις ελληνοαλβανικές σχέσεις, η προσέλευση των προσφύγων στην Ελλάδα και η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης στις 30 Ιανουαρίου 1923 άλλαξαν άρδην τα δεδομένα. Σύμφωνα με την τελευταία, το ελληνικό και το τουρκικό κράτος δεσμεύτηκαν ως προς την υποχρεωτική ανταλλαγή μουσουλμάνων και ορθοδόξων χριστιανών αντίστοιχα σε κάθε χώρα, χωρίς ιδιαίτερη μνεία ως προς την εθνική ταυτότητα αυτών. Παράλληλα, οι πρόσφυγες²¹¹ είχαν ήδη αρχίσει να φτάνουν στην Ελλάδα και η διαμονή τους αποτελούσε ένα άμεσο προς επίλυση ζήτημα²¹². Αυτό το γεγονός θορύβησε την Αλβανία η οποία πάσχισε πρωτίστως να αποτρέψει ένα ενδεχόμενο φυγής των Μουσουλμάνων της Θεσπρωτίας και της Ηπείρου εν όλω προς την Τουρκία και δευτερευόντως να χαρακτηριστούν επίσημα αυτοί οι Μουσουλμάνοι, σε πρώτο βήμα, αλβανική μειονότητα.

Εκείνο το πρώτο βήμα έγινε έπειτα από την παρακίνηση της ιταλικής διπλωματίας που οδήγησε τον Κακλαμάνο, αντιπρόσωπο της Ελλάδας στην ΚτΕ, να υποστηρίξει στις 19 Ιανουαρίου 1923 το εξής: *«η Ελλάς ουδαμώς προτίθεται να προβή εις την ανταλλαγήν των Μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής. Οι Αλβανοί κατοικούσι μίαν περιφέρειαν καλώς διαγεγραμμένην, την Ήπειρον. Εάν είναι της αυτής θρησκείας πρὸς τους Τούρκους δεν είναι συμπατριώται των.»*²¹³ Η δήλωση²¹⁴ αυτή, όσο

²¹¹ Στην περιοχή της Θεσπρωτίας, υπήρχε πρόθεση για την αποστολή 18.000 προσφύγων, αριθμός που ανησύχησε την αλβανική πλευρά και κυρίως λόγω της υποχρεωτικής απαλλοτριώσεως κτημάτων και οικιών προς τη στέγασή τους. Για να αποφύγει η Ελλάδα τις διεθνείς αντιδικίες, τελικώς μόνο 1320 αναγράφονται το 1928 στην περιοχή, ενώ στις 20/11/1922 αίρεται ο νόμος για χρησιμοποίηση του μισού των μουσουλμανικών οικιών και τσιφλικιών υπέρ προσφύγων μόνο για τη Θεσπρωτία (Βλ. Μαντά, ό.π., σελ. 48-49)

²¹² Ο Γ. Μαργαρίτης θεωρεί σκόπιμη την αποστολή στην περιοχή των ανταλλάξιμων προσφύγων από τις κυβερνητικές υπηρεσίες *«με σκοπό να εντείνουν την πίεση προς τους Τσάμηδες και να τους υποχρεώσουν να αναχωρήσουν»* (Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 140-141). Κι όντως, άμεσα προκλήθηκαν εντάσεις μεταξύ Τσάμηδων και προσφύγων ένεκα διεκδικήσεων καλλιεργήσιμων εκτάσεων από τους πρόσφυγες. (Βλ. Μαντά, ό.π., σελ. 46-48). Παρόλα αυτά, τον Ιούνιο του 1924, αποστέλλεται επιστολή του ΥΠΕΞ προς την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων ζητώντας την αναβολή αποστολής προσφύγων στην περιφέρεια αυτή μέχρι να διευθετηθεί το ζήτημα της ανταλλαγής των Μουσουλμάνων Τσάμηδων από τη Μικτή Επιτροπή και για να προλάβουν επιπλέον παράπονα των Αλβανών προς την ελληνική κυβέρνηση (ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, , 15/6/24, αρ.πρ. 20462, φ. 96-97)

²¹³ ΥΔΙΑ, ΚτΕ, 1923/11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 218

²¹⁴ Ανάλογες δηλώσεις έγιναν σχεδόν 8 μήνες μετά από τον Ελευθέριο Βενιζέλο σε επιστολή του προς τον Eric Drummond, Γ.Γ. της ΚτΕ, και από τον πρέσβη της Ελλάδας στο Δυρράχιο

ξεκάθαρη κι αν φαίνεται στον αναγνώστη, ήταν αρκετά διπλωματική. Ναι μεν υποστηρίχτηκε επίσημα η ύπαρξη Αλβανών διαμενόντων στην Ήπειρο, αλλά ούτε αριθμήθηκαν εκείνοι ούτε θεωρήθηκαν ως το σύνολο των αλβανόφωνων μουσουλμάνων, όπως φαίνεται εκ των αποτελεσμάτων.

Το χρέος της πιστοποίησης της καταγωγής κλήθηκαν να αναλάβουν οι κατά τόπους τριμελείς υποεπιτροπές, αποτελούμενες από απεσταλμένους του Υπουργείου Εξωτερικών και εγγράμματους γηγενείς ή αντιπροσώπους από τις τοπικές, ελληνικές αρχές, που έδρασαν στην περιοχή τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1923. Έργο τους ήταν να καταδείξουν πόσοι αλβανικής καταγωγής κάτοικοι υπήρχαν και πόσοι ήθελαν να ανταλλαχθούν ως τουρκικής συνείδησης σε κάθε Υποδιοίκηση, στέλνοντας εμπιστευτικά την κάθε Έκθεση στην Γενική Διοίκηση Ηπείρου²¹⁵. Προς εξακρίβωση αυτής, οι Μουσουλμάνοι όφειλαν να καταθέσουν πιστοποιητικά γέννησης των ίδιων ή των γονιών τους σε αλβανική περιφέρεια, σύμφωνα με τα σύγχρονα της εποχής όρια του Αλβανικού κράτους, στοιχείο που οδήγησε τον Διευθυντή της μόνιμης αλβανικής γραμματείας στην ΚτΕ Β. Blinishti να ισχυριστεί ότι μ' αυτό τον τρόπο προσπαθεί η ελληνική κυβέρνηση να αποφύγει την εκπλήρωση των πρότερων δηλώσεών της, εφόσον ουσιαστικά εξισώνει τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες με τους Τούρκους²¹⁶.

Έτσι, στην Υποδιοίκηση Φιλιατών παρουσιάστηκαν από 15 χωριά, συμπεριλαμβανομένου των Φιλιατών, 1.037 αρχηγοί οικογενειών που δήλωσαν 4.840 άτομα μουσουλμανικού θρησκειώματος. Απ' αυτούς μόνο 3 οικογένειες είχαν τα απαραίτητα χαρτιά²¹⁷. Όπως δε αναφέρεται *«ευθύς εξ αρχής παρετηρήθη ότι πάντες οι Μουσουλμάνοι αυθορμητώς εδήλουν και την εθνικήν αυτών συνείδησιν»*²¹⁸, γι' αυτό και η Υποεπιτροπή συνέταξε λεπτομερέστατο βιβλίο με στοιχεία προσωπικά για κάθε έναν. Από το σύνολο λοιπόν των 4.840 ατόμων, 1.053 δηλώθηκαν ως έχοντες αλβανική συνείδηση και 3.787 ως τουρκική²¹⁹, στοιχείο αρκετά χρήσιμο. Μάλιστα,

Κοκοτάκη προς τον Αλβανό Πρωθυπουργό Ζώγου. Βλ.: Μιχαλόπουλος, 1993, ό.π., σελ. 27-28

²¹⁵ Σε έγγραφο της Γ.Δ.Η. προς το ΥΠΕΞ κατατίθεται στις 18/11/1923 αναλυτικός ονομαστικός κατάλογος των συνολικά 90 οικογενειών της Ηπείρου που αποδείχτηκε ότι είχαν αλβανική καταγωγή στις περιφέρειες Ιωαννίνων, Πρεβέζης, Φιλιατών, Ηγουμενίτσας, Πωγωνίου, Κονίτσης, Παραμυθίας, Φύλιπιάδος και Μαργαριτίου.(ΥΔΙΑ, ΚτΕ, 1923, 11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, Γ.Δ.Η. προς ΥΠΕΞ, 18/12/23, αρ.πρωτ. 19863)

²¹⁶ Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 32-33

²¹⁷ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 18

²¹⁸ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 13-17

²¹⁹ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 20

στην εμπιστευτική αναφορά που αποστέλλεται εκφράζονται οι θρησκευτικές διακρίσεις των Μουσουλμάνων χαρακτηρίζοντας τα $\frac{3}{4}$ του πληθυσμού ως φανατικούς μουσουλμάνους υποκινούμενους από τον Μουφτή Φιλιατών και το υπόλοιπο $\frac{1}{4}$ που έχουν αλβανική συνείδηση ως Μπεκτασήδες²²⁰ (θρησκευτικό δόγμα)²²¹. Επιπλέον δηλώνεται και η ύπαρξη προπαγάνδας από την αλβανική μεριά αναφερόμενη κυρίως στο ότι η Τουρκία είναι μια χώρα προς κατάρρευση και ότι οι ίδιοι ένεκα καιρικών συνθηκών αδυνατούν να διαβιώσουν σ' αυτή.

Στην Περιφέρεια Ηγουμενίτσας μόνο μία οικογένεια θεωρήθηκε μη ανταλλάξιμη από τα 5.851 άτομα²²². Στο ίδιο μήκος κύματος και η σύντομη αναφορά της Υποδιοίκησης Παραμυθιάς στην οποία παρατηρείται το εξής: «ουδείς εκ τούτων εκρίθη ως Αλβανικής καταγωγής»²²³.

Πολυγραφότατη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η απόρρητη αναφορά της Υποεπιτροπής Μαργαριτίου, η οποία σε διάστημα δέκα ημερών εξακρίβωσε ότι ουδείς θεωρείται αλβανικής καταγωγής, πέραν δύο κατοίκων της Πάργας. Μάλιστα, τονίζεται πως ειδικά οι Μουσουλμάνοι της Πάργας δήλωσαν εαυτούς ως «γνήσιους Τούρκους» προερχόμενοι απ' το χωριό Λάλα της Πελοποννήσου τα τέλη του 1821²²⁴. Η συγκεκριμένη Υποεπιτροπή καταθέτει και ιστορικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα οποία επιβεβαιώνουν κατ' αυτή την τουρκική συνείδηση των κατοίκων. Στο τέλος, είναι σαν να δίνει μια απάντηση στα αποτελέσματα όλων των άνωθεν Υποεπιτροπών και των υπολοίπων που έλαβαν χώρα εκείνους τους μήνες. Δηλώνεται το δέον της ανταλλαγής τους, καθώς αποτελούν κίνδυνο εδαφικής ακεραιότητας και πολιτικής χειραγώγησης για το κράτος²²⁵.

Στο ίδιο μήκος κύματος και η Υποεπιτροπή Κονίτσης που εκθέτει αναλυτικά τους λόγους αύξησης των χαρακτηριζόμενων ως ανταλλάξιμους σύμφωνα με τις

²²⁰ Οι Μπεκτασήδες «θεωρούνταν ότι είχαν πιο χαλαρή θρησκευτική συνείδηση σε σχέση με τους μουσουλμάνους σουνίτες», αλλά ακόμα κι εκείνοι «θεωρούνταν ιδιαίτερα φανατικοί» εν συγκρίσει με την πνευματική μουσουλμανική ελίτ των Ιωαννίνων ή τους Αλβανούς μεγαλογαιοκτήμονες της Δυτικής Μακεδονίας. Βλ. Γκλαβίνας, Γ., 2008, ό.π., σελ. 383-384

²²¹ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 13-17

²²² ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 28

²²³ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 112

²²⁴ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 120-124

²²⁵ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 120-124. Η ίδια παρότρυνση για μείωση του αριθμού των εξαιρούμενων της ανταλλαγής ένεκα του εθνικού συμφέροντος -καθώς η παραμονή τους θα στερήσει από το Δημόσιο κτήματα και θα δυσχεράνει την εγκατάσταση ελληνικών πληθυσμών που θα έρθουν στην Ελλάδα με την ανταλλαγή πληθυσμών- δόθηκε την 8^η Νοεμβρίου 1923 και σε εμπιστευτικό έγγραφο του ΥΠΕΞ προς τις Γενικές Διοικήσεις και υποεπιτροπές. Βλ.: ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923- 11.3, Ανταλλαγή πληθυσμών, φ. 218

οδηγίες που τους έχουν δοθεί και βάσει τριών αξόνων: α) Κατεβλήθη προσπάθεια απομάκρυνσης όλων εκείνων των «επικίνδυνων» για την εθνική ασφάλεια κατοίκων *«λόγω της γειτνιάσεως προς εχθρικός διατεθειμένον προς ημάς Κράτος και δυναμένους εκάστοτε να παρέχουσιν ενοχλήσεις»*, β) Επιδιώχθηκε η υλική ωφέλεια του Κράτους από την εκμετάλλευση των κτημάτων των αποχωρούντων και γ) Ευκαταίο ήταν *«να εμφανίσωμεν εις τα όμματα των ξένων ότι ουδεμία εξησκήθη αδικία ή πίσεις εν τη γενομένη εξακρίβωση της καταγωγής, αλλά τουναντίον εξεπληρώσαμεν ειλικρινώς και μετά πλήρους αμεροληψίας τας επί του αντικειμένου τούτου δηλώσεις του Αντιπροσώπου της Ελλάδος εν τη διασκέψει της Λωζάνης»*²²⁶. Η έκθεση αυτή αποκαλύπτει ξεκάθαρα τους άξονες μέσα από τους οποίους ενήργησε η ελληνική πολιτική δια των τοπικών αντιπροσώπων της.

Από τις εσωτερικές αυτές ενέργειες των ελληνικών αρχών διαφαίνεται επιτακτική η ανάγκη επαλήθευσης των θεωριών και των υπολογισμών του Υπουργείου προς την ανταλλαγή των μουσουλμάνων κατοίκων, καθώς είχε ήδη τονιστεί ότι το εθνικό συμφέρον το απαιτεί²²⁷. Απ' την άλλη αποσπάστηκαν *«δηλώσεις από έναν πληθυσμό που όχι μόνο δεν είχε αντιμετωπίσει μέχρι τότε το ζήτημα της εθνικής του ταυτότητας»*²²⁸, αλλά άρχισε να γίνεται δέκτης πιέσεων και χειραγωγήσεων από αντιμαχόμενες μεριές. Για την ελληνική πλευρά, ήταν όντως *«ανεπιθύμητοι συμπατριώτες»*²²⁹, ενώ για την αλβανική έπρεπε να παραμείνουν στην περιοχή ως βασικός πυλώνας διεκδίκησης αυτής. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στις εκλογές του 1926 το Κόμμα της Τσαμουριάς ψηφίστηκε μόνο από 1539 κατοίκους, στοιχείο που υποδεικνύει ότι, παρά τις όποιες πιέσεις που μπορεί να υφίσταντο οι πολίτες από την αλβανική προπαγάνδα, δεν εμπιστεύτηκαν την αλυτρωτική προοπτική του εν λόγω κόμματος²³⁰.

Τον Δεκέμβριο του 1923, η Αλβανική Κυβέρνηση, μέσω του Blinishti όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, αλλά και του ίδιου του Πρωθυπουργού της Ζώγου²³¹, πιέζουν στην ΚτΕ ως προς το ζήτημα του προσδιορισμού της εθνικής καταγωγής των

²²⁶ ΥΔΙΑ, ΚτΕ, 1923- 11,3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, Αρ.Π.3009 Υπ.Κονίτης προς Γ.Δ.Η., ψ.εγ. 104-109

²²⁷ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 218-220

²²⁸ Μαυρογορδάτος, Γ., 2003, Οι εθνικές μειονότητες, σελ. 13 στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, 2003, τόμος Β2, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 9-35

²²⁹ Όρος που πάρθηκε από τον ομώνυμο τίτλο του βιβλίου του Μαργαρίτη, Γ., 2005, ό.π..

²³⁰ Μαυροδοργάτος, 2003, ό.π., σελ. 13

²³¹ Την τοποθέτηση του Blinishti συνόδευε η απόφαση του Ζώγου ότι αν η Ελλάδα δεν τηρήσει τις δεσμεύσεις της, η ανταλλαγή θα πραγματοποιηθεί μεταξύ Ελλήνων της Αλβανίας και Τσάμηδων της Ελλάδας. (Βλ.: Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 29

Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Αφενός, στην 10^η συνεδρίαση του Συμβουλίου της ΚτΕ στις 17/12/23, ζητά (η Αλβανική Κυβέρνηση δια των αντιπροσώπων της) τη σύσταση ειδικής μικτής επιτροπής που θα επέβλεπε τη διαδικασία καθορισμού των εξαιρούμενων της ανταλλαγής²³² κατά την Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή πληθυσμών, αφετέρου τη λήψη μέτρων σχετικά με τις απαλλοτριώσεις μουσουλμανικών κτημάτων²³³ αλλά και αποζημιώσεις υπέρ Αλβανών²³⁴. Τελικώς το Συμβούλιο αποφάσισε ότι η υπάρχουσα Μικτή Επιτροπή θα ήταν αρμόδια και για τον καθορισμό των μη ανταλλάξιμων ως αλβανικής καταγωγής Μουσουλμάνων²³⁵.

Στη συνέχεια, το Συμβούλιο της ΚτΕ σχημάτισε στην Κωνσταντινούπολη (Istanbul) 11μελή Μικτή Επιτροπή επιφορτισμένη με το έργο της επίβλεψης της ανταλλαγής των πληθυσμών και στις 14²³⁶ Μαρτίου 1924²³⁷ αποφάσισε την αναστολή²³⁸ ανταλλαγής των αλβανικής καταγωγής κατοίκων της Ηπείρου²³⁹, αλλά

²³² Μάλιστα το ουδέτερο μέλος της Μικτής Επιτροπής Widding πρότεινε αυτό να διευθετηθεί ανάμεσα στην ελληνική και αλβανική κυβέρνηση, άποψη που απέρριψε και η ελληνική και η τουρκική αντιπροσωπεία. (Μαντά, 2004,ό.π., σελ. 28)

²³³ Προωθώντας και επιβεβαιώνοντας τις θέσεις της αλβανικής διπλωματίας, στις 18/2/1924, «Επιτροπή αντιπροσωπεύουσα τους κυριωτέρους Αλβανούς το γένος Μουσουλμάνους τσιφλικιούχους και κτηματίες των περιφερειών Φιλιατών και Γουμενίτσας», αιτείται στο ΥΠΕΞ τη λήψη μέτρων όσον αφορά τα κτήματά τους. Δηλώνουν ότι, ενώ δεν υπόκεινται της ανταλλαγής πληθυσμών «παραδόξως» εξακολουθούν να εφαρμόζονται όλα τα μέτρα και σε εκείνους, όπως η απαγόρευση εκποίησης, υποθήκευσης, πώλησης και ενοικίασης των κτημάτων τους. Ζητούν την άρση των μέτρων ή την καταβολή δανείου σ' αυτούς απ' το κράτος και υπογράφουν ότι δεν επιθυμούν να φύγουν για την Τουρκία μιας και ουδένα δεσμό δεν έχουν μ' εκείνη, ενώ αναφέρουν ότι η Ελλάδα είναι η «Πατρίς μας και Μήτηρ μας». (ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Αίτησις Επιτροπής Αλβανών Μουσουλμάνων προς ΥΠΕΞ, φ. 45-46)

²³⁴ Βλ. Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 32-34, Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 28-30

²³⁵ Παράπονα της Αλβανικής Κυβέρνησης κατατέθηκαν και στην 27^η Σύνοδο του Συμβουλίου στο Παρίσι στις 29/12/23 αναφορικά με τις ενέργειες της Ελληνικής Κυβέρνησης απέναντι στους «Μουσουλμάνους αλβανικής φυλής». (Βλ.: ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, φ. 33-41)

²³⁶ Την ίδια ημερομηνία, ο Υποδιοικητής Μαργαριτίου κοινοποιεί στην Νομαρχία Πρεβέζης και στο ΥΠΕΞ έγγραφο των Μουσουλμάνων του Μαργαριτίου , ως απάντηση σε δηλώσεις του αντιπροσώπου της Τουρκίας στη Μικτή Επιτροπή ότι οι Τσάμηδες είναι αλβανικής καταγωγής και άρα έπρεπε να εξαιρεθούν της ανταλλαγής (Βλ: Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 50), ότι είναι Μουσουλμάνοι τη θρησκεία Τουρκικής συνειδήσεως και όχι Αλβανικής. Βλ.: ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, φ. 73, Υποδιοικητής Μαργαριτίου προς Νομαρχίαν Πρεβέζης, 29/3/24, αρ.πρωτ.εμπ. 14)

²³⁷ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 4

²³⁸ Συγχαρητήριο τηλεγράφημα απέστειλαν στο ΥΠΕΞ Μουσουλμάνοι της Τσαμουριάς στις 28/3/24 με το άκουσμα της αναστολής της φυγής τους δηλώνοντας πίστη στην ελληνική πολιτεία και ζητώντας να τους αρθούν τα μέχρι τότε εφαρμοζόμενα μέτρα ως υποψήφιους προς ανταλλαγή. (Βλ.: ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, φ. 62-63)

²³⁹ Αυτό σήμαινε ότι κανείς δεν μπορούσε να αποχωρήσει χωρίς την έγκριση της Επιτροπής. Στο μεταξύ όμως, στα τέλη του 1924, 1.000-1.500 Μουσουλμάνοι Τσάμηδες είχαν ήδη

και τη διευκρίνιση αυτών. Με επικεφαλής τον Ekstrand, σουηδικής καταγωγής, στις 17 Απριλίου 1924 κατέφθασε μια αποστολή²⁴⁰ που δημιούργησε μικρότερες τριμελείς Υποεπιτροπές με κατοίκους της περιοχής επιλεγμένους από τις ελληνικές αρχές και τους Μουφτήδες²⁴¹. Τα αποτελέσματα δεν ήταν πολύ διαφορετικά απ' αυτά που είχε συλλέξει η ελληνική πλευρά, η πλειοψηφία δήλωσε τουρκικής καταγωγής και ήθελε να συμπεριληφθεί στην ανταλλαγή, γεγονός που σύμφωνα με τον Mid' hat Frasheri (τον Αλβανό Υπουργό εξωτερικών στην Αθήνα) ήταν αποτέλεσμα ελληνικών πιέσεων και βιαιοπραγιών²⁴², αλλά και της ελληνικής προπαγάνδας που τους υποδείκνυε μια καλύτερη ζωή αν μετανάστευαν²⁴³.

Στις 12/6/24 στο Φάληρο, η Μικτή Επιτροπή αφού συζήτησε την υποβληθείσα έκθεση της ειδικής αντιπροσωπείας για τα μέχρι τότε δεδομένα, αποφάσισε να παρέχει πιο σαφείς οδηγίες προς τις κατά τόπους υποεπιτροπές όσον αφορά τον τρόπο που θα εγκρίνουν ή όχι την εξαίρεση από την ανταλλαγή ενός Μουσουλμάνου της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Αφού λοιπόν η χώρα καταγωγής δύσκολα αποδεικνύονταν με έγγραφα²⁴⁴, προστέθηκαν ως επιλέξιμα κριτήρια η γλώσσα και η εθνική συνείδηση και δευτερευόντως η πολιτισμική τους παρουσία(ένδυση, έθιμα)²⁴⁵, στοιχείο που ανέγειρε την έντονη διπλωματική και δημόσια διαμαρτυρία της αλβανικής μεριάς. Η ελληνική πλευρά είχε ήδη

φτάσει στις ακτές έτοιμοι να επιβιβαστούν στα πλοία για Τουρκία, ενώ τα σπίτια τους είχαν ήδη καταληφθεί από πρόσφυγες. Γι' αυτούς, ζήτησε και έλαβε απαλλαγή του μέτρου ο Δενδραμής τις 28/10/24 από το Συμβούλιο. (Βλ.: Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 45)

²⁴⁰ Βλ. Tsitselikis, ό.π., σελ. 74

²⁴¹ Manta, El., 2009, The Çams of Albania and the Greek State (1923–1945), *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29(4) , December 2009, σελ. 523-535

²⁴² Αλβανικό ανακοινωθέν σε ιταλική εφημερίδα κάνει λόγο για απειλές φυλάκισης και εξορίας από μέλη των ελληνικών αρχών και συμμοριών σ' όσους μουσουλμάνους κατέθεσαν αλβανική καταγωγή ενώπιον της Υποεπιτροπής και αναφέρει ότι «η Αλβανική Κυβέρνησις απεφάσισε να εγκαταστήσει εις τα ιδιοκτησίας των ελληνοφίλων όλους τους Αλβανούς, οίτινες θέλουσιν εξωσθή εξ Ελλάδος». (Βλ.: ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, ΥΠΕΞ προς το Τμήμα ΚτΕ, 3/6/24, αρ.πρωτ. 18897, ψ.εγ. φ. 92-93)

²⁴³ Sadiku, B., 2016, The role of Mixed Commission on Cham Population, *European Virtual Conference on Social Sciences, Education and Law*, UK: Progressive Academic Publishing, σελ. 45

²⁴⁴ Σε τηλεγράφημα, ζητείται η ενημέρωση των Ελληνικών μελών των Υποεπιτροπών να δέχονται αλβανικά πιστοποιητικά καταγωγής προ του 1915, όπως αποδέχτηκε την ελληνική πρόταση η Μικτή Επιτροπή στην Τουρκία, καθώς είχε παρατηρηθεί το φαινόμενο της παραχώρησης αλβανικών πιστοποιητικών σε Μουσουλμάνους από το Αλβανικό Κράτος για να μην συμπεριληφθούν στην ανταλλαγή. (Βλ.: ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, προς ΥΠΕΞ, 6/8/24, αρ. πρωτ. 29772, φ. 138)

²⁴⁵ ΥΔΙΑ, ΑΡΧ. ΚτΕ, 1923-11.3, Ανταλλαγή Πληθυσμών, αρ. φυλ. 2-3

διαμαρτυρηθεί δια στόματος Ελ. Βενιζέλου στο παρελθόν ως προς την ταύτιση των αλβανόφωνων με το Αλβανικό Κράτος²⁴⁶, ενώ η αλβανική πλευρά κατέθεσε τη δυσαρέσκειά της²⁴⁷ με την ταυτοποίηση της καταγωγής ενός αυτόχθονος αλβανικού πληθυσμού για να δεχτεί την υπενθύμιση από τα μέλη της Γραμματείας της ΚτΕ ότι η αλβανική καταγωγή τους είναι προς εξέταση²⁴⁸. Από την άλλη, η αλβανική πλευρά ζητούσε να μην ληφθεί καθόλου υπόψιν η δεδηλωμένη επιθυμία μετανάστευσης ως απότοκος πιέσεων της ελληνικής μεριάς στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες²⁴⁹, αλλά η γλώσσα ως εθνικό στοιχείο ταύτισης²⁵⁰.

Όλο αυτό το διάστημα, η αλβανική κυβέρνηση κατέθετε στην ΚτΕ άρθρα αλβανικών εφημερίδων δημοσιευμένα στα Τίρανα που σκιαγραφούσαν την εσωτερική κατάσταση στην Αλβανία όσον αφορά το ζήτημα των Τσάμηδων. Αναγράφεται στην εφημερίδα Dajti: «*Λυπούμεθα διότι αι υποψίαι τας οποίας εδηλώσαμεν πολλάκις ως προς το ζήτημα της Τσαμουριάς επιβεβαιούνται... φαίνεται καθαρά ότι η Ελλάς δεν παρητήθη της επιθυμίας να αναγκάση τους Αλβανούς να καταφύγωσιν εις την Ανατολήν, παρά τας ρητάς και επανειλημμένας υποσχέσεις ας επί του ζητήματος τούτου έχει δώσει*»²⁵¹, ενώ στην εφημερίδα Bashkimi δηλώνεται πως «*οι ελληνόφωνοι της Αλβανίας απολαύουσι πλήρως των πολιτικών αυτών δικαιωμάτων, αντιπροσωπεύονται δε και εις την αλβανικήν Βουλήν, ενώ αι ελληνικάί αρχαί τρομοκρατούσι συστηματικώς τους Τσάμιδες και ιδία αφότου ήρχισεν η ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, η κατάστασις των εν Ελλάδι αλβανών κατέστη ανυπόφορος ως εκ της κακής συμπεριφοράς των ελληνικών αρχών και των συστηματικών διώξεων εις ας είναι εκτεθειμένοι*»²⁵². Τα άρθρα αυτά συνόδευαν

²⁴⁶ Venizelos, El., 1919, *Greece before of 1919*, A memorandum dealing with the rights of Greece, New York: American-Hellenic Society, Oxford University Press, σελ. 2-3

²⁴⁷ Για τις διαμαρτυρίες της αλβανικής πλευράς που δεν εισακούστηκαν βλ. Sadiku, 2016, ό.π., σελ 48

²⁴⁸ Διβάνη, 1995, ό.π., 226-227, υποσ. 22, σελ. 227

²⁴⁹ Την περίοδο αυτή, η ΓΔΗ αποστέλλει τηλεγράφημα προς τα Υπουργεία Εσωτερικών και Εξωτερικών για να κοινοποιήσει την επιστολή του Μουφτή Φιλιατών, «*εν ονόματι του Μωαμεθανικού πληθυσμού Φιλιατών*», ο οποίος παρακαλεί να διευθετηθεί τάχιστα η αναχώρησή τους καθώς το 95% του πληθυσμού επιθυμεί ταχεία ανταλλαγή. Τηλεγραφική ενυπόγραφη επιστολή αποστέλλουν και εκπρόσωποι των Μουσουλμάνων κατοίκων της Υποδιοίκησης Φιλιατών επαναλαμβάνοντας το ίδιο ποσοστό επιθυμούντων την ανταλλαγή ως τουρκικής συνείδησης. Βλ.: ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, αρ. 9496, φ. 187, αρ. 9650, ψ.εγ. φ. 204)

²⁵⁰ Θέσεις που κατατέθηκαν στην 30^η Σύνοδο του Συμβουλίου, 29 Αυγούστου-3 Οκτωβρίου 1924. Βλ.: Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 40-45

²⁵¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1924, Α/5/10, Δραστηριότητα Τσάμηδων, Τσαμουριά, ψ.εγ. 35

²⁵² ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1924, Α/5/10, Δραστηριότητα Τσάμηδων, Τσαμουριά, ψ.εγ. 33-34

επιστολές της αλβανικής κυβέρνησης προς τον Γ.Γ. της ΚτΕ και τις κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων συνδέοντας την έκβαση της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες²⁵³ με το μέλλον της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας²⁵⁴ προκαλώντας τις οργισμένες απαντήσεις του Γ.Γ. και του αναπληρωτή του για τη συσχέτιση των ζητημάτων και το απειλητικό ύφος της Αλβανίας²⁵⁵.

Τέλος του 1924, με απόφαση της 11^{ης} Δεκεμβρίου, τρία²⁵⁶ από τα έντεκα μέλη της Μικτής Επιτροπής ορίζονται υπεύθυνα για την ασφάλεια των Μουσουλμάνων Τσάμηδων και τη συλλογή πορισμάτων, ώστε να έχουν μια πληρέστερη εικόνα²⁵⁷, ιδρύοντας ταυτόχρονα δύο υποεπιτροπές (η 14^η Υποεπιτροπή ήταν αρμόδια για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες της Ηπείρου) που όφειλαν να συλλέξουν τις κατάλληλες πληροφορίες. Η εικόνα όμως που σχημάτισαν δεν ήταν κατατοπιστική ως προς το ζητούμενό τους, αλλά ως προς τη δαιδαλώδη κατάσταση που επικρατούσε²⁵⁸. Διαφωνίες, που οδήγησαν μέχρι την προσωρινή διακοπή των εργασιών της Υποεπιτροπής, ενέκυψαν ανάμεσα στον Έλληνα και Τούρκο αντιπρόσωπο της 14^{ης} Υποεπιτροπής, ως προς τον τρόπο συλλογής των δεδομένων. Ο μεν πρώτος (Πετυχάκης) επέμενε να ακολουθηθούν οι οδηγίες της Μικτής Επιτροπής για την εξακρίβωση της αλβανικής καταγωγής των Μουσουλμάνων, ο δε δεύτερος (Midhat Bey) υποστήριξε ότι έπρεπε να εξακριβωθεί η τουρκική καταγωγή ή η χρήση τουρκικής γλώσσας ή η δηλωμένη τουρκική συνείδηση, πάντως όχι μόνον η επιθυμία τους να αναχωρήσουν. Μέχρι τον Ιούνιο του 1925, οι ελληνικές αρχές προσπαθούσαν

²⁵³ Ταυτόχρονα, η Αλβανική Κυβέρνηση ανακοίνωνε ότι σύμφωνα με πληροφορίες της Πρεσβείας της στην Άγκυρα, η Τουρκία δεν θα δεχόταν τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες. Σε ενδεχόμενη επικράτηση αυτής της θέσης, η Ελλάδα ξεκαθάριζε ότι δεν θα δεχόταν τους χριστιανούς της Κωνσταντινούπολης (ΥΔΙΑ, ΚΥ, Ανταλλαγή Μουσουλμανικών Πληθυσμών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, Δυρράχιο προς ΥΠΕΞ, 20/9/24, ψ.εγ. φ. 265)

²⁵⁴ ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, Πρεσβεία Παρισίων προς ΥΠΕΞ, 30/7/24, αρ. 28125, ψ.εγ. φ. 163)

²⁵⁵ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 34

²⁵⁶ Πρόκειται για τους Ekstrand, de Lara και Widding.

²⁵⁷ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 36-37, Διβάνη, 1995, ό.π., σελ. 231-232, Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 45-48

²⁵⁸ Η ΓΔΗ αναφέρει στο ΥΠΕΞ ότι «*παρετηρήθη εντατική προπαγάνδα όπως πεισθώσι Μωαμεθανοί και μη ζητήσουν ανταλλαγήν*» (ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, 23/8/24, αρ. πρ. 1161, ψ.εγ. φ.235). Σε συνδυασμό με τα προηγούμενα αναφερόμενα τηλεγραφήματα των Μουσουλμάνων κατοίκων των Φιλιππίνων όπως κοινοποιούνται από το ΥΠΕΞ, δημιουργείται μια εικόνα σύγχυσης, αναβρασμού και έντασης στην περιοχή.

μέσω των μουφτήδων να εντείνουν την επιθυμία των κατοίκων για φυγή στην Τουρκία. Το ακριβώς αντίθετο επιδίωκε η αλβανική προπαγάνδα²⁵⁹.

Τέλος, αποφασίστηκε τον Ιούνιο του 1925, έπειτα από περιοδεία των εντολοδόχων του Συμβουλίου της ΚτΕ στην περιοχή που διαπίστωσαν τη δυσκολία καθορισμού της εθνικής ταυτότητας των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, καθώς οι περισσότεροι προέβαλαν τη μουσουλμανική τους πίστη κυρίως, δηλώθηκε ότι θα ήταν ευκαίριο να ληφθεί υπόψη η επιθυμία ανταλλαγής των ίδιων των κατοίκων²⁶⁰. Η Τουρκία μάλιστα, ενημέρωσε τον Έλληνα αντιπρόσωπο στην Άγκυρα Ιωάννη Πολίτη ότι θα δέχονταν ως 5.000 μουσουλμάνους κατοίκους της περιοχής, επιφέροντας την αντίδραση της αλβανικής πλευράς²⁶¹. Τελικώς, 2.993 Μουσουλμάνοι αναχώρησαν, παρά τις βλέψεις της ελληνικής διοίκησης για αναχώρηση τουλάχιστον 10.000 Μουσουλμάνων Τσάμηδων²⁶². Ο αριθμός αυτός όμως των ανταλλάξιμων επέφερε την οργανωμένη αντίδραση της αλβανικής αντιπροσωπίας, τον Δεκέμβρη του 1925(στην 37^η Σύνοδο του Συμβουλίου της ΚτΕ), που κατηγόρησε την Μικτή Επιτροπή για μεροληπτική στάση υπέρ της Ελλάδας και της Τουρκίας και προειδοποίησε για πιθανή εγκατάσταση Αλβανών προσφύγων σε χωριά της Αλβανίας κατοικούμενα από μέλη της ελληνικής μειονότητας²⁶³, απειλή που κρατούσε ήδη περίπου 6 χρόνια.

Η αβεβαιότητα της παραμονής για τους υπολοίπους θα τελείωνε σύντομα. Όλα αυτά έλαβαν χώρα, καθώς το 1913 συντελέστηκε μια σημαντική ανατροπή: η υπαγωγή των πολυγλωσσικών και ετερόθρησκων κατοίκων σ' ένα νεωτερικό κράτος με παράλληλο προσδιορισμό των κοινωνικών και ταυτοποιητικών τους σχέσεων. Έτσι, αν αντιληφθεί κάποιος τα δεδομένα της εποχής και τη διάλυση μιας αυτοκρατορίας που ελάχιστα εθνική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί- τουλάχιστον με σύγχρονους όρους - θα είναι ίσως σε θέση να καταλάβει ότι οι άνθρωποι εκείνη την περίοδο θεωρούσαν τους εαυτούς τους κυρίως μέλη μιας κοινότητας, ενός χωριού ή

²⁵⁹ Πληροφορούμαστε την αποστολή 4.000 δραχμών από τον Αλβανικό Σύλλογο Αμερικής «Τσαμουργιά» προς τους Μουσουλμάνους για οικονομική ενίσχυση (Βλ.: ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης, Καστοριάς, Τηλεγράφημα προς Υπ. Εσωτερικών Στρατιωτικών, 29/7/24, ψ.εγ. φ. 125). Την ίδια περίοδο, δολοφονείται ο πρόεδρος της κοινότητας Βάρφανης (σημ. Παραποτάμου) που ενεργούσε υπέρ της ανταλλαγής (Διβάνη, ό.π., σελ. 231)

²⁶⁰ Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 57-60, Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 39-40.

²⁶¹ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 40-41, Διβάνη, 1995, ό.π., σελ. 232-233

²⁶² ΥΔΙΑ, 1925, Γ/68, Χ, αρ. 7691, Επιστολή Γενικής Διοίκησης Ηπείρου προς Υπουργείο Εξωτερικών, στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις*, ό.π., σελ. 223-224

²⁶³ Διβάνη, 1995, ό.π., σελ. 234-235

μιας πόλης και όπως αναφέρεται από τον Σταυριανό²⁶⁴ «αν αποδεχόταν κάποια ευρύτερη προσήλωση, ήταν πιθανό να επρόκειτο για προσήλωση θρησκευτικού παρά πολιτικού χαρακτήρα». Θεωρήθηκε λοιπόν απαραίτητη η συνοπτική απεικόνιση της διαδικασίας της εθνοτικής ταυτοποίησης των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, ώστε να κατανοηθεί καλύτερα ότι και η εκπαίδευσή τους υπήρξε χειριστικό όργανο των δύο κρατών.

Τη λύση σ' αυτή τη διαδικασία της πιστοποίησης της αλβανικής εθνότητας των μουσουλμάνων κατοίκων φαίνεται ότι έδωσε, και όχι απέδειξε, ο Θεόδωρος Πάγκαλος²⁶⁵ το πρώτο τρίμηνο του 1926. «Στη Σύνοδο του Μαρτίου η Ελλάδα δήλωσε και επίσημα την πρόθεσή της να δεχτεί όλους τους Τσάμηδες στο έδαφός της»²⁶⁶. Η οριστικότητα της παρουσίας τους δεν σημαίνει ότι αυτομάτως διαλύθηκαν όλα τα σύννεφα ανάμεσα στις δύο εμπλεκόμενες χώρες²⁶⁷, αλλά ότι με την παύση των εργασιών της Μικτής Επιτροπής στην Ήπειρο, η Θεσπρωτία εισήλθε σε μια περίοδο συμβίωσης συμπολιτών διαφορετικής εθνοτικά καταγωγής.

Στα πλαίσια αυτής της συμβίωσης, τέθηκε, ίσως για πρώτη φορά, επί τάπητος, το ζήτημα της εκπαίδευσης των Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Σε επόμενο κεφάλαιο, θα ξεδιπλωθούν τα βήματα που ακολουθήθηκαν από τα δύο κράτη ως την εκπαίδευση της μειονοτικής αυτής ομάδας του Μεσοπολέμου.

2.2 Η πληθυσμιακή κατάσταση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων

Πέρα από την ταυτότητα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, εγείρει διαφωνίες και ο ορισμός της πληθυσμιακής τους κατάστασης. Ο κανόνας είναι πως η επίσημη ελληνική πλευρά προσπαθεί να μειώσει στο μέτρο του δυνατού τα αριθμητικά τους μεγέθη περιλαμβάνοντας μόνο τους μουσουλμάνους αλβανόφωνους στις στατιστικές,

²⁶⁴ 1957 στο :Μυλωνάς, Χ, 2016, Οικοδομώντας το Έθνος, Ομοεθνείς, Πρόσφυγες, Μειονότητες, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 115

²⁶⁵ Οι λόγοι που ο Πάγκαλος προώθησε μια φιλοαλβανική πολιτική φαίνονται ότι είναι οικονομικοί. Επιδιώχθηκε η καλή γειτονία με απώτερο σκοπό την ευκολότερη πώληση των ηπειρωτικών προϊόντων, την ανάδειξη του εμπορίου και ειδικά των βορειοδυτικών λιμανιών της χώρας, αλλά και τη στήριξη της Αλβανίας σε ενδεχόμενη ελληνοτουρκική σύρραξη (Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 66-69)

²⁶⁶ Διβάνη, 1995, ό.π., σελ. 237

²⁶⁷ Τα επόμενα χρόνια ανέκυψαν πολλά προβλήματα κυρίως ως προς το ζήτημα των αγροτικών αποζημιώσεων έπειτα από την απαλλοτρίωση της γης σύμφωνα με το νομοθετικό διάταγμα στις 15.2.1923 «περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών». Το «κτηματικό» ζήτημα, όπως αναφέρεται στα αρχεία, υπερτερεί όπως και το αντίστοιχο «εκκλησιαστικό» για την ελληνική μειονότητα της Αλβανίας ως το 1934. Βλ. Manta, 2009, ό.π., σελ. 525-526, Vickers, 2002, ό.π., κ.α.

ενώ η αλβανική να τα διογκώσει εντάσσοντας στα μέτρα της και τους αλβανόφωνους χριστιανούς, τους νοούμενους Αρβανίτες.

Προσπαθώντας να κατατεθούν τα αριθμητικά δεδομένα στο διάβα των χρόνων, ξεκινά η ανασκόπηση από την Απογραφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1840 όπως κατατίθεται από τον Αραβαντινό στην Χρονογραφία της Ηπείρου²⁶⁸ που δηλώνονται περίπου 14.000 μουσουλμάνοι στους καζάδες Παραμυθιάς και Φιλιατών. Πιο αξιόπιστη είναι η Τουρκική Στατιστική Αρρένων του 1908 που αριθμεί 5.638 Οθωμανούς άρρενες στον Καζά Φιλιατών, 2.352 στον Καζά του Αϊδονάτ (Παραμυθιάς) και 9.273 στον Καζά Μαργαριτίου. Αξίζει να σημειωθεί ότι στον Καζά Μαργαριτίου καταγράφονται 492 άρρενες Αλβανοί Σαρακατσαναίοι²⁶⁹. Η παραπάνω αναγραφή ως Οθωμανών έχει σημασία, καθώς έτσι έχουμε τα πληθυσμιακά μεγέθη των αρρένων μουσουλμάνων της περιοχής της Θεσπρωτίας λίγο πριν από την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος. Συνολικά δηλαδή καταμετρούνται 17.263 άρρενες μουσουλμάνοι.

Σύμφωνα με την Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, η Ήπειρος αριθμούσε το 1913²⁷⁰ 245.618 κατοίκους (68.587 κατοίκους οι τρεις Υποδιοικήσεις του σημερινού νομού), 292.954 το 1920 και 312.634 το 1928²⁷¹. Ο Τ. Ευαγγελίδης²⁷² αναφέρει πως το 1913 «υπήρχαν 18.000 μουσουλμάνοι στους Φιλιάτες, 3.000 στη Φιλιπιάδα, 5.000 στα Ιωάννινα και 2.000 στην Πρέβεζα»²⁷³. Σε απόρρητο έγγραφο του 1923²⁷⁴, υπολογίζονται 21.800 αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι και 4.200 ελληνόφωνοι στους νομούς Ιωαννίνων και Πρεβέζης, περιφέρειας πιο διευρυμένης

²⁶⁸ Βλ. ό.π., σελ. 348-356

²⁶⁹ Κοκολάκης, Μ., ό.π., σελ. 509, ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1913, 79,4, Ήπειρος, ψ.εγ. 36

²⁷⁰ Σε ανεπίσημη απογραφή που έγινε από την ελληνική πλευρά και στάλθηκε από το ΥΠΕΞ στην Πρεσβεία της Ρώμης την 1^η Δεκεμβρίου 1912 πληροφορούμαστε τον συνολικό αριθμό των κατοίκων των τριών προς εξέταση καζάδων. Αναγράφονται 37.092 χριστιανοί κάτοικοι, 23.342 μουσουλμάνοι, 869 Βλάχοι και μόλις 9 Εβραίοι σε συνολικό πληθυσμό 61.313 κατοίκων. ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1913, 79,4, Ήπειρος, ΥΠΕΞ προς Πρεσβεία Ρώμης, 1/12/12, Α.π. 35921, ψ.εγ. 55-61

²⁷¹ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Τόμος Ι. Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός- Πρόσφυγες, Αθήναι 1933

²⁷² Ευαγγελίδης, Τ., 1913, *Νέα Ελλάς : ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων και οδηγός σαφής και ακριβής των ταξιδιωτών και περιηγητών*. Κατά το Γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδεκερ και Meyer και το γαλλικόν του Guide Joanne-Isambert, Αθήναι: Τύποις Δ. Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελή, σελ. 189, 194, 201, 221

²⁷³ Βλ. Tsitselikis, 2012, ό.π., σελ. 63

²⁷⁴ Ι.Α.Υ.Ε, 1923, φ. 6/7, *Μουσουλμάνοι κατά νομούς και μητρική γλώσσα*, στο Μπαλτσιώτης. Λ., 2004, Τσαμουριά: Πραγματικότητες και φαντασιώσεις, στο *Ο Πολίτης*, τ. 126, Οκτώβριος 2004, σελ. 3-4

από τα σύγχρονα όρια της Θεσπρωτίας. Μια πιο ολοκληρωμένη, και σε αρμονία με τα απόρρητα έγγραφα, αποτύπωση των Τσάμηδων μας διατίθεται από τα έγγραφα της Μικτής Επιτροπής περί Ανταλλαγής των Πληθυσμών το 1925²⁷⁵. Σύμφωνα μ' αυτή 20.160 μουσουλμάνοι κατοικούσαν την Ήπειρο, ενώ 2.993 είχαν ήδη κριθεί ανταλλάξιμοι και είχαν αναχωρήσει για την Τουρκία²⁷⁶.

Πιο συγκεκριμένα για την περιοχή της Θεσπρωτίας μπορούμε να τοποθετηθούμε από την επίσημη απογραφή που διεξήγαγε η Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος τις 15-16 Μαΐου 1928. Σύμφωνα μ' αυτή, στις τρεις Επαρχίες (Παραμυθιάς, Φιλιατών και Μαργαριτίου) κατοικούν συνολικά 62.053 κάτοικοι. Εξ αυτών, 521 στην Επαρχία Παραμυθιάς, 590 στην Φιλιατών και 450 στην Μαργαριτίου κάτοικοι Μουσουλμανικής θρησκείας δήλωσαν μητρική τους γλώσσα την ελληνική. Συνολικά δηλαδή 1.561 ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι. Αντίθετα, τα νούμερα αυξάνονται πολύ όταν πρόκειται για αλβανόφωνους μουσουλμάνους τους οποίους μπορούμε να ταυτίσουμε με τους Τσάμηδες. Απογράφονται 1.367 στην Παραμυθιά, 9.856 στους Φιλιάτες και 4.586 στον Μαργαρίτι αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι κάτοικοι. Συνολικά 15.809 αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι που αν προστεθούν και οι ελληνόφωνοι, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Θεσπρωτίας αγγίζει τους 17.435 σε σύνολο 19.244 μουσουλμάνων σε όλη την Ήπειρο²⁷⁷ και 1.246 Αλβανών υπηκόων.

Αξιοποιώντας τα παραπάνω στοιχεία και υπηρεσιακές αναφορές των κατά τόπους Υποδιοικήσεων προς το Υπουργείο Εξωτερικών, εκτιμάται πως ο αριθμός των 17.435 αλβανόφωνων και ελληνόφωνων μουσουλμάνων είναι μειωμένος κατά 2.183 κατοίκους απ' αυτόν τουλάχιστον που δηλώνεται σε απόρρητα έγγραφα²⁷⁸. Ο λόγος φαίνεται να είναι, πιθανώς, εθνικού προσανατολισμού, καθώς το ελληνικό κράτος προσπαθούσε να περιορίσει τον αριθμό τους, αφού δεν κατάφερε να τους ανταλλάξει. Το γεγονός της ύπαρξης 1.561 ελληνόφωνων μουσουλμάνων²⁷⁹ εγείρει αμφιβολίες

²⁷⁵ Δύο χρόνια πριν, το 1923, το Υπουργείο Εξωτερικών αριθμεί τους Τσάμηδες (αλβανόφωνους μουσουλμάνους) σε 20.319 (ΥΔΙΑ 1923, ΚτΕ/ΑΠ/17,18).

²⁷⁶ Μαντά(2004), ό.π., σελ. 17-18, Λιβάνη(1995), σελ. 234

²⁷⁷ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Τόμος IV, Τόπος γεννήσεως- Θρησκεία και Γλώσσα- Υπηκοότης, Αθήναι 1935, σελ. 339-342

²⁷⁸ ΥΔΙΑ, 1928, Α/21/Ι, απ. 6527, Υποδιοίκηση Παραμυθιάς –Μαργαριτίου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Παραμυθιά 25-5-1928, στο Μαντά, ό.π., σελ. 18-19

²⁷⁹ Σύμφωνα βέβαια με τον Tsitselikis, 2012, ό.π., σελ. 63 οι μουσουλμάνοι διαμένοντες στην Ήπειρο χωρίζονταν γλωσσικά σε τρεις κατηγορίες, τους ελληνόφωνους, τους αλβανόφωνους και τους Ρομά, στοιχείο που επιβεβαιώνει την άνωθεν αποτύπωση.

εκτός κι αν θεωρηθούν δίγλωσσοι που επέλεξαν να δηλώσουν μόνο την ελληνική γλώσσα ως μητρική τους²⁸⁰.

Την ίδια χρονιά, αλβανική πηγή αναφέρει πως ο αριθμός των Τσάμηδων στην Ήπειρο φτάνει τις 23.000-24.000, ενώ τη χρονιά της ενσωμάτωσης της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος έφτανε τις 40.000²⁸¹. Ο αριθμός μειώθηκε έπειτα από φυγές των Μουσουλμάνων στην Τουρκία- Αλβανία ή στο εξωτερικό.

Το 1932, δύο εσωτερικά έγγραφα προς το Υπουργείο Εξωτερικών και το Πολιτικό Γραφείο πρωθυπουργού υπολογίζουν τον αριθμό των μουσουλμάνων της Τσαμουργιάς σε 19.135 και 19.437 αντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα, στις 3-3-1932 η Γενική Διοίκηση Ηπείρου αποστέλλει έγγραφο καταμετρώντας 2.332 μουσουλμάνους στην επαρχία Παραμυθιάς, 11.427 στην επαρχία Θυάμιδος και 5.376 στην Μαργαριτίου²⁸². Ενάμιση μήνα μετά, ο Έπαρχος Θυάμιδος από τους Φιλιάτες ορίζει τον πληθυσμό των μουσουλμάνων της Τσαμουργιάς σε 11.427 κατοίκους στην Επαρχία Φιλιατών και 7.860 στην Επαρχία Παραμυθιάς, χωρίς να περιλαμβάνονται 150 άτομα της Πάργας²⁸³. Ο αριθμός αυτός δεν ανταποκρίνεται βέβαια στη φυσική αύξηση του πληθυσμού, ενώ την περίοδο αυτή δεν υπάρχει καταγεγραμμένο κάποιο ρεύμα φυγής προς την Αλβανία που θα άλλαζε τα στατιστικά δεδομένα.

Μειωμένος δηλώνεται ο αριθμός των Τσάμηδων και το 1936 από τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου. Σε αναφορά που κατατίθενται οι λόγοι για τους οποίους χρήζει σύστασης ο νομός Θεσπρωτίας αναφέρεται ξεκάθαρα πως «η Τσαμουργιάν κατοικείται συμπαγώς από 17.311 αλβανομουσουλμάνων»²⁸⁴. Αντίθετα, το αλβανικό προξενείο στα Ιωάννινα αναφέρει 23.048 Τσάμηδες στον νεοσύστατο νομό (8.285 στην περιφέρεια Ηγουμενίτσας, 7.270 στην Μαργαριτίου, 5.410 στην Φιλιατών και 2.083 στην περιφέρεια Παραμυθιάς)²⁸⁵. Η απογραφή της 16^{ης} Οκτωβρίου του 1940

²⁸⁰ Ας μην λησμονείται πως «η Οθωμανική αυτοκρατορία προϋπόθετε μια στοιχειώδη πολυγλωσσία του αρσενικού τουλάχιστον πληθυσμού, απαραίτητη για τη διεξαγωγή των συναλλαγών». (Βλ. Κωστόπουλος, ό.π., σελ. 47)

²⁸¹ Μαντά, ό.π., σελ. 20

²⁸² ΥΔΙΑ, 1935, Α/21/Ι, απ.3224, Γενική Διοίκηση Ηπείρου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, στο Μαντά, ό.π., σελ. 20

²⁸³ ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9, αρ. εμπ. 55, στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις*, ό.π., σελ. 146-148

²⁸⁴ ΥΔΙΑ, 1937, Α/4/9, απ. 736, στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις*, ό.π., σελ. 286-287

²⁸⁵ Μαντά, ό.π., σελ. 21, Μπαλτσιώτης (2004), ό.π.

δεν απέχει πολύ από τα απόρρητα έγγραφα ως προς την απεικόνιση του αριθμού των αλβανόφωνων μουσουλμάνων που αριθμούνται στις 16.890²⁸⁶.

Πριν από την έναρξη λοιπόν του Β' Παγκοσμίου Πολέμου για την Ελλάδα, οι Τσάμηδες θα ανέρχονταν, κατά τον Μαργαρίτη, κατά μέγιστο σε 20.000 άτομα²⁸⁷, ενώ και οι πρόσφυγες που κατέφθασαν στην Αλβανία μετά το 1944 υπολογίζονται από την αλβανική πλευρά σε παρόμοιο αριθμό²⁸⁸. Σε επόμενο κεφάλαιο, θα αναλυθεί ο αριθμός του μαθητικού πληθυσμού που μας αφορά πρωτίστως στην παρούσα μελέτη.

²⁸⁶ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16 Οκτωβρίου 1940, Αθήναι 1950

²⁸⁷ Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 150.

²⁸⁸ «Ο Qemal Haxhihasani υπολογίζει σε 26.000 τους πρόσφυγες μετά το 1944, ενώ ο Beqir Meta σε 25.000 πριν τον πόλεμο». Βλ. Μπαλτσιώτης, ό.π., σελ. 3

Κεφάλαιο 3

*Το παιδαγωγικό περιβάλλον της εποχής και οι εκπαιδευτικές κατευθύνσεις στην
Ελλάδα για τις μη επικρατούσες πληθυσμιακά ομάδες*

*«Η παιδεία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, απόλυτα καθωρισμένο από τους
παράγοντες της γύρω ζωής. Και όταν η γύρω ζωή παρουσιάζεται τόσο ελαττωματική
στις ανώτερες και συνθετώτερες εκδηλώσεις της, όπως είναι η λειτουργία του
πολιτειακού μηχανισμού, είναι φυσικό τα ελαττώματα αυτά να γίνονται αδιάκοπα
εμπόδια σε κάθε αναγεννητική προσπάθεια μέσα σ' ένα κλάδο.»*

Γληνός, 1924, Αυγή, χρ. Α', αρ. 15-18, Ιούλιος-Αύγουστος 1924, σελ. 9

3. 1 Παιδαγωγικές διεκδικήσεις και αντεκδικήσεις (1913-1940)

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα κατατεθούν οι βασικοί παιδαγωγικοί προσανατολισμοί της εξεταζόμενης περιόδου όπως εκφράστηκαν από τους παιδαγωγούς. Οι προσανατολισμοί αυτοί δεν απαντούν άμεσα στα ζητούμενα της έρευνας, παρόλα αυτά, θεωρήθηκε επικουρική η αναφορά τους ώστε να κατανοηθεί το γενικότερο παιδαγωγικό κλίμα και να εξαχθεί πιο αβίαστα η σύγκριση σχετικά με το κατά πόσο οι μη πληθυσμιακές ομάδες και η εκπαίδευσή τους απασχόλησαν συνδυαστικά με άλλα γενικού ενδιαφέροντος παιδαγωγικά ζητήματα.

Ο 20^{ος} αιώνας βρήκε το ελληνικό κράτος εξουθενωμένο οικονομικά, μετέωρο πολιτικά και ταπεινωμένο στρατιωτικά. Οικονομικά είχε ήδη ειπωθεί το «*δυστυχώς επτωχεύσαμεν*»²⁸⁹ το 1893, ενώ είχε συντελεστεί ο δανεισμός του 1897 και η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898. Κι ενώ το κράτος είχε περιπέσει σε δυσμένεια, η μετέπειτα περίοδος χαρακτηρίζεται από «*οικονομικές ανακατατάξεις*»²⁹⁰, με αύξηση των επενδύσεων και τη συνακόλουθη δημιουργία της αστικής-βιομηχανικής και εργατικής τάξης και τη διόγκωση της αγροτικής παραγωγής από τις πρώτες μεσαίες και μικρές ιδιοκτησίες, έπειτα ίσως και από την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911.

Στον πολιτικό στίβο, οι κυβερνήσεις των Τρικούπη και Θεοτόκη έχουν κάνει την εμφάνισή τους βάζοντας τις πρώτες υποδομές του κράτους δικαίου. Η πολιτική αλλαγή συντελείται με το κίνημα στο Γουδί το 1909, «*την πρώτη αμιγώς στρατιωτική συνωμοσία από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους*»²⁹¹, και την πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου που επισφραγίζει την «*οριστική κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από την αστική τάξη*»²⁹², που παρόλα αυτά δεν εξασφάλισαν την αποφυγή της μετέωρης πολιτικής και διχαστικής κατάστασης που θα επικρατούσε τα επόμενα χρόνια.

«*Αι τελευταίαι εθνικαί ημών συμφοραί*», όπως αναφέρει ο Υπουργός Ευταξίας το 1899 στην Γενική Εισήγηση των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων, πρωτίστως είναι ο επιπόλαιος και άνευ χρηστής προετοιμασίας ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 που

²⁸⁹ Φράση που ακόμα αμφισβητείται αν και πού ελέχθη από τον Χαρίλαο Τρικούπη. Βλ. Φλεριανού, Α., επιμ., 1999, Χαρίλαος Τρικούπης, Η ζωή και το έργο του, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σελ. 25

²⁹⁰ Φραγκουδάκη, ό.π., σελ. 17

²⁹¹ Μαυροδοργάτος, 2015, ό.π., σελ. 21

²⁹² Σβορώνος, Ν.Γ., 1976, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθληνα: Θεμέλιο, σελ. 100-101

είχε ως αποτέλεσμα την ταπεινωτική ήττα του ελληνικού στρατού και την κατάληψη ακόμα και της Αθήνας από τον οθωμανικό, αν δεν επενέβαιναν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Ο Ατυχής αυτός πόλεμος, όπως συνηθιζόταν να καλείται, έθεσε ίσως πιο επιτακτικά τις βάσεις για οποιαδήποτε πολιτική, οικονομική και εκπαιδευτική αλλαγή που συντελέστηκε μετέπειτα, ίσως επειδή ακριβώς ανέδειξε την αναποτελεσματικότητα του κράτους σ' όλους τους τομείς και ταρακούνησε την κοινή γνώμη. Αυτόν τον πόλεμο των μόλις 30 ημερών περίπου θα αναφέρουν πολλοί πολιτικοί και παιδαγωγοί ως το σημείο τομής στην ελληνική πολιτική και πολιτειακή σκηνή και το εναρκτήριο έτος εθνικής παλινόρθωσης²⁹³.

Οι αμέσως επόμενοι, όμως, πόλεμοι (οι βαλκανικοί) ήταν για την Ελλάδα νικηφόροι. Ταυτόχρονα, το 1913, έχει συντελεστεί ήδη ένας πολυετής εκπαιδευτικός αγώνας με διττή φύση του οποίου οι διεκδικήσεις και αντεκδικήσεις στοιχειοθέτησαν την εκπαιδευτική πολιτική της εξεταζόμενης περιόδου. Πρόκειται για το ζητούμενο του αστικού σχολείου²⁹⁴ και για τη γλωσσική διαμάχη που δεν αναδύθηκαν από το 1913 ως το 1940, αλλά εντατικοποιήθηκαν τότε οι προσπάθειες ανάδειξής τους και θεσμικής κατοχύρωσής τους.

Στο Υπόμνημα περί παιδείας των νομοσχεδίων του 1889, ο υπουργός Γ.Ν. Θεοτόκης δηλώνει ξεκάθαρα στην Σ. Βουλή των Ελλήνων τον προορισμό της παιδείας που είναι *«η ευεξία και η λάμπρυνση του έθνους»*²⁹⁵. Έξι χρόνια αργότερα, ο Δ.Γ. Πετρίδης μέσω του νόμου ΒΤΜΘ' (1895) αναφέρει στο άρθρο 1 του κεφαλαίου Α' *«Περί των σχολείων της δημοτικής εκπαίδευσεως»* ότι η ηθική και

²⁹³ Για *«επανειλημμένα ατυχήματα εν τη εθνική του σταδιοδρομία»* κάνει λόγο το 1913 στην Γενική Εισηγητική Έκθεση ο Ιωάννης Τσιριμώκος η οποία όμως ήταν γραμμένη από τον Γληνό. Νέα γενιά ξεκινά από το 1897 και για τον Δραγούμη (Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα, Νουμάς, αρ. 274, 16/12/1907) και είναι συνώνυμη της προόδου και του δημοτικισμού.

²⁹⁴ «Αστικό» σχολείο, όπως ιδιαίτερα εκφράστηκε στον νόμο ΒΤΜΘ' του 1895 και στα νομοσχέδια του 1988, καλείται εκείνο που με το ωρολόγιο πρόγραμμά του *«στρέφεται στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση με στόχο την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της οικονομίας και στην προετοιμασία των μαθητών για την ένταξή τους στην κοινωνική και επαγγελματική ζωή»* (Μπουζάκης, 2003, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998), Έκδ., Τεκμήρια-Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 8, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 54). Όπου αναφέρεται ο όρος «αστικό σχολείο» από εδώ και ύστερα, θα νοείται ακριβώς αυτό, ο τύπος σχολείου που προσαρμόζεται στις οικονομικές ανάγκες και όπως έκανε την εμφάνισή του στην Ελλάδα μέσα από τα νομοσχέδια του 1899 και έπειτα (περισσότερα βλ.: Φραγκουδάκη, 2004, ό.π., σελ. 17-26).

²⁹⁵ Υπόμνημα περί παιδείας, 4/12/1889 στο Μπουζάκης, Σ., 2002, Γ' εκδ, Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση, Τ. Α' , *Τεκμήρια-μελέτες ιστορίας νεοελληνικής εκπαίδευσης*, αρ. 1, Αθήνα: Gutenberg , σελ. 174

θρησκευτική μόρφωση των παιδιών και η διδασκαλία των χρήσιμων στη ζωή στοιχειωδών γνώσεων είναι οι βασικές αποστολές της.

Τα νομοσχέδια του Αθ. Ευταξία το 1899, που είναι και οι πρώτες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες μετά το 1897, αναδεικνύουν γενεσιουργό αιτία της «παρούσης ημών κακοδαιμονίας, το ελλιπές και πλημμελές εν πολλοίς του εκπαιδευτικού ημών συστήματος»²⁹⁶. Παρότι δεν υπερψηφίστηκαν, έθεσαν επί τάπητος για πρώτη φορά την αστική αντίληψη για το εκπαιδευτικό σύστημα. Για πρώτη φορά η δημοτική εκπαίδευση πέρα από τον θρησκευτικό, εθνικό και ηθικό χαρακτήρα «προτίθεται να αναδείξη τους δι αυτής παιδευομένους πολίτας χρηστούς και επιτήδειους εις τον πρακτικόν βίον, αναπτύσσουσα αρμονικώς τας ψυχικάς και σωματικάς δυνάμεις και μεταδίδουσα αυτοίς τας προσηκούσας γνώσεις και δεξιότητας»²⁹⁷. Όντως στην 27^η Συνεδρίαση της Βουλής, την 15^η Μαΐου 1899, ο Ευταξίας αναλύει εξονυχιστικά τους τομείς της δημόσιας ζωής που θα βοηθηθούν με την αναμόρφωση της παιδείας προσανατολισμένης στη σύγχρονη πραγματικότητα ώστε «για της τοιαύτης αγωγής και παιδείας δεν θα έχωμεν μόνο ικανούς δημοσίους λειτουργούς εν παντί κλάδω, αλλά και πολίτας χρηστούς, διευκολύνοντας εν πολλοίς το έργον της Πολιτείας»²⁹⁸.

Παρά τις οικονομικές και πολιτικές αλλαγές της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αι., στον εκπαιδευτικό τομέα η επόμενη μεταρρυθμιστική προσπάθεια έλαβε χώρα το 1913. Τότε είχαν ήδη λήξει οι βαλκανικοί πόλεμοι, που είχαν ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση μεγάλων περιφερειών και ουσιαστικά τον διπλασιασμό της χώρας σε έκταση και πληθυσμό, και είχε επέλθει μια ιδεολογική ανακούφιση ένεκα αυτών. Είχαν τεθεί τότε οι βάσεις για την «εδραίωσιν κοινωνικού και πολιτικού βίου ανταξίου λαού πεπολιτισμένου και έχοντος υψηλήν εκπολιτιστικήν αποστολήν»²⁹⁹. Πλέον το ζητούμενο του αστικού σχολείου διατυπώνεται σαφέστερα και πιο σφαιρικά.

Πλέον «το δημοτικόν σχολείον σκοπόν έχει προς τη διαπλάσει του χαρακτήρος, ήτις αποτελεί την ουσίαν πάσης αγωγής, να μεταδώση εκείνας τας γνώσεις και να ασκήση τας δεξιότητας, αίτινες είναι απαραίτητοι είς πάντα πεπολιτισμένον άνθρωπον

²⁹⁶ Στο Μπουζάκης, 2002, ό.π., σελ. 321

²⁹⁷ Νομοσχέδιον «Περί δημοτικής εκπαίδευσεως», 1899, Κεφάλαιον Α', Άρθρον 1, στο Μπουζάκης, 2002, ό.π., σελ. 368

²⁹⁸ Στο Μπουζάκης, ό.π., σελ. 451

²⁹⁹ Γενική Εισηγητική Έκθεσις 1913, στο Μπουζάκης, ό.π., σελ. 494

διά να ζήσει την σημερινήν ζωήν»³⁰⁰. Πιο συγκεκριμένα, το δημοτικό σχολείο όφειλε να εξασφαλίσει της καλλιέργεια της εθνικής γλώσσας (χωρίς να αναφέρεται ποια είναι αυτή), την αντίληψη μαθηματικών σχέσεων, την γνώση του περιβάλλοντος, της θρησκείας και της εθνικής ιστορίας και τέλος την εξάσκηση του σώματος. Το πιο αξιόλογο της μεταρρυθμιστικής αυτής προσπάθειας ήταν η υποχρεωτικότητα της φοίτησης και των δύο φύλων και η ύπαρξη πρόνοιας για την επιβολή αυτής. Καθίσταται σαφής η ανάγκη φοίτησης των θηλέων ως ισάξιας των αρρένων, η επαρκής επιστημονική στελέχωση των μελλοντικών διδασκαλίων και διδασκαλισσών, η διασύνδεση του σχολείου με τις σύγχρονες τότε οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας που δεν καλύπτονταν από τον κλασικισμό του ήδη υπάρχοντος σχολείου. Η φοίτηση στο δημοτικό ορίζονταν υποχρεωτική και δετής, ενώ η μέση εκπαίδευση διχοτομούσαν στο τριετές Αστικό Σχολείο και στο εξατάξιο Γυμνάσιο, το πρώτο προσανατολισμένο σε πρακτικές-τεχνικές γνώσεις και το δεύτερο ως προπαρασκευή ανώτερων σπουδών. Και τα τρία σχολεία προβλέπονταν να ήταν ανεξάρτητα μεταξύ τους. Τα νομοσχέδια του 1913 δεν έγιναν ποτέ νόμοι του κράτους.

Η μεταρρύθμιση του 1917 συντελέστηκε σε κλίμα εθνικού διχασμού. Παρότι βασικές παράμετροί της ήταν η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού και η συγγραφή βιβλίων-αναγνωστικών σ' αυτή, εντούτοις «η ιδεολογία που περιέχουν τα αναγνωστικά της μεταρρύθμισης είναι βασισμένη στον αστικό ορθολογισμό»³⁰¹ και σ' αυτή την ιδεολογία βασίζουν οι πολέμιοί τους την επιχειρηματολογία τους. Αναφέρεται ότι «ο κυριώτερος σκοπός των αναγνωστικών βιβλίων είναι αναγνωστικός και γλωσσικός, ...αλλά και να επιδιώκωσι δια του περιεχομένου των τον καθολικόν σκοπον του σχολείου, ήτοι την θρησκευτικήν, ηθικήν και εθνικήν αγωγήν»³⁰², κάτι που δεν βρίσκει σύμφωνο τον Γ.Ν. Χατζιδάκι που συμπεραίνει πως «περί των μεγάλων ιδανικών, της πατρίδας της θρησκείας, ουδείς γίνεται λόγος»³⁰³, ενώ ειδικά Τα ψηλά βουνά προωθούν ένα κομμουνιστικό πρότυπο ζωής πέρα από τις αρχές της οικογένειας και της θρησκείας

³⁰⁰ Γενική Εισηγητική Έκθεσις 1913, στο Μπουζάκης, ό.π., σελ. 499

³⁰¹ Φραγκουδάκη, ό.π., σελ. 43

³⁰² Πρακτικό Επιτροπής Β.Δ.13/2/1918, στο Δημαράς, Α., 2017, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Η Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης και Γλώσσας, τ. Β', Αθήνα: Άλτερ Έγκο Α.Ε., σελ. 123-124

³⁰³ Χατζιδάκις, Γενηθήτω φως, Ο Μαλλιαρισμός εις τα δημοτικά σχολεία, στο Δημαράς, ό.π., σελ. 127

που περικλείουν κάθε γνήσιο, κατά τα λεγόμενά του, Έλληνα. Το 1921 τα αναγνωστικά ανακαλούνται και το ζητούμενο του αστικού σχολείου ακόμα εκκρεμεί.

Τα επόμενα χρόνια ως το 1929, η αναγκαστική απαλλοτρίωση της γης το 1923, η Μικρασιατική Καταστροφή και οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες που έρχονται στον ελλαδικό χώρο, η εμφάνιση μιας νέας ιδεολογίας με την ίδρυση του ΚΚΕ το 1924, αλλάζουν τα δεδομένα και στην πολιτική ζωή με αποτέλεσμα 34 κυβερνήσεις να εναλλάσσονται επικυρώνοντας μια πολιτική αστάθεια. Στον εκπαιδευτικό τομέα, οι 25 Υπουργοί Παιδείας που διαδέχονται ο ένας τον άλλον δεν επιδιώκουν συλλογικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, αλλά σπασμωδικά διαβήματα. Από τη μεριά των Φιλελευθέρων αναφέρεται ως κύρια αιτία της μη εφαρμογής του προγράμματός τους οι 15ετείς πολεμικές επιχειρήσεις του Έθνους και οι συνέπειες του Παγκοσμίου Πολέμου³⁰⁴.

Το 1929, για πρώτη φορά αναφέρεται ρητά στο άρθρο 3 (κεφ. Γ΄) ο σκοπός των δημοτικών σχολείων απαλλαγμένος από τα μέχρι τότε στεγανά υιοθετώντας την αντίληψη περί αστικού σχολείου. Σκοπός λοιπόν τίθεται «η στοιχειώδης προπαρασκευή των μαθητών δια την ζωή και η παροχή εις αυτούς των απαραίτητων προς μόρφωσιν χρηστού πολίτου στοιχείων»³⁰⁵. Η παιδεία δεν έχει εθνικό ή θρησκευτικό σκοπό, αλλά οφείλει να προετοιμάσει την επόμενη γενιά ώστε να ανταπεξέρθει στα υλικά, ηθικά και πνευματικά ζητήματα που θα προκύψουν και να βελτιώσει τη ζωή της³⁰⁶. Για πρώτη φορά γίνεται λόγος για υποχρεωτικότητα ύπαρξης μικτών σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης (Νόμος 4397/Κεφ. Α΄, αρ. 1.3) και για εκπαιδευτική μέριμνα ξενόφωνων και αλλόθρησκων πολιτών, ενώ στις εισηγητικές εκθέσεις κατατίθεται η εκπαιδευτική εικόνα της εποχής σε ποσοστιαία και αριθμητική κλίμακα.

Τη δεκαετία του '30, τρεις νόμοι προέβλεπαν την ύπαρξη αστικών σχολείων (Ν. 5874 του 1933, Ν. 770 του 1937 και Ν. 1800 του 1939) είτε με το πέρας της Δ' τάξης του δημοτικού είτε με το απολυτήριο αυτού. Ταυτόχρονα, με τον Ν.5911 του 1933 η δημοτική περιορίζεται στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού για να μειωθεί δύο χρόνια μετά στις τρεις πρώτες (Νομοθετικό Διάταγμα 2/11/1935) αναιρώντας εξ αρχής τον βασικό σκοπό του αστικού σχολείου μιας και «δεν είναι

³⁰⁴ Γενική Εισηγητική Έκθεση, 1929, στο Μπουζάκης, ό.π., σελ. 646

³⁰⁵ Νόμος 4397, Περί στοιχειώδους εκπαίδευσεως, στο Μπουζάκης, ό.π., σελ. 854

³⁰⁶ Γενική Εισηγητική Έκθεση, Κεφ. Α΄, στο Μπουζάκης, ό.π., σελ. 647

αντικειμενικά δυνατό οι πρακτικές επαγγελματικές γνώσεις να μεταδοθούν στην καθαρεύουσα»³⁰⁷. Ειδικά μετά το 1936, το αστικό σχολείο ακολουθεί τις τέσσερις κατευθύνσεις που θεσμοθετήθηκαν στο παρελθόν (εμπορική, γεωργική, βιοτεχνική και οικοκυρική), αλλά η μικτή φοίτηση σ' αυτά επιτρέπεται μόνο σε ορισμένες εξαιρέσεις (Βλ. Ν. 1800/1939, αρ. 3.4). Τα κυριότερα διαβήματα γίνονται προς τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης στην κρατική, εθνική και κοινωνική ζωή με άξονες πλεύσης την πίστη στα ελληνικά ιδανικά και τις αρχέγονες ηθικές αξίες του ελληνισμού³⁰⁸.

Οι παραπάνω εκπαιδευτικές διεκδικήσεις και αντεκδικήσεις γίνονταν παράλληλα με τη γλωσσική διαμάχη και την αφύπνιση του δημοτικισμού. Ο δημοτικισμός θεωρήθηκε από τους υποστηρικτές του «*σάλπισμα γενικής αναγέννησης*»³⁰⁹ αναγνώριση της Ελλάδας ως έχει, ενώ η καθαρεύουσα «*ένας κορσές που εμποδίζει την αναπνοή του Έθνους*»³¹⁰. Βασικό, εθνικό επιχείρημα των θιασωτών της καθαρεύουσας ήταν πως «για να δειχτεί η αυθεντικότητα της ελληνικής εθνικής συνείδησης, ήταν θεμελιώδες να αποτελέσουν τα αρχαία ελληνικά τη βάση της νέας εθνικής γλώσσας»³¹¹, της καθαρεύουσας. Εν συνόλω, το γλωσσικό ζήτημα ταυτίστηκε σε αρκετές συνειδήσεις ως «εθνικός εφιάλτης»³¹² που ταλανίζει το έθνος ή ως απαραίτητη προϋπόθεση εθνικής αναγέννησης και χαρακτηρίστηκε, πλην άλλων, «*ακανθώδες και λεπτόν*»³¹³ ζήτημα. Για τον Δραγούμη το 1907, το αστικό σχολείο και η δημοτική γλώσσα ήταν οι βασικές παράμετροι προκοπής και ευημερίας του κράτους³¹⁴.

Οι απαρχές του δημοτικισμού, ή κυρίως της εκστρατείας των δημοτικιστών, τοποθετούνται το 1880 με τη δημοσίευση του έργου του Ψυχάρη «Το ταξίδι μου» στη δημοτική. Από τότε και ως το 1913, παρατηρείται μια «σημαντική αλλαγή στο

³⁰⁷ Φραγκουδάκη, ό.π., σελ. 65

³⁰⁸ Λόγος Υπουργού Γεωργακόπουλου «Κατά πόσο η εκπαίδευσις μας είνε προσηρμοσμένη εις την κρατικήν, εθνικήν και κοινωνικήν μας ζωήν».

³⁰⁹ Γληνός, *Έθνος και Γλώσσα*, β' μέρος, ΔΕΟ, τ. 10, 1922, σελ. 73

³¹⁰ Γιαννίδης, Ε., 1908, *Γλώσσα και Ζωή*, Εκδ. 1974, Αθήνα: Κάλβος, σελ. 14

³¹¹ Woolf, S., 1999, Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη, *Μικρή Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 36

³¹² Μπουντώρας, Ε., 1911, *Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» και οι κίνδυνοι της καθαρευούσης*, Αθήνα: Π.Α. Πετράκου, σελ. 18

³¹³ Μοίρας, ό.π., σελ. 34

³¹⁴ Δραγούμης, Ι., 1994, Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα, στο *10 άρθρα του στον Νουμά*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ρηγοπούλου, σελ. 48-51

ηθικό φρόνημα της ελληνικής δημόσιας κουλτούρας»³¹⁵. Το 1900, ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων υπό την προστασία της Α.Β.Υ. Πριγκίπισσας Σοφίας διανέμει βιβλία «εν γλώσση προσαρμοζόμενη εις την αντίληψιν του πολλού λαού» με στόχο την θρησκευτική, ηθική και επιστημονική ανύψωση του λαού³¹⁶. Το 1901 σηματοδοτείται η είσοδος του δημοτικισμού στην πολιτική σκηνή με τα «Ευαγγελικά», τις ταραχές που ακολούθησαν της μετάφρασης του Ευαγγελίου στη δημοτική με την παρότρυνση της Βασίλισσας Όλγας. Οι ταραχές αυτές, αν και με πρόσχημα το γλωσσικό ζήτημα, χαρακτηρίζονταν από έντονο πολιτικό και εθνικό περιεχόμενο. Πολιτικό καθώς προέρχονταν από επιταγή της βασίλισσας η οποία απαξίωνε ουσιαστικά τη θρησκευτική παντοδυναμία της εκκλησίας και εθνικό καθώς ελλόχευε ο κίνδυνος του εκσλαβισμού από την ίδια. Ίσως τότε ήταν και η αρχή σύνδεσης του δημοτικισμού με αντιπατριωτικά αισθήματα που κυριάρχησαν στην επιχειρηματολογία των αντιπάλων του.

Τα επόμενα δύο χρόνια, ακόμα τρεις μεταφράσεις αρχαίων έργων και Ευαγγελίων στη δημοτική προξένησαν ταραχές. Η πάλι κατά του δημοτικισμού ορίστηκε ως εθνική μιας και η υποκατάσταση της καθαρεύουσας «*δια της μισοβαρβάρου, σημαίνει εθνικήν αυτοκτονίαν και έκαστος είχε καθήκον να υπερασπίση την εθνικήν ύπαρξιν*»³¹⁷. Η δημώδης γλώσσα θεωρήθηκε ότι ανέκαθεν κατείχε «*δευτερεύουσαν θέσιν ουδέποτε επισκιάζοντα τον εν γένει αρχαῖον χαρακτήρα της όλης διαλέκτου*» μιας και υπήρξε εμπλουτισμένη με «*αντίπαλα ξενικά ή αδόκιμα στοιχεία*»³¹⁸. Στον αντίποδα, οι δημοτικιστές υπερασπίζονταν ότι η δημοτική «*δεν είναι αποτέλεσμα διαφθοράς, παρά γνήσιο τέκνο της αρχαίας, γεννημένο σύμφωνα με όλους τους νόμους της γλωσσικής επιστήμης*»³¹⁹, μια φυσική εξέλιξη όντας και η ίδια φυσικός οργανισμός. Υπερασπίζονταν μάλιστα την καθολικότητά της ορίζοντάς την ως την «*Πανελλήνιο καθαρά δημοτική γλώσσα, την απηλλαγμένη όλων των ιδιοματικών ή διαλεκτικών... στοιχείων*» που έχει «*την ιδίαν γραμματικήν δηλαδή τον*

³¹⁵ Mackridge, P, 2014, *Γλώσσα και Εθνική Ταυτότητα στην Ελλάδα(1766-1976)*, β' εκδ, Αθήνα: Πατάκη, σελ. 303

³¹⁶ Αριθ. πρωτ. 2048, Το Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως προς τους Λειτουργούς της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως

³¹⁷ Μιστριώτης, 1903, στο *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σελ. 38

³¹⁸ Σκιάς, Α., 1903, *Ο Αληθής Χαρακτήρ του λεγόμενου Γλωσσικού Ζητήματος*, Αθήνα: Π.Δ. Σακελλαρίου, σελ. 200, 202

³¹⁹ Γιανίδης, 1908, ό.π., σελ. 33

ίδιον μηχανισμόν με τα τοπικά ιδιώματα και διαφέρει μόνον απ' αυτά κατά το ότι έχει αποβάλει πολλές ιδιοματικές, προ πάντων ξενικάς, λέξεις»³²⁰.

Από το 1904 αρχίζει και η σύνδεση του δημοτικισμού με τους ξενόφωνους πιο οργανωμένα και κυρίως γι' εκείνους. Η ίδρυση της Εταιρείας «Η εθνική γλώσσα» το 1904 (από τον Δραγούμη, Παλαμά, Παπαντωνίου, Ξενόπουλο κ.α.) και η Εταιρεία «Το αδερφάτο» (από τον Φωτιάδη κ.α.) το 1907 στην Κωνσταντινούπολη επεσήμαναν το αναγκαίο της υιοθέτησης της δημοτικής για τα αλλόγλωσσα Ελληνόπουλα «ώστε να μην οδηγήσει στην απώλεια για το ελληνικό έθνος εκείνων που χαρακτηρίζονταν ως σλαβόφωνοι και βλαχόφωνοι Έλληνες προς όφελος των Βουλγάρων»³²¹. Ήταν μάλιστα τόσο επιτακτική η ανάγκη «εξελληνισμού» των αλλόφωνων «ομογενών» που ο Μπουντώνας το 1911 επιτακτικά καταδεικνύει ότι «δεν μας επιτρέπεται να δαπανώμεθα εις συζητήσεις και νομοθετήματα προς περιφρούρησιν της καθαρευούσης, αφ' ου δεν κατωρθώσαμεν ακόμη ν' αναστήσωμεν εις τά χείλη των ξενοφώνων ομογενών πληθυσμών την γλώσσα μας και αφήνομεν την εθνικήν συνείδησιν αυτών εκτεθειμένην εις τόσον σοβαρούς κινδύνους»³²². Οι κίνδυνοι αυτοί είχαν βεβαίως να κάνουν με την επίφοβη μεταστροφή της εθνικής τους ταυτότητας.

Στην περιοχή της Μακεδονίας, ήταν «γενική παρά τοις ξενοφώνοις παρατήρησις ότι οι γλωσσικοί καρποί του σχολείου μαραίνονταν πολύ ευκόλως εις την παντοδυναμία του περιβάλλοντος, τούτο δε οφείλονταν κατά μέγα μέρος εις το λάθος, ότι το σχολείον, το μόνο έδαφος, όπου καλλιεργείται παρ' αυτοίς η γλώσσα, περιωρίσθη εις την γλώσσαν της λογιωτέρας συνεννοήσεως»³²³, αποκόβοντας αυτούς από τον κοινό προφορικό λόγο με τους ελληνόφωνους συμπολίτες τους. Αλλά και σε περιοχές πλησίον της Αθήνας δηλώνονταν ότι η «μετάπτωσις του Αλβανόφωνου παιδός από της μητρικής του γλώσσης εις την Ελληνικήν» ήταν δύσκολη εξαιτίας του γνωστικού- γλωσσικού χάσματος των δύο γλωσσών, ενώ θεωρούταν απαραίτητη η υιοθέτηση της γλώσσας «της ελληνόφωνου οικογένειας... και, αποκλείεται η θήρα λέξεων εκ της άγαν καθαρευούσης»³²⁴.

³²⁰ Δελμούζος, Αλ., 1910, Σε ειδικούς και μη, ΔΕΟ, τ. 1, σελ. 9-52

³²¹ Mackridge, ό.π., σελ. 321

³²² Μπουντώνας, 1911, ΔΕΟ, τ. 1, αρ. Β', σελ. 116

³²³ Μπουντώνας, 1911, ΔΕΟ, τ. 1, αρ. Γ', σελ. 220-221

³²⁴ Μοίρας, Β., 1911, *Το Σχολείον των Αλβανοφώνων (και γενικώς των Ξενοφώνων)*, Αθήναις: Ι.Β. Βάρτσου, σελ. 34

Και ενώ φαινόταν ότι τουλάχιστον για τις ξενόφωνες κοινότητες η γλώσσα διδασκαλίας θα ήταν η δημοτική και «αι γλωσσικαί ασκήσεις θα διεξάγονται εις την αφελή και ανεπιτήδευτον γλώσσαν της εν τω καθ' ημέραν βίω προφορικής συνεννοήσεως των εγγραμμάτων ή μορφωμένων τάξεων»³²⁵, με το άρθρο 107, το 1911, ορίζεται ότι «επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα»³²⁶, δηλαδή η καθαρεύουσα. Η επικύρωση αυτή δεν ικανοποίησε τους δημοτικιστές οι οποίοι είχαν στηρίξει τις ελπίδες τους στον Βενιζέλο και την κυβέρνησή του. Όμως, ένεκα της επερχόμενης πολεμικής σύρραξης και της επιβεβλημένης «εθνικής ομοψυχίας»³²⁷ οι Φιλελεύθεροι δεν προέβησαν σε κομβικές αλλαγές στο γλωσσικό, κάτι που όμως προσπάθησαν να υλοποιήσουν έξι χρόνια μετά.

Η ενσωμάτωση της Μακεδονίας και ολόκληρης της Ηπείρου το 1913 στο ελληνικό κράτος ανέδειξαν το ζήτημα του δημοτικισμού ως απαραίτητη προϋπόθεση για την καθολική επικράτηση της ελληνοφωνίας στο κράτος. Το γλωσσικό ζήτημα έλαβε εθνικές διαστάσεις και το σχολείο θεωρήθηκε ο βασικός πυλώνας εθνικής αφομοίωσης και διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης³²⁸. Ενδεικτικός είναι ο προβληματισμός ενός ανώνυμου στον 3^ο τόμο του ΔΕΟ ο οποίος αναρωτιέται «πόσο η σημερινή γλωσσική κατάσταση μας ζημιώνει, ... και στους φυλετικούς μας αγώνες στη Μακεδονία, και τ' άλλα μέρη, όπου έχομε ν' αφομοιώσωμε με το εθνικό σχολείο τους ξενόγλωσσους»³²⁹, ενώ ο Τριανταφυλλίδης συμπεραίνει πως «το ελληνικό κράτος προσπαθεί ως σήμερα να εξελληνίσει.... καί προσπαθεί να στηρίζει την εθνική συνείδηση μ' ένα ιδίωμα που ούτε για φιλολογική γλώσσα δε δείχτηκε άξιο»³³⁰.

³²⁵ Μπουντώνας, Ε., 1908, *Σχολικά Προγράμματα και Διδακτικά Οδηγία Α'*, το *Νηπιαγωγείον των Ξενόφωνων ελληνικών Κοινοτήτων*, Αθήναις: Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης- Επιθεώρησις των Ελληνικών Σχολείων, σελ. 20. Αξίζει να σημειωθεί ότι τότε ο Μπουντώνας ήταν Γενικός Επιθεωρητής των σχολείων της Θεσσαλονίκης, οπότε μπορούσε δια ιδίους όμμασι να αξιολογήσει την εκπαιδευτική κατάσταση.

³²⁶ Mackridge, ό.π., σελ. 334

³²⁷ Μαυρογορδάτος, 2015, ό.π., σελ 31

³²⁸ Ηλιάδου-Τάχου, Σ., 2004α, Γλωσσικά, εθνικά και παιδαγωγικά ζητήματα στην εκπαίδευση της Μακεδονίας (1912-1936), *3ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, <http://www.elemendu.upatras.gr/eriande/index.htm>, σελ. 2

³²⁹ ΔΕΟ, τ. 3, σελ. 324

³³⁰ ΔΕΟ, τ. 5, Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας, σελ. 11-46

Στον εκπαιδευτικό κλάδο, πλήθος δασκάλων θεώρησε βασική αιτία της ξενοφωνίας τη διδασκόμενη γλώσσα και τα μη λειτουργικά αναγνωστικά³³¹- ακατάλληλα ακόμα και για τους ελληνόφωνους μαθητές³³²- με αποτέλεσμα να δεχτούν την κριτική των υποστηριχτών της καθαρεύουσας³³³. Στο πλευρό των δασκάλων βρέθηκαν ως το 1920 και πλήθος Επιθεωρητών Δημοτικών Σχολείων οι οποίοι τόνιζαν το απαραίτητο της υιοθέτησης της δημοτικής τουλάχιστον για τα σχολεία των ξενόφωνων κοινοτήτων. Στο 4^ο Φροντιστήριο Συνεδρίου Επιθεωρητών το 1919³³⁴, ο Λέπος (επιθ. Θεσσαλονίκης) δηλώνει ξεκάθαρα πως «αν ουδείς άλλος λόγος συνέτρεχεν εις την καθιέρωσιν της δημοτικής ως γλώσσης του δημοτικού σχολείου, θα ήρκει η ανάγκη της διδασκαλίας των ξενόφωνων να επιβάλη ταύτην». Πιο καυστική ήταν η τοποθέτηση του Κοκκίνη (επιθ. Κιλκίς) ο οποίος κοινοποίησε πως ένας μαθητής θεώρησε την καθαρεύουσα βουλγάρικα, για να συνεχίσει κι αυτός πως ο εξελληνισμός προϋποθέτει τη χρήση της δημοτικής.

Κι ενώ το Διάταγμα του 1917 εισάγει τη δημοτική στις πρώτες τάξεις του δημοτικού –παράλληλα με τη συγγραφή σ' αυτή αναγνωστικών- και λίαν συντόμως οι εκπαιδευτικοί δηλώνουν πως τα ευκαταα αποτελέσματα είναι επιτέλους ορατά³³⁵, εντούτοις το 1921 η αλλαγή Κυβέρνησης και η αρμόδια Επιτροπή του Υπουργείου εισηγούνται την άρση του μέτρου και την καύση των μέχρι πρότινος υπό κυκλοφορία αναγνωστικών.

Η εθνική τραγωδία που ακολούθησε, η διάλυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου και οι διώξεις των μελών του κυρίως από τη δικτατορία του Πάγκαλου (1925-1926), το κλείσιμο της «Φοιτητικής Συντροφιάς» και η επιστροφή της καθαρεύουσας ως γλώσσας διδασκαλίας φαίνεται να κυριάρχησαν τόσο πολύ στην εκπαιδευτική και

³³¹ Γράμμα διδασκάλου στην *Εκπαιδευτική Επιθεώρησιν*, Τ. Γ', τ. ΙΒ', 12/1920, σελ. 320-322, στον *Εκπαιδευτικό Ερευνητή*, ετ. Γ', περ. Β', αρ. 42, 30/6/1919, ΔΕΟ, τ. 3, 1913, σελ.325: «Πώς θα μπορέση ποτέ η ελληνική γλώσσα να σφηνωθεί και να εξαπλωθεί στην πλατειά μάζα των ξενόφωνων όσο είναι σκεπασμένη με περισσότερα και παρδαλότερα κουρέλια και από την πρωτοχρονιάτικη γκαμήλα;», «Η γλώσσας μας όπως διδάσκεται σήμερα απελπίζει τους μαθητάς σε τέτοιο βαθμό που προτιμούν μια ξένη γλώσσα παρά εκείνη», ΔΕΟ, τ. 5, σελ. 12, κ.α.

³³² Δημοδιδάσκαλος Α. Τζιόβας, *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, αρ. 24, 15/3/1916

³³³ Ο Σκιάς (1917) στο βιβλίο του «*Περί του εξελληνισμού των ξενόφωνων πληθυσμών*» κατηγορεί τον Τριανταφυλλίδη και τον Εκπαιδευτικό Όμιλο ότι δεν προέβησαν σε καμία επιστημονική εξήγηση για τον υψηλό αριθμό αγραμμάτων και τα κακώς κείμενα της εκπαίδευσης, παρά θεώρησαν μόνη υπεύθυνη τη γλώσσα (σελ. 9-15).

³³⁴ Όπως μεταφέρεται στον *Εκπαιδευτικό Ερευνητή*, έτος Γ', περ. Β', α.φ. 48 (30/9/1919), σελ. 11-12.

³³⁵ Βλ. ΔΕΟ, τ. 9, σελ. 162-164

πολιτειακή πραγματικότητα που «ελάχιστα νέα επιχειρήματα προβλήθηκαν»³³⁶ την περίοδο ως το 1930. Στα χρόνια από το 1922 και μετά, εμφανίζονται νέα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά συγκείμενα που αναδιοργανώνουν όχι μόνο την εσωτερική εικόνα της χώρας, αλλά και τις τοποθετήσεις των διανοούμενων όσον αφορά την εκπαιδευτική διαδικασία. Πλέον οι τρεις βασικοί φρουροί της δημοτικής (Τριανταφυλλίδης, Δελμούζος, Γληνός) παύουν να συστρατεύονται³³⁷ και ο καθένας μόνος του προσπαθεί να ακολουθήσει τις αρχές του. Τα περιοδικά ο *Εκπαιδευτικός Οδηγός* (1^η κυκλοφορία το 1921), ο *Ερμής* (1920), η *Αυγή* (1923), η *Αναγέννηση* (1926) κ.α. προσπαθούν να διαφυλάξουν και να διατηρήσουν ενεργή την εκπαιδευτική συζήτηση και για το γλωσσικό ζήτημα, αλλά κυρίως αναλώνονται σε διδασκαλικά ζητήματα, εκπαιδευτικά και μισθολογικά. Μεμονωμένες μελέτες όπως του Καραχρίστου (*Ψυχολογική Εξέταση του Προβλήματος των Ξενόφωνων, Διδακτική των Σχολείων των Ξενόφωνων*, 1923) συνεχίζουν να συνδέουν τον δημοτικισμό με τους ξενόφωνους και να ασχολούνται πρωτίστως και μ' εκείνους.

Η δεκαετία του 1930 ξεκινά ευοίωνα για τους δημοτικιστές. Ήδη το 1927, ο Ν. 3438 επιβάλλει τη δημοτική στις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, για να αυξηθεί σ' όλες το 1930 (Ν. 5045) και να ξαναπεριοριστεί ως τη Δ' τάξη το 1933 (Ν. 5911) και να μειωθεί ως την Γ' τάξη το 1935 με νομοθετικό διάταγμα. Ταυτόχρονα, πληθώρα λεξικών καταρτίστηκαν και αρκετές επιστημονικές εργασίες για τη νέα γλώσσα (τη δημοτική) κατατέθηκαν³³⁸. Αναφορικά με τους ξενόφωνους, δηλώνεται πως «δεν προφτάνουν οι ξενόφωνοι ν' αποχτήσουν από τά τέσσερα πρώτα χρόνια του δημοτικού σχολείου άρτιο γλωσσικό ελληνικό συναίσθημα»³³⁹ και προτείνεται η πλήρης υιοθέτηση της δημοτικής για όλες τις τάξεις, όπως τα προηγούμενα χρόνια.

Το 1936, ο Μεταξάς επιτρέπει τη δημοτική, αλλά ο ίδιος χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα. Θεωρήθηκε από την πολιτειακή ηγεσία ότι στο παρελθόν «άνθρωποι ανίκανοι να περιβάλουν εις την μικράν ψυχήν των την απέραντον και ιεράν έννοιαν της Πατρίδος, εμφορούμενοι από ιδέας και θεωρίας ας εδημιούργησαν έκφυλα πνεύματα,

³³⁶ Mackridge, ό.π., σελ. 362

³³⁷ Ο Κυπριανός αναφέρει πως με η μεταρρύθμιση του 1924 «είναι η τελευταία μάχη που δίνουν μαζί». Κυπριανός, Π., 2018, Εκπαιδευτικές αλλαγές κράτος, εκπαιδευτικοί, (1917-1924), στο Σ. Ηλιάδου-Τάχου, Δ. Μαυροσκοφής, (κ.α), (επιμέλεια), 2018, *Εκατό Χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917*, Εκδόσεις Κυριακίδη, σελ: 61-73.

³³⁸ Βλ. Μεγάλη ρωμαίικη επιστημονική γραμματική, Γραμματική της νέας ελληνικής γλώσσας (Τζάρτζανος), Συνώνυμα και Συγγενικά (Βλαστός) κ.α.

³³⁹ Γερακόπουλος, Η., 1934, *Το ελληνικό Νεογλωσσικό μάθημα*, Αθήνα: Μωυσιάδου-Μάρδα, σελ. 12

επεχείρησαν την διάσεισιν αυτών τούτων των βάθρων, εφ' ὧν ανέκαθεν εστηρίχθη δια να μεγαλουργήσει το ελληνικόν έθνος»³⁴⁰. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ταυτίστηκαν με «αποσυνθετικές προσπάθειες» και ο δημοτικισμός αναλώθηκε στη μελέτη της λαϊκής γλώσσας. Παρόλα αυτά, και ενώ το 1937 ο Δελμούζος αναγκάζεται να παραιτηθεί από την πανεπιστημιακή του έδρα λόγω πολιτικών πιέσεων και ο Γληνός ήταν εξόριστος και έγκλειστος, το 1938 ο Τριανταφυλλίδης παίρνει την έγκριση για να συντάξει τη «*Νέα ελληνική γραμματική (της δημοτικής)*» που τελικά κυκλοφόρησε το 1941³⁴¹. Η δημοτική, η εκπαίδευση, η νεολαία του κράτους είχαν πλέον αποκτήσει άλλη διάσταση ως έννοιες και ουσίες.

3.2 Παιδαγωγικοί προσανατολισμοί για τους ξενόφωνους/ αλλοεθνείς

Την εξεταζόμενη περίοδο, πραγματοποιήθηκαν παιδαγωγικές παρεμβάσεις ειδικά για τους ξενόφωνους μαθητές εξαιτίας και ταυτοχρόνως των άνωθεν παιδαγωγικών τοποθετήσεων και εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων. Ήδη πριν από το 1913 εκφράστηκαν και υλοποιήθηκαν εκπαιδευτικοί προσανατολισμοί που στόχευαν στην εξάλειψη της ξενοφωνίας και στην πλήρη υιοθέτηση της ελληνοφωνίας³⁴².

Βασική στόχευση της παιδαγωγικής διανόησης, και του κρατικού μηχανισμού βεβαίως, ήταν η γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων³⁴³. Ανά διαστήματα και υπό την πίεση εξωτερικών κυρίως πιέσεων το ελληνικό κράτος υιοθέτησε περιστασιακά και το μοντέλο της ενσωμάτωσης των ξενόφωνων, αλλά ο κανόνας υποδήλωνε επιθυμητό στόχο μόνο τη γλωσσική τους αφομοίωση. Για τον Ginio³⁴⁴ «μετά τους βαλκανικούς πολέμους οι ελληνικές αρχές επέδειξαν ανοχή απέναντι σε μειονότητες...αλλά μετά το 1922 το ελληνικό κράτος επιδόθηκε σε μια πολιτική πολιτιστικής ομοιογενοποίησης», θεωρία που δεν επαληθεύεται για τις γλωσσικές μειονότητες. Παράδειγμα αποτελεί η απόπειρα συγγραφής του περίφημου Abecedar,

³⁴⁰ Εγκύκλιος Υπουργού Παιδείας Κ. Γερακοπούλου, στο *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σελ. 184

³⁴¹ Κόκκινος, Μπουγιατζής, 2017, ό.π., σελ. 66

³⁴² Αναφέρθηκαν ήδη οι δράσεις της «Εθνικής γλώσσας» και του «Αδερφάτου», παιδαγωγικών οργανώσεων προς υποστήριξη της στόχευσης αυτής.

³⁴³ Το ποιοι ήταν αυτοί οι ξενόφωνοι και ως τι εκλαμβάνονταν από το ελληνικό κράτος-αλλοεθνείς ή αλλόφωνοι- θα αναλυθεί στη συνέχεια του κεφαλαίου.

³⁴⁴ Βλ. Ginio, E., 2002, *Learning the beautiful language*, στο *Jewish History*, τ. 16, Netherlands: Kluwer U.P., σελ. 235-262

παροχής βοηθημάτων και ίδρυσης μειονοτικών σχολείων στη Μακεδονία³⁴⁵ το 1925-1926, ενώ για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες εκπαιδευτικές παρεμβάσεις έλαβαν χώρα μετά την εθνοτική τους αναγνώριση το 1926.

Γλωσσική αφομοίωση για την παιδαγωγική διανόηση σήμαινε πλήρης υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας από τους ξενόφωνους εντός και εκτός σχολείου. Ο Μοίρας δηλώνει ότι η αντικατάσταση της αλβανικής και η χρησιμοποίηση της ελληνικής γλώσσας σ' όλες τις περιστάσεις της ζωής του μαθητή, θα αποτρέψει τη μαθητική διαρροή και την σχολική αποτυχία πολλών παιδιών που ένεκα της γλώσσας στερούνται την εγκυκλοπαιδική τους μόρφωση³⁴⁶. «*Η μεθοδική προαγωγή των μαθητών από της διαλέκτου εις τον πανελλήνιον τύπον του προφορικού λόγου*» θα έχει στόχο τη μόρφωση της σύγχρονης και επόμενης γενιάς μιας και η γλώσσα δεν αποτελεί μόνο προϋπόθεση επικοινωνίας, αλλά και μόρφωσης συμπληρώνει ο Μπουντώρας³⁴⁷. Για κοινωνικούς λόγους που θα αναδειχθούν και με βάση αυτούς θα επέλθει η γλωσσική αφομοίωση «*χωρίς καμία βία, χωρίς ακόμη καμία σκόπιμη και μεθοδική κρατική ενέργεια, μόνο από την ποικίλη επικοινωνία των ξενόφωνων με τους ελληνόφωνους*» κάνει λόγο ο Γερακόπουλος³⁴⁸, ενώ ο Καραχρίστος³⁴⁹ χαρακτηρίζει «*άγευστους πάσης παιδείας*» και «*εστερημένους του οργάνου της κοινής συνεννοήσεως*» τους ξενόφωνους επιμένοντας πως η μόρφωση και αγωγή των μαθητών είναι ο απώτερος σκοπός της γλωσσικής τους αφομοίωσης.

Χαρακτηριστικά ο Τριανταφυλλίδης³⁵⁰ αναφέρει ότι : «*γλωσσική αφομοίωση θα πη μαθαίνω και διαδίνω στους ξενοφώνους αυτούς ανθρώπους τη γλώσσα μου, τους κάνω να μεταχειρίζονται τη γλώσσα που μιλώ εγώ- όχι όμως σαν κάτι ξένο, καθώς λ.χ. μαθαίνομε εμείς γαλλικά ή γερμανικά, μα έτσι που να γίνη σιγά- σιγά δική τους σα μητρική, και να τη μεταχειρίζονται σε κάθε της ζωής τους περίσταση*». Ο εξελληνισμός, όπως αλλιώς εκφράστηκε η γλωσσική αφομοίωση, θεωρήθηκε «*κυριώτατη προϋπόθεση για το άπλωμα της φυλής και σε ξένους λαούς*», ενώ η γλώσσα το «*κυριώτατο όπλο για την πνευματική κατάκτηση*» τη στιγμή μάλιστα που «*των εχθρών οι αντιζηλίες κορυφώθηκαν και ζήτησαν και των όπλων τη βοήθεια*»³⁵¹.

³⁴⁵ Ηλιάδου- Τάχου, 2004α, ό.π., σελ. 5

³⁴⁶ Μοίρας, 1911, ό.π., σελ. 22, 35, 53

³⁴⁷ Μπουντώρας, 1911, ό.π., σελ. 14, 17

³⁴⁸ Γερακόπουλος, ό.π., σελ. 6-5

³⁴⁹ Καραχρίστος, 1924, σελ. 7-8, 13-14

³⁵⁰ ΔΕΟ, 1915, τ. 5, σελ. 13

³⁵¹ Τριανταφυλλίδης, ό.π., σελ. 13

Η στόχευση λοιπόν της παιδαγωγικής διανόησης ήταν διττή: από τη μία η πλήρης υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας από τους ξενόφωνους στον κοινοτικό και προσωπικό τους βίο με την ταυτόχρονη εξάλειψη της μητρικής τους γλώσσας, ώστε να ενσωματωθούν πιο αβίαστα στην σύγχρονή τους πολιτειακή πραγματικότητα και από την άλλη η μέσω της γλώσσας επίδειξη εθνικής ομοιογένειας³⁵².

Η γλωσσική αυτή στόχευση όμως δεν κινούνταν παράλληλα μόνο με τον σχολικό χώρο. Μέσω αυτού και με πρόσχημα αυτόν, αποτυπώθηκαν θέσεις που διαφύλατταν τη γλωσσική και εθνική αφομοίωση. Επειδή έγινε εμφανής η δύναμη του περιβάλλοντος ως «*παράγων σπουδαιότατος τον οποίον ανάγκη πάσα να διατηρώμεν εις αρμονίαν με την γλωσσικήν εργασίαν του σχολείου*»³⁵³ και η οικογένεια των ξενόφωνων μαθητών δεν ήταν «*εις θέσιν να παράσχη αυτώ την προσήκουσαν ανατροφήν*»³⁵⁴ προτάθηκαν μέτρα ενίσχυσης της αφομοίωσης και καθολίκευσής της στην κοινότητα, όπως η ίδρυση νυχτερινών σχολείων για μεγαλύτερους μαθητές που δεν ήταν γνώστες της ελληνικής, η συγκέντρωση κάθε Κυριακή κοριτσιών και νεαρών γυναικών από τις δασκάλες σε χώρους που θα μπορούσαν να εξασκήσουν λαϊκές τέχνες ομιλούμενες ελληνιστί³⁵⁵ και η γλωσσική εκμετάλλευση της στράτευσης³⁵⁶. Η Εκκλησία, οι διοικητικές αρχές και ο τύπος θα έβαζαν με τη σειρά τους το δικό λιθαράκι στον επιδιωκόμενο σκοπό και «*δια συνεχούς τοιαύτης εργασίας των παραγόντων τούτων και δια καταλλήλου συμπεριφοράς αυτών προς τους ξενοφώνους κατοίκους θα κατορθωθή συν τω χρόνω να αποβάλουν ούτοι πάσαν τυχόν δυσπιστίαν προς το έργον και τους σκοπούς του σχολείου*»³⁵⁷.

Προς στήριξη της άνωθεν πεποιθήσης εκφράστηκαν λόγοι παιδαγωγικοί – εκπολιτιστικοί, πρακτικοί και εθνικοί. Η μητρική γλώσσα των ξενόφωνων και ο

³⁵² Ο Γερακόπουλος αναφέρει ότι η γλωσσική αφομοίωση δεν θα δώσει «*λαβή δράσης σε ξένες προπαγάνδες*», ενώ μ' αυτή θα επέλθει κρατική ενότητα και θα ενοποιηθεί το εθνικο-θηρησκευτικό συναίσθημα (ό.π., σελ.8). Για έκθεση της εθνικής συνείδησης των ξενόφωνων ομογενών σε σοβαρούς κινδύνους κάνει λόγο ο Μουντώρας το 1911 (στο ΔΕΟ, τ.1, σελ. 116), ενώ ο Γληνός (ΔΕΟ, 1915, τ. 5, σελ. 62, *Έθνος και γλώσσα*) δηλώνει ότι μέσω της γλωσσικής αφομοίωσης (με τη χρήση της δημοτικής γλώσσας) θα «*ενωθούν σφιχτότερα με το έθνος*» και θα δυναμώσει η ελληνική συνείδησή τους.

³⁵³ Επιθεωρητής Καρατάσαλος, *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτος Γ', περ. Β', α.φ. 52, 30/11/19, σελ. 8

³⁵⁴ Μοίρας, ό.π., σελ. 19

³⁵⁵ Πύρζας, 1919, *Οι ξενόφωνοι της Μακεδονίας και η γλωσσική τους αφομοίωση*, στο ΔΕΟ, τ. 7, σελ. 204-208

³⁵⁶ Οικονομίδης, 1921, *Η γλώσσα του στρατού και οι ξενόφωνοι*, ΔΕΟ, τ. 9, σελ. 164

³⁵⁷ Καραχρίστος, 1924, *Διδακτική των Σχολείων των ξενοφώνων*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Παπανέστορος, σελ. 15

πολιτισμός τους θεωρήθηκαν υποδεέστερα της ελληνικής³⁵⁸ καθώς «πάσα φράσις ελληνική φέρει διά την καρδίαν των ξενόφωνων ομογενών την σφραγίδα του κάλλους και της ευγενείας»³⁵⁹ και τους εθίζει «εις τας αρμονικάς και ευήχους λέξεις της ελληνικής γλώσσας»³⁶⁰. Πέρα από τους εκπολιτιστικούς αυτούς λόγους «και υπεράνω αυτών, (ο ελληνόφωνος διδάσκαλος) θα έχη και άλλον κύριον και μάλλον ουσιώδη σκοπόν: την ανάπτυξιν του πνεύματος και της καρδιάς των εις το σχολείον»³⁶¹, «σκοπό εξανθρωπιστικό». Ταυτόχρονα όμως, ήταν καθαρά πρακτικοί οι λόγοι αφομοίωσης για να «εξαγάγουν ευκολότερον τας με των ελληνοφώνων κατοίκων εμπορικάς υποθέσεις των... να συνεννοούνται ευχερέστερον μετά των αρχών... και να παρακολουθούν απ' ευθείας τους νόμους»³⁶². Μιας και διευκολυνόταν έτσι η επικοινωνία μεταξύ συμπολιτών και μεταξύ του κράτους και των ξενόφωνων³⁶³ και οποιαδήποτε οικονομική συναλλαγή και κοινωνική συνδιαλλαγή, αποφευγόταν έτσι ταυτόχρονα και ο κοινωνικός τους αποκλεισμός³⁶⁴. Ήταν τότε σε θέση να ριζώσει «όσον το δυνατόν μονιμώτερον εις τας ψυχάς πάντων των πολιτών η ιδέα της εθνικής και κοινωνικής ενότητας»³⁶⁵. Τέλος, «μεγάλο όπλο του έθνους»³⁶⁶ χαρακτήριζε ο Ζ. Παπαντωνίου το σχολείο στη Μακεδονία, όπου εξαιτίας του και της διδαχθείσας γλώσσας του, χάνει το γένος μας τους ξενόφωνους κατοίκους «γιατί δεν είναι ικανό να τους μεταβάλη σ' ελληνοφώνους»³⁶⁷ κι έτσι δίνουν «λαβή δράσης σε ξένες προπαγάνδες»³⁶⁸.

Ευκόλως το σχολείο νοήθηκε ο κατεξοχήν μηχανισμός εθνικής- γλωσσικής αφομοίωσης και, συγκριτικά με τους υπόλοιπους, η εκπαίδευση ήταν η αιχμή του δόρατος για τον επιθυμητό εξελληνισμό από την πολιτική ηγεσία. Το βέβαιο ήταν ότι «από μιας αρχής όλη η εργασία του εξελληνισμού εφορτώθηκε στους δασκάλους και τις δασκάλισσες. Αυτοί θα έκαμναν το θαύμα με τα νηπιαγωγεία και τα δημοτικά

³⁵⁸ Μπουκουβάλας, Γ., 1905, *Η γλώσσα των εν Μακεδονία Βουλγαροφώνων*, Κάιρο, σελ. 36

³⁵⁹ Μπουντάνας, ό.π., 1908, σελ. 44

³⁶⁰ Μοίρας, ό.π., σελ. 16

³⁶¹ Καραχρίστος, 1924, ό.π., σελ. 9-10, 13

³⁶² Καραχρίστος 1923, ό.π., σελ. 10-11

³⁶³ Γερακόπουλος, ό.π., σελ. 8, Καραχρίστος, 1924, ό.π., σελ. 7, Καραχρίστος, 1923, *Ψυχολογική εξέταση του προβλήματος των Ξενόφωνων*, μέρος Α', Θεσσαλονίκη: εκδ. Παπανέστορος, σελ. 5

³⁶⁴ Η.Ν.Γ., 1915, στο ΔΕΟ, τ. 5, σελ. 27

³⁶⁵ Γληνός, Δ., 1925, Ένας άταφος νεκρός, Αθήνα: Ε.Ε. Αθηνά, Στο Μπουζακης, ό.π., σελ. 543

³⁶⁶ ΔΕΟ, τ. 4, σελ. 135

³⁶⁷ ΔΕΟ, τ. 4, σελ. 136

³⁶⁸ Γερακόπουλος, ό.π., σελ. 8

σχολεία»³⁶⁹. Παρόλα αυτά, δεν έλειψαν οι πιο μετριοπαθείς φωνές που όριζαν μεν το σχολείο ως το βασικό αφομοιωτικό πλαίσιο, αλλά αναδείκνυαν ως «ακατανίκητη την αφομοιωτική γλωσσική ενέργεια της αυθόρμητης επικοινωνίας»³⁷⁰.

Πρώτο σκαλοπάτι στην εκπαιδευτική διαδικασία δηλώθηκε από πολύ νωρίς το νηπιαγωγείο. «Το δημοτικόν σχολείον είναι ο άρτος της παιδείσεως του λαού, ενώ και το καλόν ακόμη νηπιαγωγείον είναι πλακούντιον»³⁷¹ δήλωνε το 1908 ο Μπουντώνας εκφράζοντας τα κακώς κείμενα στα σύγχρονά του νηπιαγωγεία -άποψη που υποστηρίζει και ο Μοίρας και ο Μπουκουβάλας- , που ακόμα κι αν για τα ελληνόφωνα νήπια δεν ήταν υποχρεωτικά και καθολικά ή υπολειτουργούσαν για οικονομικούς κυρίως λόγους και αποδέχονταν τον χαρακτηρισμό ως «αποθήκες παιδιών»³⁷², για τα ξενόφωνα νοήθηκαν απαραίτητο προπαρασκευαστικό στάδιο με εξέχουσα συμβολή³⁷³. Σ' αυτά, η νηπιαγωγός, σαν άλλη μητέρα όφειλε να πάρει τα παιδιά από το χέρι και να τους διδάσκει προφορικά την ελληνική γλώσσα με παιγνιώδη και αβίαστο τρόπο και να μην καταφεύγουν σε στείρες εργασίες ανάγνωσης και γραφής που «δεν είναι έργο του νηπιαγωγείου»³⁷⁴. Θεωρήθηκε αναγκαία η φοίτηση των παιδιών ακόμα και από το τέταρτο έτος της ηλικίας τους και η άμεση και κατ' εξαίρεση ακόμα ίδρυση νηπιαγωγείων σε ξενόφωνες κοινότητες ανεξαρτήτως του αριθμού των μαθητών³⁷⁵.

Στον αντίποδα αυτού του μέτρου, ορισμένοι υποστήριζαν μεν την πρόωρη φοίτηση των ξενόφωνων μαθητών, αλλά στο δημοτικό σχολείο και όχι στο νηπιαγωγείο στο οποίο «αντί εφαρμοσμένης ειδικής διδαχτικής του νεογλωσσικού μαθήματος, γίνονται κατά κανόνα πρόχειρα μπαλώματα»³⁷⁶ εξαιτίας της ελλιπούς εκπαίδευσης των νηπιαγωγών. Προτάθηκε ένα διετές προπαρασκευαστικό στάδιο προφορικής συνεννοήσεως στο δημοτικό, ώστε, όταν θα έρχονταν η ώρα να

³⁶⁹ Η.Ν.Γ., *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας, Γ', Έλληνες ξενόφωνοι*, ΔΕΟ, τ.5, σελ. 25

³⁷⁰ Γερακόπουλος, ό.π., σελ. 8

³⁷¹ Μπουντώνας, ό.π., 1908, σελ. δ'

³⁷² Χριστάκου, Π., 1911, Μια ματιά στο εκπαιδευτικό μας σύστημα, ΔΕΟ, τ. 1, αρ. Γ, σελ. 166-178

³⁷³ Δαμανάκης, Μ., 2012, Το Νηπιαγωγείο ως θεσμός προετοιμασίας των «ξενόφωνων» νηπίων για τη μετάβασή τους στο Δημοτικό, κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, Στο: Γουργιώτου, Ε., (επιμ.), *Μετάβαση & συνέχεια στην εκπαίδευση. Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις*, σελ. 15-25, Αθήνα: Δίσιγμα

³⁷⁴ Μπουντώνας, 1908, ό.π. σελ. 18

³⁷⁵ Μπουντώνας, 1908, ό.π., σελ. δ'

³⁷⁶ Γερακόπουλος, ό.π., σελ. 15

φοιτήσουν οι μαθητές στην Α' τάξη, να είναι έτοιμοι για την «μετέπειτα ουσιαώδη εργασία»³⁷⁷ και «παρασκευασμένοι να εννοήσουν επαρκώς την διδασκαλίαν εν τω δημοτικώ σχολείω»³⁷⁸. Η όποια διδασκαλία θα ήταν μόνον προφορική³⁷⁹ «και μάλιστα δια γλώσσης απλής, αρμόζουσας εις την μικράν ηλικίαν»³⁸⁰, ενώ η γραφή και οι παπαγαλιστί απαγγελίες θα αποφεύγονταν ολοκληρωτικώς. Μέριμνα υπήρχε και ως προς την προσαρμογή των μαθητών των οποίων η παραμονή θα ήταν αρχικά ολιγόωρος, είτε πρωινή είτε απογευματινή³⁸¹.

Η υιοθέτηση της δημοτικής ειδικά για τα σχολεία ξενόφωνων κοινοτήτων, η οποία αναλύθηκε πιο πάνω, θεωρούνταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη γλωσσική τους αφομοίωση. Απαίτηση παιδαγωγική όριζε μια «γλώσσαν ζωντανήν και ακεραίαν...την οποίαν να μεταχειριζώμεθα πράγματι ημείς»³⁸² χωρίς λέξεις από την καθαρεύουσα, ώστε να μην εμποδίζεται αργότερα το έργο της αυθορμήτου επικοινωνίας και να μην περιέπιπτε η γλώσσα «εις τελείαν λήθην» και οι αναμνήσεις του σχολικού βίου να αναπολούνταν ως «λυπηρές»³⁸³. Κυριος σκοπός των δημοτικών σχολείων όφειλε να ήταν η αβίαστη εκμάθηση της δημοτικής προς όφελος του καθημερινού λόγου, η γλωσσική πρόοδος. Και παρότι τονιζόταν πως η διδασκαλία στην μητρική γλώσσα είναι η μόνη ικανή και παραγωγική για τους μαθητές, εύγλωττα αποσιωπήθηκε η άλλη μητρική γλώσσα των ξενόφωνων μαθητών, κι όχι η ελληνική δημοτική³⁸⁴.

Βασική μέθοδος εκμάθησης προτάθηκε η μητρική είτε άμεση είτε η Ευθεία μέθοδος του M. Walter³⁸⁵. Θεωρήθηκε καταλληλότερη από τις υπόλοιπες ενδεδειγμένες μεθόδους, οι οποίες είτε περιορίζονταν για «νεκρές» γλώσσες (π.χ. η μεταφραστική) είτε δημιουργούσαν γλωσσικές και πραγματολογικές ασάφειες στους μικρούς μαθητές (π.χ. η μέθοδος με τις ζωγραφιές) είτε δεν ικανοποιούσαν τον

³⁷⁷ Μοίρας, ό.π., σελ. 15-17

³⁷⁸ Μπουκουβάλας, ό.π., σελ. 42

³⁷⁹ Στο σημείο αυτό συμφωνεί και ο Ανδρέας Σκιάς, ως προς την αποκλειστικά προφορική διδασκαλία, αλλά όχι διαφορετικής γλώσσας από εκείνη που θα διδάσκονταν στις επόμενες τάξεις του δημοτικού. Ουσιαστικά, πρότεινε μεν την προφορική διδασκαλία, αλλά στην καθαρεύουσα. Βλ. *Περί του εξελληνισμού των Ξενόφωνων Πληθυσμών*, 1917, Αθήνα: Σακελλαρίου, σελ. 22-27

³⁸⁰ Μοίρας, ό.π., σελ. 24

³⁸¹ Μοίρας, ό.π., σελ. 18-19

³⁸² Μπουντώνας, 1908, ό.π., σελ. 20

³⁸³ Καραχρίστος, 1923, ό.π., σελ. 12

³⁸⁴ Καραχρίστος, 1923, ό.π., σελ. 40-41, Γιανίδης, ό.π., σελ. 170

³⁸⁵ Γερακόπουλος, Καραχρίστος, Μπουντώνας, Μπουκουβάλας, Μοίρας, Τριανταφυλλίδης κ.α.

επιδιωκόμενο στόχο (π.χ. μέθοδος και αρχές Floebel) και δεν πληρούσαν τις επιστημονικές μεθοδεύσεις που απαιτούνταν (π.χ. η φυσική ή εποπτική μέθοδος του Franke και η εποπτική μέθοδος μετ' ενεργειών του Gouin).

Προϋπόθετε την αυτενέργεια και ενεργό συμμετοχή των μαθητών, την εστίαση στην φωνολογική δεινότητά τους με πληθώρα εποπτικών μέσων κατάλληλα για κάθε ηλικία. Για το νηπιαγωγείο προβλεπόταν η εκμάθηση μικρών ασμάτων, η διεξαγωγή παιχνιδιών και η εξάσκηση στην ιχνογραφία και τη χειροτεχνία³⁸⁶. Τα προπαρασκευαστικά χρόνια του δημοτικού εστίαζαν στις γλωσσικές προφορικές ασκήσεις με την επίδειξη των αντικειμένων και την αναφορά της ονομασίας αυτών. Σταδιακά, η ονομασία τους θα εμπλουτιζόταν και θα επιδιωκόταν η παραγωγή φράσεων και μικρών αρχικά προτάσεων. Θα προηγούνταν για εύλογους λόγους η εκμάθηση λέξεων που σχετίζονταν με χειροπιαστά αντικείμενα, για να ενισχυθούν σε εύθετο χρόνο με τη χρήση επιθέτων, ρημάτων και νοημάτων. Αν ο σχολικός χώρος δεν ενδεικνυόταν και περιόριζε τη γλωσσική τους ανάπτυξη, προβλέπονταν περίπατοι σε γειτονικούς χώρους. Η επαφή με τη φύση και η κατασκευή σχολικού κήπου επικροτούνταν³⁸⁷. Τα δύο πρώτα χρόνια του δημοτικού, ο ξενόφωνος μαθητής στόχευε στην πλήρη εκμάθηση της ελληνικής, ανάλογης του γλωσσικού εύρους της ηλικίας του, ώστε τα επόμενα να είναι σε θέση να ακολουθήσει το ενδεδειγμένο πρόγραμμα, το οποίο απαιτούνταν να παρέχεται στη δημοτική ως το τέλος του δημοτικού.

Ο Τριανταφυλλίδης τονίζει το εξής: *«οποσδήποτε η μέθοδος πρέπει να πλουτιστή με σχήματα λόγου, παροιμίες, που συνηθίζονται συχνά στην καθημερινή ομιλία, και ακόμη με ιδιωματισμούς περισσότερους και χαρακτηριστικότερους»*³⁸⁸. Πέραν όμως από την προφορική διδασκαλία, τους σκοπούς αυτούς κάλυπταν και τα αναγνωστικά βιβλία, που μπορεί εκείνα του 1917 να δέχτηκαν διθυραμβικά σχόλια από τους ενασχολούμενους με τους ξενόφωνους, αλλά το αίτημα για βιβλία ειδικά για εκείνους δεν έλαβε χρόνια ισχύ³⁸⁹. Αντίθετα, παιδικά βιβλία γραμμένα στη δημοτική κυκλοφόρησαν αρκετά και σε βάθος εικοσαετίας μιας και δεν χρειάζονταν την

³⁸⁶ Μπουντώνας, ό.π., σελ. 9-14.

³⁸⁷ Βλ. Καραχρίστος, 1924, σελ. 100-113, Μπουντώνας, 1908, σελ. 17-54, Μοίρας, ό.π., σελ. 24-28, Γερακόπουλος, σελ. 44-71, κ.α.

³⁸⁸ Ιστορικό Αρχείο Α.Π.Θ.-ΙΝΣ-Ιδρυμα Τριανταφυλλίδη, Β. Γλωσσικοεκπαιδευτικό Αρχείο, φ.Β.9, Έρευνα στα σχολεία των ξενόφωνων, υποφ. Β-9.1

³⁸⁹ Αίτημα του Μοίρα, ό.π., σελ. 54

πολιτική υπογραφή³⁹⁰. Πρόκειται για βιβλία από τον Σύλλογο Ωφελίμων Βιβλίων με έτος ίδρυσης το 1900 που έχρηζε υπό την προστασία της Πριγκιπίσσης Σοφίας, αλλά και για βιβλία που κυκλοφόρησαν ειδικά στη Μακεδονία απ' το 1915 και μετά από τη Δέλτα κ.α. με χρηματοδότηση ακόμα και του πρίγκιπα Νικόλαου³⁹¹.

Για τον Καραχρίστο³⁹², τα πρώτα αναγνωστικά όφειλαν «να αποφεύγουν πάσαν μακράν και βαθείαν εξέτασιν οιοδήποτε αντικειμένου. Ωσαύτως κατά τον χρόνον τούτον πρέπει να αποφεύγονται τα διηγήματα και αι ιστορίες, οσονδήποτε μικρά και αν είναι η έκτασις αυτών³⁹³» για να μην αποπροσανατολιστούν οι μαθητές. Η χρήση εικόνων θα έκαναν την περιέργειά τους και τη φαντασία τους να ανθίσει και θα τα ωθούσε να διάκεινται θετικά στην ενασχόληση μ' αυτά. Όφειλαν όμως τα αναγνωστικά να είναι γραμμένα με απλότητα και αφέλεια και να αποφεύγουν παραβολές και περιγραφές ακατανόητες ή καλολογικές λέξεις και εκφράσεις που δεν ενδεικνύονταν για εφτάχρονα ή οχτάχρονα ξενόφωνα παιδιά³⁹⁴. Για την απλούστευσή τους υπήρχε αίτημα των εκπαιδευτικών συνεδρίων καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου³⁹⁵.

Δεν ήταν όμως μόνο τα αναγνωστικά τα οποία θεωρήθηκαν ακατάλληλα και επιζητούσαν αλλαγή. Οι εκπαιδευτικοί θεωρήθηκε ότι, παρόλο το δύσκολο έργο που τους φορτώθηκε στις πλάτες τους, δεν ήταν ικανώς προετοιμασμένοι γι' αυτή την εργασία και χρειάζονταν επιμόρφωση ή ακόμα και αλλαγή στην πανεπιστημιακή τους εκπαίδευση. Δυστυχώς, για τον Γερακόπουλο, οι εκπαιδευτικοί ήταν μόνο «θεωρητικά και πρακτικά παρασκευασμένοι»³⁹⁶ και υστερούσαν σε εξειδίκευση πάνω στο κρίσιμο αυτό ζήτημα γι' αυτό και επαινούνταν από τους επιθεωρητές κάθε

³⁹⁰ Σημειωτέον ότι η αποκλειστική παραγωγή σχολικών βιβλίων από το κράτος κατοχυρώθηκε τον Απρίλη του 1907, την χρονιά που το «Αδερφότο», μια εταιρία δημοτικιστών με έδρα την Κωνσταντινούπολη, επιχείρησε να συγγράψει εγχειρίδια γραμμένα στη δημοτική για τα αλλόγλωσσα Ελληνόπουλα της τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

³⁹¹ ΔΕΟ, 1915, τ.5,σελ. 151

³⁹² Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Καραχρίστος απέχει από μια «εθνικότροπη επιχειρηματολογία» για τους ξενόφωνους. Ο Δαμανάκης σχολιάζει πως «σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής επιδιώκει την ήπια αφομοίωση των αλλόγλωσσων και σε θεωρητικό επίπεδο την ιδεολογική αποφόρτιση του παιδαγωγικού λόγου». (Δαμανάκης, Μ, 2018, Παιδαγωγικός Λόγος και Ετερότητα στις Αρχές του 20^{ου} Αιώνα, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 128, 139)

³⁹³ Καραχρίστος, 1924, ό.ο. σελ. 89

³⁹⁴ Μοίρας, ό.π., σελ. 51-54

³⁹⁵ Ηλιάδου-Τάχου, Σ., 2004β, Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος: Εκπαιδεύοντας δασκάλους για τα ξενόφωνα σχολεία της ελληνικής Μακεδονίας (1912-1936), Βαλκανικά Σύμμεκτα, σελ. 91-108

³⁹⁶ Γρακόπουλος, ό.π., σελ. 15

δάσκαλος που είχε «έμφυτον την ιδέα ότι τους ξενόφωνους τούτους πληθυσμούς μόνον δια καλών και συστηματικών διδασκάλων θα μεταποιησώμεν εις Έλληνας ή και εις φιλέλληνας απλώς»³⁹⁷. Για την επιτυχία του σκοπού του σχολείου, η εσωστρέφεια, η δυστροπία και η έλλειψη χρηστής προετοιμασίας θεωρούνταν αποθαρρυντικά στοιχεία των εκπαιδευτικών³⁹⁸, οι οποίοι είχαν χρέος να «καταβάλλουν προθύμως όλας τας σωματικές, διανοητικές και ηθικές τους δυνάμεις»³⁹⁹. Ήταν εκείνοι που με τις πηγαίες και ευχάριστες εκφράσεις τους θα επέτρεπαν στον μαθητή να τους εμπιστευτεί και να αγαπήσει μέσω αυτών τον σχολικό χώρο και τη χώρα.

Τέλος, προτάσεις για τους ξενόφωνους μαθητές κατέθεσαν και οι επιθεωρητές των δημοτικών σχολείων, κυρίως των κατ' εξοχήν ξενόφωνων περιφερειών. Οι περισσότεροι τόνιζαν την αναγκαιότητα της υιοθέτησης της δημοτικής και της χρήσης αναγνωστικών ειδικά για τους ξενόφωνους μαθητές, δίνοντας βάση στους ήδη αναφερθέντες λόγους της γλωσσικής τους αφομοίωσης. Χαρακτηριστικό είναι το γράμμα που συντάσσει ο Σ. Τριανταφυλλίδης, διευθυντής του πλήρους τριτάξιου Δ.Σ. Νεγοβάνης, σε απάντηση της ερώτησης του Επόπτη της Περιφέρειας Φλώρινας για το τι πρέπει να αλλάξει, ώστε να επιτύχουν τα ξενόφωνα σχολεία⁴⁰⁰. Σε 19 σελίδες, ο Σ. Τριανταφυλλίδης απαντά το 1924 ότι οι βασικές αλλαγές θα πρέπει να κινηθούν προς την κατεύθυνση τριών πλευσέων και προτεραιοτήτων: στον καλό δάσκαλο, το καλό σχολείο και τα ιδιαίτερα μέτρα της πολιτείας και της ξεχωριστής προσοχής της ελληνικής κοινωνίας. Ουσιαστικά συνοψίζει, αλλά και επεκτείνει τα όσα παραπάνω αναφέρθηκαν και όσα λέχθηκαν σε αντίστοιχο συνέδριο που είχε λάβει χώρα στην Κοζάνη προς επίλυση του θέματος.

³⁹⁷ Εκθ. 31 Μαΐου 1918, Στο Ντίνας, Κ., κ.α., Η γλωσσική διδασκαλία στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση ως μέσο αφομοίωσης των ξενόφωνων πληθυσμών. Οι εκθέσεις των επιθεωρητών εκπαίδευσης στην περιφέρεια Φλώρινας, (1918-1925), Στο 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, *Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση*, 10/9-1&2/10/2011, Πάτρα, σελ. 895

³⁹⁸ Ντίνας, κ.α., ό.π., σελ. 896

³⁹⁹ Καραχρίστος, 1923, ό.π., σελ. 64

⁴⁰⁰ Τριανταφυλλίδης, Σ., 1924, *Υπόμνημα: γενικό για την όσο γίνεται γρηγορότερη γλωσσική και τέλεια αισθηματική αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών : απάντηση στο θέμα "Τα ξενόφωνα σχολεία"*, Αρχειακές Συλλογές Α.Π.Θ., [ARC-2005-13784]

3.3 Οι «Εθνικοπολιτισμικοί Άλλοι»⁴⁰¹ και ποιοι τους αποτελούσαν

Η έννοια του «Άλλου» συμπορεύεται πάντα από τον ορισμό της έννοιας του «Εαυτού». Για να νοηθεί, να διαφοροποιηθεί, να περιχαρακωθεί και να οριστεί ο «Άλλος», οφείλει πρώτα να δομηθεί σε αδιαπραγμάτευτα στεγανά ο «Εαυτός», να υιοθετηθεί από όλα τα μέλη που τον αποτελούν και να αναπτύξει ένα δίκτυο αντίστασης και αντίδρασης σε σχέση με τον «Άλλο». Διαδικασία *«αυθαίρετη, που εξαρτιόνταν από τους μύθους πάνω στους οποίους βασιζόταν η εθνική ιδεολογία»*⁴⁰², αυτούς της ιστορίας, της γλώσσας, της φυλής, της θρησκείας και του εδάφους. Η αρχή λοιπόν είναι η κατανόηση του «Εαυτού» την περίοδο από το 1913 ως το 1940.

Ο «Εαυτός», πρωτίστως σ' αυτό το χρονικό διάστημα στο εσωτερικό του κράτους⁴⁰³, δεν είναι εθνικός⁴⁰⁴. Το 1913 έχουν ήδη αναδυθεί ετεροχρονισμένα για κάθε έθνος οι διαδικασίες αφύπνισής τους στον βαλκανικό χώρο, οι οποίες επισφραγίζονται με τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε έθνη- κράτη έπειτα από την έκβαση των Α' και Β' Βαλκανικών Πολέμων. Ταυτόχρονα συντελείται η προσπέλαση από μια πολύ-πολιτισμική αυτοκρατορία σε κράτη με σαφή εθνικά χαρακτηριστικά που επιζητούν να τα προβάλουν για να επιβεβαιώσουν το αλάθητο και το αναγκαίο της ύπαρξής τους (το ιστορικό τους δικαίωμα, *historic right*), μιας και *«η κατάδειξη της μοναδικότητας του έθνους αποτελεί βασική προϋπόθεση για τον ορισμό και τη διεκδίκηση του ιδεώδους της εθνικής ανεξαρτησίας»*⁴⁰⁵.

Για την Ελλάδα, η περίοδος αυτή δεν αντιστοιχεί σε μια νέα εθνική δημιουργία, αλλά νοείται ως η κατεξοχήν περίοδος της εθνικής παλιγγενεσίας, καθώς εγκολπώθηκαν στο ελληνικό βασίλειο πληθυσμοί και τόποι οι οποίοι βρίσκονταν εκτός των τότε συνόρων και δομήθηκε το ελληνικό κράτος στη σημερινή του μορφή. Οι πληθυσμοί της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Κρήτης, των απελευθερωμένων νησιών του Αιγαίου θεωρήθηκαν ελληνικοί, ενώ για τα επόμενα δέκα χρόνια η ιδέα⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Εθνικοπολιτισμικός Άλλος θεωρείται η εθνική, θρησκευτική, γλωσσική ετερότητα όπως εκφράστηκε στο εξεταζόμενο διάστημα και αναλύεται παρακάτω.

⁴⁰² Woolf, ό.π., σελ. 70

⁴⁰³ Στον αντίποδα, στο εξωτερικό ο εθνικός άλλος είναι σχεδόν πάντα εχθρός.

⁴⁰⁴ Σε αντίθεση με την τοποθέτηση του Δαμανάκη, Μ., 2011, Παιδαγωγικός λόγος και εθνικός Άλλος στην περίοδο του Μεσοπολέμου, *Επιστήμες Αγωγής*, τ. 2, σελ. 199

⁴⁰⁵ Λέκκας, Π., 2011, *Η Εθνικιστική ιδεολογία*, Δ' έκδ., Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 123

⁴⁰⁶ Η «Μεγάλη Ιδέα», όπως έμεινε στην ιστορία, είναι όρος που πρωτοτέθηκε στις 14 Ιανουαρίου 1844 από τον Ιωάννη Κωλέττη και στα επόμενα χρόνια αναγγέλθηκε με

του αλύτρωτου ελληνισμού που ακόμα επιζητεί την απελευθέρωσή του καλά θα κρατεί στην πολιτική επιχειρηματολογία. Κύριος εκφραστής της τελευταίας ο Βενιζέλος⁴⁰⁷ υποστήριξε το 1919: «*το Ελληνικό Έθνος αριθμεί 8.256.000 ψυχές, εκ των οποίων το 55 τοις εκατό ζει εντός του Βασιλείου της Ελλάδας και το άλλο 45 τοις εκατό εκτός των ορίων του*». Το αξιοσημείωτο της δήλωσης δεν είναι η αριθμητική της αποτύπωση, αλλά η έννοια του ελληνικού έθνους και τα κριτήρια που το συγκροτούν όπως τα αναπτύσσει στη συνέχεια του υπομνήματός του το οποίο εστάλη στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης.

Ο Βενιζέλος θα παρακινήσει τις δημοκρατικές συνειδήσεις των Συμμάχων και των Συσχετιζόμενων Δυνάμεων να «μην παραδεχθούν κανένα άλλο κριτήριο εθνότητας (nationality) πέρα από την εθνική συνείδηση (national consciousness)»⁴⁰⁸ καταθέτοντας ονομαστικά παραδείγματα Ελλήνων αξιωματούχων που είχαν άλλη – αλβανική – μητρική γλώσσα πέραν της ελληνικής. Ουσιαστικά επικαλέστηκε «*το ίδιο το φρόνημα του εθνικού σώματος ως αποδεικτικό στοιχείο της ύπαρξης και της ταυτότητας του έθνους... θεωρώντας την προσφυγή στον υποκειμενικό προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας όχι απλώς την ασφαλέστερη (ως την πλέον δημοκρατική)*»⁴⁰⁹, αλλά και την έσχατη μέθοδο διακανονισμού των εθνικιστικών διενέξεων»⁴¹⁰. Η εθνική συνείδηση αποτελεί ίσως ακόμη και σήμερα την πιο αναίμακτη επίκληση και επαλήθευση της εθνικότητας, καθώς επαφίεται στο άτομο η «*πεποίθηση ή η επίγνωση ότι ανήκει σε συγκεκριμένο έθνος*»⁴¹¹.

Για τον Βενιζέλο, τον αδιαπραγμάτευτο υποστηρικτή και διεκδικητή της διαφύλαξης και ενότητας του έθνους τη δεύτερη κυρίως δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ο Έλληνας δηλωνόταν από την επιλογή του να βιώνει και να νοεί τον εαυτό του ως ελληνικής εθνικής συνείδησης, ανεξάρτητα από τη θρησκεία και τη γλώσσα που

διαφορετικές αλλά συναφείς στοχεύσεις. Για περισσότερα βλ. Κρεμμύδας, Β., 2013, *Η Μεγάλη Ιδέα, Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα: Εκδ. Τυπωθήτω

⁴⁰⁷ Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Βενιζέλος δεν ήταν ο μόνος ούτε από όλο το πολιτειακό σύστημα, ούτε από το κόμμα του που υποστήριξε θερμά την λεγόμενη «Μεγάλη Ιδέα» όχι πάντα με την ίδια ονομασία και τους ίδιους σκοπούς, αλλά με την ίδια επιχειρηματολογία, αυτή της απελευθέρωσης ελληνικών πληθυσμών και της ένωσής τους με την Ελλάδα. (Βλ. Δραγούμης, Ι., 1994, *10 άρθρα του στο «Νουμά»*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Ρηγοπούλου, σελ. 50)

⁴⁰⁸ Venizelos, El., 1919, *Greece before of 1919*, A memorandum dealing with the rights of Greece, New York: American-Hellenic Society, Oxford University Press, σελ. 2-3

⁴⁰⁹ Οι παρενθέσεις είναι του ίδιου του συγγραφέα.

⁴¹⁰ Λέκκας, 2011, ό.π., σελ. 128-129

⁴¹¹ Mackridge, ό.π., σελ. 26

μιλούσε ως άτομο⁴¹². Προς υπεράσπιση της γλωσσικής διαφοροποίησης ομοεθνών καταθέτει ιστορικά και σύγχρονά του παραδείγματα Ελλήνων αξιωματικών και αξιωματούχων που όχι μόνο δηλώνουν Έλληνες, αλλά υπερασπίζονται τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα έναντι άλλων, όμορων και μη εθνών⁴¹³.

Για τη θρησκευτική ετερότητα ως αποτρεπτικό παράγοντα εθνικής ταύτισης διερωτάται στη Β' Συντακτική Συνέλευση των Κρητών το 1906:

«Πώς δεν αναγνωρίζομεν ότι το εθνικόν μέλλον το συντρίβομεν, καθ' ην στιγμήν ερχόμεθα να ανακηρύζωμεν ότι εις τους κόλπους του Ελληνισμού δεν δύνανται να χωρήσουν παρά οι πρεσβεύοντες το Ορθόδοξον Ανατολικόν δόγμα; ... Πώς δεν εννοείτε ότι κεφαλαιώδες συμφέρον του Ελληνισμού είναι να διακηρύξει ότι η έννοια αυτού είναι τόσον ευρεία και τόσον άσχετος προς τα θρησκευτικά δόγματα, ώστε εις την έννοια αυτήν δύναται να χωρήσωσιν όχι μόνον οι πρεσβεύοντες τα του Χριστού δόγματα αλλά και οι πρεσβεύοντες τα δόγματα πάσης άλλης γνωστής ή αγνώστου θρησκείας;»⁴¹⁴

Η τοποθέτησή του αυτή υπήρξε «ρηζικέλευθη και, κατά συνέπεια, αμφιλεγόμενη»⁴¹⁵ και δεν υιοθετήθηκε κατά κόρον από την πολιτική και πνευματική διανόηση. Η θέση του όμως ως προς της εξάλειψη της γλώσσας ως κριτήριο εθνικής ταυτότητας όχι μόνο έγινε σεβαστή και αποδεκτή αλλά αποτελεί και επισφραγιστική δήλωση πολλών πρότερων τοποθετήσεων.

Ο Γ. Μπουκουβάλας το 1905 εκφράζει την άποψη: «δέν είνε δυνατόν νά κριθί ασφαλώς η εθνικότης ενός λαού έκ μόνης της λαλουμένης υπ' αυτού γλώσσης...» υποστηρίζοντας μάλιστα ότι «πλειστάκις υπό των γλωσσολογούντων υποστηρίχθη, ότι η γλώσσα η λαλουμένη υπό τινός λαού δεν είναι πάντοτε ασφαλές τεκμήριον της καταγωγής και της εθνότητος αυτού»⁴¹⁶. Επικροτώντας αυτή τη δήλωση, ο

⁴¹² Ο Δελμούζος το 1925 υποστηρίζει εμμέσως ότι «η εθνική συνείδηση δεν είναι προϊόν ελεύθερης βούλησης του ατόμου, αλλά ιστορική κληρονομιά» (βλ. Κόκκινος, Μπογιατζής, 2017, Αναζητώντας «ιερό καταφύγιο», Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η σύγχρονή του ελληνική διανόηση, Αθήνα: Ταξιδευτής, σελ. 91), θεωρώντας την επιλογή του όχι ελεύθερη αλλά επιβεβλημένη από τον χώρο και χρόνο και οργανικά συνδεδεμένη από την οργανική φύση του έθνους.

⁴¹³ Venizelos, El., ό.π., σελ. 3

⁴¹⁴ Στεφάνου, Σ.Ι., 1969, επιμ. Ελευθερίου Βενιζέλου, Πολιτικά Υποθήκαι, τ. Β', Αθήνα, σελ. 282-283

⁴¹⁵ Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., 2017, 1915 : Ο Εθνικός Διχασμός, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 201

⁴¹⁶ Μπουκουβάλας, ό.π., σελ. 3

Μπουντώνας (1908, 1911) αναφέρει «ξενόφωνους ομογενείς» τους κατοίκους της Μακεδονίας που είχαν μητρική άλλη γλώσσα, πέραν της ελληνικής, υποδηλώνοντας ουσιαστικά τη διαφοροποιητική γλωσσική διάσταση του γένους ως συνώνυμο του έθνους και το παράδειγμά του το ακολουθούν πολλοί άλλοι παιδαγωγοί, όπως θα αναλυθεί παρακάτω. «Ο γλωσσικός εθνικισμός λοιπόν απορρίφθηκε, αφού περιόριζε αισθητά τα μέλη που θα εντάσσονταν στον ελληνικό εθνικό κορμό»⁴¹⁷.

Εν κατακλείδι, ως Έλληνας μπορούσε να θεωρηθεί και ο ελληνόφωνος και ο αλλόφωνος ή ξενόφωνος⁴¹⁸ κατά την ονομασία της εποχής. Οι ξενόφωνοι δεν είχαν σαφή γεωγραφική τοποθέτηση. «Μέσα στο βασίλειο... της παλιάς Ελλάδας είχαμε χιλιάδες ξενόφωνους, που μιλούν στο σπίτι και μεταξύ τους, με τη γυναίκα, τα παιδιά τους και τους φίλους τους μια ξένη γλώσσα, κι ωστόσο έχουν συνείδηση ελληνική», δηλώνει το 1915 ο Τριανταφυλλίδης (σελ. 11)⁴¹⁹ εννοώντας τον αλβανόφωνο και βλαχόφωνο ομογενή πληθυσμό που κατοικούσε σε περιοχές της Αθήνας και της Πελοποννήσου ως και τη Θεσσαλία και που «επιθυμεί σφοδρώς να προσθέση εις τα γνωστά χαρακτηριστικά του εθνισμού του και την γλώσσαν»⁴²⁰ (εννοώντας την ελληνική), καθώς εκείνη «ποθεί η εθνική ψυχή»⁴²¹ του.

Κυρίως όμως οι ξενόφωνοι ή αλλόγλωσσοι υπήρχαν στις Νέες Χώρες, τις κατακτηθείσες μετά το 1912-1913. Με την ενσωμάτωση των βόρειων περιοχών της σημερινής Ελλάδας στο ελληνικό κράτος, και κυρίως της Μακεδονίας, η συχνότητα των δημοσιεύσεων που αναφέρονταν στους ξενόφωνους πολλαπλασιάστηκε με κύριο μέσο το Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Ήταν τότε «που η πραγματικότητα με τις απαιτήσεις της μας έδειξε καθαρώτερα τις ανάγκες της εθνικής ζωής, ... που το νέο κράτος έχει να καλοσυλλογιστή το πρόβλημα, πώς γλήγορα και καλύτερα θ' αφομοιώση γλωσσικά τους καινούριους ελληνικούς πληθυσμούς που έκλεισε μέσα του, και πώς με τη γλώσσα του θ' αγωνιστεί κι έξω απ' τα σύνορά του για τη διατήρησή του κι

⁴¹⁷ Γκλαβίνας, Γ., 2008, *Οι Μουσουλμανικοί Πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σελ. 44

⁴¹⁸ Υιοθετείται ο όρος ξενόφωνος, όπως αναφέρεται σε βιβλία της εποχής, και όχι ξενόγλωσσος εξαιτίας της αδυναμίας έκφρασης των ξενόφωνων πολιτών στον γραπτό λόγο.

⁴¹⁹ Τριανταφυλλίδης, Μ., 1915, Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας, *ΔΕΟ*, τ. 5, σελ. 11-46

⁴²⁰ Μοίρας, Β., 1911, *Το σχολείον των Αλβανόφωνων (και γενικώς των ξενόφωνων)*, Αθήνα: Τυπογραφείον Ιωάν., Β. Βάρτσου, σελ. 56

⁴²¹ Μπουντώνας, Ε., 1911, *Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» και οι κίνδυνοι της Καθαρευούσης*, Αθήνα: Τυπογραφείο Π.Α. Πετράκου, σελ. 16

επικράτηση»⁴²². Φυσικά δεν σημαίνει ότι το ζήτημα της ξеноφονίας δημιουργήθηκε με την ενσωμάτωση πολλών ξενόγλωσσων πληθυσμών, αλλά ότι κυρίως εντατικοποιήθηκε η προσπάθεια ανάδειξης και επίλυσής του⁴²³ μέσω της δημιουργίας ενός κοινού οργάνου επικοινωνίας που θα καθολίκευε τη μόρφωση, ώστε να μην χάσει το σχολείο τη δημοκρατική του τάση⁴²⁴.

Ο κανόνας της εποχής υποδήλωνε ότι οι ξενόφωνοι πολίτες δεν στερούνταν ελληνικής εθνικής συνείδησης και θρησκευτικής ταύτισης με τον υπόλοιπο λαό, αλλά μόνο γλωσσικής. Οι ξενόφωνοι θεωρήθηκαν Έλληνες «με γνωσιωτάτη καταγωγή και με καθαρότατο ελληνισμό»⁴²⁵ τον οποίον «έχουν αποδείξει... με τη συμμετοχή τους τόσο στους εθνικούς αγώνες, όσο και σόλες τις ειρηνικές εθνικές προοδευτικές προσπάθειες και με την καταβολή γενναιοτάτων εθνικών χορηγιών»⁴²⁶. Μάλιστα, «δεν θέλουν να θεωρούνται μη Έλληνες» καθώς «έχουν κοινά με τους ελληνόφωνους τα ήθη, τα έθιμα, τη θρησκεία και το εθνικό συναίσθημα»⁴²⁷, δηλαδή όλα εκείνα τα στοιχεία «τα οποία μαρτυρούσι την ομογένειαν»⁴²⁸.

Τα αίτια αυτής της ξеноφονίας συμπυκνώνονται σε τρεις κατηγορίες. «Η ανάπτυξις ζωηρών οικονομικών σχέσεων και συναλλαγών μεταξύ εντοπίων και επιδρομέων»⁴²⁹ φέρεται να οδήγησε στην ανάμειξη της ελληνικής γλώσσας με μια ξένη και την παραγωγή μιας νέας, κράμα των δύο πρότερων, όπως υποστηρίζεται ότι συνέβη με το λεγόμενο «ομιλούμενον Μακεδονικόν ιδίωμα»⁴³⁰. Πέρα από τα οικονομικά αίτια, δηλώνονται και γεωγραφικά-κοινωνικά. Η γειτνίαση με αλλόγλωσσα κράτη, αλλά και οι συχνές μετακινήσεις ξενόγλωσσων πληθυσμών ένεκα ποικίλων αιτιών με τις επακόλουθες προσμίξεις και συναναστροφές⁴³¹ αναφέρονται ως οι πιο λογικές και ορθές κατά την κοινωνική επιστήμη αιτίες επικράτησης ξένων γλωσσών.

⁴²² Τριανταφυλλίδης, Μ., 1913, Η ορθογραφία μας, ΔΕΟ, τ. 3, σελ. 30

⁴²³ Δρίκου, Μ.Α., 2021, Ο Δημοτικισμός ως μέσο αφομοίωσης των ξενόφωνων πληθυσμών, Νέα Παιδεία, τ. 177, Ιανουάριος-Μάρτιος 2021, σελ. 67-79

⁴²⁴ Σχόλια του Μάρκου Τσιριμώκου το 1911 στο ΔΕΟ, τ.1, σελ. 235-270.

⁴²⁵ Τριανταφυλλίδης, 1915, ό.π., σελ. 11

⁴²⁶ Γερακόπουλος, Η., 1934, Το ελληνικό νεογλωσσικό μάθημα, Β' εκδ., Αθήνα: Τ.Κ. Ι.Μουσιάδου-Β. Μάρδα, σελ. 3

⁴²⁷ Γερακόπουλος, 1934, ό.π., σελ. 3

⁴²⁸ Μοίρας, 1911, ό.π., σελ. 55

⁴²⁹ Καραχρίστος, Ν., 1923, Ψυχολογική εξέταση του προβλήματος των ξενόφωνων, Θεσσαλονίκη: Εκδ.. Σ. Παπανέστορος, σελ. 11

⁴³⁰ Καραχρίστος, 1923, ό.π., σελ. 11

⁴³¹ Καραχρίστος, 1923, ό.π., σελ. 3, Μπουκουβάλας, Γ., 1905, Η Γλώσσα των εν Μακεδονία Βουλγαροφώνων, Κάιρο:χ.ε., σελ. 6

Πιο κοινά υιοθετούμενη άποψη όμως ήταν εκείνη της βίαιης εκμάθησης ξένης γλώσσας που ενίσχυε το αίσθημα του χρηστού και του δίκαιου του γλωσσικού εξελληνισμού των ξενόφωνων. «*Το λαλούμενον γλωσσικόν ιδίωμα ουδαμώς αποτελεί την αρχικήν αυτών μητρικήν γλώσσαν..., αλλά είναι προϊόν βίας, ασκηθείσης επ' αυτούς εις προγενέστερους χρόνους*»⁴³². Γεγονός πάντως αποτελεί ότι κατά γενική πλειοψηφία αποσιωπάται η αιτία ξеноφωνίας, αλλά παρουσιάζεται ως γεγονός που για πρακτικούς λόγους, πρωτίστως, χρήζει να περιοριστεί και δευτερευόντως δια εθνικούς λόγους.

Συμπερασματικά, ως Έλληνας δηλωνόταν ο έχων ελληνική συνείδηση, ανεξαρτήτως ομιλούμενης γλώσσας, που όμως ασπαζόταν κατά κόρον το δόγμα της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, της υπαγόμενης στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως⁴³³. Δεν κατοικούσε αποκλειστικά στα πλαίσια του ελληνικού κράτους, αλλά υπερκάλυπτε αυτά, όπως οι κατοικούντες Έλληνες του Πόντου και της Μικράς Ασίας ή της Ανατολικής Ρωμυλίας.

Στους εθνοτικά Έλληνες εντάσσονταν λοιπόν και γλωσσικές μειονοτικές ομάδες⁴³⁴ που διεκδικήθηκαν από όμορα και γειτονικά κράτη και απασχόλησαν τη διπλωματία και την πολιτική του Μεσοπολέμου, όπως οι σλαβόφωνοι, οι Αρβανίτες και οι Κουτσόβλαχοι.

Ξεκινώντας απ' τους τελευταίους, οι Κουτσόβλαχοι (Αρωμούνοι), κυρίως κτηνοτρόφοι κάτοικοι στην περιοχή της Πίνδου⁴³⁵, μιλούσαν το Κουτσοβλαχικό ιδίωμα, συγγενές με τη ρουμάνικη γλώσσα. Από τις απαρχές του ελληνικού κράτους, γνωστοί Κουτσόβλαχοι (ή Βλάχοι) ξεχώρισαν για την ανάληψη πολιτικών και στρατιωτικών ευθυνών στο κράτος όπως ο Ιωάννης Κωλέττης, ο Γεωργάκης Ολύμπιος κ.α.. Από το 1913 και έπειτα διεκδικήθηκαν από Έλληνες, Σέρβους και

⁴³² Καραχρίστος, Ν., 1924, *Διδακτική των σχολείων των ξενόφωνων ως και παντός είδους σχολείων*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Παπανέστορος, σελ. 7

⁴³³ Γεγονός αποτελεί ότι η υιοθέτηση ή μη ομοεθνών και ο χαρακτηρισμός τους ως Βούλγαρους ή Έλληνες είχε να κάνει όχι μόνο με την ομιλούμενη γλώσσα, αλλά και με τη θρησκευτική υπαγωγή τους στο Πατριαρχείο ή στην Εξαρχία. (Βλ. *Κωστόπουλος*, ό.π., σελ. 46-72)

⁴³⁴ Γλωσσικές επιδιώκονταν να χαρακτηριστούν αυτές οι μειονοτικές ομάδες καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου από την ελληνική πολιτεία. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι δεν υπήρξε πολύχρονη και η διαδικασία διαμόρφωσης της εθνικής τους συνείδησης με διακυμάνσεις στα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν προς πιστοποίηση αυτής.

⁴³⁵ Κατοικούσαν επίσης και στη Μακεδονία και τη Θράκη όπως μαρτυρούν τα αρχεία της ΥΔΙΑ.

Ρουμάνους⁴³⁶ με επιστολές και δημοσιεύσεις στον τύπο να καταγγέλλουν βιαιοπραγίες και καταναγκαστικές δηλώσεις εθνικής συνείδησης από τη μία ή την άλλη πλευρά⁴³⁷. Δεν έλειψαν και οι καταγγελίες ακόμα και κάποιων Κουτσοβλαχών οι οποίοι υπέγραφαν ως Ρουμανική Κοινότητα⁴³⁸, ενώ κάποιοι άλλοι «*φώναζαν πως δεν είναι Ρουμάνοι, πως δε θέλουν να είναι άλλο παρά Έλληνες*»⁴³⁹ σύμφωνα με ελληνικές τοποθετήσεις.

Η βλάχικη, εκπαιδευτική παρουσία αριθμεί επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 7 ρουμανικά γυμνάσια και 113 δημοτικά⁴⁴⁰, εμπορική σχολή στη Θεσσαλονίκη, οικοτροφεία που παρείχαν δωρεάν σίτιση, στέγαση και υγειονομική περίθαλψη στους τρόφιμους τους και σημαντικές υποτροφίες για ανώτερες πανεπιστημιακές σπουδές στο Βουκουρέστι, προσελκύοντας ευκολότερα τους άπορους Κουτσοβλαχούς που επιθυμούσαν να μορφωθούν⁴⁴¹. Αρκετές είναι και οι ρουμάνικες εκκλησίες από τα Ιωάννινα ως το Μοναστήρι. Το 1913, ο Βενιζέλος δεν καταργεί κανένα από τα παραπάνω κεκτημένα ιδρύματα⁴⁴², «*παρά την αντίδραση της πλειοψηφίας των Κουτσοβλαχών*»⁴⁴³, αντίθετα επιτρέπει και τη χρηματοδότηση αυτών από την ρουμανική κυβέρνηση με την επίβλεψη όμως της αντίστοιχης ελληνικής⁴⁴⁴. Με τη

⁴³⁶ Ο Αβέρωφ-Τοσίτσας σηματοδοτεί την πολιτική γέννηση του κουτσοβλαχικού ζητήματος το έτος 1853 όπου οι Ιωάννης Ηλιάδης-Ραντουλέσκου και Δημήτρης Μπολιντινιάνου, έπειτα από ταξίδι τους στην Ήπειρο και τη Μακεδονία, αρθρογράφησαν και συνέγραψαν βιβλία ενημερώνοντας τους Ρουμάνους συμπατριώτες τους για την ύπαρξη ομοεθνών τους στην Ελλάδα. Αποτέλεσμα αυτών ήταν η ίδρυση της «Αλβανικής Εταιρείας» και του «Μακεδονο-Ρουμανικού Κομιτάτου» που αποσκοπούσαν στην ίδρυση ενός μεγάλου Ρουμάνικου κράτους που θα περιλάμβανε και τους «ομοεθνείς» τους στην χερσόνησο του Αίμου. (Βλ.: Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ε., 2016, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος*, 4^η εκδ, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Κ&Μ Σταμούλη, σελ. 22-26)

⁴³⁷ Τηλεγράφημα Αλεξανδρόπουλου προς Υπουργείον Εξωτερικών, Βελιγράδι, 18/12/1913 (ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, Κουτσοβλαχικό Ζήτημα-B/58, 1913, Αρ.Φ. 82, φ. 23) και Επιστολή προς Υπουργείο Εξωτερικών, Βουκουρέστι, 15/4/1915 (ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, Κουτσοβλαχικό Ζήτημα-A/5(19), 1915, φ. 2-4)

⁴³⁸ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, Κουτσοβλαχικό Ζήτημα-A/5(19), 1915, φ. 5-12)

⁴³⁹ Δραγούμης, ό.π., σελ. 61

⁴⁴⁰ Λιθοξόου, Δ., 2006, *Μειονοτικά Ζητήματα και Εθνική Συνείδηση στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Μπατάβια, σ. 29

⁴⁴¹ Για παραπάνω στοιχεία επί του θέματος, βλ.: Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ε., ό.π., σελ. 30-34.

⁴⁴² Προσπαθώντας να εξασφαλίσει την στήριξη της Ρουμανίας για την προσάρτηση της Ηπείρου στην Ελλάδα, αλλά και τη στήριξη της Ρουμανίας στην Ελλάδα και τη Σερβία κατά τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο απέναντι στη Βουλγαρία. (Βλ: Αβέρωφ-Τοσίτσας, ό.π., σελ. 65 και Τσιούμης, Κ., 2008, *Μειονοτικές Ομάδες στην Ελλάδα (1919-1945)*, Θεσσαλονίκη: Ζυγός, σελ. 64)

⁴⁴³ Τσιούμης, Κ., 2009, *Λεπτές ισορροπίες, Μειονοτικά Ζητήματα και Εκπαίδευση Μειονοτήτων στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Σταμούλη, σελ. 23

⁴⁴⁴ Ιωάννου, Μ., Οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί της Ελλάδας και η διαμόρφωση της εθνικής τους συνείδησης, *Θέσεις*, τ. 114, 1-3/2011 και ΙΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, Κουτσοβλαχικό

Συνθήκη των Σεβρών το 1920 η Ελλάδα αίρει ουσιαστικά τις παραπάνω δεσμεύσεις, αφού συμφώνησε στην τοπική αυτονομία των κουτσοβλαχικών κοινοτήτων και στη χρηματοδότηση των εκπαιδευτικών, φιλανθρωπικών και θρησκευτικών ιδρυμάτων τους ως μειονότητες στον Ελλαδικό χώρο που χρήζουν προστασίας, εφόσον το ζητήσουν⁴⁴⁵. Η πολιτική αυτή όμως δεν ακολουθείται τα μετέπειτα χρόνια⁴⁴⁶ ως το 1945 που αίρεται κάθε μειονοτικό δικαίωμά τους.

Οι Αρβανίτες, οι ομιλούντες την αλβανίζουσα γλώσσα, κατοίκησαν από πολύ νωρίς την ελληνική χερσόνησο. Δηλώνονταν ελληνικής συνείδησης με αποδεικτικά στοιχεία τη συμμετοχή τους σε εθνικούς αγώνες και την κατοχή καίριων θέσεων στην πολιτική ηγεσία υπερασπιζόμενοι τις ελληνικές επιδιώξεις, όπως δηλώθηκε άνωθεν και απ' την τοποθέτηση του Βενιζέλου το 1919. Οι Αρβανίτες ήταν οι αλλόφωνοι-χριστιανοί - πληθυσμοί με την μικρότερη διπλωματική παρουσία, καθώς ουδέποτε επιτράπη από την ελληνική πολιτική να διεκδικηθούν ως αλβανικής εθνοτικής καταγωγής ένεκα της γλωσσικής συγγένειας από την Αλβανία⁴⁴⁷, σε αντίθεση με τους Τσάμηδες που περιχαρακώθηκαν γεωγραφικά και θρησκευτικά. Συνεπώς, οι Αρβανίτες εντάχθηκαν από νωρίς στο φάσμα της εθνικής συνείδησης, δεν διεκδικήθηκε κανένα μειονοτικό δικαίωμα γι' αυτούς και συνεπώς δεν διδάχτηκε ποτέ η γλώσσα τους σε επίσημα σχολεία.

Οι Σλαβόφωνοι θα απασχολούσαν πρωτίστως την ελληνική πολιτική. Χριστιανοί στην συντριπτική τους πλειοψηφία, χαρακτηρίζεται ο «εξελληνισμός»⁴⁴⁸ τους το μεγαλύτερο στοίχημα της ελληνικής εκπαίδευσης. Με τη Συνθήκη του Νεϊγύ το 1919 και την, υποτίθεται, εκούσια ανταλλαγή ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών, η ελληνική πολιτική θεώρησε πως έλυσε πολιτικά και θεσμικά το ζήτημα των

Ζήτημα-Β/58, 1913, Αρ.Φ. 82, φ. 2), Πρωτόκολλο Βουκουρεστίου, 23 Ιουλίου/5 Αυγούστου 1913, ΦΕΚ Α 217/1913 της 28/10/1913, σελ. 781

⁴⁴⁵ Βλ. Συνθήκη των Σεβρών, 1920, Μέρος Δ', άρθρο 148

⁴⁴⁶ Ιδίως από το 1936 και μετά που έχουμε και την απαγόρευση δημόσιας χρήσης της Κουτσοβλαχικής γλώσσας.

⁴⁴⁷ Το 1921 ο Mid hat Frasheri, απεσταλμένος στις Αλβανίας στην ΚτΕ, κατέθεσε υπόμνημα περί της κατάστασης των εν Σερβία και Ελλάδα Αλβανικών μειονοτήτων δηλώνοντας ότι «οι Αλβανοί όχι μόνο παρακωλύονται ως προς την άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων, αλλά επιπλέον συστηματικά καταπιέζονται στην προσωπική τους ζωή» ζητώντας την προστασία τους βάσει της Συνθήκης των Σεβρών. Βεβαίως η αναφορά επικαλούνταν τους Αλβανικούς πληθυσμούς, κυρίως στην περιοχή της Κορυτσάς που με τον πόλεμο του 1913, όπως αναφέρεται, είχε ενσωματώσει η Ελλάδα και ούτε τότε έθεσε ζήτημα για τους αλβανόφωνους της νοτίου Ελλάδας. (ΥΔΙΑ, Κοινωνία των Εθνών, 1921, Προστασία Μειονοτήτων- Ε/16, φ. 3-9)

⁴⁴⁸ Τριανταφυλλίδης, 1915, ό.π., σελ. 12

σλαβόφωνων με την εθελούσια παραμονή τους στον ελλαδικό χώρο, η οποία υποδείκνυε και πιστοποιούσε τα εθνικά τους φρονήματα- αποσιωπώντας οποιαδήποτε άλλη αιτία παραμονής τους- και πως από εκεί κι ύστερα η μόνη της μέριμνα ήταν ο γλωσσικός της εξελληνισμός, αφού κι ο θρησκευτικός και ο εθνικός είχαν ολοκληρωθεί. *«Ενισχύθηκε έτσι η εκδοχή της ύπαρξης γλωσσικής και όχι εθνοτικής ομάδας στην Μακεδονία»*⁴⁴⁹.

Όντως, *«τα επόμενα χρόνια, θα επισφραγιστούν με τη διάλυση των πάλαι ποτέ εξαρχικών κοινοτήτων της ελληνικής Μακεδονίας»*⁴⁵⁰ και πέρα από γλωσσική μειονοτική ομάδα⁴⁵¹, οι Σλαβόφωνοι θα απασχολήσουν μεμονωμένα την ελληνική πολιτική, η οποία θα τους παραχωρήσει εκπαιδευτικά και θρησκευτικά δικαιώματα⁴⁵² στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας, για να τα αναιρέσει άρδην από το 1936 και μετά στα πλαίσια *«της επίσημης απαγόρευσης της σλαβοφωνίας»*⁴⁵³ στην Μακεδονία. Περισσότερα για αυτόν τον μειονοτικά- γλωσσικά πληθυσμό θα αναφερθούν παρακάτω, συγκριτικά μ' όλα τα εξεταζόμενα εκπαιδευτικά ζητήματα, που πρωτίστως κατατέθηκαν γι' αυτόν.

Στις παραπάνω γλωσσικές μειονοτικές ομάδες που εντάχθηκαν στον εθνικό κορμό ετεροχρονισμένα και ποικιλοτρόπως, είναι δύσκολο να δηλωθούν και οι Μουσουλμάνοι πολίτες του Μεσοπολέμου. Στην πλειοψηφία τους ελληνόφωνοι ή δίγλωσσοι, οι Μουσουλμάνοι, σε αντίθεση με τις παραπάνω περιπτώσεις, διαφοροποιήθηκαν αισθητά από τον εθνικό «εαυτό», ακολουθώντας ίσως το οθωμανικό-προ νεωτερικό κατάλοιπο χαρακτηρισμού των μουσουλμάνων ως

⁴⁴⁹ Ηλιάδου-Τάχου,Σ.,2004α, Γλωσσικά, εθνικά και παιδαγωγικά ζητήματα στην εκπαίδευση της Μακεδονίας (1912-1936), *3ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, <http://www.elemendu.upatras.gr/eriande/index.htm>, σελ. 3

⁴⁵⁰ Κωστόπουλος, ό.π., σελ. 71

⁴⁵¹ Με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου Πολίτη- Καλφώφ το 1924, η Ελλάδα αναγνώριζε τους αλλόφωνους αυτούς βουλγαρική μειονότητα. Η υπογραφή αυτή όμως του πρωτοκόλλου ποτέ δεν επικυρώθηκε από την Ελληνική Βουλή και με τη στήριξη της ΚτΕ η Ελλάδα απαλλάχθηκε από οποιαδήποτε δέσμευση του παρελθόντος. Στο μέλλον θα δεσμεύονταν στην αποκλειστική διαμόρφωση εκπαιδευτικής και θρησκευτικής πολιτικής για τους ξενόφωνους πολίτες της. (Βλ. Κωστόπουλος, ό.π., σελ.88-111)

⁴⁵² Τα δικαιώματα αυτά περιελάμβαναν την ίδρυση ειδικών μειονοτικών σχολείων, τη δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών «ξενόφωνων» σχολείων, ακόμα και τη συγγραφή του περίφημου Abecedar, του σχολικού εγχειριδίου στη «μακεδονική διάλεκτο» με λατινικό αλφάβητο. (Βλ. Κωστόπουλος, ό.π., σελ. 96-98)

⁴⁵³ Κωστόπουλος, ό.π., σελ. 162. Βλ. 162-180 για την πολιτική της Ελλάδας από το 1936-1940.

Τούρκων⁴⁵⁴. Παρότι ήδη από τη Σύμβαση των Αθηνών και το άρθρο 11 (1-14/11/1913) εξασφαλιζόνταν θρησκευτική ελευθερία στους Μουσουλμάνους Έλληνες πλέον πολίτες και των Νέων Χωρών⁴⁵⁵, εντούτοις γι' αυτούς, δεν ακολουθήθηκαν τα κριτήρια της επιλογής εθνικής συνείδησης και η θρησκεία τέθηκε το απαράβατο όριο ελληνικότητας και λειτούργησε ως «παράγοντας διάλυσης ή διάσπασης των εθνοτικών ταυτίσεων»⁴⁵⁶. Απόδειξη αυτού αποτελεί ότι η Υποχρεωτική Ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας το 1923 δεν αναφέρεται στην εθνική συνείδηση των υπηκόων των δύο χωρών, αλλά στην θρησκευτική τους πίστη. Πιο αναλυτικά, στο άρθρο 1 αναγράφεται:

«Από της 1ης Μαΐου 1923, θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθοδόξου θρησκεύματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκεύματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών.

Τα πρόσωπα ταύτα δεν θα δύνανται να έλθωσιν ίνα εγκατασταθώσιν εκ νέου εν Τουρκία ή αντιστοίχως εν Ελλάδι, άνευ της αδείας της Τουρκικής Κυβερνήσεως ή αντιστοίχως της Ελληνικής Κυβερνήσεως.»

Παρότι από νωρίς, επιχειρήθηκε η εκπαιδευτική τους ένταξη με νομοθετικά διαβήματα όπως ο Ν. 568 (ΦΕΚ 15 Α, 12.1.1915) *Περί διδασκαλίας της ελληνικής Γλώσσης εν Οθωμανικοίς και Ισραηλιτικοίς σχολείοις των νέων χωρών*, ο Ν. 2781(ΦΕΚ 84 Α', 4.6.1922) *Περί ενισχύσεως της εκπαιδεύσεως των εν Θράκη Μουσουλμανικών, Ισραηλιτικών και Αρμενικών Κοινοτήτων* και ο Ν. 3179 (ΦΕΚ 186 Α', 7.8.1924) *Περί του προσωπικού των σχολείων της Θράκης*, εν τούτοις δεν υπήρξε απόλυτα οργανωμένη εκπαιδευτική πολιτική για τους μουσουλμάνους και μάλλον η ανταλλαγή τους διευκόλυνε κατά πολύ την ελληνική πολιτική. «Έτσι, οι ελληνικής καταγωγής Βαλαάδες, Τουρκοκρητικοί και Τουρκογιαννιώτες δεν εντάχθηκαν ποτέ στους επίσημους σχεδιασμούς της ελληνικής πλευράς για την ενίσχυση του ελληνικού

⁴⁵⁴ Όπως αναφέρεται, «οι χριστιανοί χρησιμοποιούσαν τον όρο «Τούρκος» για να αναφερθούν στους μουσουλμάνους κάθε εθνικής προέλευσης και γλωσσικούς ιδιώματος». Μυλωνάς, Χ, 2016, Οικοδομώντας το Έθνος, Ομοεθνείς, Πρόσφυγες, Μειονότητες, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 116

⁴⁵⁵ Με την Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης το 1881 είχε κατοχυρωθεί η αντίστοιχη θρησκευτική και κοινοτική ελευθερία και κατοικούντων στη Θεσσαλία και μέρους της Ηπείρου με το άρθρο 8.

⁴⁵⁶ Smith, A., 2000, *Η εθνική ταυτότητα*, Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας, σελ. 49

εθνικού στοιχείου στις Νέες Χώρες, ενώ δεν ακολουθήθηκε καμία πολιτική «επανένταξης»⁴⁵⁷ τους στον εθνικό κορμό»⁴⁵⁸.

Η εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθήθηκε μετέπειτα για την Μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης αποτελεί ξεχωριστό πεδίο έρευνας, καθώς θα αναφέρεται ως στις μέρες ως η μόνη μειονοτική ομάδα –σε συνδυασμό με τους Πομάκους και τους Ρομά της Θράκης - που διαμένει επίσημα στο ελληνικό κράτος με προνομιακό εκπαιδευτικό καθεστώς⁴⁵⁹.

Στην περίπτωση των Εβραίων, η θρησκευτική διάκριση ταυτίζεται και με την εθνική, ενώ σ' εκείνη των Αρμένιων, η εθνοτική διαφοροποίηση επισφραγίζεται και με την υπαγωγή στην Αρμένικη Αποστολική Εκκλησία. Οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι είναι δύο εθνικές μειονότητες που ζούσαν διαχρονικά στον ελληνικό χώρο χωρίς να διεκδικηθούν ποτέ, κι άρα χωρίς να απειληθεί ποτέ η εθνική ασφάλεια της χώρας, από γειτονικά κράτη. Αποτελούσαν τον «εθνικό Άλλο», ενσωματωμένο όμως στην ελληνική πραγματικότητα και αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι αυτής, επιτρέποντάς τους να αναπτύξουν εκπαιδευτικά μειονοτικά συστήματα.

Οι Εβραίοι – στα επίσημα έγγραφα της εποχής αναφέρονται ως Ισραηλίτες-, ισπανόφωνοι και ελληνόφωνοι, κατοικούσαν σ' όλη την Ελλάδα με το μεγαλύτερο ποσοστό να απαντάται στη Θεσσαλονίκη. Γι' αυτούς από νωρίς, πέρα από τους νόμους που προαναφέρθηκαν ψηφίστηκαν κι άλλοι (Ν. 3578-ΦΕΚ 111 Α', 30.6.1928-*Περί ιδιωτικών σχολείων*, Ν. 4862-ΦΕΚ 2 Α', 7.1.1931-*Περί των ξένων σχολείων* κ.α.) επιτρέποντάς τους να ιδρύουν σχολεία, αλλά με αυξανόμενο τον κρατικό έλεγχο. Οι Εβραίοι μαθητές ξεπερνούν τους 3.000 στη Θεσσαλονίκη, ενώ αρκετά είναι τα υπάρχοντα Ισραηλίτικα σχολεία στην πόλη. Το 1912-1913 διαμένουν 100.000 περίπου Ισραηλίτες (Εβραίοι) στην Ελλάδα, ενώ το 1943, 56.000 βρίσκονται μόνο στην Θεσσαλονίκη.

Οι Αρμένιοι αποτελούσαν αναγνωρισμένη εθνική μειονότητα με δική τους εκκλησία που συνειδητά έμειναν στο περιθώριο θέτοντας βασική τους υποχρέωση τη διαφύλαξη της ιδέας της Πατρίδας τους και των συμβόλων που την απάρτιζαν⁴⁶⁰.

⁴⁵⁷ Τα εισαγωγικά είναι του συγγραφέα.

⁴⁵⁸ Γκλαβίνας, 2008, ό.π., σελ. 47

⁴⁵⁹ Βλ. Κανακίδου, Ε., 1997, *Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Τσιούμης, Κ., 2006, *Η Μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης (1950-1960)*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σταμούλη κ.α.

⁴⁶⁰ Αντωνίου, Π., 1995, *Η Ελληνο-Αρμένικη Κοινότητα της Αθήνας. Εκδοχές και Αντιλήψεις της Αρμενικότητας μέσα από την καθημερινή συμβίωση με την ελληνική κοινωνία*, Διδακτορική

Από τους βυζαντινούς χρόνους και μέχρι το 1913, υπολογίζεται μικρός αριθμός Αρμένιων στην Ελλάδα, ως 6.000 άτομα που κατοικούν στην Κρήτη, τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα και τη Δράμα. Από το 1915 και για δέκα περίπου χρόνια κατέφθασαν στην Ελλάδα περίπου 80.000 Αρμένιοι ως πρόσφυγες μετά από τους διωγμούς στην Τουρκία⁴⁶¹. Με τον Ν. 2781 που προαναφέρθηκε τους αναγνωρίστηκαν εκπαιδευτικές ελευθερίες σχεδόν άμεσα και δεν απασχόλησαν την ελληνική πολιτική και διπλωματία.

Συνοπτικά, ο εθνικός «εαυτός» την περίοδο του Μεσοπολέμου διατείνεται ότι είναι ο έχων ελληνική εθνική συνείδηση συμμεριζόμενος την ίδια ιστορία και κουλτούρα με τον υπόλοιπο πληθυσμό και το κράτος, μιλώντας την ελληνική γλώσσα, ανήκοντας στην ελληνική φυλή, ασπάζόμενος τη χριστιανική θρησκεία και κατοικώντας στην ελληνική επικράτεια. Στην διαδικασία οικοδόμησης του ελληνικού έθνους από το 1913 και μετά, *«διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, διοικητικές πρακτικές και οικονομικά κυκλώματα έπρεπε να σφυρηλατηθούν σε μια νέα εθνική ταυτότητα»*⁴⁶². Η εκπαιδευτική πολιτική, η στρατολογία, τα δημόσια έργα, οι πολιτικοί θεσμοί, η εκκλησία, όλα τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων συνέβαλαν στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας και σ' αυτή την εθνική ομοιομορφία που παρατηρείται στο σύγχρονο έθνος και που δομούνταν την εξεταζόμενη περίοδο.

Ο «Άλλος» εκλαμβάνεται δικαιολογημένα διαφοροποιημένος από το παρόν, καθώς *«ο Άλλος και εν γένει η ετερότητα δεν είναι ένα στατικό μέγεθος, αλλά εξελίσσεται και λαμβάνει διαφορετικές όψεις από περίοδο σε περίοδο»*⁴⁶³. Το 1913, ο «Άλλος» ήταν πρωτίστως θρησκευτικός μιας και *«η εθνοτική διαφορετικότητα στη μεταβυζαντινή οθωμανική πολιτεία ήταν έννοια ανύπαρκτη»*⁴⁶⁴. Στα χρόνια που ακολουθούν αναδύονται εθνικές και γλωσσικές κοινότητες που διαφοροποιούνται από τον ομογενοποιημένο εθνικό «Εαυτό», καθώς το έθνος άρχισε να ιδιοποιείται από το κράτος και να επικροτούνται πρακτικές και πρωτοβουλίες που επηρέαζαν ενισχυτικά ή αποθαρρυντικά τους πολίτες στο όνομα του έθνους- κράτους. Στο τέλος

Διατριβή Πανεπιστημίου Αιγαίου, στο <http://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/5015>, σελ. 13

⁴⁶¹ Αντωνίου, ό.π., σελ. 69-71

⁴⁶² Woolf, ό.π., σελ. 62

⁴⁶³ Δαμανάκης, Μ., 2011, ό.π., σελ. 198

⁴⁶⁴ Ντίνας, Κ., Ηλιάδου-Τάχου, Σ., Η ελληνική γλώσσα ως ξένη(;) για τους «ξενόφωνους ομογενείς». Ένα ενδιαφέρον κείμενο για τη γλωσσική πολιτική στην Ελλάδα του 1913, σελ. 347-359 στο *Όψεις της Δυτικής Μακεδονίας*, ΠΔΜ- παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, 2006, Φλώρινα: Βιβλιολογεϊόν, σελ. 347

της δεκαετίας του 1930, «Άλλος» εθνικός ήταν οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι, ως εθνοτικές κοινότητες με όλα τα διακριτά χαρακτηριστικά (κοινό όνομα, μύθος κοινής καταγωγής, κοινές ιστορικές μνήμες, κοινή κουλτούρα, πρόσδεση με μια συγκεκριμένη πατρίδα, αίσθηση αλληλεγγύης⁴⁶⁵), θρησκευτικός ήταν οι μουσουλμάνοι της Θράκης που παρέμειναν της ανταλλαγής, γλωσσικός ήταν οι μη ομιλούντες ως μητρική τους γλώσσα την ελληνική⁴⁶⁶. «Άλλος» εθνικός, θρησκευτικός και γλωσσικός ταυτοχρόνως νοούνταν ο Τσάμης συμπολίτης στα όρια της Θεσπρωτίας.

⁴⁶⁵ Όπως αναφέρονται τα χαρακτηριστικά των εθνοτικών κοινοτήτων από τον Smith, ό.π., σελ. 40.

⁴⁶⁶ Ένα άλλο μέρος του «Άλλου» που περιθωριοποιήθηκε κυρίως από το 1924 και προς το τέλος του Μεσοπολέμου είναι ο πολιτικός Άλλος που δεν ταυτίζονταν με τα στεγανά του εθνικού εαυτού όπως είχαν νοηθεί και του οποίου η διάκριση εκφράστηκε και επιβλήθηκε βιαίως από τις πολιτικές ελίτ. Δεν αναλύεται στην παρούσα μελέτη, αλλά ο ρόλος του δεν ήταν υποδεέστερος ως προς τις πολιτικές και εθνικές εξελίξεις που δρομολόγησε η ύπαρξή του.

Κεφάλαιο 4

Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους για τους μαθητές εθνικών, θρησκευτικών και γλωσσικών μειονοτικών ομάδων

Στο κεφάλαιο αυτό, επιχειρείται η διασαφήνιση και η κατανόηση συνολικά των μέτρων που πήρε και των διαβημάτων που κατέθεσε το ελληνικό κράτος απέναντι σε όλες τις μειονοτικές ομάδες μαθητών. Καταγράφονται οι διακρατικές συνθήκες, οι νόμοι, τα βασιλικά διατάγματα, οι υπηρεσιακές αναφορές και εντολές που είχαν σχέση με τον τρόπο και τα μέσα με τα οποία κρίνονταν ότι έπρεπε να εκπαιδευτούν οι μαθητές από το 1913 ως και το 1940, οπότε ξέσπασε και για την Ελλάδα ο πόλεμος. Συνοπτικά, εξετάζεται η εκπαιδευτική πολιτική που άσκησε το κράτος.

Σύμφωνα με τη μαρξιστική αντίληψη, το αστικό κράτος, μέσα από τους ελεγκτικούς και ιδεολογικούς του μηχανισμούς, «έχει ως ρόλο να διατηρεί την ενότητα ενός κοινωνικού σχηματισμού διασφαλίζοντας την κυριαρχία της άρχουσας τάξης»⁴⁶⁷. Οι μηχανισμοί αυτοί κάθε άλλο παρά αμετάβλητοι και ομοιογενείς είναι, καθώς αποτελούνται από μεμονωμένα δρώντα υποκείμενα που κάθε ένα ξεχωριστά διαμορφώνει την πολιτική του σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο. Συνθέτοντας τη δράση των υποκειμένων αυτών – είτε πρόκειται για τον Υπουργό, είτε για έναν κρατικό υπάλληλο, είτε για έναν επιθεωρητή, είτε για έναν χωροφύλακα- ανάγεται και χαράσσεται η κρατική πολιτική πάνω σ' ένα ζήτημα⁴⁶⁸.

Η εκπαίδευση, δημόσια ή ιδιωτική, ανήκει μέσα στους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς που έχουν στόχο να εξασφαλίσουν τη συνέχεια των

⁴⁶⁷ Πουλιαντζάς, Ν., 2019, *Κράτος, κοινωνικές τάξεις, καπιταλισμός, ιμπεριαλισμός*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, σελ. 88-90

⁴⁶⁸ Σύμφωνα με τον Τσουκαλά, «από τη μια μεριά, το κράτος εμφανίζεται ως η έκφραση, η ενσάρκωση και το όργανο της οργανωμένης σε πολιτεία κοινωνίας, ...από την άλλη μεριά, το ίδιο αυτό κράτος εκφράζεται ως υλικός μηχανισμός, στους κόλπους του οποίου εκκολάπτονται, οργανώνονται και φωλιάζουν τα συγκεκριμένα ατομικά ιδιωτικά συμφέροντα, όπως και οι στάσεις, βλέψεις και προσδοκίες εκείνων που τον στελεγχώνουν». Τσουκαλάς, Κ., 1987, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 55

κοινωνικών δομών και των εξουσιαστικών τάξεων⁴⁶⁹. Οι μηχανισμοί της, τουλάχιστον στην Ελλάδα, ήταν όμως από νωρίς «προσπελάσιμοι»⁴⁷⁰ από όλα τα κοινωνικά στρώματα εξαιτίας του δωρεάν χαρακτήρα της ήδη από το 1834. Εντούτοις, όπως αναπτύσσει ο Τσουκαλάς, «εκείνο που διακρίνει την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην Ελλάδα είναι η αντίφαση ανάμεσα σε μία ποσοτικά θεαματική υπερεκπαίδευση, μιας μεγάλης έστω, μειοψηφίας, και στον αναλφαβητισμό, ή την ημιμάθεια της πλειοψηφίας του πληθυσμού, που οδηγεί έναν έντονο πολιτιστικό διαφορισμό του λαού σε σχέση με την άρχουσα τάξη»⁴⁷¹.

Την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, η εκπαίδευση για τους ελληνόφωνους πληθυσμούς της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης διαμορφώνονταν από κατά τόπους συλλόγους, εκκλησιαστικές επιτροπές ή και ατομικά από μοναχούς κυρίως κι άλλους εγγράμματους της εποχής⁴⁷². Από το 1839⁴⁷³ και προ του 1913, «το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, εκμεταλλευόμενο τις ευεργετικές διατάξεις που κατά περιόδους παραχωρούνται με τη μορφή προνομίων, γίνεται ο θεματοφύλακας, ο εκφραστής και ο συντονιστής της εκπαιδευτικής κίνησης»⁴⁷⁴ χωρίς να αποκλείεται η καθοριστική ιδιωτική ή κοσμική πρωτοβουλία. Με τη διεύρυνση του ελληνικού κράτους, προστέθηκε στις αλύτρωτες περιοχές και το ελληνικό κράτος ως φορέας προς τη διαφύλαξη της ελληνικής εκπαίδευσης.

Την ίδια περίοδο, για τους μουσουλμάνους κατοίκους η τοπική αυτονομία και η ιεραρχική οργάνωση των κοινοτήτων τους θεωρούνταν δεδομένη. Ιδιωτικά μουσουλμανικά σχολεία, θρησκευτικά και μη, χρηματοδοτούνταν κυρίως από τοπικές επιτροπές ή ιδιώτες, ενώ η κύρια πηγή εισόδων για τη συντήρησή τους προέρχονταν από κτήματα και εκτάσεις, τα λεγόμενα βακούφια, διαχειριζόμενα από μουφτήδες και άλλους προκρίτους μουσουλμάνους.

⁴⁶⁹ Σύμφωνα με την μαρξιστική αντίληψη, όπως την αναπτύσσει ο Πουλαντζάς, 2019, ό.π., σελ.87-126

⁴⁷⁰ Τσουκαλάς, Κ., 1977, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, β' εκδ., Αθήνα:Θεμέλιο, σελ.503-504

⁴⁷¹ Τσουκαλάς, ό.π., σελ. 570

⁴⁷² Την αναφέρουσα περίοδο, μικρό κομμάτι του πληθυσμού είχε τη δυνατότητα να λάβει εκπαίδευση.

⁴⁷³ Η αναφορά της χρονολογίας αυτής δεν είναι τυχαία καθώς τότε ο Σουλτάνος Αβδούλ Αζίζ αναλαμβάνει τη διοίκηση της Αυτοκρατορίας και εισέρχεται σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων και παροχής προνομίων και για τα εκπαιδευτικά ζητήματα, πολιτική που είχε ξεκινήσει από τον προπάππου του Σελίμ Γ'.

⁴⁷⁴ Φούκης, ό.π., σελ. 65

Η κατάσταση αλλάζει άρδην το 1912-1913. Το Υπουργείο Παιδείας είναι ο κατεξοχήν φορέας της εκπαίδευσης για τη βόρεια, σύγχρονη Ελλάδα και για την περιοχή της Θεσπρωτίας. Άμεσα προσπαθεί να κατανείμει διοικητικά τις Νέες Χώρες (Β.Δ. *Διοίκηση Νέων χωρών* ΦΕΚ 120, 1/4/1915 & Ν. 1051 *περί συστάσεως και διοικήσεως δήμων και κοινοτήτων εν ταις Νέαις Χώραις*, Αρ. φ. 259, Α' Τ./1077, 13/11/17) και να διορίσει εκπαιδευτικούς σ' αυτές. Εξαιτίας της έλλειψης διδασκάλων, ιδρύει για τη χρονιά 1913-1914 τρία μονοτάξια διδασκαλεία αρρένων στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα με ανώτερο αριθμό ανά τάξη τους 60 μαθητές, ελπίζοντας να καλυφθεί το κενό για την επόμενη σχολική χρονιά⁴⁷⁵.

Την ίδια χρονιά, επιχειρείται η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1913. Όμως, ούτε ο Γληνός στη Γενική Εισηγητική Έκθεση, ούτε ο Τσιριμώκος στην Αιτιολογική του Έκθεση αναφέρονται εκτενώς και μεριμνούν για μειονοτικούς μαθητές. Η μόνη αναφορά που υπάρχει, προέρχεται από τον Τσιριμώκο στο Κεφάλαιο Α' και Β' της Έκθεσής του και περιορίζεται στην αναφορά της υποχρεωτικότητας του νηπιαγωγείου από τα τέσσερα έτη στις περιοχές που κρίνει το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο με κύριο στόχο «να συνηθίζωσιν εις το ομιλείν την ελληνικήν τους παίδας εκείνους, οίτινες ανεπαρκώς εν τω οίκω έχουσιν ασκηθή εις τούτο, ούτως ώστε να μη προσκρούη εις δυσχερείας και να μη υπόκειται εις αποτυχίαν η δημοτική εκπαίδευσις εις τα μέρη ταύτα»⁴⁷⁶.

Από το 1914 ως το 1920, τα νομοθετικά διαβήματα αναφέρονται στην τοποθέτηση ή πρόσληψη διδακτικού προσωπικού στις καταληφθείσες περιοχές και στην παιδαγωγική τους ετοιμότητα (Ν. 402 *περί κυρώσεως... περί του προσωπικού των σχολείων της δημοτικής και μέσης εκ/σεως των νέων χωρών*, Αρ. Φ., 348, Τ.Α'(1877), 25-11-1914, Ν. 502 *περί τροποποιήσεως... περί παιδαγωγικής μορφώσεως και δοκιμασίας των λειτουργών της μέσης εκ/σεως*, Αρ. Φ. 383, Τ. Α'.(2095), 18-12-1914, Ν. 926 *περί τροποποιήσεως... λειτουργών της δημοτικής και μέσης εκ/σεως*, Αρ. Φ. 213, Τ.Α'(803), 30-9-1917 κ.α.), καθώς και σε μισθολογικά τους ζητήματα (Ν. 577 *Περί προσανξήσεως μισθού...*, Αρ. Φ. 19, Τ.Α'. (135), 15-1-1915, Ν. 1974 *περί παροχής επιδόματος εις τους λειτουργούς της δημ. εκ/σεως*, Αρ.Φ.

⁴⁷⁵ Β.Δ. *Περί συστάσεως και λειτουργίας τριών έτι μονοτάξιων διδασκαλείων αρρένων*, Αρ. Φ. 172, , Τ Α' , 5-9-1913

⁴⁷⁶ Τσιριμώκος, Ιωαν., Αιτιολογική Έκθεσις του νομοσχεδίου περί δημοτικής εκπαίδευσως, Στο Μπουζάκης, 2002, ό.π., σελ. 560

27, Τ.Α΄ (253), 31-1-1920, Ν. 2145 *περί αποδοχών, αδειών κ.τ.λ.*, Αρ. Γ., 69, Τ.Α΄, 20-3-1920 κ.α.)

Και ενώ με νομοθετικά διαβήματα προσπαθεί να διοικήσει και να οργανώσει την εκπαίδευση για τον γενικό – ελληνόφωνο πληθυσμό, η κατάκτηση των νέων περιοχών φέρνουν αντιμέτωπο το ελληνικό κράτος με μειονοτικές –πλέον- ομάδες των οποίων την εκπαίδευση διευθετεί με διακρατικές συνθήκες και επικυρωμένους νόμους από το Ελληνικό Κοινοβούλιο καθ' υπόδειξη αυτών. Τον 19^ο αι., ήδη είχε υπογραφεί η Σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως, 20 Ιουλίου/2 Ιουλίου 1881 (ΦΕΚ Α 14/1882 της 13^{ης} Μαρτίου 1882), με αναγνώριση όλων των θρησκευτικών και αστικών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων που περικλείονταν στα τότε σύνορα της χώρας και των κτημάτων που χρησίμευαν στη συντήρηση εκπαιδευτηρίων (άρθρα 3 και 4).

Το 1913, τα μειονοτικά δικαιώματα τίθενται στο προσκήνιο των διακρατικών συμφωνιών. Στο Βουκουρέστι, κατά τη σύναψη της ομώνυμης Συνθήκης (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913, ΦΕΚ Α 217/1913 της 28^{ης} Οκτωβρίου 1913) ο Τίτο Μαγιορέσκο, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου της Ρουμανίας, παρακαλεί τον Ελευθέριο Βενιζέλο προς επιβεβαίωση της συμφωνηθείσας διακοίνωσης ότι η «*Ελλάς συγκατατίθεται να παράσχη αυτονομίαν εις τας των Κουτσοβλάχων σχολάς*» οι οποίες –ήδη υπάρχουσες και νέες- δύνανται να επιχορηγούνται από την Ρουμανική Κυβέρνηση υπό την επίβλεψη της Ελληνικής (σελ. 781). Μέσα σ' ένα κλίμα καταγγελιών από τη ρουμανική πλευρά για βιαιότητες και εκπαιδευτικές και θρησκευτικές απαγορεύσεις της ελληνικής πλευράς προς τους βλαχόφωνους πληθυσμούς, ο Βενιζέλος υπογράφει τη Συνθήκη, αφού πρώτα απαιτεί αυστηρότητα και λεπτομέρεια στις προς εξέλιξη ανακρίσεις για εξακρίβωση των άνωθεν καταγγελιών⁴⁷⁷. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Βενιζέλου εντός Βουλής⁴⁷⁸, τα παραχωρημένα μειονοτικά δικαιώματα θα τηρούνταν μεν στο ακέραιο, αλλά δεν υπήρχε φόβος υποχώρησης και ένδειξης αδυναμίας της ελληνικής κυβέρνησης μιας και, κατά την άποψή του, τα ελληνικά σχολεία σύντομα θα ενσωμάτωναν την όποια

⁴⁷⁷ ΥΔΙΑ, 1913, 3/5, Τηλεγράφημα Βενιζέλου προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, α. α.π., Βουκουρέστι, 21/7/1913

⁴⁷⁸ Για το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα και τις Συζητήσεις στη Βουλή βλ. Κολλάρος, Β., 2015, *Η μειονοτική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, σελ. 132-143

προσπάθεια ρουμανικής επιβολής⁴⁷⁹. Οι Κουτσόβλαχοι θα αποτελέσουν, από εδώ και πέρα, τη μόνη μειονότητα που δέχθηκε προνόμια, χωρίς να έχει η χώρα να λάβει κάτι ως αντάλλαγμα, μιας και στη Ρουμανία δεν υπήρχε ελληνική μειονότητα.

Τρεις μήνες αργότερα, στις 1-14 Νοεμβρίου 1913, υπογράφεται στην Αθήνα η ομώνυμη Συνθήκη Ειρήνης με την Τουρκία⁴⁸⁰ η οποία επιβεβαιώνει με τη σειρά της την αναγνώριση και τον σεβασμό κάθε θρησκευτικού, πολιτισμικού και περιουσιακού στοιχείου των Μουσουλμάνων υπηκόων του διευρυμένου πλέον Ελληνικού Κράτους. Όσον αφορά τα σχολεία και άλλα θρησκευτικά ή φιλανθρωπικά ιδρύματα τα οποία χρηματοδοτούνταν από την πλέον κατηργημένη βακούφικη δεκάτη, θα χορηγούνταν από το Ελληνικό Κράτος ειδικές επιχορηγήσεις σε περίπτωση οικονομικής τους δυσχέρειας.

Σε ειδικό πρωτόκολλο τίθενται επί τάπητος και τα εκπαιδευτικά ζητήματα των Νέων Χωρών. Στο άρθρο 3 αναφέρονται εκτός των άλλων η αναγνώριση των ήδη υπαρχόντων ιδιωτικών μουσουλμανικών σχολείων, όπως η Σχολή Καλών Τεχνών και Επαγγελμάτων του Μιδχάτ Πασά στη Θεσσαλονίκη, και η διαιώνιση της κατοχής εκ μέρους τους κτημάτων προς συντήρησή τους, αλλά και η πρόνοια για ύπαρξη νέων με το ίδιο καθεστώς. Ταυτόχρονα, η ελληνική πλευρά δεσμεύεται για την ίδρυση εκπαιδευτικού ιδρύματος για τους Ναϊπηδες. Οι επιθεωρητές των Δημοτικών Σχολείων, μαζί με τους Μουφτήδες και τον Αρχιμουφτή οι οποίοι θα θεωρούνται δημόσιοι λειτουργοί, δύνανται να επιθεωρούν τα σχολεία των οποίων γλώσσα διδασκαλίας θα είναι η τουρκική, ενώ η ελληνική θα διδάσκεται υποχρεωτικά σύμφωνα με το επίσημο πρόγραμμα.

Το επίσημο πρόγραμμα για τη διδασκαλία της ελληνικής κατατέθηκε αρχικώς στον Ν. 568 *Περί διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας εν Οθωμανικοίς και Ισραηλιτικοίς σχολείοις των νέων χωρών*, Αρ. Φ. 15, Τ. Α΄ την 12^η Ιανουαρίου 1915. Ο ελάχιστος αριθμών Οθωμανών ή Ισραηλιτών μαθητών για διδασκαλία στη μητρική τους γλώσσα ήταν είκοσι. Οι εκπαιδευτικοί, θεωρούμενοι δευτεροβάθμιοι υποδιδάσκαλοι, θα πληρώνονταν κανονικά από το Ελληνικό Κράτος, ενώ η σύσταση

⁴⁷⁹ *Εφημερίς των Συζητήσεως της Βουλής*, συνεδρίαση 4^η της 11/11/1913, σελ. 107

⁴⁸⁰ Ένα ενδιαφέρον άρθρο είναι: Συρίγος, Αγ., 2014, Μειονοτικές και άλλες Διατάξεις στη Σύμβαση των Αθηνών (1913), στον συλλογικό τόμο *100 Χρόνια από τη Διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 7-8 Φεβρουαρίου 2013, σελ. 395-409

του τμήματος θα πραγματοποιούνταν έπειτα από πρόταση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Συνολικά, οι ώρες διδασκαλίας της ελληνικής ήταν είκοσι την εβδομάδα για όλες τις τάξεις του δημοτικού⁴⁸¹. Η ψήφιση του νόμου 568 προκάλεσε την τάχιστα αποστολή επιστολών από τους Επιθεωρητές Δημοτικών Σχολείων προς το Υ.Ε.Δ.Ε. για την άμεση αποστολή διδασκάλων στις περιφέρειές τους αναδεικνύοντας έτσι την κρισιμότητα της κατάστασης και την αναγκαιότητα εφαρμογής του νόμου⁴⁸². Όμως, κατά την άποψη του Γενικού Επιθεωρητή Σχολείων της 11^{ης} εκπαιδευτικής περιφέρειας, ο νόμος 568 «δεν εξετελέσθη... διότι διαλυθείσης της Βουλής δεν υπήρχε κονδύλιον προς πληρωμήν»⁴⁸³ των μισθών των διδασκάλων, ενώ ο ίδιος λίγους μήνες πιο πριν ζητούσε την πληρωμή των Ελλήνων διδασκάλων από τις πλούσιες μουσουλμανικές κοινότητες σύμφωνα με σχετικό έγγραφο του Υπουργείου, φοβούμενος ίσως την επαλήθευση των υποθέσεων του για την αδυναμία πληρωμής μισθών, άρα και ανάκλησης αποστολής των διδασκάλων και μη εφαρμογής του νόμου 568⁴⁸⁴. Από την άλλη, ο διορισθέντας στο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο του Υ.Ε.Δ.Ε. και πρώην επιθεωρητής Δ.Σ. στη Μακεδονία Μπουντώνας προτιμά τη μη εφαρμογή του νόμου που θα επέφερε συνδυαστικά την σταδιακή παρακμή των μουσουλμανικών σχολείων και άρα την υπαγωγή τους στα ελληνικά⁴⁸⁵.

Το επόμενο χρονικό διάστημα, η κυβέρνηση ζητά έλεγχο αδειοδότησης των Μουσουλμανικών Εκπαιδευτηρίων, ώστε να επιβάλει τη διδασκαλία της ελληνικής. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι από τα έξι οθωμανικά και τα είκοσι τέσσερα ισραηλίτικα σχολεία της Θεσσαλονίκης κανένα δεν είχε άδεια λειτουργίας από την κυβέρνηση⁴⁸⁶. Ταυτόχρονα, ζητείται και ο αριθμός των μαθητών ανά τάξη σε όλα τα μουσουλμανικά σχολεία⁴⁸⁷. Δύο χρόνια αργότερα, ελέγχει την αδειοδότηση και τη

⁴⁸¹ Β. Δ. *Περί της διδασκαλίας της θρησκείας και της γλώσσας των Οθωμανών και Ισραηλιτών παιδων κτλ*, Αρ. Φ. 1, Τ. Α', 2-1-1916

⁴⁸² ΓΑΚ Αθήνας, ΥΕΔΕ, Τμήμα Δ', Μέση Εκπαίδευση, Σχολεία Ετεροδόξων και Ετεροθρήσκων, κ.2, Ηπείρου, *Επιθεωρητής Δ.Σ. Περιφέρειας Παραμυθιάς προς Υ.Ε.Δ.Ε.*, αρ. 812, Παραμυθιά, 15/2/1915

⁴⁸³ ΓΑΚ Αθήνας, ΥΕΔΕ, ό.π., Γενικός *Επιθεωρητής 11^{ης} εκ/κης Περιφέρειας προς Υ.Ε.Δ.Ε.*, αρ. 1571, Κοζάνη, 1/8/1915

⁴⁸⁴ ΓΑΚ Αθήνας, ΥΕΔΕ, ό.π., Γενικός *Επιθεωρητής 11^{ης} εκ/κης Περιφέρειας προς Υ.Ε.Δ.Ε.*, αρ. 649, Κοζάνη, 26/3/1915

⁴⁸⁵ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, φ.10, Μπουντώνας, Ε., «*Σημείωμα περί του νόμου 568*», Αθήνα, 19/4- 2/5-1915, στο Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 311

⁴⁸⁶ ΓΑΚ Αθήνας, ΥΕΔΕ, ό.π., *Επιθεωρητής Δ.Σ. Θεσσαλονίκης προς Υ.Ε.Δ.Ε.*, Θεσσαλονίκη, 18/1/1915

⁴⁸⁷ ΓΑΚ Αθήνας, ΥΕΔΕ, ό.π., *Τμηματάρχης Υ.Ε.Δ.Ε. προς Ε.Δ.Σ. Ιωαννίνων*, αρ. 52542, Αθήνα, 1/4/1916

λειτουργία όλων των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων με τον Ν. 997 *Περί ιδρύσεως και λειτουργίας εν τω κράτει ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων*/ Αρ. φ. 245, Τ. Α', 1/11/1917 θέτοντας κάθε λειτουργία τους στον έλεγχο του Υπουργείου Παιδείας και εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα πρόσκαιρα έσοδα από τα υποχρεωτικά καταβληθέντα χαρτόσημα που επιβάλλονται για την αναγνώριση της λειτουργίας τους. Όμως, παρότι ήταν «γνωσταί εν τω υπουργείω και αι αντιρρήσεις και αι δυσχέρειες προς πλήρη εφαρμογήν του νόμου... η μη εφαρμογή είναι αδικαιολόγητη»⁴⁸⁸.

Ο έλεγχος των μειονοτικών πλέον ιδρυμάτων και σχολείων κατατέθηκε επιπρόσθετα με άλλους νόμους που από το 1914 προσπαθούσαν να εξοπλίσουν παιδαγωγικά τους διδασκάλους τους⁴⁸⁹, αλλά και να στελεχώσουν τις θέσεις ευθύνης και ελέγχου των. Κι ενώ για τις Νέες Χώρες υπάρχουν σαφείς διατάξεις για τα προσόντα των διδασκάλων, αυτόματα και μόνο για την Κρήτη αναγνωρίζονται οι διευθυντές, διευθύντριες και διδάσκαλοι των μουσουλμανικών σχολείων Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου ως πρωτοβάθμιοι διδάσκαλοι και υποδιδάσκαλοι και δευτεροβάθμιοι διδάσκαλοι (Ν. 402). Οι επιθεωρητές των Μουσουλμανικών Σχολείων, μωαμεθανοί στο θρήσκευμα, επιβάλλεται να διαθέτουν πενταετή προϋπηρεσία και πτυχίο Διδασκαλείου⁴⁹⁰. Ως επακόλουθο όλων των παραπάνω, το 1919 αποφασίζεται η σύσταση δύο Υποδιδασκαλείων για την επιμόρφωση των υποδιδασκάλων για τα μουσουλμανικά σχολεία⁴⁹¹. Δεκτοί σ' αυτά έπειτα από εξετάσεις γίνονταν μουσουλμανόπαιδα 12 ως 20 ετών, απόφοιτοι εξατάξιου δημοτικού σχολείου με σωματική αρτιμέλεια. Με την ολοκλήρωση των σπουδών τους, διορίζονταν με μισθό 100 δρχ. τον μήνα στα στοιχειώδη μουσουλμανικά σχολεία⁴⁹². Επιπλέον, ιδρύεται με πίστωση του ελληνικού δημοσίου και του ποσού των 100.000 δρχ. Ιερατική Μουσουλμανική Σχολή για τη μόρφωση των Ναϊπηδων

⁴⁸⁸ΓΑΚ Αθήνας, ΥΕΔΕ, ό.π., *Προς Πρόεδρο Εκ/κου Συμβουλίου*, αρ. 9114, Αθήνα, 2/3/1918

⁴⁸⁹ Ν. 402 *Περί κυρώσεως ...περί του προσωπικού των σχολείων της δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως των νέων χωρών*, Αρ. Φ. 348, Τ. Α', 25/11/1914, Ν. 2145 *Περί αποδοχών, αδειών και συντάξεως του προσωπικού των σχολείων της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, Αρ. Φ. 69, Τ. Α', 20/3/1920

⁴⁹⁰Ν. 1618 *Περί διορισμού ιδίων επιθεωρητών δια τα Μουσουλμανικά Σχολεία της Νέας Ελλάδας*, Αρ. Φ. 3, Τ. Α', 7/1/1919

⁴⁹¹Ν. 1627 *Περί συστάσεως υποδιδασκαλείων προς μόρφωσιν υποδιδασκάλων δια τα μουσουλμανικά σχολεία*, Αρ. Φ. 3, Τ. Α', 7-1-1919

⁴⁹²Επιπλέον, σύμφωνα με τον Ν. 2755 «τακτικοί διδάσκαλοι θρησκείας και γλώσσης ετεροθρήσκων υπηρετούντες εν σχολείοις υπό του κράτους συντηρουμένοι δικαιούνται επιδόματος 60%». Στο: ΓΑΚ Αθήνας, ΥΕΔΕ, ό.π., Υ.Ε.Δ.Ε. *προς Επιθεωρητή Δ.Σ. Παραμυθιάς*, αρ. πρωτ. 16828, Αθήνα, 10/5/1920

(Μουφτήδων και Ιεροδικών) της οποίας οι όροι λειτουργίας και το αναλυτικό πρόγραμμα θα ορίζονταν με βασιλικά διατάγματα⁴⁹³ (άρθρο 13) και της οποίας ο σχεδιασμός είχε κατατεθεί από το 1913 και τη Συνθήκη Ειρήνης των Αθηνών.

Για τα σχολεία των Νέων Χωρών ανεξαρτήτως ομιλούμενης γλώσσας των μαθητών, σε εμπόλεμες περιόδους και εν αδυναμία κάλυψης των λειτουργικών κενών, δίνεται η δυνατότητα διδασκαλίας σε αποφοίτους πέμπτης ή έκτης τάξης αστικών σχολείων ή δημοτικών σε συνδυασμό με πρότερη προϋπηρεσία σε σχολεία των νέων χωρών ή απόφοιτες Παρθεναγωγείων⁴⁹⁴. Προνόμια παρέχονται σε όσους εκπαιδευτικούς της Παλαιάς Ελλάδας αιτηθούν να αποσπαστούν για ένα χρόνο σε σχολεία ξενόφωνων συνοικισμών των νέων χωρών, προσφέροντάς τους διπλασιασμό του χρόνου υπηρεσίας τους σε συντάξιμα χρόνια και κατάθεση επιπλέον μισθού ή επιδόματος⁴⁹⁵.

Όλο αυτό το διάστημα, οι άμεσοι εκφραστές της κρατικής πολιτικής, οι Ανώτεροι Επόπτες, οι Γενικοί Διοικητές περιφερειών και οι επιθεωρητές των δημοτικών σχολείων ζητούν μέσω εγκυκλίων τη συλλογή στοιχείων για το κάθε σχολείο από τους Διευθυντές. Χαρακτηριστική είναι η εγκύκλιος *Περί Ξενοφώνων*⁴⁹⁶ που στάλθηκε σε όλους τους Διευθυντές τον Απρίλη του 1918 με μορφή ερωτήσεων ως προς τη σύσταση του μαθητικού δυναμικού των σχολείων τους και του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, πάντα αναφορικά με την ξενοφωνία. Οι Διευθυντές όφειλαν εντός μηνός να καταθέσουν τις απαντήσεις τους. Απαντήσεις πάνω στα άνωθεν όμως στάλθηκαν έναν χρόνο μετά κι από κάθε Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων προς τους Ανώτερους Επόπτες με τα στοιχεία που είχαν ήδη συλλεχθεί για κάθε γλωσσικά μειονοτικό μαθητή και συνοικισμό⁴⁹⁷.

Ταυτόχρονα, συλλέγοντας όλα αυτά τα δεδομένα, προτείνονται λύσεις, σε συνεννόηση και με τους Γενικούς Διοικητές που είχαν ανάλογες ευαισθησίες, για τη

⁴⁹³ Ν. 2345 *Περί προσωρινού Αρχιμουφτή... περί διαχείρισεως των περιουσιών των Μουσουλμανικών Κοινοτήτων*, Αρ. Φ. 148, 3-7-1920

⁴⁹⁴ Ν. 1197 *Περί διορισμού και μεταθέσεως ...εν τοις σχολείοις της Νέας Ελλάδος*, Αρ. Φ. 66, Τ. Α', 31/3/1918

⁴⁹⁵ Ν. 1975 *Περί κυρώσεως... αποσπάσεως διδασκάλων εκ σχολείων της Παλαιάς Ελλάδας εις σχολεία ξενοφώνων συνοικισμών της Νέας Ελλάδας*, Αρ. Φ. 37, Τ. Α', 12/2/1920

⁴⁹⁶ Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- [Εγκύκλιος ξενόφωνων]: προς τους κ.κ. Διευθυντάς των Δημ. Σχολείων / Τριανταφυλλίδης, Μανόλης, [ARC-2005-13164]

⁴⁹⁷ Συνημμένο έγγραφο Επιθεωρητή Δ.Σ. Άρτας. Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- [Αναφορές Άρτας]: προς τους κ.κ. Ανώτερους Επόπτας της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως [ARC-2005-13174]

γλωσσική αρχικώς αφομοίωση των ξενόφωνων μαθητών συνολικά. Στον τ. 7 του ΔΕΟ, ο Γενικός Διοικητής Δυτικής Μακεδονίας αναφέρει πως *«το ους των μαθητών και των μαθητριών δεν έχει συνηθίσει ακόμα τους ελληνικούς φθόγγους. Και όμως εις τα σχολεία αυτά υπάρχουν ακόμη, δια την έλλειψιν άλλων, τα αρχαΐζοντα αναγνωστικά βιβλία, τα οποία δεν είνε δυνατόν να εισαγάγουν τα παιδιά εις την ελληνικήν γλώσσαν»*⁴⁹⁸. Τα κακογραμμένα σχολικά εγχειρίδια όμως δεν ήταν τα μόνα που δυσχέραιναν το έργο των εκπαιδευτικών, μιας και καμία πρόνοια για τη διδασκαλία ξενόφωνων δεν υπήρχε σ' αυτά. Για να άρουν τις εκπαιδευτικές δυσλειτουργίες και να ενισχύσουν το εθνικό φρόνημα των ξενόφωνων μοιράστηκαν το 1921 1.000 περίπου εικόνες των Βασιλιάδων στις περιοχές της Κοζάνης και της Φλώρινας με την αιτιολογία ότι *«τυγχάνει απαραίτητον συνάμα δε και συντελεστικόν, από εθνικής απόψεως, εις τον σεβασμόν και την διείσδυσιν της ελληνικής ιδέας μεταξύ των ξενοφώνων και αλλοθρήσκων»*⁴⁹⁹. Ταυτόχρονα, στο Συνέδριο των Επιθεωρητών με θέμα: Γλώσσα και Ζωή που πραγματοποιήθηκε το 1919 υπό την καθοδήγηση του Γληνού, πολλοί επιθεωρητές πρότειναν μέτρα για την επίτευξη του γλωσσικού εξελληνισμού με βασικό άξονα την επικράτηση αναγνωστικών στη δημοτική⁵⁰⁰.

Το 1919, υπογράφεται, με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Συνθήκη του Νεϊγύ, στις 27 Νοεμβρίου, μεταξύ της Βουλγαρίας απ' τη μία και των Συμμαχικών και Συνασπισμένων Δυνάμεων απ' την άλλη και η Σύμβαση του Νεϊγύ ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία η οποία υπογράφηκε την ίδια μέρα και όριζε τους όρους της εκούσιας ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ των δύο χωρών⁵⁰¹ υπό το βάρος της διεκδίκησης της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης από την Ελλάδα και των πολυετών διωγμών περίπου 250.000 εκτοπισμένων Ελλήνων από αυτές⁵⁰². Απώτερος σκοπός ήταν η συγκέντρωση ομοεθνών στις ίδιες περιοχές και η εξάλειψη σιγά-σιγά του μειονοτικού ζητήματος. Σύμφωνα όμως με την Τούντα- Φεργάδη, *«οι διατάξεις περί μειονοτήτων.... δεν εφαρμόστηκαν αμέσως μετά την υπογραφή των παραπάνω Συνθηκών, ..., εξαιτίας της πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε εκείνη*

⁴⁹⁸ Σελ., 218

⁴⁹⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1921, 41, 2, Εκ/κά στοιχεία Β. Ελλάδος, Γ.Δ. Κοζάνης-Φλώρινας προς ΥΠΕΞ, 23/12/1920, Α.π. 12159, και 26/3/1921, Α.π.1783

⁵⁰⁰ Για τις τοποθετήσεις στα Φροντιστήρια Επιθεωρητών του 1919, βλ. *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτος Γ', περίοδος Β', Αρ. Φ.48, 49.

⁵⁰¹ Ladas, S., 1932, *The exchange of minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Company, σελ. 27-29

⁵⁰² Διβάνη, ό.π., σελ. 54-56

την εποχή στα Βαλκάνια, καθώς και των ίδιων των συμβατικών κειμένων»⁵⁰³. Παρόλα αυτά, ως το 1932, περίπου 66.000 άτομα μετανάστευσαν προς τη Βουλγαρία⁵⁰⁴ αριθμός που η Ελλάδα ευχόταν να ήταν αυξημένος.

Το 1920, μία ακόμα διακρατική συνθήκη, η Συνθήκη των Σεβρών, αναγκάζει την Ελλάδα να λάβει θέση ως προς την προστασία των εθνικών και άλλων μειονοτήτων που ζουν στα σύνορά της. Επιβεβαιώνεται ότι εντός της ελληνικής επικράτειας θα παρέχεται «ισότητα δικαιωμάτων αδιακρίτως καταγωγής, γλώσσας και θρησκείας». Στα άρθρα 2 και 3, συμφωνείται η ελεύθερη και δημοσία άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων, αν δεν θίγουν τη δημόσια τάξη, γλωσσικών ιδιωμάτων και πολιτισμικών τελετουργικών, ενώ παρέχεται πολιτειακή ταυτότητα ως Έλληνα υπηκόου αυτοδίκαια σε κάθε διαμένοντα και γεννημένο στην επικράτεια. Στο άρθρο 10, επικυρώνεται η θρησκευτική ελευθερία των Ισραηλιτών και η δυνατότητα άρνησής τους πολιτειακών υποθέσεων αν εκείνες διεκπεραιώνονται ημέρα Σάββατο.

Ως προς την εκπαίδευση, αναφέρεται ότι αναγνωρίζεται κάθε ήδη συσταθέν θρησκευτικό, κοινωφελές και εκπαιδευτικό ίδρυμα μειονοτικών ομάδων και με μελλοντική ισχύ. Ταυτόχρονα, υπάρχει πρόνοια ως προς τη διδαχθείσα γλώσσα στην κατώτερη εκπαίδευση μειονοτικών σχολείων. Επιτρέπεται η διδασκαλία στην μειονοτική γλώσσα, αλλά και η επιβολή της ελληνικής γλώσσας από το Ελληνικό Κράτος, το οποίο οφείλει να μεριμνά για τους οικονομικούς πόρους της λειτουργίας τους (άρθρα 8 και 9). Συγκεκριμένα για τις βλάχικες κοινότητες της Πίνδου⁵⁰⁵ παρέχεται «τοπικήν αυτονομίαν ως προς τα θρησκευτικά ή σχολικά ζητήματα»⁵⁰⁶.

Την ίδια χρονιά, κατατίθεται προς ψήφιση και υπερψηφίζεται ο Ν. 2456 *Περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων*⁵⁰⁷, στο άρθρο 5 του οποίου επιτρέπεται στις Ισραηλίτικες Κοινότητες η ίδρυση και συντήρηση εκπαιδευτηρίων διαπνεόμενων όμως από τους γενικούς νόμους του κράτους. Η διδασκαλία της ελληνικής οφείλει να είναι επαρκής

⁵⁰³ Τούντα- Φεργάδη, Αρ., 1982, *Ελληνο-Βουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ*, Διδακτορική διατριβή στο ΠΑΣΠΕ, σελ. 35 στο <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/3617#page/36/mode/2up>

⁵⁰⁴ Μαυρογορδάτος, 2003, ό.π., σελ. 16

⁵⁰⁵ Δύο χρόνια πριν, ο Επιθεωρητής Δ.Σ. Θεσσαλονίκης, σε επιστολή του προς το Υ.Ε.Δ.Ε. με αρ. πρωτ. 388 την 15^η/3/1928, ζητά την αποστολή Ελλήνων διδασκάλων στις θερινές κατοικίες βλαχοφώνων στην Πίνδο και στο Βέρμιο από την 1^η Μαΐου ώστε να μάθουν τα παιδιά ελληνικά και να περιοριστεί η ρουμανίζουσα προπαγάνδα που ιδρύει σχολεία από πολύ νωρίς. Στο: ⁵⁰⁵ΓΑΚ Αθήνας, ΥΕΔΕ, ό.π.

⁵⁰⁶ Συνθήκη Σεβρών, Προστασίας εθνικών κλπ μειονοτήτων, 28 Ιουλίου- 10 Αυγούστου 1920, Άρθρο 12

⁵⁰⁷ Αρ, Φ. 173, Τ Α΄, 2-8-1920

και υποχρεωτική στα μαθήματα της Γλώσσας, Ιστορίας, Γεωγραφίας και Φυσικομαθηματικών, τα οποία διδάσκουν κρατικοί δημόσιοι υπάλληλοι. Ο μισθός των τελευταίων προδιαγράφεται από τον Ν. 2145⁵⁰⁸ όπως και για τους λοιπούς διδασκάλους, ενώ τα σχολεία επιθεωρούνται από Δημόσιους Επιθεωρητές.

Για τους τελευταίους υπάρχει μια νομοθετική πρόνοια καθ' όλη τη δεκαετία του 1920 που αντικατοπτρίζει ίσως και το σημαίνοντα ρόλο που καλούνταν να διαδραματίσουν. Με τον Ν. 2176 *Περί μονιμοποίησης των επιθεωρητών* (Αρ. Φ. 116, Τ. Α', 24-5-1920) μονιμοποιούνται όσοι από το 1916 είχαν τοποθετηθεί προσωρινά στις Νέες Χώρες, ενώ με τον Ν. 2857 *Περί προσόντων, διαβαθμίσεως και αποδοχών των Επιθεωρητών δημοτικών σχολείων* (Αρ. Φ. 133, Τ. Α', 1/8/1922) και τον Ν. 4178 *Περί κυρώσεως... των επιθεωρητών της δημοτικής εκπαίδευσεως και των βοηθών αυτών* (Αρ. Φ. 211, Τ. Α', 28-6-1929) ορίζονται οι απαιτούμενες προδιαγραφές για να γίνει κάποιος Επιθεωρητής που διευρύνονται με τον Ν. 4375 *Περί επεκτάσεως της δικαιοδοσίας των Γενικών Επιθεωρητών* (Αρ. Φ. 288, Τ. Α', 16-8-1929) συμπεριλαμβανομένων πλέον και αποφοίτων αλλοδαπών πανεπιστημίων.

Παράλληλα, το 1922, ψηφίζεται η ενίσχυση της εκπαίδευσης των μειονοτικών κοινοτήτων των Οθωμανών, των Ισραηλιτών και των Αρμενίων της Θράκης, μαζί με τη διοικητική διαίρεσή της, έπειτα από την παροδική της προσάρτηση στο ελληνικό κράτος. Από τον προϋπολογισμό του 1922 κι εφεξής θα αναγράφεται σαφής πίστωση για την εκπαίδευση των κοινοτήτων αυτών⁵⁰⁹. Ήδη όμως το 1921, η Πολιτική Διοίκηση Θράκης έλαβε μέτρα για την υπεράσπιση των μουσουλμάνων μαθητών εξοπλίζοντας τους με δωρεάν αναγνωστικά, επισκευάζοντας τα διδακτήριά τους και παρέχοντας χρήματα για την εκπαιδευτική και κοινωνική τους ένταξη. Ουδεμία όμως πρόνοια δεν έλαβε χώρα για τη συγγραφή των μουσουλμανικών εγχειριδίων που χρησιμοποιούσαν οι μαθητές από την ελληνική πολιτική⁵¹⁰.

Μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης και τη δέσμευση, εκ μέρους της Τουρκίας αυτή τη φορά, να τηρηθούν μειονοτικές διατάξεις παρόμοιες με εκείνες που είχαν τεθεί στην Συνθήκη των Σεβρών, η Ελλάδα κλήθηκε να λάβει μέτρα

⁵⁰⁸ Ν. 2145 *Περί αποδοχών, αδειών και συντάξεως του προσωπικού των σχολείων της δημοτικής εκπαίδευσεως*, Αρ. Φ. 69, Τ. Α', 20-3-1920. Ειδικά για τους διδασκάλους σε ισραηλίτικα σχολεία άρθρο 3, σημ. 11, άρθρο 4, σημ. 7.

⁵⁰⁹ Ν. 2781 *Περί ενισχύσεως της εκπαίδευσεως των εν Θράκη Μουσουλμανικών, Ισραηλιτικών και Αρμένικων κοινοτήτων*, Αρ. Φ. 84, Τ. Α', 4/6/1922

⁵¹⁰ Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 308

αφομοίωσης του εκ νέου ανομοιογενούς, γλωσσικά πλέον κι όχι εθνικά όπως θεωρούνταν, πληθυσμού που ζούσε στα σύνορά της. Συγκεκριμένα, σε σύσκεψη στο Υπουργείο Εξωτερικών στις 18 Σεπτεμβρίου 1923 αποφασίστηκε η λήψη μέτρων που θα οδηγούσαν στη γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων. Τα μέτρα αυτά περιελάμβαναν ίδρυση βρεφονηπιακών σταθμών και νηπιαγωγείων, πρακτικών σχολών, μέριμνα για την άρτια στελέχωση του προσωπικού των σχολείων και παροχή διευκολύνσεων σε μαθητές και μαθήτριες ξενόφωνων περιοχών⁵¹¹.

Όμως, σύμφωνα με τον Γκλαβίνα και ειδικά για τους μουσουλμάνους, «ελάχιστοι από τους νόμους αυτούς αλλά και από τις θεωρητικές προσεγγίσεις και προτάσεις των φορέων της ελληνικής διοίκησης εφαρμόστηκαν στην πράξη» ένεκα κυρίως της «αδιαφορίας και των αντικειμενικών δυσκολιών που είχε να αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος» την περίοδο από το 1912 ως το 1923 και όχι μιας εσκεμμένης πολιτικής περιορισμού μιας μειονοτικής ομάδας⁵¹². Ειδικά στην περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, αρκετά σχολικά κτίρια επιτάχθηκαν από τον στρατό ή μετατράπηκαν σε νοσοκομεία. Αλλά και τα επόμενα του 1923 χρόνια, η κατάσταση δεν φάνηκε να βελτιώθηκε στην εκπαίδευση των μειονοτικών ομάδων, κυρίως εξαιτίας της πίεσης της αποκατάστασης των προσφύγων και της χρησιμοποίησης των σχολικών χώρων για τη στέγασή τους⁵¹³, παρότι αρκετές μεμονωμένες ενέργειες έλαβαν χώρα. Μάλιστα, για την εγκατάσταση των προσφύγων, χρησιμοποιήθηκαν ακόμα και σπίτια βουλγαρίζοντων κατοίκων, οι οποίοι εξορίστηκαν στη Θεσσαλία ή στα νησιά για τον σκοπό αυτό, με αποτέλεσμα κάποιοι να φεύγουν για Βουλγαρία προς αποφυγή της αναγκαστικής μετακίνησης⁵¹⁴.

Παρόλα αυτά, το διάστημα αυτό στο εκπαιδευτικό καθαρά κομμάτι, διεξάγονται ενέργειες για την παιδαγωγική καταλληλότητα των διδασκάλων και των ξενόφωνων σχολείων. Σε Συνέδριο που πραγματοποιείται τον Ιούλιο του 1924 στην Κοζάνη, παρουσία του Ανώτερου Επόπτη Εκπαίδευσης Μ. Τριανταφυλλίδη, οι

⁵¹¹ Στη σύσκεψη αυτή, βασικός στόχος ήταν η ενσωμάτωση στον ελληνικό κορμό όλων των νεοσυσταθέντων και ευαίσθητων περιοχών. Προτάθηκε μεταξύ άλλων η σύσταση Υπουργείου Νέων Χωρών ως συνέχεια των Γενικών Διοικήσεων και η θεσμοθέτηση κινήτρων στους δημοσίους υπαλλήλους για να μεταβούν σ' αυτές, παρότι ειδικά αυτό το μέτρο εφαρμόστηκε ανασταλτικά και τιμωρητικά Βλ. Διβάνη, ό.π., σελ. 75-79.

⁵¹² Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 293-294

⁵¹³ Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 297-309

⁵¹⁴ Τούντα-Φεργάδη, Αρ., 1994, *Μειονότητες στα Βαλκάνια, Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σελ. 24-25

διδάσκαλοι συζητούν και καταθέτουν απόψεις πάνω στους τρόπους επίλυσης του προβλήματος και στην επίτευξη της γλωσσικής αφομοίωσης στην περιοχή της Μακεδονίας. Κατέληξαν ότι είναι αναγκαία τα εξής: η ίδρυση νηπιαγωγείων έστω και με δέκα νήπια και εξατάξιων δημοτικών, η τροποποίηση των περιορισμών προαγωγής των σχολείων και της λειτουργικότητας αυτών, η συνύπαρξη μονοτάξιου δημοτικού σχολείου με νηπιαγωγείου για την πληρέστερη και πολύχρονη εκμάθηση της γλώσσας, η πλήρης κάλυψη των κενών θέσεων σε ξενόφωνους συνοικισμούς κατά το ήμισυ με διδασκάλισσες, η ίδρυση νυχτερινών σχολών και πρακτικών σχολών θηλέων, η αύξηση των γλωσσικών ωρών διδασκαλίας και η αποφυγή διδασκαλίας συγκρουσιακών ιστορικών γεγονότων για τη Μακεδονία, η πρόσθεση πρακτικών μαθημάτων, η έκδοση ειδικών βιβλίων αποκλειστικών για ξενόφωνους μαθητές και η σύσταση σχολικής βιβλιοθήκης σε κάθε χωριό, η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας, η παροχή δωρεάν βιβλίων και οικονομικών διευκολύνσεων στα σχολεία για πραγματοποίηση εκδρομών, η επίβλεψη της υποχρεωτικής φοίτησης και τέλος, η συνεργασία κρατικών υπηρεσιών ώστε να μην παραγκωνίζονται την ευκαταία λειτουργία και συνδρομή του σχολείου⁵¹⁵. Ζητούν πλέον –επί ματαίω- από την πολιτεία να εφαρμόσει τις άνωθεν προτάσεις τους.

Στο νομοθετικό κομμάτι, ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί ο Ν. 3179 *Περί προσωπικού των σχολείων Θράκης* (Αρ. φ. 186, τ. Α', 7/8/1924). Μ' αυτόν, αναγνωρίζεται κάθε ιδρυθέν σχολείο είτε από επιμέρους κοινότητα είτε από τη Γενική Διεύθυνση Θράκης ως δημόσιο με την ίδια μορφή (άρθρον 1). Παραμένουν και οι εν ενεργεία εκπαιδευτικοί και Επιθεωρητές μουσουλμανικών σχολείων, ενώ εφεξής θα διορίζονται Έλληνες πτυχιούχοι διδασκαλείου δημοτικής εκπαίδευσεως με δεκαετή προϋπηρεσία και γνώστες της τουρκικής γλώσσας (άρθρο 2, δ'). Οι διδάσκαλοι σχολείων ξένων κοινοτήτων διορίζονται από τις οικείες κοινότητες με την έγκριση της Γενικής Διοικήσεως, έπειτα από πρόταση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και του Επιθεωρητή δημοτικών σχολείων (άρθρο 2, ε' και στ'). Πρόνοια υπάρχει και για τους λειτουργούς σχολείων του υπόδουλου ελληνισμού ή προσφύγων διδασκάλων άνω των 30 ετών προϋπηρεσία, οι οποίοι αναγνωρίζονται ως δημόσιοι υπάλληλοι και δύνανται να συνταξιοδοτηθούν αν ξεπερνούν το 60^ο έτος της ηλικίας τους (άρθρο 4). Συγκεκριμένα, για τη μόρφωση των Μουσουλμάνων υποδιδασκάλων

⁵¹⁵Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- Προτάσεις του εκπαιδευτικού συνεδρίου Κοζάνης περί των ξενόφωνων σχολείων [ARC-2005-13170]

προτείνεται η ίδρυση Υποδιδασκαλείου τριών τάξεων σε μία από τις πόλεις της Γ.Δ. Θράκης με προσωπικό τον Διευθυντή, ένα λόγιο Μουσουλμάνο για την εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας και θρησκείας και επιπλέον καθηγητές ανάλογα με τα προσφερόμενα μαθήματα (άρθρο 8).

Ταυτόχρονα, μέσα σ' αυτή την κοινωνική και πολιτική αναταραχή και υπό την πίεση των προσφύγων και των κατά τόπους εχθρικών ενεργειών μεταξύ μειονοτικών και μη Ελλήνων υπηκόων (όπως τα επεισόδια στο Τερλίζ) υπογράφηκε στη Γενεύη κατά τις εργασίες της Συνεδρίασης του Συμβουλίου της ΚτΕ, στις 29 Σεπτεμβρίου του 1924, το Πρωτόκολλο Πολίτη- Κάλφωφ, ονομαζόμενο έτσι από τα ονόματα των πρεσβευτών την Ελλάδα και της Βουλγαρίας. Σύμφωνα μ' αυτό, το Συμβούλιο της ΚτΕ έκανε δεκτή την πρόταση της ελληνικής αντιπροσωπείας για ίση μεταχείριση και προστασία των προσώπων που ανήκαν στη βουλγαρική μειονότητα στην Ελλάδα, σύμφωνα με τις διατάξεις της ήδη υπογραφείσας Συνθήκης των Σεβρών. Επιπλέον, ορίστηκε ένα διμελές γνωμοδοτικό όργανο, αποτελούμενο από τους Corfe και de Roover , το οποίο είχε καθήκον να συλλέγει ενστάσεις των μελών της βουλγαρικής μειονότητας, να ελέγχει την ορθότητά τους με επιτόπια έρευνα και να συμβουλεύει την ελληνική κυβέρνηση για ζητήματα δημόσιας εκπαίδευσης και θρησκείας. Κάθε έξι μήνες όφειλαν να αποστέλλουν έκθεση πεπραγμένων στην ΚτΕ⁵¹⁶.

Η υπογραφή αυτού του Πρωτοκόλλου, πέρα από την κεντρική δημοσιογραφική και πολιτική αδράνεια που επέφερε στο εσωτερικό της χώρας, προκάλεσε ενθουσιασμό στους σλαβόφωνους υπηκόους, αντιδράσεις στον εγχώριο μακεδονικό τύπο⁵¹⁷, αλλά και στη Γιουγκοσλαβία ως προς την αναγνώριση βουλγαρικής μειονότητας στον ελλαδικό χώρο και έγειρε διπλωματικά ζητήματα στην εξωτερική πολιτική, καθώς η Γιουγκοσλαβία κατήγγειλε την Ελληνοσερβική Συνθήκη Συμμαχίας του 1913. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, μετά την απόρριψη επικύρωσής του από την Εθνοσυνέλευση, στην οποία ούτε ο ίδιος ο Πρωθυπουργός δεν το υπερασπίστηκε, και η ίδια η ΚτΕ αποφάσισε την ακύρωσή του⁵¹⁸ «με το σκεπτικό ότι ήταν πηγή συγκρούσεων και διαρκούς εντάσεως»⁵¹⁹.

⁵¹⁶ Για το πλήρες κείμενο του Πρωτοκόλλου βλ. Τούντα- Φεργάδη, Αρ., 1982, ό.π., σελ. 73-75

⁵¹⁷ Βλ. Κωστόπουλος, ό.π., σελ. 91-93

⁵¹⁸ Τούντα-Φεργάδη, 1982, ό.π., σελ. 102, 118-127

⁵¹⁹ Διβάνη, 1995, ό.π., σελ. 321

Την ίδια χρονιά, η Αθήνα ήδη σχεδίαζε τη συγγραφή και παραγωγή ενός αναγνωστικού για τους ξενόφωνους μαθητές της Μακεδονίας και ενημέρωνε τον Δεκέμβρη του 1924 τον επικεφαλής του Τμήματος Μειονοτήτων ότι η διδαχθείσα γλώσσα στα ξενόφωνα σχολεία δεν θα είναι ούτε η βουλγαρική ούτε η σερβική, αλλά η μακεδονική διάλεκτος⁵²⁰, επιχειρώντας έτσι να αποκοπεί κάθε εξωτερική παρέμβαση στην εκπαιδευτική πολιτική της χώρας, αλλά και ταυτοποιώντας τους ξενόφωνους ως γηγενή γλωσσική μειονότητα, κι όχι εθνική. Οι μαθητές αυτοί είχαν δικαίωμα είτε να ιδρύσουν ειδικό μειονοτικό σχολείο όντας κατ' ελάχιστο 40 στον αριθμό, με κρατική επιχορήγηση και διορισμένους από το Υπουργείο Παιδείας διδασκάλους είτε να συστήσουν ιδιωτικά σχολεία με υποχρεωτική διδασκαλία της ελληνικής υπό κρατικό έλεγχο και να φοιτούν σε ειδική τάξη γενικού σχολείου για ολιγόωρη διδασκαλία της μητρικής τους γλώσσας⁵²¹.

Η συγγραφή⁵²² και έκδοση του αναγνωστικού έγινε στη διάλεκτο περιοχών της Φλώρινας και Μοναστηρίου με λατινικό και όχι κυριλλικό ή ελληνικό αλφάβητο⁵²³. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Έλληνα εκπροσώπου Δενδραμή στον Colban (10-11-1925), η κυριλλική γραφή δεν υιοθετήθηκε γιατί οι ίδιοι οι χωρικοί δεν την χρησιμοποιούν ούτε στην προσωπική τους αλληλογραφία, αλλά προτιμούν το ελληνικό αλφάβητο⁵²⁴, δήλωση που όμως δε δικαιολογεί τη μη χρησιμοποίηση ούτε εκείνου. Η επιλογή του αλφαβήτου αυτού δεν χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό ούτε από τη Σόφια ούτε από τον ελληνικό τύπο, αλλά ούτε κι από αρκετούς ντόπιους ξενόφωνους. Τον Ιανουάριο του 1926 έχοντας ήδη επιβληθεί η δικτατορία του Πάγκαλου εδώ και μισό χρόνο⁵²⁵ και η αποκήρυξη της δημοτικής ακόμα και δια στόματος του Προέδρου του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου⁵²⁶, στέλνονται πειραματικά

⁵²⁰ Κωστόπουλος, ό.π., σελ. 94-95

⁵²¹ Κωστόπουλος, ό.π., σελ. 96-97

⁵²² Συγγραφείς ήταν οι φιλόλογοι Ιωσ. Λαζάρου, Ι. Παπαζαχαρίου και ο γλωσσολόγος Γ. Σαγιαξής, ενώ το τυπογραφείο Σακελλαρίου ανέλαβε την τύπωσή του στην Αθήνα.

⁵²³ Για τον Ζάχο-Παπαζαχαρίου, η επιλογή αυτού του αλφαβήτου έγινε για να απομακρύνει τους Σλαβομακεδόνες από τη βουλγάρικη επιρροή και προπαγάνδα, μιας η Βουλγαρία χρησιμοποιούσε κυριλλικό αλφάβητο (Βλ. Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Βαλκανική Βαβέλ, σελ. 17-96, στο: Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Ιωαννίδου, Μιχαηλίδης, 1999, *Γλώσσες, Αλφάβητα και Εθνική Ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια* (επιμ. Κ. Τσιτσελίκης) Σειρά μελετών Ι, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Αθήνα: Εκδ. Κριτική.

⁵²⁴ Ιωαννίδου, Α., 1999, Το Abecedar από φιλολογική σκοπιά, στο Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Ιωαννίδου, Μιχαηλίδης, ό.π., σελ. 97-115

⁵²⁵ Δήληκε από την 25^η Ιουνίου 1925 ως την 26^η Αυγούστου 1926, όποτε και σχηματίζεται η πρώτη κυβέρνηση Κονδύλη με τρίμηνη διάρκεια.

⁵²⁶ Ηλιάδου-Τάχου, Σ., 2004 α, ό.π., σελ. 5

σε σχολεία του σημερινού Αμύνταιου όπου και καταλήγουν στην πυρά και ξεσηκώνουν επεισόδια. Τα επεισόδια γενικεύτηκαν και η τύχη του αλφαβητάριου ήταν να αποσυρθεί μέσα σε λίγους μήνες ολοσχερώς, ακολουθώντας το ατελέσφορο εγχείρημα της ίδρυσης μειονοτικών σχολείων, το οποίο ακυρώθηκε για οικονομικούς λόγους, αλλά και της παράλληλης διδασκαλίας σε γενικά σχολεία⁵²⁷.

Το 1926, οικονομική βοήθεια δόθηκε σε μαθητές που πιστοποιημένα προέρχονταν από ξενόφωνες οικογένειες με το ΝΔ της 29.3.1926, Αρ. Φ. 108, καθώς είχαν δικαίωμα μη καταβολής των εκπαιδευτικών τελών που τους αναλογούσαν⁵²⁸. Στον αντίποδα αυτού, επτά ακριβώς μήνες μετά, με Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων τον Διδάχο, επιβάλλεται η οικονομική εισφορά σε μορφή υποχρεωτικού εράνου και η χειρωνακτική εργασία των κατοίκων των Νέων Χωρών για την ανέγερση σχολείων στην περιοχή τους (Δ. της 29.11.1926, Αρ. Φ., 420). Με το ΝΔ της 16.6.1926, Αρ. Φ. 200, συστήνονται αγροτικά Οικοτροφεία και Ορφανοτροφεία, επικουρικά του Ν. 2851/15.7.1922, με σκοπό και τον γλωσσικό εξελληνισμό άπορων μαθητών, αφού κυρίως ιδρύθηκαν σε πόλεις της δυτικής Μακεδονίας. Με το ΝΔ της 26.9.1926, Αρ. Φ. 326, συστήνεται Επιτροπεία από την κυβέρνηση Κονδύλη «*προς μελέτην των ζητημάτων των σχετιζόμενων με τα ξενόφωνα σχολεία*» στο Υπουργείο Παιδείας, αποτελούμενη από μέλη του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και ειδικών που θα πρότεινε ο αντίστοιχος Υπουργός.

Στην υπόλοιπη εσωτερική νομοθετική κατάσταση, όποια νομοθετική πρόνοια μέχρι το 1929 αναφέρονταν σε υπηρεσιακά ζητήματα εκπαιδευτικών (Ν. 2858 *Περί ...αποδοχών του προσωπικού δημοτικών σχολείων*, Ν. 3215 *Περί διαβαθμίσεως και αποδοχών των λειτουργών της Δημοτικής Εκ/σεως*, Ν. 3768 *Περί κυρώσεως διορισμών προσωρινών δημοδιδασκάλων*, Ν. 4153 *Υπηρεσιακά εκπαιδευτικών*, Ν. 4155 *Περί προσωρινής αναπλήρωσης...*, Ν.Δ. *Περί του χρόνου υπηρεσίας...*

⁵²⁷ Οι θέσεις αυτές κατατέθηκαν από το ΥΠΕΞ τον Φεβρουάριο του 1926 στην Γ.Δ. Θεσσαλονίκης. ΥΔΙΑ/1926/Β/37, Επιστολή ΥΠΕΞ προς τη Γ.Δ. Θεσσαλονίκης, Αθήνα 7/2/1926, Αρ. Πρωτ. 1518

⁵²⁸ Π.Δ. της 8^{ης} Μαΐου 1926, Αρ.Φ. 146 Περί συστάσεως επιτροπής απαλλαγής καταβολής εκπαιδευτικών τελών ξενόφωνων μαθητών. Σύμφωνα μ' αυτό, η επιτροπή όριζε το αντίστοιχο για κάθε μαθητή ποσό που αντιστοιχούσε στην αγορά βιβλίων και γραφικής ύλης ή αγόραζε η ίδια η επιτροπή τα απαραίτητα και τα διένειμε. Αντίστοιχο ΝΔ ψηφίστηκε και το 1927 (13/11/1927, Αρ. Φ. 277) από τη 2^η κυβέρνηση Ζαΐμη που παρείχε επιπλέον σχολικά βοηθήματα σε διακριθέντες ξενόφωνους μαθητές για να καταργηθούν το 1932 με τον Ν. 5341.

Εκπαιδεύσεως, Αρ. Φ. 231, Τ.Α΄, 2-9-1925), στον κατάλληλο εξοπλισμό τους απ' τα διδασκαλεία (Ν 2243, *Ίδρυση Παιδαγωγικής Ακαδημίας*, Ν. 3182 *Περί διδασκαλείων της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, Ν. 4037 *Περί μετεκπαιδεύσεως των δημοδιδασκάλων εν τω Πανεπιστημίω*, Ν. 4367 *Περί Διδασκαλείων των Νηπιαγωγών*, Ν. 4368 *Περί ...διδασκαλείων δημοτικής εκ/σεως*), καθώς και στους ανώτερους επόπτες της εκπαίδευσης (Ν. 3181 *Περί...ανώτερων εποπτών της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Ν. 3380 *Περί καταργήσεως του Ν.Δ. ...ορίου ηλικίας εκ/κων συμβούλων, Ν.Δ. Περί τροποποιήσεως διατάξεων...εκπαιδεύσεως, Αρ.Φ. 218, Τ. Α΄, 20-8-1925*). Ειδικά οι επιθεωρητές των Δ.Σ. των ξενόφωνων περιοχών της Μακεδονίας, την περίοδο αυτή, καταθέτουν εκθέσεις στη Γ.Δ. Μακεδονίας, κατονομάζοντας τις βασικές αιτίες αποτυχίας του ελληνικού σχολείου στην αφομοίωση των ξενόφωνων μαθητών⁵²⁹ και προτείνουν μέτρα για να μην διογκώσουν το ήδη μακρόχρονο διάστημα αποτυχίας του σχολείου.

Μεμονωμένες ενέργειες λαμβάνονται για τις περιοχές που αποτελούνται κυρίως από μειονοτικούς μαθητές, όπως με τον Ν. 3485 *Περί εκπαιδευτικών τελών μέσης εκ/σεως* (Αρ. Φ. 61, τ. Α΄, 19/4/1928) ο οποίος μεριμνούσε για τη σύναψη δανείου με σκοπό την κατασκευή και αποπεράτωση σχολικών κτιρίων στην Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη ή τον Ν. 4179 *Περί ανεγέρσεως διδακτηρίων* (Αρ. Φ. 211, τ. Α΄, 28/6/1929) που σύστηνε την κατασκευή σχολείων πέραν από την πρωτεύουσα στην επαρχία και κυρίως σε παραμεθόριες περιοχές ή εκεί όπου κατοικούσαν οι από Βουλγαρία πρόσφυγες.

Στην τελευταία τετραετή κυβέρνηση του Βενιζέλου (1928-1932), η Ελλάδα επιδίωξε να βελτιώσει κατά πολύ την εξωτερική της εικόνα απέναντι στις μειονότητες. Μια απ' τις πρώτες ενέργειές της ήταν η σύσταση Ειδικού Γραφείου

⁵²⁹ Οι βασικές αιτίες είναι η κακοδιοίκηση του ελληνικού κράτους, η ελλιπής εκπαιδευτική επάρκεια των διδασκάλων και νηπιαγωγών, η χρήση της καθαρεύουσας ως σχολικής γλώσσας και η έτερα χρησιμοποιούμενη γλώσσα στις κοινωνικές συναναστροφές των κατοίκων αυτών. Για τις εκθέσεις των επιθεωρητών βλ. Φούκας, Β., 2017, Η πορεία αφομοίωσης των σλαβόφωνων στη Μακεδονία: Απόψεις και προτάσεις των Επιθεωρητών Δημοτικής Εκπαίδευσης (1924-1925), *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τεύχος 15-16, σελ. 143-173 και Ντίνας, Κ., Χλαπουτάκη, Ελ., Γώτη, Ευθ., *Η γλωσσική διδασκαλία στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση ως μέσο αφομοίωσης των ξενόφωνων πληθυσμών. Οι εκθέσεις των επιθεωρητών εκπαίδευσης στην περιφέρεια Φλώρινας (1918-1925)*, Πρακτικά 6^{ου} Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Πάτρα, 30/9-2/10-2011, σελ. 888-899

Μειονοτήτων⁵³⁰ παρά του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού με επικεφαλής τον Κ. Στυλιανόπουλο ο οποίος αμέσως ανέλαβε το δύσκολο έργο της καταγραφής και χειρισμού των μειονοτήτων, διορίζοντας ταυτόχρονα Γενικούς Διοικητές με συναίσθηση καθήκοντος και υπερασπιστές της γραμμής του, όπως τον Γ.Δ. Ηπείρου Καλεύρα, του οποίου η στάση ήταν παράδειγμα προς μίμηση, όσον αφορά τον ισότιμο και φιλελεύθερο χειρισμό των μειονοτήτων στην περιφέρειά του⁵³¹. Έπειτα από επίσκεψή του στη Μακεδονία, ο ίδιος ο Στυλιανόπουλος ανέφερε στον Ελευθ. Βενιζέλο πως η χρήση καλού εκπαιδευτικού υλικού ως υποστηρικτικού των καλών δασκάλων ήταν η μόνη λύση για την επιδιωκόμενη αφομοίωση των ξενόφωνων⁵³². Δυστυχώς όμως όλα έμειναν στο επίπεδο των παρατηρήσεων και των προτάσεων.

Στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1929, *«άρχεται ο εργώδης αγών της ειρηνικής εργασίας της συστηματικής και μεθοδικής καλλιέργειας και αναπτύξεως των ηθικών και υλικών δυνάμεων του Έθνους»*⁵³³ από την Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Οι πρωταγωνιστές αυτής της μεταρρύθμισης δηλώνουν ευθαρσώς πως πρόθεσή τους δεν είναι η μεταβολή των οικονομικο-κοινωνικών καταστάσεων της χώρας, αλλά η προαγωγή των υπαρχόντων μιας και το σχολείο είναι *«ο φορέας της κρατούσης τάξεως πραγμάτων»*⁵³⁴. Στην εγχώρια πνευματική και πολιτική σκηνή έχουν ήδη συντελεστεί τομές που διαφοροποίησαν τον μετέπειτα ρου της ιστορίας. 34 Κυβερνήσεις άλλαξαν, μια Παιδαγωγική Ακαδημία ιδρύθηκε (1924), ο Εκπαιδευτικός Όμιλος διασπάστηκε (1927), αποδυναμώνοντας τον συνδετικό κρίκο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστών. Τα 7.843 λειτουργούντα δημοτικά σχολεία και τα 662.800 εγγεγραμμένα παιδιά⁵³⁵ λειτουργούν σύμφωνα με Νομοθετικά Διατάγματα του 1834 και 1836, σ' ένα σύστημα που καλλιεργεί συστηματικά τα Εθνικά Ιδανικά, αλλά αφήνει ανεκμετάλλευτες τις χρηστές ιδιότητες των πολιτών

⁵³⁰ Με την υιοθέτηση του μέτρου αυτού, η Ελλάδα θα τεθεί πρωτοπόρος στη θεσμική αντιμετώπιση των Μειονοτήτων, καθώς την ίδια κίνηση υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν και οι λοιπές βαλκανικές χώρες σύμφωνα με το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1932 (3^η Βαλκανική Συνδιάσκεψη του Βουκουρεστίου), κεφ. Δ', άρθρο 22. Βλ. Τούντα-Φεργάδη, 1994, ό.π., σελ. 114-117.

⁵³¹ Βλ. Μαυρογορδάτος, 2003, ό.π., σελ. 32, Διβάνη, ό.π., σελ. 92

⁵³² Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη/Αρχείο Ελευθ. Βενιζέλου/173/251, Στυλιανόπουλος προς Βενιζέλο, 16/12/1931

⁵³³ Γόντικας, Κ., Γενική Εισηγητική Έκθεσις Επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, Στο Μπουζάκης, 2002, ό.π., σελ. 646

⁵³⁴ ΑΕΣ Πρακτικά Συνεδριάσεων, 5-12/10/1931, Αθήναι, σελ. 361, στο Νούτσος, Χ., 1979, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο: Αθήνα, σελ. 220

⁵³⁵ Μπουζάκης, 2002, ό.π., σελ. 655

επιτείνοντας τα ελαττώματά τους, παραμελεί την εκπαίδευση των λαϊκών μαζών αγνοώντας οποιαδήποτε πρακτική μόρφωσή τους σε ανθυγιεινά και ανεπαρκή διδακτήρια⁵³⁶.

Ο Ν. 4397 *Περί στοιχειώδους εκ/σεως* (Αρ. Φ. 309, Τ. Α', 24-8-1929) και ο Ν. 4373/1929 *Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως*, απόρροια των εισηγητικών εκθέσεων και η θεμελίωση του αστικού σχολείου⁵³⁷ για πρώτη φορά στη χώρα, αναφέρουν ως σκοπό της κάθε βαθμίδας τη σωματική και πνευματική εξέλιξη και προπαρασκευή χρηστών πολιτών -ο πρώτος- και την επιστημονική προπαρασκευή μελλοντικών αποφοίτων ανώτερων σχολών -ο δεύτερος- (άρθρα 2-3, Α' κεφ. του Ν. 4397 και άρθρο 1, κεφ. Α' του Ν. 4373)⁵³⁸. Στον Ν. 4373 για τη μέση εκπαίδευση, καμία αναφορά σε μειονοτικούς μαθητές δεν υπάρχει. Αντίθετα, στον Ν. 4397 οι αναφορές δεν εκλείπουν.

Αναφέρεται ότι προτιμάται να ιδρυθούν νηπιαγωγεία με 20 κατ' ελάχιστο αριθμό νηπίων πρωτίστως στους συνοικισμούς που παρίσταται «*ανάγκη γλωσσικής προπαιδείας των νηπίων δια το δημοτικόν σχολείον*»⁵³⁹. Η όποια συμφέρουσα εκπαιδευτική διαίρεση των σχολείων ισχύει αρχικώς μόνο γι' αυτά των ξενόφωνων συνοικισμών με δυνατότητα επέκτασης και σ' άλλα σχολεία (Άρθρο 3, παρ. 4). Στο άρθρο 5, υπάρχει πρόνοια διορισμού διδάσκαλου θρησκευτικών είτε για ετερόδοξους μαθητές αντί 500 δραχμών τον μήνα είτε για αλλόθρησκους αντί 1.000 δραχμών. Επικουρικά αυτών, διορίζεται και διδάσκαλος γλώσσας για αλλόγλωσσους μαθητές επί 1.000 δραχμών. Η ίδρυση νυχτερινών σχολών⁵⁴⁰, πέρα από την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, υποβοηθά «*τη γλωσσική ανάπτυξη των ξενοφώνων και την παροχή εις τοιούτους στοιχείων μορφώσεως εκ της συγχρόνου ζωής του Έθνους*» (Κεφ. Ε', άρθρο 12, παρ. 1). Ειδικά για τις νυχτερινές σχολές, δηλώνεται στην Εισηγητική Έκθεση ότι, ενώ οι διδάσκαλοι, οι σχολικοί ιατροί, οι κάτοικοι, το διδακτήριο είναι στη διάθεση της εκπαίδευσης εδώ και χρόνια, η αδυναμία κρατικής επιχορήγησης των σχολών και των διδασκάλων ήταν η αιτία παύσης της λειτουργίας

⁵³⁶ Γόντικας, Κ., Γενική Εισηγητική Έκθεσις Επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, Στο Μπουζάκης, 2002, ό.π., σελ. 659-662

⁵³⁷ Φραγκουδάκη, ό.π., σελ. 59

⁵³⁸ Άξιο λόγου είναι το γεγονός ότι, μόλις 5 χρόνια μετά, με τα διατάγματα της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1934 και της 5^{ης} Νοεμβρίου 1935, οι ώρες διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών εξακολουθούν να κυριαρχούν συγκριτικά με τα θετικά μαθήματα.

⁵³⁹ Κεφ. Β', άρθρο 2

⁵⁴⁰ Ήδη λειτουργούντες από το 1919 με τον Ν. 1329.

κάθε σχολής που ιδρύθηκε στο παρελθόν⁵⁴¹. Έντονη είναι επίσης και η αναφορά στην υποχρεωτικότητα της φοίτησης και στις ποινές μη συμμόρφωσης των κηδεμόνων. Πλέον, όλα τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης, πλην των οικοκυρικών, είναι μικτά (Άρθρο 1, υπ.3).

Το επόμενο χρονικό διάστημα, οι ιδρύσεις δημοτικών σχολείων και νηπιαγωγείων σ' όλη την Ελλάδα είναι μαζικές (Δ. της 23/10/1929, αρ. φ. 383). Περί τα 3.000 δημοτικά σχολεία επιχειρήθηκε να κατασκευαστούν την περίοδο ως το 1932. Φυσικά, για την κατασκευή σχολικών κτιρίων, το ελληνικό δημόσιο επιβαρύνθηκε μ' ένα επιπλέον δάνειο το 1930 με τον Ν.4799⁵⁴². Παρόλα αυτά όμως, η ανέγερση σχολικών κτιρίων που προτείνονταν έμεινε ημιτελής, ο αναλφαβητισμός ευδοκίμοιζε και το κλασικό γυμνάσιο συνέχισε να είναι ο πυλώνας της μέσης εκπαίδευσης⁵⁴³.

Στο μεταξύ, η Ελλάδα εισέρχεται ξανά στην αρένα των διακρατικών συμφωνιών με τις νεοσυσταθείσες Βαλκανικές Διασκέψεις. Η πρώτη διενεργήθηκε στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1930 για συζήτηση των διαδικαστικών ζητημάτων. Η δεύτερη έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη τον Οκτώβριο του 1931. Πριν από αυτήν είχε τεθεί ελληνικό και βουλγαρικό υπόμνημα περί μειονοτήτων που αποκρυσταλλώνουν την επικρατούσα εθνικο-πολιτική θέση κάθε κράτους. Για τη Βουλγαρία υπήρχαν από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων και μετά 19.000 μειονοτικοί Βούλγαροι μαθητές και 340 σχολεία μειωμένοι κατά πολύ από τους πρότερους υπολογισμούς. Για την ελληνική πλευρά, οι μειονότητες γίνονταν σεβαστές διατηρώντας οι Ισραηλίτες 39 σχολεία, οι Κουτσόβλαχοι 25 σχολεία και οι Μουσουλμάνοι 305 κοινοτικά σχολεία. Οι σλαβόφωνοι, όντας μειονότητα γλωσσική με ελληνική εθνική συνείδηση ακόμα και υπό Οθωμανοκρατία, δεν ζήτησαν ποτέ τη σύσταση σχολείου στο οποίο θα διδάσκονταν στη μητρική τους γλώσσα⁵⁴⁴. Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν έναν οδηγό κατανόησης του πολιτικού κλίματος της εποχής, παρότι οι Βαλκανικές Διασκέψεις δεν είχαν τα επιθυμητά αποτελέσματα και εξασθένησαν ως το 1934.

⁵⁴¹ Μπουζάκης, 2002, ό.π., σελ. 671

⁵⁴² Βλ. Δημαράς, ό.π., σελ. 173

⁵⁴³ Μπουζάκης, 2006, ό.π., σελ. 104-105

⁵⁴⁴ Τούντα-Φεργάδη, 1994, ό.π., σελ. 87-92

Το 1931, ενώ έχει γίνει ήδη η αντικατάσταση του Κ. Γόντικα από τον Γ. Παπανδρέου στο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων και διανύεται η τελευταία δυναμική κυβέρνηση Βενιζέλου, ψηφίζεται ο Ν. 4862 *Περί ξένων σχολείων* (Αρ.Φ. 2, Τ. Α', 7/1/1931). Η κυβέρνηση προσπαθεί για μια ακόμα φορά να ελέγξει τη λειτουργία ξένων σχολείων ως των «ιδιωτικών σχολείων παντός εκπαιδευτικού περιεχομένου τα οποία είτε ιδρύθηκαν από μη Έλληνας πολίτου ή υπό νομικού προσώπου, σωματείου ή οργανισμού μη Ελληνικού ή μη εδρεύοντος εν Ελλάδι, είτε ανήκουσιν εις τοιούτον νομικόν ή φυσικόν πρόσωπον, είτε περιήλθον καθ' οιονδήποτε χρονικόν διάστημα εις τοιούτον φυσικόν ή νομικόν πρόσωπον» (Άρθρο 1, υπ. 1) και να επιβάλει κυρώσεις όχι μόνο στους ιδρυτές και διευθύνοντές τους για ελλιπή κατάθεση παραστατικών κατά την αδειοδότηση, αλλά και στους γονείς και κηδεμόνες Έλληνες πολίτες που επιτρέπουν τα παιδιά τους να φοιτούν σ' αυτά κι όχι σε δημόσια δημοτικά ή νηπιαγωγεία (Άρθρα 2 και 7).

Πέρα από τις διατάξεις για την αδειοδότηση αυτών και την εξίσωσή τους με τα ιδιωτικά σχολεία, ο νόμος εμπλέκεται και στο διδακτικό κομμάτι των ξένων σχολείων. Απαγορεύεται η δυσμενής προς το ελληνικό έθνος διδασκαλία εννοιών και βιβλίων, καθώς και η χρήση εικόνων και χαρτών αντίθετων με την εθνική παιδεία. Το μάθημα των ελληνικών καθίσταται υποχρεωτικό, όπως κι αυτό της Ιστορίας και της Γεωγραφίας στην ελληνική γλώσσα, από Έλληνες κατά την ιθαγένεια νόμιμους διδασκάλους (άρθρο 3). Οι ετερόδοξοι μαθητές δύνανται να διδάσκονται το δόγμα τους από ομόδοξό τους. Καμία αναφορά δε γίνεται για ετερόθρησκους μαθητές. Τέλος, «η εποπτεία επί των ξένων εκπαιδευτηρίων ασκείται υπό των αυτών υπαλλήλων του Κράτους, καθ' όν τρόπον και η εποπτεία των ελληνικών ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων» (Άρθρο 4).

Ο περιορισμός αυτός των ξένων σχολείων δεν υπέκυπτε κυρίως στον στόχο της αφομοίωσης μουσουλμανικών ομάδων και μειονοτήτων, όσο των Εβραίων και των καθολικών των Κυκλάδων. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ότι μόλις το 10% των Εβραίων μαθητών φοιτούσε το 1929 σε ελληνικά σχολεία⁵⁴⁵ απομονώνοντας έτσι κάθε μελλοντική συνθήκη για ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, πρόβλεψη που η βενιζελική κυβέρνηση ήθελε να ατονήσει.

⁵⁴⁵ Μαυρογορδάτος, 2003, ό.π., σελ. 24

Στο πνεύμα του κυβερνητικού ελέγχου, ψηφίζεται και ο Ν.5045 *Περί των σχολικών βιβλίων* (Αρ. Φ. 165, Τ.Α΄, 23/6/1931). Τα τελευταία, είτε πρόκειται για διδακτικά, είτε για βοηθήματα απαιτούν την έγκριση του Υπουργείου, ενώ τα ελεύθερα αναγνώσματα μόνο την πρόταση του. Παρόλα αυτά, στο άρθρο 2, σημ. 5, δηλώνεται πως *«επιτρέπεται η έγκρισις Αναγνωστικών Βιβλίων του δημοτικού σχολείου ειδικών δι' ορισμένας περιοχάς του Κράτους ή και δι' ωρισμένον είδος σχολείων»*, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο παραγωγής και έκδοσης αναγνωστικών προσαρμοσμένων στις γλωσσικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες μαθητών.

Το 1932, τροποποιήσεις των άνωθεν νόμων έλαβαν χώρα την στιγμή που η Ελλάδα βάδιζε προς την πτώχευση, απότοκος του διεθνούς κραχ του 1929 και της αδυναμίας αποπληρωμής των τοκοχρεολυσίων δανείων των προηγούμενων ετών. Τον Μάρτη του 1933, η κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη αναλαμβάνει τα ηνία για τα επόμενα δύο χρόνια. Με τον Ν. 5802 (Αρ. Φ. 286, 29/9/1933) ιδρύει τις μεικτές Παιδαγωγικές Ακαδημίες προς μόρφωση των διδασκάλων του κράτους με μοναδικές προϋποθέσεις την κατοχή απολυτηρίου γυμνασίου με βαθμό τουλάχιστον «καλώς», και διαγωγής «κοσμιωτάτης», σωματικής αρτιμέλειας και ηλικίας πρότερης του 21^{ου} έτους, πέραν από την επιτυχία στις γραπτές εξετάσεις. Με τον Ν. 5872 τροποποιεί εκ νέου πρότερους νόμους με σημαντικότερη αλλαγή την επαναφορά της καθαρεύουσας στην Ε΄ και Στ΄ δημοτικού, με τον Ν. 5874 ιδρύει αστικά σχολεία, ενώ με τον Ν. 5911 *Περί διδακτικών βιβλίων* ουσιαστικά επαναλαμβάνει τις διατάξεις του Ν. 5045, αλλά μεριμνά και για την έκδοση νέων έπειτα απ' τον Ν. 5872.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι Εισηγητικές Εκθέσεις επί των προς κρίσιν αναγνωστικών βιβλίων του 1932, για τις τάξεις Ε΄ και ΣΤ΄, διάφορων Επιθεωρητών Δ.Σ.. Στο πνεύμα της εποχής, οι διαφωνίες προς ένα εν δυνάμει αναγνωστικό ενέχονται για την γλώσσα του (*«είναι ανώμαλος και ως προς το λεξιλόγιον και ως προς το τυπικόν και ως προς την σύνταξιν»*, σελ. 16-18), ως προς το περιεχόμενο των διηγημάτων (*«Φρονούμεν ότι πρέπει ν' αποφεύγεται η εισαγωγή τοιούτων αναγνωσμάτων...διότι δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η σημασία του πλούτου, δια του οποίου δημιουργούνται τα πλείστα των αγαθών του πολιτισμού»*, σελ. 22, *«αγνοείται η αγροτική ζωή και η παράλειψις αυτή καθιστά το υπόκρίσιν βιβλίον ακατάλληλον διά τας γεωργικάς περιοχάς του κράτους»*, σελ. 36) και ως προς την ηθική του αποστολή (*«Τα λοιπά κεφάλαια είναι σύμφυρμα ανιαρών ιστορημάτων, ηθικολογιών και*

προχείρων και ακατανοήτων θρησκευτικών φιλοσοφημάτων, τα οποία και την θρησκευτικήν πίστιν κλονίζουν και το θρησκευτικό συναίσθημα φονεύουν», σελ. 55)⁵⁴⁶.

Στις 3/5/1934, με τον Ν. 6120 (Αρ.Φ.130), χορηγείται η άδεια ίδρυσης στη Θεσσαλονίκη Γιουγκοσλαβικού σχολείου στοιχειώδους εκπαίδευσης, αποκλειστικά όμως για μαθητές γιουγκοσλαβικής υπηκοότητας σύμφωνα με τις διατάξεις του από το 1931 Ν. 4862. Οι καλές σχέσεις του ελληνικού κράτους με το αντίστοιχο Γιουγκοσλαβικό, εφόσον δεν υπήρχε άμεσος κίνδυνος εδαφικής προσάρτησης ελληνικής περιοχής σ' αυτό, οι σλαβόφωνες ήταν κυρίως βουλγαρίζοντες και η Γιουγκοσλαβία δεν πίεζε για αναγνώριση σερβικής μειονότητας, συνέβαλαν καθοριστικά στην άδεια λειτουργίας του εν λόγω σχολείου.

Το 1935, με αναγκαστικό νόμο παρατείνεται η θητεία των αιρετών μελών του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης (ΦΕΚ 242, 6/6/35), ενώ με νομοθετικό διάταγμα ιδρύεται το ταμείο μαθητικής πρόνοιας και αντιλήψεως για την οικονομική στήριξη των ασθενέστερων οικονομικά μαθητών (Αρ.Φ.399, 9/9/1935) και πρόσθετοι του 1926 Εθνικοί Παιδικοί Σταθμοί (Α.Ν. ΦΕΚ 527, 5/11/35). Στο άρθρο 16 του τελευταίου μεριμνάται η δωρεάν εισαγωγή στα Εθνικά Οικοτροφεία⁵⁴⁷ και Ορφανοτροφεία *«τέκνων ων οι γονείς λόγω της εν τω Εξωτερικό διαμονής των αδυνατούσι να παράσχωσι αυτοίς Ελληνοπρεπή μόρφωσιν»*, όπως αντίστοιχα συνέβη και με τις νυχτερινές σχολές.

Σε μια λογική μη αναμενόμενης αποκέντρωσης, οι διορισμοί λειτουργών της Εκ/σης διενεργούνται έπειτα από πρόταση του εποπτικού συμβουλίου *«εκ των κεκτημένων πτυχίων και καταγομένων εκ της επαρχίας εις ην πρόκειται να γείνη ο διορισμός»* (άρθρο 1, Αρ. Φ. 473, 16/10/1935). Την ίδια περίοδο, συστήνεται υπηρεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικών Κοινοτήτων παρά τη Γ.Δ. Θράκης (Α.Ν. ΦΕΚ 499, 30/10/35) της οποίας αρμοδιότητα είναι *«η μελέτη και παρακολούθησις της εφαρμογής των περί μειονοτικών διατάξεων των Συνθηκών και Νόμων ως και η εισήγησις επί παντός ζητήματος ενδιαφέροντος ιδιαιτέρως τας μειονότητας»* (άρθρο 1),

⁵⁴⁶ Βλ. Θεοφανόπουλος, Β, 1933, *Εισηγητικά Εκθέσεις επί των προς κρίσιν αναγνωστικών βιβλίων του 1932*, Τ. Α', Αθήναι: Ερμού

⁵⁴⁷ Στο ζήτημα αυτό επικεντρώνεται και ο Έλληνας πρέσβης στα Τίρανα το 1937, αναφέροντας πως δύο μουσουλμάνοι της Τσαμουριάς προσελήφθησαν σε Αλβανικά Κρατικά Οικοτροφεία ως υπότροποι, γεγονός που η Ελλάδα όφειλε να προβλέψει και να υπερκαλύψει προς επίτευξη του εξελληνισμού τους. ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1937, 1,2, Πολιτικές Εκθέσεις Πρεσβείας Τιράνων, Πρόξενος Τιράνων προς ΥΠΕΞ, αρ. 1712, Τίρανα, 21/7/1937

ενώ ακόμα και οι Επιθεωρητές Μουσουλμανικών Σχολείων «υπαγόμενοι εις την δικαιοδοσίαν και αρμοδιότηταν του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Παιδείας αποσπώνται παρά τω Τμήματι, ενεργούντες υπό τας οδηγίας αυτού»(άρθρο 4).

Σε ανώτερο επίπεδο και υπό τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις, το συσταθέν από τον Βενιζέλο Γραφείο Μειονοτήτων μεταφέρεται στην Υπηρεσία Αμύνης του Κράτους, ιδρυθείσα το 1936, με βασική πλέον αποστολή την παρακολούθηση και επαγρύπνηση κάθε μειονοτικής κίνησης είτε σε επίπεδο εθνικής προπαγάνδας είτε σε εκπαιδευτικό ζήτημα⁵⁴⁸, αποτελώντας πρόδρομο της κρατικής στάσης που θα ακολουθούνταν τα επόμενα χρόνια.

Μετά το 1935, με την εγκαθίδρυση εκ νέου της Βασιλείας, η όποια κρατική παρέμβαση για την εκπαίδευση γίνεται με τη μορφή νομοθετικών- βασιλικών διαταγμάτων και αναγκαστικών νόμων. Το γεγονός αυτό δεν εγείρει ερωτηματικά, αν αναλογιστεί κανείς τη δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού και την κοινοβουλευτική αστάθεια του 1935 που οδήγησαν στη διάλυση των κοινοβουλευτικών πεπραγμένων το 1936 με την εγκατάσταση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Άμεσα δηλώνεται πως η όποια εκπαιδευτική πολιτική ως τότε «επιζητούσε να παρασύρη εις αντιπατριωτικήν λήθην των ωραίων ελληνικών παραδόσεων, υποσκάπτων ούτω και αυτήν την ελπίδα καλύτερου μέλλοντος της ελληνικής φυλής»⁵⁴⁹, ενώ «άνθρωποι ανίκανοι να περιλάβουν εις την μικράν ψυχήν των την απέραντον και ιεράν έννοιαν της Πατρίδος...προσεπάθησαν να υπονομεύσουν την θρησκείαν, την πατρίδα και την οικογένειαν»⁵⁵⁰.

Ο πλήρης έλεγχος της εκπαίδευσης, είτε σε ανώτερο επίπεδο, είτε στην ίδια την εκπαιδευτική διαδικασία, ήταν ο βασικός σκοπός του καθεστώτος και η σημασία που έδινε σ' αυτήν ο ίδιος ο Μεταξάς επαληθεύεται κι από την ανάληψη της ηγεσίας του μετονομασμένου Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας από τον ίδιο στο τέλος του 1938. Τα μέλη του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου από αιρετά έγιναν διορισμένα, ενώ με τον Α.Ν. 952/1937(Αρ. Φ. 469/19-11-37), ολοκληρώνεται ο πλήρης συγκεντρωτισμός στην εκπαιδευτική διαδικασία με την ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων με την πλήρη έγκριση του οποίου

⁵⁴⁸ Μαυρογορδάτος, 2003, ό.π., σελ. 29

⁵⁴⁹ Από το Διάγγελμα του Ιωάννη Μεταξά, βλ. Δημαράς, ό.π., σελ. 183-184

⁵⁵⁰ Από την Εγκύκλιο του Υπ. Παιδείας Γεωργακόπουλου, 17/10/1936, βλ. στο Δημαράς. Ό.π., σελ. 184

εκδίδονταν και διαθέτονταν κάθε σχολικό βιβλίο, ακόμα κι αυτά που στελέχωναν τις σχολικές βιβλιοθήκες. Για την παρακολούθηση της εκπαιδευτικής πράξης και τις εκφερόμενες από τους εκπαιδευτικούς απόψεις για το καθεστώς, συστήνεται η Εθνική Οργάνωση της Νεολαίας (Α.Ν. 334/1936, Αρ.Φ. 499/10-11-36) με στόχο την αποφυγή «της αντιπατριωτικής λήθης των ωραίων ελληνικών παραδόσεων»⁵⁵¹, αλλά και την άμεση λογοκρισία των εκπαιδευτικών από τους ίδιους τους μαθητές τους.

Σ' ένα γενικότερο πλαίσιο, ενισχύονται τα αστικά σχολεία (Α.Ν.1800, ΦΕΚ 244, 17/6/1939) με γνώμονα την πιο σαφή επαγγελματική, πρακτική κατεύθυνση της νεολαίας, καταργούνται τα ημιγυμνάσια και αναδιαμορφώνεται η Μέση Εκ/ση (Α.Ν. 770, ΦΕΚ 263, 13/7/1937 και Α.Ν. 1849, ΦΕΚ 300, 25/7/1939) στην οποία η συμφοίτηση αρρένων και θηλέων απαγορεύεται, όπως και στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες. Πρόνοια υπάρχει για τα εκπαιδευτικά τέλη (Α.Ν. 283/1936 και Α.Ν. 500/1937), ενώ με τους Α.Ν. 767 Περί διοικήσεως της Εκπαιδεύσεως (Αρ.Φ. 255/5-7-1937) και 782 Περί Οργανισμού της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας (Αρ.Φ. 267/15-7-1937) κατανέμει διοικητικά την εκπαίδευση και τοποθετεί περισσότερους επιθεωρητές σε μικρότερες περιφέρειες για τον μεγαλύτερο πιθανό έλεγχο. Από το 1937 και έπειτα, με τον Α.Ν. 692 (Αρ. Φ. 197/24-5-37) και το Β.Δ. με Αρ.Φ. 204, 24/5/1939, οι λειτουργοί στοιχειώδους εκπαιδεύσεως υποχρεούνται να προσκομίζουν πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων προς επιβεβαίωση της ορθής τους πολιτικής τοποθέτησης.

Για τα ιδιωτικά⁵⁵² σχολεία⁵⁵³, επιβάλλει την προσαρμογή τους στις διατάξεις του Α.Ν. 770/1937 και την απαγόρευση ίδρυσης νέων ιδιωτικών σχολών Μέσης Εκπαιδεύσεως⁵⁵⁴, ενώ η αδειοδότησή τους θα μπορούσε να αρθεί κατά την κρίση του αρμόδιου Υπουργού (Α.Ν. 818/1937 και Α.Ν. 1216/1938). Ταυτόχρονα, έχουν υποχρέωση τα άνωθεν σχολεία να ακολουθούν επακριβώς το αντίστοιχο ωρολόγιο πρόγραμμα των δημοσίων σχολείων (Α.Ν. 1216/1938, άρθρο 4), ενώ και στο

⁵⁵¹ Μεταξάς, Ιωαν., 1960, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, τ. 4, 1933-1941, Αθήνα: Ίκαρος, σελ.226

⁵⁵² Ιδιωτικά Διδασκαλεία, νυχτερινά δημοτικά σχολεία και Λύκεια απαγορεύεται να ιδρυθούν, αλλά επιτρέπεται στην Ε.Ο.Ν. να ιδρύσει νυχτερινά γυμνάσια και αστικά σχολεία. Α.Ν. 2545/1940, Αρ. Φ. 287/ 10-9-1940.

⁵⁵³ Αυτά που από το 1931 και τον Ν. 4862 είχαν άδεια λειτουργίας και πλέον διαχωρίζονται ως προς τη λειτουργία τους από τα ξένα σχολεία.

⁵⁵⁴ Έναν χρόνο μετά επιτρέπεται η ίδρυση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων έπειτα από ειδική έγκριση του Ανώτατου Συμβουλίου Εκπαίδευσης, Α.Ν. 1216/1938, άρθρο 3.

Υ.Θ.Ε.Π. υπάρχει ξεχωριστό γραφείο ελέγχου και οργάνωσης των ιδιωτικών σχολείων⁵⁵⁵. Συμπληρωματικά, σε μια πιο ελεγκτική κατεύθυνση, ο Ν. 4862/1931 τροποποιείται ως προς τον αριθμό των Ελλήνων διδασκάλων συμπληρώνοντας πως «ο αριθμός του διδάσκοντος προσωπικού του μη έχοντος την ελληνικήν ιθαγένειαν, δεν δύναται να είναι δυσανάλογος προς τας πραγματικές ανάγκας αυτού, καθοριζόμενος κατά τας περί συνθέσεως του προσωπικού των δημοσίων σχολείων κειμένας διατάξεις δι' έκαστον υπό του αρμοδίου Εποπτικού Συμβουλίου, προτάσει του Γενικού Επιθεωρητού των ξένων και μειονοτικών σχολείων»⁵⁵⁶. Το 1940 δε, περιορίζονται οι αρμοδιότητες του Γενικού Επιθεωρητή Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων εντασσόμενες μόνο στην Α', Β' και Γ' περιφέρεια⁵⁵⁷.

Όσον αφορά το ξενόγλωσσο, μειονοτικό στοιχείο, το καθεστώς του Μεταξά διέκρινε τις εκπαιδευτικές ανάγκες ανάλογα με τις εθνικές επιταγές, σε μια πορεία που δεν αποτελεί παρθενογένεσή του, αλλά διογκωμένη επιβολή των πρότερων μεσοπολεμικών εκπαιδευτικών διαβημάτων. Η νομοθετική παρέμβαση λοιπόν ποικίλει ανάλογα με την ισχύ και την προβληματική του κάθε μειονοτικού στοιχείου και ζητήματος⁵⁵⁸. Ήδη από τον Οκτώβρη του 1936, ιδρύεται θέση Γενικού Επιθεωρητή των ξένων και μειονοτικών σχολείων με έδρα τη Θεσσαλονίκη (Α.Ν. 248/1936, Αρ. Φ. 460/17-10-36) του οποίου τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες ορίστηκαν με βασιλικό διάταγμα έναν χρόνο μετά (Αρ. Φ. 258, 6-7-37). Εκείνος ήταν υπεύθυνος για τον έλεγχο, την καταγραφή και τη λειτουργία όλων των ξένων και μειονοτικών σχολείων στη χώρα και του οποίου οι αρμοδιότητες μπορούσαν να διευρυνθούν και σ' εκείνες των υπολοίπων Επιθεωρητών κατ' ειδική εντολή του Υπουργού (άρθρο 5). Με τον Α.Ν. 1644/1939 (άρθρο 6), λαμβάνεται κάποια πρόνοια ως προς τη συγγραφή, έγκριση και κυκλοφορία βιβλίων ειδικών για τους μαθητές Ισραηλιτικών, Μειονοτικών και παντός είδους ξένων σχολείων που φοιτούν αλλόθρησκοι και αλλόγλωσσοι, αλλά τελικώς τίθεται στην ευχέρεια υπουργικής απόφασης (ήδη τότε Υπουργός ήταν ο ίδιος ο Μεταξάς) που δεν είναι γνωστό αν

⁵⁵⁵ Αγγελής, ό.π., σελ. 129-130

⁵⁵⁶ Α.Ν. 818/1937, άρθρο 5

⁵⁵⁷ Β.Δ. 16-4-1940, Αρ. Φ. 128

⁵⁵⁸ Αξίζει να αναφερθεί ότι με τον Α.Ν. 376/1936 *Περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων* στην ελληνική παραμεθόριο, απαγορεύτηκε η ελεύθερη εγκατάσταση αλλοδαπών και ήδη εγκατεστημένων αλλογενών στις περιοχές που ορίζονταν ως Αμυντικές Περιοχές και θα ξεκινούσαν οχυρωματικά έργα από φόβο έκθεσης των έργων σε εχθρικές χώρες.

λήφθηκε ποτέ. Συνολικά, υπάρχει μέριμνα και δράση για τα «ξενόγλωσσα μειονοτικά σχολεία» και τα «σχολεία μειονοτικών περιοχών»⁵⁵⁹.

Στην πρώτη κατηγορία, ανήκουν όλα εκείνα τα ιδρυθέντα σχολεία από εθνικές μειονότητες που διαβιούσαν στην Ελλάδα, όπως Ισραηλίτικα ή Αρμένικα σχολεία ή ακόμα και των Κουτσόβλαχων, από θρησκευτικές μειονότητες όπως εκείνα της μουσουλμανικής μειονότητας Θράκης και από κοινότητες δυτικών κυρίως κρατών, όπως γαλλικές ή αμερικάνικες σχολές. Τα άνωθεν σχολεία «προστατεύονταν» από διεθνείς συμβάσεις και παρότι η λειτουργία τους διέγειρε καχυποψίες και προβληματισμούς στην ελληνική διοίκηση, δεν απαγορεύτηκε ποτέ η ύπαρξή τους. Παρότι όλα αυτά τα σχολεία που ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία, δεν είχαν αρνητική αντιμετώπιση από το καθεστώς σε γενική κλίμακα⁵⁶⁰, εντούτοις υπάρχουν κατά τόπους διαφοροποιήσεις ως προς τη λειτουργία τους.

Στα ισραηλίτικα σχολεία, τα οποία ακολουθούν γενικά το πρόγραμμα των στα ελληνικά διδασκόμενων μαθημάτων των δημοσίων σχολείων, επιτρέπεται «η διδασκαλία της Εβραϊκής γλώσσας ιστορίας και θρησκείας εις μεν τας 4 κατωτέρας τάξεις επί 14 ώρας καθ' εβδομάδα εν συνόλω και δια τα τρία ταύτα μαθήματα, εις δε τας δύο ανωτέρας επί 11 ώρας καθ' εβδομάδα» (άρθρο 3, Α.Ν. 248/1936). Εννοείται πως οι Ισραηλίτες μαθητές ήταν επιθυμητό το συμμετέχουν κι εκείνοι ενεργά στην Ε.Ο.Ν., αλλά σε γενική κλίμακα, δεν υπήρξε περιορισμός στην Ισραηλίτικη κοινότητα⁵⁶¹. Αντίθετα, με Β.Δ. της 31^{ης}/10/1938 (Αρ.Φ. 408) ιδρύεται στην Αλεξανδρούπολη Ισραηλίτικη Κοινότητα ως νομικό πρόσωπο.

Στα αρμένικα σχολεία, τα οποία από το 1937-1938 δεν θα λειτουργούσαν χωρίς νόμιμη άδεια, «δύναται να διδάσκεται η αρμενική γλώσσα επί εξ ώρας καθ'

⁵⁵⁹ Οι χαρακτηρισμοί των σχολείων υιοθετήθηκαν από τον Αγγελή, Β., 2004, *Μεταξική Προπαγάνδα και Νεολαία 1936-1940*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, ενώ ο Καραχρίστος το 1924 διαφοροποιεί τα ιδιωτικά σχολεία από αυτά των ξενοφώνων συνολικά, βλ. Καραχρίστος, 1924, ό.π., σελ. 6-8.

⁵⁶⁰ Ενδιαφέρον αποτελεί ότι το 1940, μουσουλμανικός και ισραηλίτικος περιοδικός τύπος εξαιρέθηκε από τη γενική απαγόρευση ξενόγλωσσων εφημερίδων και περιοδικών. Βλ. Stefanidis, Yian., 1992, *Preaching to the Converted: The British Propaganda Campaign in Greece, 1939-1941*, Στο *Η Ελλάδα και ο Πόλεμος στα Βαλκάνια (1940-1941)*, Θεσσαλονίκη, σελ. 183-202.

⁵⁶¹ Βέβαια, με τον Α.Ν. 2544/1940 *Περί τροποποιήσεως του Ν. 2456 περί Ισραηλίτικων Κοινοτήτων*, επιτρέπονται όλα τα προηγούμενα αλλά οι Ισραηλίτικες Κοινότητες θα διοικούνται πλέον από Κοινοτικό συμβούλιο διοριζόμενο από το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας με τριετή θητεία. Ο κρατικός παρεμβατισμός εισχώρησε κι εκεί.

εβδομάδα κατά παρέκκλισιν και επί άλλας εξ ώρας εκτός προγράμματος αδεία του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας»⁵⁶², ενώ ιδρυτής επιτρέπεται να γίνει και αλλοδαπός, αποδεδειγμένα Αρμένιος στο γένος, εφόσον έχει άδεια παραμονής στην Ελλάδα.

Η μουσουλμανική μειονότητα Θράκης δεν αντιμετωπίστηκε από το καθεστώς ιδιαίτεως εχθρικά ένεκα των κοινών πολιτικών επιδιώξεων της Ελλάδας και της Τουρκίας εναντίον της Βουλγαρίας. Άμεση ήταν όμως η παρέμβασή του και η επιτήρηση της μειονότητας αυτής. Έναν μήνα μετά την επιβολή του καθεστώτος, τίθεται εν ισχύ ο Α.Ν. 132/1936 (Αρ. Φ. 419/25-9-36) *Περί συστάσεως Τμήματος Πολιτικών Υποθέσεων παρά τη Γ.Δ. Θράκης και περί διορισμού Επιθεωρητών Μουσουλμανικών Σχολείων εν Δυτική Θράκη*. Αφενός ιδρύεται ανεξάρτητο τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων αρμόδιο για θέματα της διαβιούσας μειονότητας και επιφορτισμένο με την αποστολή εκθέσεων στο Υπουργείο Εξωτερικών (άρθρο 1) και καταργείται η Υπηρεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικών Κοινοτήτων παρά τη Γ.Δ. Θράκης που είχε συσταθεί με τον Α.Ν. ΦΕΚ 499, 30/10/35. Αφετέρου, προτείνεται ο διορισμός δύο Επιθεωρητών των Μουσουλμανικών σχολείων οι οποίοι χρήζουν να είναι καλοί γνώστες της Τουρκικής γλώσσας. Ταυτόχρονα, «δεν επιτρέπεται η εισαγωγή και κυκλοφορία διδακτικών βιβλίων Τουρκικής γλώσσας», χωρίς άδεια του Υπουργείου (άρθρο 2, υπ. 5), ενώ επιβάλλεται δια νόμου η υποχρεωτική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και η ελεγχόμενη παρουσία Ελλήνων διδασκάλων, στοιχεία που διαφοροποιούν τη στάση του καθεστώτος από τις προηγούμενες κυβερνήσεις. Η μειονότητα αυτή, έχοντας δικά της σχολεία, αντιμετωπίστηκε πιο ανώδυνα απ' όλες τις άλλες κι όπως διαπιστώνει ο Αγγελής «στοιχεία για εκδήλωση βίαιων συμπεριφορών εξελληνισμού δεν υπάρχουν. Ενδεικτικό είναι ότι το 1940 λειτουργούσαν 270 μουσουλμανικά σχολεία διαφόρων τύπων στη Βόρεια Ελλάδα»⁵⁶³.

Οι όποιες μειονοτικές δεσμεύσεις είχαν δοθεί στο παρελθόν για τα κουτσοβλαχικά σχολεία περιορίστηκαν από το μεταξικό καθεστώς. Στο πλαίσιο του γλωσσικού εξελληνισμού τους απαγορεύτηκε η χρήση της μητρικής τους γλώσσας σε δημόσιους χώρους, γεγονός που ίσως να δικαιολογεί την αντιδραστική δήλωση βλάχικης μητρικής γλώσσας από περισσότερους Κουτσόβλαχους, κατά την απογραφή

⁵⁶² Α.Ν. 818, Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν. 3578 περί ιδιωτικών σχολείων, Αρ. Φ. 335/25-8-1937, άρθρο 3.

⁵⁶³ Αγγελής, ό.π., σελ. 155

του 1940 σε σχέση με εκείνη του 1928⁵⁶⁴. Πάντως, η πρόβλεψη του Βενιζέλου για την εξέλιξη των σχολείων αυτών και της δυναμικής τους φαίνεται να επιβεβαιώνεται με το πέρασμα των χρόνων. *«Σύμφωνα με τα αρχεία του Ελληνικού ΥΠΕΞ εικάζεται ότι το έτος 1939-1940 στα ελληνικά μέσα σχολεία φοιτούσαν 10.303 μαθητές, στα μέσα ρουμανικά φοιτούσαν 470 μαθητές, ότι στα ελληνικά δημοτικά φοιτούσαν 35.638 μαθητές, ενώ στα ρουμανικά δημοτικά φοιτούσαν 827. Το μαθητικό δυναμικό των μέσων ρουμανικών σχολείων μειωνόταν αισθητά μετά την Γ τάξη, ίσως επειδή οι μαθητές έπρεπε να ενταχθούν στην παραγωγή. Τέλος, ενώ στα θερινά ελληνικά δημοτικά φοιτούσαν 1.538 μαθητές, στα θερινά ρουμανικά φοιτούσαν 265 μαθητές. Τα ρουμανικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη το 1939 περιλάμβαναν 36 μαθητές.»*⁵⁶⁵

Τα λοιπά μειονοτικά σχολεία, αυτά των μειονοτικών περιοχών, χαρακτηρίζονται κυρίως ως εκείνα στα οποία μιλιούνταν το σλαβομακεδονίτικο γλωσσικό ιδίωμα από τους μαθητές. Αναλύοντας την μέχρι τότε εκπαιδευτική πολιτική γι' αυτή τη μειονότητα, είτε επιλεγεί να χαρακτηριστεί καθαρά γλωσσική, όπως ήταν η επίσημη θέση της ελληνικής κυβέρνησης στον Μεσοπόλεμο, είτε εθνική, όπως επιδιώχθηκε να λεχθεί από γειτονικές χώρες, διακρίνονται μεμονωμένες διαπολιτισμικές παρεμβάσεις σεβασμού της εκπαιδευτικής της διαδικασίας που όμως δεν εφαρμόστηκαν ποτέ σε γενικευμένη κλίμακα ή δεν επέφεραν τις αναμενόμενες προσδοκίες, όπως αναπτύχθηκε πρότερα. Η συνολική πολιτική της μη ίδρυσης ξεχωριστών μειονοτικών σχολείων γι' αυτές τις μειονοτικές ομάδες και η υπαγωγή τους στα ελληνικά δημόσια σχολεία με κατά διαστήματα παιδαγωγικές παραχωρήσεις σ' αυτά, δεν φάνηκε να συνεχίστηκαν την περίοδο μετά το 1936. Απεναντίας, η εκπαίδευση θεωρήθηκε εχέγγυο για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας η οποία θα εξασφαλιζόταν μέσα από την εθνική διαπαιδαγώγηση της μειονοτικής νεολαίας.

Σε μια γενικευμένη κλίμακα, το καθεστώς επέβαλε όχι μόνο στον χώρο του σχολείου, αλλά και εκτός, την επικοινωνία στα ελληνικά. Πυκνές είναι οι αναφορές για βίαιες απαγορεύσεις στη χρήση άλλης γλώσσας πέραν της ελληνικής σε

⁵⁶⁴ Συγκεκριμένα το 1928, δηλώθηκαν 19.703 πολίτες με μητρική τους γλώσσα την κουτσοβλαχική, ενώ το 1940 57.263 (Μαυρογορδάτος, 2003, Στο: Χατζηιωσήφ, ό.π., σελ. 8).

⁵⁶⁵ Ηλιάδου –Τάχου Σ., Ανδρέου Αν., Ταναμπάση Αν., 2011, *Τα ρουμανικά σχολεία στη Μακεδονία (1939-1949)*, ΛΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 28-30 Μαΐου 2010, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, σελ. 260

δημόσιους χώρους, όχι μόνο σε σλαβόφωνους, αλλά κυρίως σ' αυτούς⁵⁶⁶. Ο δάσκαλος έχασε τον πρωτεύοντα ρόλο στη διαδικασία της αφομοίωσης και τη θέση του ανέλαβε ο χωροφύλακας ο οποίος έπειτα από διαταγή του Γ.Δ. Μακεδονίας το 1936 όφειλε να επιβάλει την εξάλειψη κάθε ξένου ιδιώματος και την άμεση και με κάθε τρόπο επικράτηση της ελληνικής⁵⁶⁷. Η χρήση της στρατιωτικής θητείας και η φοίτηση σε νυχτερινές σχολές⁵⁶⁸ για γλωσσικό εξελληνισμό των σλαβόφωνων διευρύνθηκαν την περίοδο εκείνη, σε συνδυασμό με μια τάση εξελληνισμού των τοπωνυμίων που είχε ξεκινήσει ήδη 16 χρόνια πριν⁵⁶⁹. Ήταν ξεκάθαρο ότι η «εθνική και ηθική αγωγή της νεολαίας ήταν ευθύνη του Κράτους και το Κράτος επιδίωκε την αγωγήν ταύτην δια της Εθνικής Παιδείας και δια της Εθνικής Οργανώσεως Νεολαίας της Ελλάδος»⁵⁷⁰ μόνο και όχι μέσω οποιουδήποτε άλλου οργανισμού ή προσώπου ή σωματείου. Κάθε ένας πολίτης που θα ασκούσε αντικοινωνική δράση θα διωκόταν ποινικά⁵⁷¹.

Η μόνη νομοθετική παρέμβαση – εννοείται σε κρατικό, ανώτερο επίπεδο κι όχι σε αποφάσεις υπηρεσιακού τύπου μεταξύ Υπουργείου Εξωτερικών και Υ.Θ.Ε.Π ή εσωτερικών εντολών και εγκυκλίων- που πάρθηκε γι' αυτά τα σχολεία υποδήλωνε ότι «οι διδάσκοντες των μειονοτικών σχολείων διορίζονται μόνον εφ' όσον τυγχάνουσι γνώσται της Ελληνικής γλώσσης, μετά γνώμην του οικείου Γενικού Επιθεωρητή», ενώ οι ήδη διδάσκοντες οφείλουν να αποδείξουν τις γνώσεις τους εντός δύο ετών⁵⁷².

Συμπληρωματική όλης της προαναφερθείσας επιβολής της ελληνικής ήταν η μέριμνα του Μεταξά για τη σωστή διδασκαλία της. Το 1938, έπειτα από την ανάληψη του Υπουργείου από τον ίδιο τον Μεταξά, παρατηρείται η «αφροντίστως και πλημμελώς» διδασκαλία της «μητρικής γλώσσας» των μαθητών ένεκα της ελλιπούς γνώσης των διδασκάλων και διδασκαλισσών να διδάξουν τη γραμματική της δημοτικής⁵⁷³. Στο πλαίσιο αυτό, κι έπειτα από τοποθετήσεις του Μανόλη Τριανταφυλλίδη για τη δυσκολία του τονικού συστήματος και την αποτρεπτική

⁵⁶⁶ Βλ. Κωστόπουλος, ό.π., σελ. 162-180

⁵⁶⁷ Βλ. Διβάνη, ό.π., σελ. 257

⁵⁶⁸ Υπολογίζεται η φοίτηση περί των 101.000 ατόμων σ' αυτές τις σχολές τη χρονιά 1937-1938. Βλ. Κωστόπουλος, ό.π. σελ. 170

⁵⁶⁹ Βλ. Κωστόπουλος, ό.π., σελ. 139-151

⁵⁷⁰ Α.Ν. 1798/1939, Αρ. Φ. 244/17-6-1939, άρθρα 1 και 2

⁵⁷¹ Α.Ν. 1075/1938, Αρ. Φ. 45/11-2-1938

⁵⁷² Α.Ν. 818/1937 (άρθρο 7)

⁵⁷³ Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- Προς τους κ. γενικούς επιθεωρητάς της στοιχειώδους εκπαίδευσως και τους κ. επιθεωρητάς των δημοτικών σχολείων. / Μεταξάς, Ιωάννης Π., [ARC-2005-12726]

δράση που έχει στους μαθητές⁵⁷⁴, συστήνεται επιτροπή προς σύνταξη Νεοελληνικής Γραμματικής με επικεφαλής τον τελευταίο⁵⁷⁵.

Συνολικά, η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους απέναντι στους μειονοτικούς μαθητές δεν τηρεί κάποια αμετάκλητη συνέχεια. Συνέχεια όμως δεν έχουν γενικά οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις της περιόδου, ακόμα και για τον γενικό πληθυσμό. Η εκπαίδευση, όντας ζωντανός οργανισμός μέσα στο κράτος, εξαρτιόταν, κατά τον Μεσοπόλεμο, από τις εκάστοτε πολιτικές δυνάμεις, εξωτερικές κατευθύνσεις και κοινωνικο-οικονομικές μεταβλητές. Από γλωσσική άποψη, *«κάθε εθνικισμός που κατάφερε να εξασφαλίσει για τον εαυτό του ένα κράτος ανεξάρτητο, άσκησε έναν μορφωτικό συγκεντρωτισμό στο εσωτερικό των συνόρων του... Σ' αυτές τις συνθήκες, η πολυμορφία των γραπτών ιδιωμάτων και των αλφαβήτων που τα κατέγραψαν εξαφανίστηκε στον Μεσοπόλεμο»*⁵⁷⁶. Στον αντίποδα, στο ελληνικό κράτος, η επικράτηση και ανύψωση της ελληνικής γλώσσας ως κύριας γλώσσας επικοινωνίας των υπηκόων του επιβλήθηκε με τους τρόπους και τα μέσα που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Στο επόμενο κεφάλαιο, αναλύεται η εκπαιδευτική πραγματικότητα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, μιας εκ των μειονοτικών ομάδων, στην περιοχή της Θεσπρωτίας από το 1913 ως και το 1940, μέσα από την νομοθετική πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους, τις διακρατικές συμφωνίες, τις εμπιστευτικές επιστολές μεταξύ Υπουργείων και Γενικών Διοικητών, καθώς και μέσα από έγγραφα Επιθεωρητών και μαθητολόγια Δημοτικών σχολείων και Γυμνασίων.

⁵⁷⁴ Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- [Επιστολή], Δεκέμβριος 1938, Αθήνα [προς] Ι. Μεταξά, Αθήνα. [ARC-2005-12931]

⁵⁷⁵ Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- Έγγραφο 115482/14.12.1938 (διορισμός Τριανταφυλλίδη). / Σπέντζας, Ν. [ARC-2005-12730]

⁵⁷⁶ Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Ε.Α., Βαλκανική Βαβέλ, σελ. 17-96 στο: Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Ιωαννίδου Αλ., Μιχαηλίδης Ιακ., ό.π.

Κεφάλαιο 5

Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων ως το 1926- Από την πολυπολιτισμική Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος

Στο παρόν κεφάλαιο, επιχειρείται η παρουσίαση της εκπαιδευτικής κατάστασης της Θεσπρωτίας έως το 1926 και η σκιαγράφηση της πολιτικής την οποία ακολούθησε το ελληνικό κράτος σε συνδυασμό με τους εξωγενείς παράγοντες οι οποίοι παρέμβαιναν κατά διαστήματα και την επηρέαζαν. Για την ευκολότερη κατανόηση από τον αναγνώστη, έχει υιοθετηθεί η χρονολογική αποτύπωση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, διατηρημένη σε δύο βασικά υποκεφάλαια.

Στο πρώτο, κατατίθεται και αναλύεται η εκπαίδευση στην εξεταζόμενη περιοχή ως κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή προ του 1913. Παρότι η περίοδος αυτή είναι εκτός των εξεταζόμενων χρονικών ορίων της παρούσης μελέτης, εντούτοις θεωρείται επικουρική και ευκατάρτια η συνοπτική αναφορά της εκπαιδευτικής κατάστασης, για να επέλθει πολύ πιο αβίαστα η σύγκριση με τα ακριβώς επόμενα χρόνια της απελευθέρωσης και να νοηθεί πληρέστερα το προϋπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα που κληρονόμησε το Ελληνικό Κράτος, όπως και οι κοινωνικο-εθνικές σχέσεις που το απάρτιζαν.

Στο δεύτερο, ακολουθείται η εκπαιδευτική πορεία που υπήρχε τα χρόνια από το 1913 ως και το 1926. Οι χρονολογίες μόνο τυχαίες δεν είναι. Τον Φεβρουάριο του 1913, η περιοχή της σημερινής Θεσπρωτίας προσαρτάται στο Ελληνικό Κράτος ως συνέπεια του Α' Βαλκανικού Πολέμου. Ο ελληνικός στρατός προελαύνει και επιφέρει την εγκαθίδρυση νέων διοικητικών μηχανισμών και πολιτειακών δεδομένων. Μέχρι το 1926 απ' την άλλη, στην περιοχή συνυπάρχουν επίσημα χριστιανοί και μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες, μιας και έχει ήδη λεχθεί ότι η πλειοψηφία των μουσουλμάνων κατοίκων επέλεξαν την ελληνική ιθαγένεια με τη Συνθήκη των Αθηνών το 1913 ή την μετανάστευση στην Τουρκία. Μουσουλμάνοι και χριστιανοί, ελληνόφωνοι, αλβανόφωνοι ή τουρκόφωνοι, νοούνται ως Έλληνες πολίτες με διαχωρισμένα, αλλά αναγνωρισμένα θρησκευτικά δικαιώματα κι έτσι αντιμετωπίζονται και στο εκπαιδευτικό κομμάτι. Το τέλος του παρόντος υποκεφαλαίου ορίζεται το 1926, καθώς τότε, για τη διαβιούσα μειονοτική ομάδα –

θηρσκευτική μέχρι εκείνη τη στιγμή- κλείνει οριστικά το κεφάλαιο της ανταλλαγής της και της φυγής της στην Τουρκία .

5.1 Η εκπαίδευση στη Θεσπρωτία προ του 1913

Στη Θεσπρωτία, ήδη από το 1681 λειτουργούσε με δαπάνη των τοπικών προκρίτων και λογίων στην Παραμυθιά «*Η Ελληνική Σχολή*» με συμβολική και καταλυτική σημασία για τα ελληνικά γράμματα ως το 1790 που υποβιβάστηκε σε Κοινό Σχολείο, για να αναβαθμιστεί και πάλι το 1842 ως το 1849 έπειτα από τις ενέργειες του επισκόπου της επαρχίας Αγάπιου Χατζή Ιωάννου⁵⁷⁷. Ταυτόχρονα, στα τέλη του 18^{ου} αι. με την καθοδήγηση του Κοσμά του Αιτωλού ιδρύονται στην περιοχή της Θεσπρωτίας Κοινά Σχολεία προς προώθηση της ελληνικής εκπαίδευσης.

Πληροφορίες για την εκπαιδευτική κατάσταση στη Θεσπρωτία λαμβάνονται επίσης από την έκθεση του Επισκόπου Παραμυθίας, Φιλιατών και Γηρομερίου το 1873 ο οποίος εισηγείται την αναγκαία ίδρυση νέων σχολείων. Έναν χρόνο αργότερα, η Εκπαιδευτική Επιτροπή του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως καταγράφει 48 εκπαιδευτήρια μεταξύ αυτών ένα Ελληνικό Σχολείο, ένα Παρθενγωγείο, τέσσερα Αλληλοδιδασκτικά και 32 Κοινά Σχολεία στην ευρύτερη περιοχή της Θεσπρωτίας ενσωματωμένης και της Πάργας, ενώ ο Ηπειρώτικος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως ένα Παρθενγωγείο, ένα Ελληνικό, 13 Αλληλοδιδασκτικά και 28 Κοινά Σχολεία για τις περιφέρειες⁵⁷⁸ Παραμυθίας, Πάργας, Μαργαριτίου και Φιλιατών με 48 διδάσκालους και 3.022 μαθητές⁵⁷⁹. Η δαπάνη για την εκπαιδευτική αυτή κίνηση άγγιζε τα 662.885 γρόσια. Στους Φιλιάτες, ήδη το 1876, λειτουργεί Μικτή Σχολή, με την έννοια της κοινής φοίτησης αρρένων και θηλέων, με προσφερόμενα ποσά των κατοίκων και του Ηγούμενου της Μονής Γηρομερίου⁵⁸⁰. Άξια αναφοράς είναι η «*Ζάππειος Σχολή*

⁵⁷⁷ Κρασίτης, Β., 1985, *Η ιστορία της Παραμυθίας*, Αθήνα:, σελ. 82-84, Φούκης, Χ., 2008, *Η Βασική εκπαίδευση στη Θεσπρωτία (ύστερη τουρκοκρατία, 1854-1913)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 96-98

⁵⁷⁸ Δεν συμπεριλήφθηκε στην μέτρηση η περιφέρεια του Δελβίνου που καταγράφονταν τότε στην Ήπειρο από τον Σύλλογο.

⁵⁷⁹ *Επετηρίς του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρώτικου Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, έτος Β΄, 1873-1874, σελ. 227-261 στο <http://medusa.libver.gr/jspui/bitstream/123456789/4543/2/EPETHRIS%20FIL%20SYL-1875.pdf>

⁵⁸⁰ Πιο περιγραφική είναι η αναφορά του Φούκη, ό.π., σελ. 182-186 ο οποίος αναφέρει και τα χωριά που λειτούργησαν άλλα σχολεία.

Φιλιατών» που λειτουργούσε απ' το 1880 με τη χρηματοδότηση των ευεργετών αδερφών Ζάππα και της μονής Γηρομερίου⁵⁸¹.

Τις παραπάνω τοποθετήσεις των Συλλόγων και του Επισκόπου υιοθετεί και η επίσημη ελληνική πλευρά που κατέθεσε στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878 ότι λειτουργούσαν στη σημερινή Θεσπρωτία 49 σχολεία με 1304 μαθητές⁵⁸². Οι παραπάνω σύλλογοι- προστιθέμενος σ' αυτούς κι ο Σύλλογος προς Διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων- ευελπιστούν να καλύψουν τον ρόλο του Υπουργείου Παιδείας για τους Έλληνες που βρίσκονται υπό οθωμανική κατοχή αναπτύσσοντας έντονη εκπαιδευτική δράση και αναδεικνύονται ως οι πλέον προβεβλημένοι φορείς εκπαίδευσης στην περιοχή. Ειδικά ο Ηπειρωτικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης ασκεί ουσιαστικά παραγωγική δράση με χρηματοδότηση σχολικών κτιρίων και βιβλίων σ' όλη τη Θεσπρωτία πλην των 12 χωριών του Γηρομερίου (βόρεια από τους Φιλιάτες), των οποίων την ευθύνη κατείχε ο Επίσκοπος Γηρομερίου. Αρωγοί του επιδιώκει να είναι επισκοπές, δημογεροντίες, κάθε λόγιος και μη Ηπειρώτης που έχει τη δυνατότητα να προσφέρει για τη διασφάλιση της παιδείας⁵⁸³. Φυσικά, ειδικά προς το τέλος του 19ου αι., το Υπουργείο Εξωτερικών επιχορηγεί μεγάλα ποσά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως για τις εκπαιδευτικές ανάγκες της περιοχής με στόχο την ενίσχυση της ελληνικής εκπαίδευσης, άρα και τη σταδιακή επικράτηση της ελληνικής γλώσσας ακόμα και σε ξενόφωνους κατοίκους⁵⁸⁴.

Στην αυγή του 20^{ου} αι, συντελείται μια στατιστική και καταγράφονται όλα τα ελληνικά σχολεία που λειτουργούν σε προξενικές υποδιοικήσεις. Σύμφωνα μ' αυτή⁵⁸⁵, το 1902⁵⁸⁶, λειτουργούσαν τα εξής ελληνικά σχολεία στις τρεις Υποδιοικήσεις που μας ενδιαφέρουν:

⁵⁸¹ Βακαλόπουλος, Κ. 2007, *Ιστορία της Ηπείρου, Από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*, γ' εκδ., Θεσσαλονίκη: Σταμούλη, σελ. 618

⁵⁸² Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 582-583

⁵⁸³ Φούκης, ό.π., σελ. 176-197, Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 622-638. Συνοπτικά, η χρηματοδότηση των σχολείων προερχόταν από κληροδοτήματα Ηπειρωτών, από τα εκκλησιαστικά ταμεία, τις συνδρομές ντόπιων κατοίκων αλλά και ξενιτεμένων και από τις επιχορηγήσεις συλλόγων, ενώ «*όλο το εκπαιδευτικό σύστημα ήταν οργανωμένο πάνω σε ιδιωτική, κοινοτική ή εκκλησιαστική βάση*» (Τσουκαλάς, Κ., 1977, β' εκδ., ό.π., σελ. 478)

⁵⁸⁴ Φούκης, ό.π., σελ. 527-528

⁵⁸⁵ Πίναξ γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία ελληνικών σχολείων (Tableau général des écoles helléniques dans la Turquie d'Europe), Κωνσταντινούπολη: 1902, Στο : <http://medusa.libver.gr/jspui/handle/123/11754>, σελ. 178-246

- ο Στην *Υποδιοίκηση Παραμυθιάς* λειτουργούσαν 2 Δημοτικά Σχολεία, στην Παραμυθιά και στο Πόποβο, και μια Αστική Σχολή στην Παραμυθιά με 110 συνολικά μαθητές. 22 Γραμματοδιδασκαλεία με ισάριθμους διδασκάλους και 495 μαθητές στις κοινότητες Γλαβίτσα, Ελευθεροχώρι, Σέλινα, Τσαγκάρι, Λαμπανίτσα, Βερνίκιο, Πλακωτή, Οσδίνα, Βλαχώρι, Τσουρίλα, Κάιτσα, Ψάκα, Δράγαη, Γρίκα, Ζελεσσό, Σεβαστό Παγκράτι, Κορίστιανι, Χόικα, Καρίστη, Βοϊνίκο, Δραγουμή και ένα Παρθεναγωγείο στην πόλη της Παραμυθιάς που μαθήτευαν 65 κορίτσια.
- ο Στην *Υποδιοίκηση Φιλιατών* έχουν ιδρυθεί 14 Δημοτικά Σχολεία ή Αστικές Σχολές με 690 μαθητές και μαθήτριες στα χωριά Φιλιάτες, Φοινίκη, Σίδερι, Πλησίβιτσα, Γηρομέρι, Σαγιάδα, Κοκκινίστα, Κεραμίτσα, Τσαμαντά, Μπαμπούρι, Λια, Ραβενή, Μαλούνι, 19 Γραμματοδιδασκαλεία με 455 παιδιά στις κοινότητες Σουπίτσα, Ξέχωρο, Κοκκινολιθάρι, Σαγιάδα, Κάριανη, Πόβλα, Αχούρια, Γλούστα, Λίστα, Φατήρι, Τσαρακλαμάνι, Λύκο, Σεμνίτσα και Γράσδιανι και 2 Παρθεναγωγεία-Νηπιαγωγεία στο Γηρομέρι και Πλησίβιτσα με 150 μαθήτριες.
- ο Τέλος, στην *Υποδιοίκηση Μαργαριτίου* 8 Δημοτικά Σχολεία με 307 μαθητές βρίσκονται στο Καναλάκι, Γορίτσα, Μαργαρίτι, Πάργα, Ράπεζα, Σούβλιαση, Καστρί-Δαγ, Αγιά, 12 Γραμματοδιδασκαλεία στις Κουσοβίτσα, Σινίτσα, Γλυκή, Βλανδοράχη, Νιμίτσα, Τουρκοπάλουκο, Καστρί Φαναρίου, Ποταμιά, Κορώνη, Γιουνούζιο, Σπαθαράτα, Πέστιανη που φοιτούν 147 μαθητές συνολικά, 2 Νηπιαγωγεία στη Σούβλιαση και στο Καστρί-Δαγ και ένα Παρθεναγωγείο στην Πάργα⁵⁸⁷.

⁵⁸⁶ Λίγο αργότερα, σύμφωνα με τον Προϋπολογισμό της Προξενικής Περιφέρειας Ιωαννίνων, στη Μητρόπολη Παραμυθιάς και Φιλιατών τα έτη 1905-1906 λειτουργούν σε 48 κοινότητες εκπαιδευτικά ιδρύματα, γραμματοδιδασκαλεία (Παραμυθιά, Αρβανίτσα, Γράββα, Πλαταριά, Κουσοβίτσα, Μποροβάριο, Αχούρια, Τσουκνίδα, Γορίτσα, Δράγαη, Λια, Κουκουλιούς, Γκλάβιτσα, Κορίστιανη, Τσαγκάρι, Κανελάκι, Κορώνη, Λυκούρσι, Μπαμπούριο, Ταμπάνια, Μουζακάτι, Πόποβο, Παγκράτι, Πέστιανη, Πόβλα, Καρόκι, Ραβενή, Σέλιανη, Τσουρίλα, Ελευθεροχώρι, Πλακωτή, Σπλάντζα, Σεβαστό, Σκουπίτσα, Τσαμαντά, Λίστα, Γλούστα, Κεραμίτσα, Γιανούζι, Γράσδιανη, Τσαρακλημάνι, Κοκκινολιθάρι, Μαλούνι), παρθεναγωγεία (Μαργαρίτι, Μουρσιά, Σωπίκιο) και νηπιαγωγεία (κοινότητες Σούβλιασης, Καστριού-Δαγ, Γλυκής). Βλ: Φούκης, ό.π., 545-547. Τα περισσότερα από αυτά τα εκπαιδευτικά ιδρύματα λειτουργούσαν ήδη από το 1890 σύμφωνα με επιστολές του Επισκόπου Ιωάννου.

⁵⁸⁷ Διατηρήθηκε η ορθογραφία καταγραφής τους στον Πίνακα.

Προ του 1913, η ελληνική εκπαίδευση στη σημερινή Θεσπρωτία υπήρξε μειονοτική⁵⁸⁸. Αυτός είναι και ο κύριος λόγος που υπήρξε και προβληματική, γιατί δεν επαφίονταν μόνο στην εκπαιδευτική ανάγκη, αλλά και στις πολιτικές και εθνοτικές σκοπιμότητες που λάμβαναν κατά καιρούς χώρα⁵⁸⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόφαση της Τουρκικής Διοίκησης να επιβάλει την επικύρωση των πτυχίων των εν Θεσπρωτία διδασκάλων⁵⁹⁰. Αποτέλεσμα αυτού, αφού οι περισσότεροι διδάσκαλοι δεν είχαν πτυχίο, ήταν να κινδυνέψουν με κλείσιμο αρκετά σχολεία και να ασκηθούν ποινικές διώξεις σε δασκάλους⁵⁹¹. Οι πόροι για την ανέγερση των σχολείων και την πληρωμή των διδασκάλων προέρχονταν από Πανελλήνιους και μη συλλόγους, όπως ο Σύλλογος προς διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων (δωρεά 25 οθωμανικών λιρών το 1903) και οι Σύλλογοι που προαναφέρθηκαν, ντόπιοι ευεργέτες, όπως ο Μιχαήλ Παραμυθιώτης ο οποίος κληροδότησε το πατρικό του σπίτι προς χρήση αλληλοδιδασχτικού σχολείου στην Παραμυθιά, τοπικές κοινότητες και ενορίες⁵⁹².

Ταυτόχρονα όμως, οι εύπορες⁵⁹³ μουσουλμανικές οικογένειες της Θεσπρωτίας στέλνουν κατά τον 19^ο αι. και αυτές τα παιδιά τους κυρίως σε σχολεία ιδρυόμενα από

⁵⁸⁸ Μειονοτική με την έννοια της μη επικρατούσας ομάδας. Σύμφωνα με τον Τσουκαλά αυτή την περίοδο «η ανάπτυξη της εκπαίδευσης μοιάζει να ακολουθήσε μια πορεία «αυτόματη» και «απρογραμματίστη», που υπάκουε ταυτόχρονα στις πολιτιστικές ιδεολογικές πιέσεις ενός αστικού πληθυσμού σε πλήρη ανάπτυξη, και στις λειτουργικές ανάγκες μιας διευρυνμένης αναπαραγωγής των κυρίαρχων ταξικών σχέσεων ανάμεσα στους ελληνικούς πληθυσμούς». Τσουκαλάς, Κ., 1977, Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), β' εκδ., Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 452

⁵⁸⁹ Αναφορικά με την ελληνική εκπαίδευση επί Οθωμανοκρατίας, βλ. Μπελιά, Ε., 1995, Εκπαίδευση και αλτρωτική πολιτική : η περίπτωση της Θράκης, 1856-1912, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Βούρη, Σ. 1992, Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια : η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας, 1870-1904, Αθήνα: Παρασκήνιο, Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία : πρώτη προσέγγιση και απογραφή, 1997, επιμ. Τερζής/Ζιώγου, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, Οικονόμου, Φ, 1987, Τα σχολεία της ενιαίας Ηπείρου : στους χρόνους της τουρκοκρατίας, 1453-1913, Αθήναι

⁵⁹⁰ Όσον αφορά το ποιος είχε δικαίωμα διορισμού και παύσεως των διδασκάλων ενείχε ως το 1912 ερωτηματικά ακόμα και στους Προξένους της Ελλάδας. Είχε δικαίωμα διορισμού τους ο Πρόξενος έπειτα από πρόταση του Μητροπολίτη και με τη σύμφωνη γνώμη του, ελέγχοντας έτσι το εκπαιδευτικό προσωπικό ή η κάθε κοινότητα ξεχωριστά. ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, 22,1, Εκ/κά Ζητήματα Αλβανίας και Ηπείρου, Υποπροξενείο Δυρραχίου προς ΥΠΕΞ, κρυπτογραφημένο έγγραφο αρ.10, ψ.εγ.3

⁵⁹¹ Κραψίτης, 1985, ό.π., σελ. 90-92, Για το εν Φιλιάτες σχολικό ζήτημα αναλύει διεξοδικά ο Φούκης, ό.π., σελ. 286- 295

⁵⁹² Κραψίτης, ό.π., 1985, σελ. 86-87, 92-93

⁵⁹³ Τις οποίες και αντιδιαστέλλουμε από τις πιο οικονομικά ασθενείς. Οι τελευταίες, ή δεν επιτρέπουν στα παιδιά τους να φοιτούν σε ελληνικά σχολεία ή τα ωθούν σε θρησκευτικά μουσουλμανικά (μεντρεσέδες) που κατά καιρούς λειτουργούν. Να σημειωθεί πως τα θηλυκά

ελληνικούς φορείς. Κάποια από αυτά μάλιστα, φοιτούν και στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων, λαμβάνοντας έτσι ελληνική παιδεία. Ταυτόχρονα, στην περιοχή λειτουργούσαν για τους μουσουλμάνους 3 προκαταρκτικά σχολεία θρησκευτικού περιεχομένου(medrese) στους Φιλιάτες, την Παραμυθιά και το Μαργαρίτι, δηλαδή στις έδρες των τότε διοικήσεων⁵⁹⁴, ενώ τουρκικά σχολεία κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης μνημονεύονται για πρώτη φορά στο Βιλαέτι Ιωαννίνων το 1868⁵⁹⁵.

Στα τέλη του αιώνα, με την άνθιση του αλβανικού εθνικισμού και της καταγραφής του αλβανικού αλφαβήτου λαμβάνει χώρα μια προσπάθεια λειτουργίας σχολείων και λεσχών⁵⁹⁶. Έτσι μαθαίνουμε πως τη σχολική χρονιά 1908-1909 λειτούργησε αλβανικό σχολείο στη Μαζαρακιά με εισφορές των κατοίκων και υπό την προστασία του Ταχέρ αγά Μέτη, το οποίο όμως *«αριθμεί ολίγους μόνον παίδας, ό τι είναι το μόνον όργανον της αλβανικής προπαγάνδας, μισθοδοτούμενον υπ' αυτής δια δεκαλίρου μηνιαίου επιδόματος»*⁵⁹⁷. Το συγκεκριμένο σχολείο αναφέρεται από τον Μητροπολίτη Παραμυθιάς, Φιλιατών και Γηρομερίου ως το μοναδικό αλβανικό σχολείο στην περιοχή από το Μαργαρίτι ως την Παραμυθιά κι ενώ, πρόσκληση και παροχή οικονομικής βοήθειας προτάθηκαν και σε γειτονικές κοινότητες, όπως σ' αυτές του Καρτερίου και Πλαταριάς, ουδεμία ενέργεια έγινε δεκτή από τους κατοίκους, αλλά επέμειναν *«αξιεπαίνως εις τα πάτρια»*. Έναν χρόνο μετά, ιδρύθηκε και στους Φιλιάτες με προσωπική συνεισφορά του προέδρου της κοινότητας Ρετζέπ Χαμήτ με βραχύβια όμως λειτουργία, ένεκα οικονομικών δυσκολιών και της αντίδρασης των Νεότουρκων⁵⁹⁸.

Πέρα απ' τα σχολεία όμως, το 1909 επιτεύχθηκε και η ίδρυση Αλβανικής Λέσχης στην Παραμυθιά και στους Φιλιάτες, μιας και στα Ιωάννινα προϋπήρχε⁵⁹⁹. Η τελευταία μάλιστα, προσφέρθηκε το 1908 να παρέχει στρατιωτική βοήθεια στους

τέκνα απορρίπτονται από τη διαδικασία της μάθησης λόγω της απαγόρευσης κοινής φοίτησης αρρένων και θηλέων από τα ιερά τους βιβλία και της έλλειψης άλλων κοσμικών μουσουλμανικών σχολείων. (Βλ. Σούλης, ό.π., σελ. 160)

⁵⁹⁴ Παυλίδου, Ε. 2017, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση ξενόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1912-1940*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, σελ. 413

⁵⁹⁵ Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 584

⁵⁹⁶ Σούλης, ό.π., σελ. 160-161

⁵⁹⁷ Φούκης, ό.π., σελ. 596

⁵⁹⁸ Σούλης, ό.π., σελ. 162-163, ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, 122, 5, Εκπαιδευτικά Ζητήματα, ψ. εγ. 58-59

⁵⁹⁹ *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, Έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο του ΥΠΕΞ*, επιμ. Κοντης, Β., 2004, β' Εκδ., τ. Ι 1897-1918, Εστία: Κοινοφελές Ίδρυμα Αλ. Ωνάσης, σελ. 168, 189 και ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1912, 122,5 Εκ/κά Ζητήματα, ψ.εγ. 58-59

Νεότουρκους 3.000 ανδρών, αν αναγνωριζόταν η αλβανική γλώσσα ως μία εκ των επίσημων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η αλβανική σημαία, αν επιτρέπονταν η ίδρυση αλβανικών σχολείων και η ελεύθερη κυκλοφορία εφημερίδων, αιτήματα που έγιναν δεκτά κατά τα τρία τέταρτα (¾)⁶⁰⁰. Οι λέσχες μπορούν να θεωρηθούν πυρήνες διοχέτευσης του εθνικισμού με καταλυτική σημασία για την εξέλιξη των γεγονότων.

Κατατοπιστικότερη είναι η αλληλογραφία του Μητροπολίτη Νεόφυτου ο οποίος αναγράφει λεπτομερώς την ύπαρξη όλων των λειτουργούντων σχολείων για το 1909-1910. Σύμφωνα μ' αυτή κι όπως συμπυκνώνεται από τον Φούκη στις σελίδες 600-610 στο βιβλίο του *Η βασική εκπαίδευση στη Θεσπρωτία (1854-1913)* στον καζά Παραμυθιάς, των 9.829 κατοίκων, λειτουργούν 36 σχολεία με 996 μαθητές. Αναλυτικότερα, λαμβάνουν χώρα 4 Δ.Σ με έξι δασκάλους και 280 μαθητές, 3 Παρθεναγωγεία με τέσσερις δασκάλους και 140 μαθήτριες και 28 Γραμματοδιδασκαλεία με ισάριθμους διδασκάλους και 576 μαθητές. Στην Περιφέρεια Φιλιατών, των 22.570 κατοίκων, λειτουργούν 43 σχολεία με 48 δασκάλους και 2.267 μαθητές. Από αυτά, τα 13 είναι δημοτικά σχολεία με 18 διδάσκοντες και 1.235 μαθητές, τα 7 Παρθεναγωγεία με ισάριθμες δασκάλους και 341 μαθήτριες, ενώ τα υπόλοιπα 23 είναι γραμματοδιδασκαλεία που σ' αυτά φοιτούν 691 μαθητές. Τέλος, στον Καζά Μαργαριτίου με τους 11.355 κατοίκους, 35 σχολεία λειτουργούν με 40 δασκάλους και 1.109 μαθητές. Από αυτά, 10 είναι δημοτικά σχολεία με 527 μαθητές, 10 Παρθεναγωγεία με 285 μαθήτριες και 15 Γραμματοδιδασκαλεία με 297 μαθητές. Συνολικά, αριθμούνται 114 σχολεία με 4.372 μαθητές. Πολλά από αυτά είναι επιχορηγούμενα από τη Μητρόπολη Παραμυθιάς, Φιλιατών και Γηρομερίου, ενώ λιγότερα είναι αυτά που αυτοσυντηρούνται από τις κοινότητες. Υπάρχουν κι εκείνα που, όπως και κατά το παρελθόν, λειτουργούν με την ευγενική συνδρομή του Συλλόγου προς Διάδοση Ελληνικών Γραμμάτων.

Μια ακόμα σαφή εικόνα για την εκπαιδευτική πραγματικότητα στη Θεσπρωτία τα τελευταία χρόνια προ του 1913 μας δίνουν τα έγγραφα του Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου του ΥΠΕΞ. Από τον προϋπολογισμό της Μητρόπολης Ιωαννίνων, για τα έτη 1910-1911 και 1911-1912, καθίσταται σαφές ότι λειτουργούσαν στην Μητρόπολη Φιλιατών, Παραμυθιάς και Γηρομερίου (δηλαδή στον εξετάζοντα νομό Θεσπρωτίας) περίπου 60 επιχορηγούμενα εκπαιδευτικά

⁶⁰⁰ Νικολαΐδου, Ελ., 1984, *Η Αλβανική κίνηση στο Βιλαέτι Ιωαννίνων και η συμβολή των Λεσχών στην ανάπτυξη της (1908-1912)*. Έκδοση Ι.Μ.Ι.Α.Χ, σελ. 12

ιδρύματα σε ελληνόφωνα και αλβανόφωνα χωριά. Συγκεκριμένα, η Μητρόπολη παρείχε το ποσό των 329 οθωμανικών λιρών την πρώτη χρονιά και 378 τη δεύτερη για τη μισθοδοσία 33 γραμματοδιδασκάλων σε αλβανόφωνα χωριά, 13 σε ελληνόφωνα και 4 σε μικτά. Ταυτόχρονα, χρηματοδοτούσε 6 παρθεναγωγεία σε αλβανόφωνα χωριά, 2 σε ελληνόφωνα και 3 σε μικτά, ενώ μόλις ένα νηπιαγωγείο σε αλβανόφωνο χωριό⁶⁰¹. Για την ίδια περίοδο, αναγράφονται σύμφωνα με το ΥΠΕΞ συνολικά 96 ελληνικά σχολεία -ανεξαρτήτως τύπου – στους καζάδες Φιλιατών, Μαργαριτίου και Παραμυθιάς απασχολώντας 100 διδασκάλους και 1.715 μαθητές και των δύο φύλων⁶⁰².

Πίνακας 1: Κατάταξη ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων τα σχολικά έτη 1910-1911 και 1911-1912 (ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, 14,1 Εκπαιδευτικά Ζητήματα)

	ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ	ΚΑΖΑΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ	ΟΜΙΛΟΥΜΕΝΗ ΓΛΩΣΣΑ
1	ΣΚΑΝΔΑΛΟ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
2	ΨΑΚΑ ΓΚΡΙΚΑ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
3	ΖΕΛΕΣΣΟΣ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
4	ΣΕΒΑΣΤΟ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
5	ΠΑΓΚΡΑΤΙ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
6	ΧΟΪΚΑ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
7	ΔΡΑΓΑΝΗ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ - ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
8	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
9	ΚΟΥΚΛΙΟΥΣ, ΓΚΛΑΒΙΣΤΑ, ΚΟΡΙΤΣΙΑΝΗ, ΤΣΑΓΚΑΡΙ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
10	ΠΟΠΟΒΟ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
11	ΣΕΛΙΑΝΗ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ-ΑΛΒΑΝΙΚΑ
12	ΤΣΟΥΡΙΛΑ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
13	ΕΛΕΥΘΕΡΟΧΩΡΙ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
14	ΠΙΛΑΚΩΤΗ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
15	ΦΙΛΙΑΤΑΙ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
16	ΣΚΟΥΠΤΣΑ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
17	ΤΣΙΦΛ. ΔΟΥΣΗ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΣΧΟΛΕΙΟ ΜΕ ΙΕΡΕΑ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
18	ΑΧΟΥΡΙΑ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ

⁶⁰¹ ΥΔΙΑ, ΚΥ., 1912, 14, 1, Εκ/κά Ζητήματα, ψ.εγ. 12-18

⁶⁰² ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, 129,2, Ήπειρος-Αλβανία, Στατιστικές πληροφορίες, ψ.εγ. 2, 4

19	ΛΗΑ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
20	ΜΠΑΜΠΟΥΡΙ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
21	ΠΟΒΛΑ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
22	ΚΑΡΟΚΙ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
23	ΡΑΒΑΝΗ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
24	ΤΣΑΜΑΝΤΑΣ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
25	ΛΙΣΤΑ,ΓΛΟΥΣΤΑ,Κ ΟΥΡΕΜΑΔΙ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
26	ΤΣΕΡΚΛΑΜΑΝΙΟ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
27	ΚΕΡΑΜΙΤΣΑ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
28	ΜΑΛΟΥΝΙ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
29	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ- ΑΛΒΑΝΙΚΑ
30	ΑΡΒΑΝΙΤΣΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
31	ΓΡΑΒΒΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
32	ΠΛΑΤΑΡΙΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
33	ΚΟΥΣΟΒΙΤΣΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
34	ΠΕΣΤΙΑΝΗ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
35	ΚΑΣΤΡΙ-ΔΑΓ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
36	ΣΟΥΒΛΙΑΣΗ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
37	ΓΡΑΙΚΟΧΩΡΙ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ- ΑΛΒΑΝΙΚΑ
38	ΤΣΙΦΛΙΚΙ ΡΑΪΟΥ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
39	ΜΑΥΡΟΥΔΙ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
40	ΚΑΡΤΕΡΕΖΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
41	ΣΙΝΙΤΣΑ-ΛΙΒΑΔΑΡΙ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
42	ΒΑΛΑΝΔΟΡΡΑΧΟ- ΤΣΟΥΚΝΙΔΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
43	ΓΟΡΙΤΣΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
44	ΓΛΥΚΗ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ- ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
45	ΚΑΝΕΛΑΚΙ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ- ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ- ΑΛΒΑΝΙΚΑ
46	ΚΟΡΩΝΗ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
47	ΛΥΚΟΥΡΣΙΑ- ΜΠΕΣΕΡΕΣ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
48	ΤΑΜΠΑΝΙΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
49	ΜΟΥΖΑΚΑΤΙ,ΚΛΕΙ ΣΟΥΡΑ,ΓΙΑΝΝΙΤΣΗ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
50	ΣΠΛΑΝΤΖΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
51	ΓΙΟΝΟΥΖΙΟ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
52	ΠΟΤΑΜΙΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ

53	ΚΑΣΤΡΙ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
54	ΡΑΠΕΖΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
55	ΜΠΟΡΟΒΑΡΙΟ	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
56	ΛΙΜΠΟΒΟ	ΦΙΛΙΑΤΩΝ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ
57	ΛΕΔΙΣΔΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
58	ΣΜΙΝΙΤΣΑ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
59	ΓΑΡΔΙΚΙ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ
60	ΠΕΡΔΙΚΑΡΙ	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ	ΓΡΑΜΜΑΤΟΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ	ΑΛΒΑΝΙΚΑ

Τα χρήματα βέβαια δεν επαρκούσαν για να καλύψουν όλες τις ανάγκες και ο Μητροπολίτης Παραμυθίας και Φιλιατών δεν δίστασε να ζητήσει αύξηση 149 οθωμανικών λιρών για το έτος 1912-1913, 49 εξ αυτών θα μοιράζονταν στα αλβανόφωνα χωριά για να «εξυπηρετούν τα σπουδαία εθνικά μας συμφέροντα»⁶⁰³, ποσό που πήρε κατά το ήμισυ. Γενικά οι πόροι ήταν το κατεξοχήν πρόβλημα που ταλάνιζε τα σχολεία. Πέρα από τη Μητρόπολη, οι ίδιες οι κοινότητες, ελληνόφωνες και αλβανόφωνες, αναλάμβαναν το επιμέισιο των διδασκάλων μιας και το Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στα Ιωάννινα κατέβαλε μεν φροντίδα για την εύρεση νηπιαγωγών και διδασκάλων, κατόπιν αιτήσεως της Μητρόπολης και των Κοινοτήτων⁶⁰⁴, αλλά δεν αναλάμβανε καμία υποχρέωση προς καταβολή των μισθών τους⁶⁰⁵. Η κατάσταση περιγράφεται παραστατικά από τον Γενικό Πρόξενο Ιωαννίνων ο οποίος αναφέρει τον Αύγουστο του 1911: «και περισσότεραι κοινότητες της Ηπείρου, ούσαι φτωχαί και στερούμεναι απολύτως κοινοτικών πόρων διατηρούσι μικρά γραμματοδιδασκαλεία και εξοικονομούσιν τον ευτελή μισθόν των γραμματοδιδασκάλων δια μυρίων στερήσεων... Είναι δε ενθαρρυντική και παρήγορος η προς μάθησιν δίψα και ευγενής αυτή άμιλλα του ηπειρωτικού πληθυσμού προς μόρφωσιν»⁶⁰⁶.

Η αύξηση του προϋπολογισμού όντως πραγματοποιήθηκε το σχολικό έτος 1912-1913 με μείωση των γραμματοδιδασκαλείων και κατακόρυφη αύξηση των

⁶⁰³ Γ.Π.Ιωαννίνων προς ΥΠΕΞ, 29/7/1911, Αρ. 770, Στο ΥΔΙΑ, ΚΥ., 1912, 14, 1, Εκ/κά Ζητήματα, ψ.εγ.29-31

⁶⁰⁴ Την εποπτεία των σχολείων αναλάμβαναν οι εφοροεπίτροποι των χωριών, ενώ την ευθύνη για τον διορισμό των δασκάλων έφεραν οι ίδιοι με τον εκάστοτε Μητροπολίτη. Ο διορισμός των διδασκάλων είχε ισχύ για έναν ή δυο χρόνια με επίδειξη του πιστοποιητικού σπουδών του ή εγγράφων που αποδείκνυαν την προϋπηρεσία τους. Βλ. Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 583-584

⁶⁰⁵ ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1912, 122, 3, Εκ/κά Ζητήματα Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου, ψ.εγ. 334, Γ.Π.Ιωαννίνων προς ΥΠΕΞ, 31/8/1912

⁶⁰⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, 14,1, Εκ/κά Ζητήματα, Γ.Π. Ιωαννίνων προς ΥΠΕΞ, 22/8/11, Αρ. 995, ψ.εγ. 23-26

παρθεναγωγείων⁶⁰⁷. Η παροχή επιδόματος όμως δεν δόθηκε ισόποσα σ' όλα τα χωριά, αλλά εξαιρέθηκαν απ' αυτό τα ελληνόφωνα χωριά, βόρεια των Φιλιππών και άλλων περιοχών «διότι τα μικρά ταύτα ποσά ολίγον συμβάλλουσιν εις την βελτίωσιν των σχολείων των και διότι...είναι ανάγκην ενισχύσεως των αλβανόφωνων χωρίων» ή διότι απλά «τα χωριά ταύτα είναι ελληνόφωνα» -άρα ουδείς λόγος υπήρχε για ενίσχυση της εκπαίδευσής τους- και σ' όσα χωριά –ακόμα και αλβανόφωνα- η κοινότητα θα κατέβαλε το επιπλέον ποσό ή ο Σύλλογος προς Διάδοση Ελληνικών Γραμμάτων. Απεναντίας, προτιμήθηκαν αλβανόφωνα χωριά που δεν ήταν τόσο φιλικά προς τους γραμματοδιδασκάλους ή μέρη, όπως οι Φιλιππότες, που προσφάτως «καταβάλλουσα προσπάθειας η αλβανική προπαγάνδα προς προσηλυτισμόν»⁶⁰⁸.

Διαφαίνεται πως μέχρι τότε, η σύσταση σχολείων γινόταν από κοινού για τις ελληνόφωνες και αλβανόφωνες κοινότητες και ελάχιστα ήταν τα σχολεία που διδάσκονταν αποκλειστικά η αλβανική γλώσσα ή η μουσουλμανική θρησκεία. Βεβαίως, η απουσία μαθητολογίων και λοιπών εγγράφων δυσχεραίνουν το έργο της ανάπλασης της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της εποχής και το κατά πόσο και σε ποια έκταση συμμετείχαν οι αλβανόφωνοι –μουσουλμάνοι και μη- μαθητές στα ελληνικά σχολεία.

Ταυτόχρονα, η τουρκική κυβέρνηση αποστέλλει κάλεσμα –πρόσκληση σε Αλβανούς διδασκάλους, οι οποίοι έπειτα από εξεταστική επιτροπή θα κληθούν να στελεχώσουν τις Τουρκικές Σχολές, κυρίως γυμνάσια και ημιγυμνάσια, στα τέσσερα βιλαέτια ως διδάσκαλοι της αλβανικής γλώσσας, ένας ανά σχολείο, αλλά και να στελεχώσουν τα μελλοντικά αλβανικά σχολεία που δύνανται να ιδρυθούν στα Ιωάννινα, στην Πρέβεζα, στη Ρεσσαδιέ (Ηγουμενίτσα), στο Αργυρόκαστρο και στο Βεράτι⁶⁰⁹. Σύμφωνα με τον Πρόξενο Αυλώνος, η κίνηση αυτή της Τουρκικής κυβέρνησης γίνεται προς «εμπαιγμό των Αλβανών», μιας και οι υπάρχοντες διδάσκαλοι της αλβανικής γλώσσας είναι ελάχιστοι⁶¹⁰. Το γεγονός της πρόσκλησης

⁶⁰⁷ Ειδικά στους Φιλιππότες και στις κατεχοχόν αλβανόφωνες κοινότητες του Καστριού, της Αγιάς και του Μαργαριτίου ιδρύθηκαν το 1912 τέσσερα Παρθεναγωγεία, ενώ υπήρχε πρόταση των ιδίων των κοινοτήτων για σύσταση νηπιαγωγείου και χρηματοδότηση αυτών από τις ίδιες. ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, 14,1, Εκ/κά Ζητήματα, Γ.Π. Ιωαννίνων προς ΥΠΕΞ, 14/6/12, Αρ. 1223, ψ.εγ. 299-306

⁶⁰⁸ Προϋπολογισμός 1912-1913, ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1912, 14,1 Εκ/κά Ζητήματα, ψ.εγ. 308-317

⁶⁰⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 123,1, Στατιστικές Ηπείρου, Πρόξενος Αργυροκάστρου προς ΥΠΕΞ, αρ.πρ. 829, Αργυρόκαστρο, 16/9/1912, ψ.εγ. 27-28

⁶¹⁰ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 123,1, Στατιστικές Ηπείρου, Πρόξενος Αυλώνος προς ΥΠΕΞ, αρ.πρ. 674, Αυλώνας, 14/9/1912, ψ.εγ. 43

και μόνο θορυβεί τον Έλληνα Πρόξενο Πρεβέζης, καθώς πληροφορήθηκε για την έκφραση ενδιαφέροντος στην ίδρυση αλβανικού σχολείου και στην Φιλιππιάδα από ντόπιους Αλβανούς και φοβάται για τη διεύρυνση ανάλογων επιθυμιών σε 5 χωριά της περιφέρειάς του⁶¹¹.

Παραμονές των βαλκανικών πολέμων, το κλίμα έγινε πιο εχθρικό με τα σύννεφα πολέμου να πυκνώνουν και την συνακόλουθη αύξηση των εθνικισμών μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας που μόνο βοηθητικά δεν ήταν για την εκπαιδευτική διαδικασία. Ο Γενικός Πρόξενος Ιωαννίνων δηλώνει πως στο «*τιμήμα τούτο του δούλου ελληνισμού έχει μέχρι προ ολίγων ετών παραμεληθεί..., ενώ τα εις αυτό δε διασπειρόμενα ζιζάνια προπαγανδών και αι απλούμεναι ολοέν ρίζαι του αλβανισμού εμπνέουσιν ανησυχίας, επιβάλλουσι δε συντονωτέραν και συστηματικωτέραν επί των εκπαιδευτικών εργασίαν*»⁶¹². Ταυτόχρονα, γι' εκείνον θα ήταν σκόπιμη η αποφυγή πρόσληψης υποτρόφων από τις αλβανόφωνες κοινότητες στη Ζωσιμαία Σχολή «*διότι η πρόσληψις τινών εξ' αυτών δημιουργεί αφ' ενός κ' (..)το πλείστον δυσαρέσκειας και απαιτήσεις παρά τοις συμπολίται και συγχωρίοις των προσλαμβανόμενων νέων..., και αφ' ετέρου διότι η διδόμενη κλασσική μόρφωσις εις τους ξενόφωνους παρετηρήθη ότι αφυπνίζει την εθνικήν αυτών συνείδησιν*»⁶¹³. Άρα προτείνει μεν να συνεχιστούν οι ενέργειες για στελέχωση σχολείων στις περιοχές τους αλλά κυρίως νηπιαγωγείων, παρθενγωγείων και αστικών σχολών ως την 3^η το πολύ τάξη.

Την αντίθετη ακριβώς τακτική, ακολούθησε και πρότεινε το ΥΠΕΞ, λίγους μήνες μετά, στην Γενική Διοίκηση Ηπείρου και τον Νομάρχη Κέρκυρας. Ζήτησε τη σύσταση καταλόγου τέκνων Τουρκαλβανών που δύνανται να γίνουν υπότροφοι της ελληνικής κυβέρνησης σε εκπαιδευτήρια Αθηνών, καθαρά και μόνον για να «*τους προσεταιρισθώμεν*»⁶¹⁴. Η περιοχή είχε ήδη συμπεριληφθεί στην ελληνική επικράτεια διαταράσσοντας τις μέχρι τότε ισορροπίες. Η μειονοτική ελληνική εκπαίδευση έγινε κυρίαρχη, ενώ η μουσουλμανική επικρατούσα τάξη έγινε μειοψηφική απέναντι στο κράτος. Όπως έχει αναφερθεί, η πλειοψηφία των μουσουλμάνων κατοίκων επέλεξε

⁶¹¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 123,1, Στατιστικές Ηπείρου, Πρόξενος Πρεβέζης προς ΥΠΕΞ, αρ. 817, Πρέβεζα, 14/9/1912, ψ.εγ. 44-45

⁶¹² Γ.Π.Ιωαννίνων προς ΥΠΕΞ, 17/7/1912, Αρ. 1488, ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1912, 22,1 Εκ/κά Ζητήματα Αλβανίας και Ηπείρου, ψ.εγ. 93-96

⁶¹³ Γ.Π. Ιωαννίνων προς ΥΠΕΞ, 14/6/1912, Αρ. 1223, ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, 14,1 Εκ/κά Ζητήματα, ψ. εγ. 299-306

⁶¹⁴ *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, Έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο του ΥΠΕΞ*, επιμ. Κοντης, Β., 2004, β' Εκδ., τ. Ι, ό.π., σελ. 282

την ελληνική ιθαγένεια σύμφωνα με τη Συνθήκη των Αθηνών, ενώ πολλοί λιγότεροι την οθωμανική. Πλέον τα δεδομένα είχαν μεταβληθεί.

5.2 Η περίοδος 1913-1926 – Η αβεβαιότητα της παραμονής

Η αναγνώριση, αυτονομία και συνοριογραμμή του αλβανικού κράτους τέθηκαν επί τάπητος στο Συνέδριο του Λονδίνου τον Δεκέμβριο του 1912. Η Ελλάδα είχε κατακτήσει ήδη τη Θεσσαλονίκη και προκαλούσε ερωτηματικά από τους Πρεσβευτές η ενδεχόμενη ή μη κατάληψη των Ιωαννίνων⁶¹⁵, καθώς αυτή ίσως έκρινε την τύχη των αλβανικών συνόρων. Η ελληνική πλευρά ξεκαθάριζε σε Αλβανούς απεσταλμένους ότι στον πόλεμο τοποθετούνταν εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κι όχι της Αλβανίας, ενώ τους διαβεβαίωνε ότι «οι αλβανικοί πληθυσμοί αυτών των περιοχών (όσες θα ήτο καταληφθείσες από τον ελληνικό στρατό) θα χαίρουν απολύτου σεβασμού για τις θρησκευτικές και τις εθνικές τους πεποιθήσεις και οι εξέχοντες Αλβανοί θα καταλάβουν ανώτερα αξιώματα»⁶¹⁶. Ειδικά το τελευταίο, αναφέρθηκε εξαιτίας της κίνησης Αλβανών μπέηδων της περιοχής να προσαρτήσουν την περιοχή στην Αλβανία.

Όμως, «η απελευθέρωσις της Ηπείρου υπό της Ελλάδος επέφερεν τελείαν ανατροπήν της καταστάσεως», ειδικά ως προς την κοινωνική ανάπτυξη των κατοίκων της Θεσπρωτίας. Ειδικά για τους μουσουλμάνους αναφέρεται: «από κυρίαρχοι και σατραπίσκοι εγένοντο αποτόμως ακτήμονες, άστεγοι και πένητες. Η περιουσία των περιήλθεν εις τους καλλιεργητάς εξ αρπαγής και απαλλοτριώσεως. Εννοείται ότι η απότομος αύτη μεταβολή τους έφερεν δεινήν παραζάλην και τους περιήγαγε εις αθλιότητα και οικτράν δυστυχίαν, ώστε πολλοί αζ αυτών να στερούνται και αυτό το ψωμί»⁶¹⁷. Η οικονομική αυτή δεινότητα, η αλλαγή των πολιτικών, πολιτειακών και εθνοτικών συσχετισμών δεν θα μπορούσε να μην έχει αντίκτυπο και στον εκπαιδευτικό τομέα.

⁶¹⁵ Βενιζέλος προς Κορομηλά, 12/1/13, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. Ι., ό.π, σελ. 264

⁶¹⁶ Σακτούρης προς Κορομηλά, 19/2/1913, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. Ι, ό.π, σελ. 265

⁶¹⁷ Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου, 173/58, Στυλιανόπουλος προς Βενιζέλο, 15/10/30, Έκθεση σχετικά με την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα, σελ. 1

Με το πέρας των βαλκανικών πολέμων⁶¹⁸ και την αναγνώριση του Αλβανικού Κράτους στις 29/7/1913, το Υπουργείο Παιδείας διαιρεί εκπαιδευτικά και την Ήπειρο. Πλέον ανήκει στην 12^η εκπαιδευτική περιφέρεια, ενώ η Εκπαιδευτική περιφέρεια Παραμυθίας περιλαμβάνει τα Δημοτικά Σχολεία των υποδιοικήσεων Παραμυθίας, Μαργαριτίου και Φιλιατών νοτίου του Καλαμά. Τα χωριά της Υποδιοίκησης Φιλιατών, βορείως του Καλαμά, υπάγονται στην Εκπαιδευτική Περιφέρεια Πωγωνίου υπό τη δικαιοδοσία του Γενικού επιθεωρητή της ΙΒ' εκπαιδευτικής περιφέρειας⁶¹⁹. Μέχρι την ψήφιση του άνωθεν Βασιλικού Διατάγματος και των συνεπακόλουθων εκπαιδευτικών κατατάξεων και διοικητικών μέτρων, ο εκπαιδευτικός προϋπολογισμός για όλη την περιφέρεια Ιωαννίνων υπολογίζονταν στα έξοδα του ΥΠΕΞ κι όχι του Υ.Ε.Δ.Ε.. Αναλυτικότερα, από την 1^η Σεπτεμβρίου ως και την 31^η Δεκεμβρίου 1913 πιστώθηκαν 617 οθωμανικές λίρες στην Περιφέρεια Ιωαννίνων, ενώ για όλο το εκπαιδευτικό έτος 1913-1914 δόθηκαν συνολικά 1.854 οθωμανικές λίρες⁶²⁰. Τέλος του 1914 πάντως, υπάρχουν αναφορές για Επιθεωρητές δημοτικών σχολείων της Ηπείρου που ζητούν ακόμα τα δεδουλευμένα τους ως και τον Απρίλιο του 1913⁶²¹.

Για τα δύο πρώτα χρόνια της περιοχής στο ελληνικό κράτος δεν έχουμε ικανοποιητικά στοιχεία ούτε στα ΓΑΚ Αθηνών, Ιωαννίνων και Παραμυθίας ούτε στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του ΥΠΕΞ. Η όποια πληροφόρηση λαμβάνεται για το σχολικό έτος 1914-1915. Έτσι, τον Ιούνιο του 1915⁶²², έπειτα από πρόταση του Επιθεωρητή Δ.Σ. Παραμυθίας και του Εποπτικού Συμβουλίου της ίδιας περιφέρειας, χαρακτηρίζονται τα Δ.Σ. των τριών Υποδιοικήσεων με το Β.Δ. της 12^{ης}/6/1915, Αρ.Φ. 222. Πρόκειται για ελληνικά σχολεία που όμως είναι ιδρυμένα και σε αλβανόφωνες κοινότητες, στοιχείο που μας επιτρέπει να υπονοήσουμε ότι ενδέχεται μαθητές σ' αυτά να ήταν και αλβανόφωνοι Τσάμηδες. Συγκεκριμένα, στην

⁶¹⁸ Επισημαίνεται ότι η πρωτεύουσα της Ηπείρου απελευθερώθηκε στις 21 Φεβρουαρίου 1913 για να ακολουθήσουν τις επόμενες μέρες οι πόλεις και τα χωριά της Θεσπρωτίας.

⁶¹⁹ Β.Δ. Περί κατανομής των δημοτικών σχολείων της Νέας Ελλάδος, Αρ. φ. 234, 21/8/14

⁶²⁰ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1914, Προϋπολογισμός για εθνικές ανάγκες, Εκπαιδευτικός Προϋπολογισμός ΥΠΕΞ, ψ.εγ. 212 και 22 αντίστοιχα.

⁶²¹ Υ.Δ.Ι.Α., Κ.Υ., 1914, Εκπαιδευτικά Ηπείρου και απρόβλεπτα Μακεδονίας, ψ.εγ. 51-56

⁶²² Είχαν ήδη προηγηθεί οι εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 κατά τις οποίες η προσφάτως χαρακτηριζόμενη μουσουλμανική μειονότητα Θεσπρωτίας εξέλεξε έναν Βουλευτή (Αλή Ντίνο) με την παράταξη των Αντιβενιζελικών. Μαζί μ' έναν ακόμα εκλεγμένο βουλευτή στον νομό Πρεβέζης, υπήρξαν οι μόνοι δύο απεσταλμένοι -μέλη της μειονοτικής ομάδας στο Ελληνικό Κοινοβούλιο σ' όλη την πορεία της μειονοτικής ομάδας. Βλ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 14, Σούλης, ό.π., σελ. 177

Υποδιοίκηση Παραμυθιάς λειτουργούν τα κάτωθι: Πλήρες 3/θ αρρένων και 1/θ θηλέων Παραμυθιάς, 1/θ μικτό Δράγανης, 1/θ μικτό Μάζι (Πολύδωρο), 1/θ θηλέων και 1/θ αρρένων Ποπόβου και τα μικτά κοινά στα χωριά Σέλλιανη, Πλακωτή, Ελευθεροχώρι, Βοϊνίκο (Προδρόμι), Γρίκα-Ψάκα. Σ' αυτή του Μαργαριτίου, τα πλήρη Δ.Σ.: 1/θ αρρένων και 1/θ θηλέων Μαργαριτίου, 2/θ αρρένων και 2/θ θηλέων Πάργας και το 2/θ αρρένων και 1/θ θηλέων Αγυιάς. Τέλος, στην Υποδιοίκηση Φιλιατών και Ηγουμενίτσας υπάρχουν 8 συνολικά σχολεία: τα πλήρη 1/θ μικτό Ηγουμενίτσας και Πλαταριάς, το 2/θ αρρένων και 1/θ θηλέων Καστρίου, τα μικτά κοινά σχολεία Γραικοχωρίου και Λεδέζης και το κοινό αρρένων Σούβλιασης (Άγιος Βλάσιος) και πλήρες 1/θ θηλέων στην ίδια κοινότητα. Από τις αναφορές των επόμενων χρόνων κατανοούμε ότι αυτά τα 26 σχολεία δεν ήταν τα μόνα λειτουργούντα στην περιοχή.

Επιπλέον, για το σχολικό έτος 1915-1916 λειτουργούσαν νόμιμα Οθωμανικά Σχολεία⁶²³ σ' όλη τη Θεσπρωτία προς διδασκαλία της μουσουλμανικής θρησκείας, αλλά δεν είναι ξεκάθαρο αν η διδασκαλία σ' αυτά γίνονταν και στην αλβανική γλώσσα. Πρόκειται για τα Οθωμανικά Σχολεία αρρένων και θηλέων στην Παραμυθιά, την Πάργα και το Μαργαρίτι⁶²⁴, στα κέντρα της ευρύτερης περιοχής, συνολικά έξι στον αριθμό, για να προστεθεί την επόμενη σχολική χρονιά κι αυτό των αρρένων στη Σούβλιαση (σημερινός Άγιος Βλάσιος)⁶²⁵. Στα άνωθεν Εποπτικά Συμβούλια, προτείνεται και η ίδρυση νηπιαγωγείου στις αλβανόφωνες κοινότητες Καστρίου και Αγυιάς⁶²⁶. Ειδικά στην Αγυιά, υπήρχαν 80 νήπια από τεσσάρων ετών των οποίων μητρική τους ήταν η αλβανική γλώσσα.

⁶²³Οι μουσουλμανικές κοινότητες είχαν την αρμοδιότητα ίδρυσης, λειτουργίας και χρηματοδότησης των Μουσουλμανικών Σχολείων και σε περίπτωση που δεν επαρκούσε οικονομικά η συντήρησή τους μπορούσε το Ελληνικό Κράτος να συνεισφέρει. Το τελευταίο είχε τη δυνατότητα ίδρυσης δημόσιων σχολείων σε μουσουλμανικές περιοχές με τη διδασκαλία όλων των μαθημάτων στα ελληνικά, πέραν αυτού της μουσουλμανικής θρησκείας και τουρκικής γλώσσας που διδάσκονταν από μουσουλμάνο εκπαιδευτικό καθ' υπόδειξη της κοινότητας ή του μουφτή. Στο Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 295

⁶²⁴ Ειδικά για το μουσουλμανικό σχολείο θηλέων πληροφορούμαστε ότι ως το 1919 που εντάχθηκε στο νεοϊδρυθέντα μικτό Δ.Σ. Αρπίστης Μαργαριτίου δεν συντηρούνταν πια. Β.Δ. 14/4/19, Αρ.Φ. 80

⁶²⁵ Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Ε.Δ.Ε., Πράξις Εποπτικού Συμβουλίου 19, Αρ. 376, 4/7/1916 και Πράξις 22, Αρ. 584, 8/9/1916 στο ΓΑΚ Αθήνας, ΕΔΕ, Ε' Δημοτική, Εποπτικά Συμβούλια, 1916, κ.10, Θεσ/κη, Ιωάννινα, Περ. Παραμυθιάς

⁶²⁶ Νηπιαγωγεία που ιδρύθηκαν δύο μήνες μετά με την Πράξη Ε.Σ. 26 και Β.Δ. 158, 25/8/1916

Η κήρυξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είχε επιπτώσεις και στις εκπαιδευτικές διεργασίες μιας και υπάρχουν αναφορές για απουσία διδασκάλων από τα καθήκοντά τους προς εκπλήρωση των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων. Μάλιστα, όφειλαν να απολυθούν με απόφαση Εποπτικού Συμβουλίου κι έπειτα να αντικατασταθούν και να καλυφθεί το κενό⁶²⁷. Παρόλα αυτά, κοινά δημοτικά σχολεία ιδρύονται σε Κορύτιανη, Σενίτση, Μαυρούδι, Νεμίτση και Ζαραβούτσι (Άγιος Νικόλαος), σε κατά το ήμισυ αλβανόφωνες κοινότητες⁶²⁸.

Καθ' όλη τη σχολική χρονιά 1916-1917⁶²⁹, ο Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς περιόδευσε στα Δ.Σ. της περιφέρειάς του για να παρατηρήσει ιδίως όμμασι τη λειτουργία των σχολείων. Απ' αυτές τους τις αναφορές, γίνεται κατανοητό ότι Δ.Σ. όφειλαν να λειτουργούν στα χωριά Μουζακάτι, Γιανούμι, Κορώνη, Τουρκοπάλουκο, Τσουκνίδα, Άρτση, Καστρί, Γορίτση, Ποταμιά, Χόικα, Δράγανη, Σπάθαρη, Κουκούλες, Γλαβίτσα, Τσαγκάρι, Κορύτιανη, Πετούσι, Γλάβιτσα (Αυλότοπος), Κουκουλιό, Λιβιάκοβο (Λιβιάχοβο Ιωαννίνων πλέον), στην Πάργα και στην Παραμυθιά. Όμως, από τα συνολικά 23 πλήρη δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων λειτούργησαν μόνο τα , ένεκα της έλλειψης προσωπικού. Για να αντιμετωπιστεί μάλιστα η κατάσταση, προτάθηκε και υλοποιήθηκε άμεσα ο περιορισμός της οργανικότητας των σχολείων, ώστε 9 διδάσκαλοι και 10 δημοδιδασκάλισσες να καλύψουν την απουσία επιπλέον 9 εκπαιδευτικών. Το ίδιο μέτρο όμως πάρθηκε και για την επόμενη χρονιά, κι έτσι τα 3/θ Δ.Σ. λειτούργησαν ως 2/θ και τα 2/θ ως 1/θ⁶³⁰.

Το 1916 όμως ήταν χρονιά κατά την οποία «ειδικής ζωηρότητας» στρατιωτικές δυνάμεις μετέβησαν στην Τσαμουργιά για την αφύπνιση της αλβανικής εθνικής προπαγάνδας και της ένοπλης παράδοσης των εκεί μουσουλμάνων⁶³¹. Παράλληλα, απ' τον Ιανουάριο του 1917 συντελείται αυξητικά η κατάληψη της Ηπείρου από την Ιταλία ως απόρροια του τεταμένου κλίματος ανάμεσα σε Ελλάδα

⁶²⁷ Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Ε.Δ.Ε., Πράξις Εποπτικού Συμβουλίου 21, Αρ. 571, 4/9/1916 στο ΓΑΚ Αθήνας, ΕΔΕ, Ε' Δημοτική, Εποπτικά Συμβούλια, 1916, κ.10, Θεσ/κη, Ιωάννινα, Περ. Παραμυθιάς

⁶²⁸ Ο.π. Πράξις 22, 23, 24 Εποπτικού Συμβουλίου.

⁶²⁹ Χρονιά που ιδρύονται μικτά Δ.Σ. στη Λιόπεσι, Κότσικα, Παλαμπά Φιλιατών σύμφωνα με τα Β.Δ. της 24/11/16 (Αρ. 213) και 14/1/17 (Αρ. 4).

⁶³⁰ Επιθ. Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Ε.Δ.Ε., αρ. 197, Παραμυθιά, 4/5/1917 στο ΓΑΚ Αθήνας, ΕΔΕ, Ε' Δημοτική, Εποπτικά Συμβούλια, 1916, κ.10, Θεσ/κη, Ιωάννινα, Περ. Παραμυθιάς

⁶³¹ Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου, 104/45, Έκθεση Καλευρά προς Καραπάνο σχετικά με την αλβανική προπαγάνδα στην Τσαμουργιά, σελ. 2

και Αλβανία. Ήδη Αλβανοί επαναστάτες κινητοποιούσαν εξεγέρσεις στην Κεντρική Αλβανία, ενώ οι Βορειοηπειρώτες είχαν κηρύξει ένοπλο αγώνα για αυτονομία της περιοχής με άμεσο επακόλουθο την ανακατάληψη της Βορείου Ηπείρου, Νότιας Αλβανίας, από τον ελληνικό στρατό. Ταυτόχρονα, «*όργανα της ιταλικής και της αλβανικής προπαγάνδας συνέχιζαν επίσης να δρουν ανάμεσα στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Θεσπρωτίας υποδαυλίζοντας το θρησκευτικό φανατισμό τους*»⁶³² μοιράζοντας ακόμα και χρήματα ή τρόφιμα⁶³³. Σ' αυτές τις συνθήκες, η Ιταλία έλαβε ξεκάθαρη θέση, καθώς «*η Αλβανία ήταν ιδιαίτερα σημαντική ως προγεφύρωμα για την διεύρυνση της ιταλικής επιρροής αρχικά στα Βαλκάνια και κατόπιν στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής, γι' αυτό και ήταν απαραίτητο να ενισχυθεί και να υποστηριχθεί στις διαφορές της με τα γειτονικά κράτη και ιδιαίτερα με την Ελλάδα*»⁶³⁴.

Στις 25 Μαρτίου 1917 καταλήφθηκαν οι Φιλιάτες, ενώ από τέλος Μαΐου συντελείται και η σταδιακή κατάληψη των υπολοίπων περιοχών του νομού. Την περίοδο εκείνη, Τσάμηδες συμμετέχουν στο πλευρό των ιταλικών στρατευμάτων, ζητούν άδεια για ανύψωση της αλβανικής σημαίας στους Φιλιάτες, ενώ συμμετέχουν στην συλλογή των σιτηρών από τους Έλληνες κατοίκους και στη διανομή τους σε μουσουλμάνους⁶³⁵. Οι ενέργειες αυτές προφανώς δε συντελούσαν στην επίτευξη αρμονικής συμβίωσης των δύο συντελούμενων μερών σε κάθε κοινότητα, αλλά παρέτειναν το προσφάτως διαλυθέν πολεμικό κλίμα.

Όσον αφορά την εκπαίδευση, τα αρχεία την εξεταζόμενη περίοδο είναι ελάχιστα. Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου καταργείται τον Μάρτιο του 1915 ενώ και οι καταστροφές της ιταλικής κατοχής στερούν από την ιστορική έρευνα έγγραφα καθοριστικής ίσως σημασίας. «*Οι Ιταλοί κλείνουν τα σχολεία, απαγορεύουν τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και προσπαθούν να επιβάλουν την ιταλική*»⁶³⁶ Οι διδάσκαλοι απομονώνονται υπηρεσιακώς από το Υπουργείο, ενώ τους προτάσσεται

⁶³² Βακαλόπουλος, ό.π., σελ. 689

⁶³³ Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου, 104/45, Έκθεση Καλευρά προς Καραπάνο σχετικά με την αλβανική προπαγάνδα στην Τσαμουργιά, σελ. 2

⁶³⁴ Μαντά, Ελ., 2018, Η Ήπειρος κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο Η ιταλική κατοχή, 1917, 1915-2015, 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό, Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις, Πρακτικά διημερίδας, Άργος: 7-8 Νοεμβρίου 2018, σελ. 91- 102

⁶³⁵ Μαντά, 2018, ό.π.

⁶³⁶ Βακατσάς, Κ., 2001, Η ιταλική κατοχή του 1917-1919 στο Αρχείο της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου, Επετηρίδα Φιλοσοφίας, παιδαγωγικής, Ψυχολογίας, Π.Ι., τ. 30, σελ. 319-336, σελ. 322-323 στο: <http://olympias.lib.uoi.gr/>

καταβολή μισθοδοσίας από τις κατοχικές δυνάμεις⁶³⁷ έναντι κάποιας παροχής υπηρεσιών. Λίγο αργότερα, ο Νομάρχης Ιωαννίνων ζητά από τον Γενικό Πρόξενο της Ιταλίας, έπειτα από υπόδειξη του Υ.Ε.Δ.Ε., να επιτραπεί η επιστροφή των περισσότερων εκπαιδευτικών στις θέσεις τους, αίτημα που ενώ αρχικώς δεν απορρίπτεται, ουσιαστικά παραμένει αναπάντητο και ανεφάρμοστο κατά περίπτωση. Απεναντίας ζητείται κατάλογος όλων των Ελλήνων εκπαιδευτικών σ' όλη την Περιφέρεια Ιωαννίνων⁶³⁸. Λίγους μήνες μετά, ο Ιταλός διοικητής αξιώνει την επαναφορά των εκπαιδευτικών πεπραγμένων στο επί Τουρκοκρατίας καθεστώς⁶³⁹.

Ως τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1917, για την ιταλοκρατούμενη Θεσπρωτία καμία εκπαιδευτική διάταξη δεν έλαβε χώρα. Αντίθετα, το μετέπειτα χρονικό διάστημα υπάρχουν συγχωνεύσεις σχολείων, κυρίως σε ελληνόφωνες κοινότητες⁶⁴⁰, είτε από έλλειψη μαθητών είτε για κάλυψη των εκπαιδευτικών κενών των διδασκάλων ένεκα του πολέμου που βρίσκονταν σε εξέλιξη. Μόνο προς τα τέλη του 1918, παρατηρείται σημαντική αύξηση στα ιδρύμενα σχολεία ειδικά στην περιφέρεια των Φιλιατών. Με το Β.Δ. της 12^{ης} Οκτωβρίου 1918 (Αρ. 217), ιδρύονται μονοτάξια πλήρη, μικτά Δ.Σ. στις κοινότητες Σπάταρης, Καλμπακίου (Ελαίας), Βρυσέλλας και κοινά Δ.Σ. στο Κοκκινολιθάρι, Αράχωβα, Βορτόπια, Σκέφαρη, Σμέρτο, Σολοπιά, Πιτσάρι και Ντόλιανη, αρκετές από τις οποίες είναι αμιγώς αλβανόφωνες. Σύμφωνα δε με τον Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Φιλιατών, μέχρι το 1918, κανένα σχολείο δεν λειτουργούσε σε μουσουλμανικές κοινότητες της περιφέρειάς του, στοιχείο που επιβεβαιώνεται κι από τα παραπάνω στοιχεία, καθώς οι κοινότητες Καστρίου ή Γραικοχωρίου που αναγράφονται πιο πάνω για την Υποδιοίκηση Φιλιατών-Ηγουμενίτης, ήταν αλβανόφωνες κοινότητες, αλλά όχι μουσουλμανικές. Προβληματισμό στα γεγραμμένα του προκαλεί η επιβεβαιωμένη ύπαρξη οθωμανικού σχολείου το 1916-1917 στη Σούβλιαση, αλλά και η ίδρυση κοινού Δ.Σ. αρρένων στην ίδια κοινότητα το 1916, στοιχείο που μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο αν θεωρήσουμε ότι αναφέροντας ο Επιθεωρητής ότι κανένα σχολείο δεν λειτούργησε, εννοεί κανένα

⁶³⁷ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1917, Β. Ηπείρου (Εκπαιδευτικά), Τηλεγράφημα Επιθ. Δ.Σ. Κόνιτσας προς Υ.Ε.Δ.Ε., αρ. 3483, ψ.εγ. 11

⁶³⁸ Νομάρχης Ιωαννίνων προς Υ.Ε.Δ.Ε., Ιωάννινα 24/4/1917, Αρ.Π. 4114, ΥΔΙΑ, 1917, Εκ/κά Ηπείρου, ψ.εγ. 32-33

⁶³⁹ Νομάρχης Ιωαννίνων προς ΥΠΕΞ, Τηλεγράφημα αρ.π. 3849, ΥΔΙΑ, 1917, Εκ/κά Ηπείρου, ψ.εγ. 43

⁶⁴⁰ Πρόκειται για τα χωριά Φοινίκι, Τσαμαντάς (Β.Δ. της 7/12/17, αρ. 283) και Βαβουρίου (Β.Δ. 19/1/18, Αρ. 17).

σε αμιγώς μουσουλμανικές κοινότητες ή ότι το πρόσφατα ιδρυθέν σχολείο ίσως δεν τέθηκε ποτέ σε λειτουργία. Επιπλέον, δηλώνεται ότι από τα 10 ιδρυόμενα στην περιφέρειά του μουσουλμανικά σχολεία, επτά δεν λειτούργησαν εξαιτίας της έλλειψης δασκάλου, ελλειπών και ακατάλληλων διδακτηρίων και της εχθρότητας των ιδίων των κατοίκων προς τη λειτουργία αυτών⁶⁴¹.

Την επόμενη σχολική χρονιά, τα μουσουλμανικά σχολεία στην Περιφέρεια Παραμυθιάς⁶⁴² αυξάνονται⁶⁴³ και αγγίζουν τα είκοσι. Ταυτόχρονα, ιδρύεται Μουσουλμανικό Σχολείο θηλέων στους Φιλιάτες, ίδρυμα που θα λειτουργήσει για τρία χρόνια μιας και μετά θα συγχωνευτεί με το ήδη λειτουργούντα Δ.Σ. σε μονοτάξιο Δ.Σ. θηλέων Φιλιατών⁶⁴⁴. Με τα Β.Δ. της 20^{ης}/5/19 (Αρ.107) και 14^{ης}/8/19 (αρ.181) ιδρύονται άλλα τρία σχολεία στην περιφέρεια Φιλιατών, στον Χλωμό, στο Παλαιοχώρι και στα Πηγαδούλια, ενισχύοντας την κρατική εκπαίδευση σε μικτές γλωσσικά κοινότητες. Αυτές οι ιδρύσεις δημοτικών σχολείων όμως δεν είναι οι μόνες. Ιδρύεται ένα 1/θ κοινό στη Σιουτίστη Φιλιατών, από ένα μονοτάξιο Δ.Σ. στη Γρίμπανη και το Κουρεμάδι, ένα πλήρες Δ.Σ. αρρένων κι ένα θηλέων στη Μαζαρακιά, ένα κοινό Δ.Σ. στη Σαλίτσα Ηγουμενίτσης κι ένα Δ.Σ. στη Δραγουμή Φιλιατών. Ταυτόχρονα, ιδρύονται και έξι νηπιαγωγεία σ' όλη την περιφέρεια σε καθαρά αλβανόφωνες ή μικτές γλωσσικά περιοχές, που αποτελούσαν κέντρα της διαβιούσας μειονοτικής ομάδας. Πρόκειται για τα διτάξια Παραμυθιάς και Φιλιατών και τα μονοτάξια Καναλακίου, Μαζαρακιάς, Μαργαριτίου και Ραπέζης Μαργαριτίου⁶⁴⁵. Η μόνη συγχώνευση σχολείου αποτελεί αυτή του διτάξιου ελληνοφώνου Δ.Σ. Φιλιατών με το μονοτάξιο Δ.Σ. ετεροφώνου κοινότητας σε διτάξιο «*δια το συμφέρον των σχολείων*»⁶⁴⁶. Τέλος, κονδύλια παρέχονται από την Γενική Διοίκηση Ηπείρου για μισθοδοσία δασκάλου της μουσουλμανικής θρησκείας στο

⁶⁴¹ ΙΑΗ, αρχείο ΓΔΗ, φ.105, υπ.4, Επ. Δ.Σ. Φιλιατών προς ΓΔΗ, Φιλιάταις, 11/24 Μαρτίου 1919, αρ.πρ. 359 Στο Γκλαβίνας, ό.π, σελ. 301

⁶⁴² Περιλαμβάνονται σχολεία από τις τρεις Υποδιοικήσεις, δηλαδή της Παραμυθιάς, των Φιλιατών και του Μαργαριτίου.

⁶⁴³ Ιδρύσεις μουσουλμανικών σχολείων έχουμε εκείνη της περιόδου σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας, όπως στα Χανιά, στη Νάουσα, στη Βέροια, στην Κοζάνη, όπως διαφαίνεται από τα Β.Δ.

⁶⁴⁴ Β.Δ. της 25^{ης}/8/21, αρ.φ. 153

⁶⁴⁵ Β.Δ. της 20^{ης}/2/1920, αρ.φ. 42, της 21^{ης}/2/20, αρ.φ. 43, της 23^{ης}/7/20, αρ.φ. 161, της 8^{ης}/9/20, αρ.φ. 203, της 25^{ης}/8/21, αρ.φ. 153

⁶⁴⁶ Β.Δ. της 6^{ης}/5/20, αρ.φ. 103

λειτουργούν μουσουλμανικό σχολείο Μαργαριτίου και για αγορά σχολικών επίπλων στα μουσουλμανικά σχολεία της Περιφέρειας Φιλιππίνων⁶⁴⁷.

Για τη σχολική χρονιά 1920-1921⁶⁴⁸ και έπειτα, ενδεικτικά της εκπαιδευτικής κατάστασης και της συμμετοχής ή μη μουσουλμάνων μαθητών στα δημόσια ελληνικά σχολεία είναι τα μαθητολόγια που βρίσκονται στα ΓΑΚ Παραμυθιάς. Από τα συνολικά 198 σχολεία με τα αντίστοιχα μαθητολόγια, μόνο για 15 σχολεία διαθέτουμε αρχεία πριν το 1940. Αυτό δικαιολογείται αν αναλογιστεί κανείς ότι, εκτός από την ήδη αναφερθείσα καταστροφή των αρχείων από τους Ιταλούς το 1917, η μεγαλύτερη καταστροφή αρχείων στη Θεσπρωτία συντελέστηκε στις αρχές Νοεμβρίου 1940, κατά την πρώτη επίθεση των Ιταλών σε συνεργασία με την ηγεσία των Τσάμηδων.

Στο 1^ο λοιπόν Δ.Σ. Παραμυθιάς, το μαθητολόγιο για τη χρονιά 1920-1921 είναι ελλιπές. Μόνο 4 άρρενες μουσουλμάνοι μαθητές αναγράφονται να φοιτούν στην Γ' τάξη απ' τους 17 συνολικά αναγραφέντες που διακρίνονται. Αντίθετα, το σχολικό έτος 1921-1922, από τα συνολικά 167 παιδιά τα 47 είναι μουσουλμάνοι, δηλαδή σχεδόν το 28%, κατά συντριπτική πλειοψηφία άρρενες. Φοιτούν κυρίως στην Α' τάξη, αλλά υπάρχουν εγγραφές μέχρι και τη Δ' τάξη. Η επαγγελματική κατάσταση των γονέων τους ποικίλει, καθώς εγγεγραμμένα βρίσκονται από ορφανά παιδιά ως παιδιά εμπόρων, κτηματιών, ποιμένων, τεχνιτών και ιερέων. Την επόμενη χρονιά, τα εγγεγραμμένα παιδιά είναι μόλις 100 με τους μουσουλμάνους μαθητές να είναι μόλις 3. Το 1923-1924, από τους 137 μαθητές και μαθήτριες 41 είναι μουσουλμάνοι, το 30%, γραμμένοι στην Α' τάξη κυρίως. Όλοι δηλώνουν ως τόπο καταγωγής την Παραμυθιά, ενώ από την επόμενη σχολική χρονιά η αναγραφή του θρησκειώματος καταγράφεται ως Οθωμανοί κι όχι Μωαμεθανοί όπως τα προηγούμενα χρόνια. Τη χρονιά 1924-1925, η συνολική φοίτηση των μαθητών μειώνεται ξανά με τους μουσουλμάνους να αγγίζουν μόλις τους 5 μαθητές Β' και Γ' τάξης από τους συνολικά 103. Η εξέλιξη της μαθητικής τους προόδου δεν είναι εμφανής καθώς οι εγγραφές στην Α' τάξη κάθε χρονιά είναι νέες, με ελάχιστες αναφορές προαγωγής των μαθητών στις επόμενες τάξεις.

⁶⁴⁷ Παυλίδου, 2017, ό.π., σελ. 413

⁶⁴⁸ Χρονιά κατά την οποία η Αλβανία γίνεται δεκτή στην ΚτΕ.

Πίνακας 2: Αριθμητική και ποσοστιαία αποτύπωση της φοίτησης των μουσουλμάνων μαθητών σε συνάρτηση με τον συνολικό μαθητικό πληθυσμό του Ιου Δ.Σ. Παραμυθιάς τα έτη 1921-1925

ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΤΗ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΦΟΙΤΗΣΗΣ ΜΟΥΣ. ΜΑΘΗΤΩΝ
1921-1922	167	47	28%
1922-1923	100	3	3%
1923-1924	137	41	30%
1924-1925	103	5	4,8%

Η συνολική πτώση του μαθητικού δυναμικού τις δύο χρονιές που αναφέρθηκαν παραπάνω μπορεί να δικαιολογηθεί από εξωγενείς του σχολείου παράγοντες. Το 1922-1923, όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 1, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι βρίσκονταν σε αναβρασμό, εξαιτίας της ενδεχόμενης άφιξης 18.000 προσφύγων στη Θεσπρωτία, αλλά και της συνακόλουθης πιθανότητας φυγής των ιδίων ως μουσουλμάνων σύμφωνα με την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Μπορεί η δήλωση του Δημήτριου Κακλαμάνου στις 29/1/1923 ότι «*οι Αλβανοί κατοικούν σε μια περιοχή σαφώς καθορισμένη, την Ήπειρο, και παρ' όλο που η θρησκεία τους είναι ίδια μ' αυτή των Τούρκων, είναι διαφορετικής εθνικότητας*»⁶⁴⁹ να πιστοποιούσε από επίσημα χείλη τον εθνικό διαχωρισμό μουσουλμάνων και αλβανόφωνων μουσουλμάνων και να καθιστούσε την μειονοτική ομάδα, εντούτοις οι μετέπειτα διεργασίες των επιτροπών- που αναλύθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο- αποτελούσαν σίγουρα ψυχική, εκπαιδευτική και αφομοιωτική τροχοπέδη γι' αυτή. Από τότε, ως και το 1926, εκκρεμούσε η διαδικασία ανταλλαγής τους με αποτέλεσμα να μην συμμετέχουν ούτε στις εκλογές του 1925⁶⁵⁰ ένεκα αυτού⁶⁵¹. Επιπλέον, η ελληνική πλευρά, προσπάθησε όντως να αδράξει την ευκαιρία για να απαλλαγεί από τη μειονοτική αυτή ομάδα και να προσπαθήσει να τους πείσει, κυρίως μέσω των

⁶⁴⁹ Μαντά, 2004, σελ. 26

⁶⁵⁰ Χρονιά κατά την οποία σύμφωνα με το Νέο Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας καθορίστηκαν εκ νέου τα αλβανικά σύνορα στις 25 Ιανουαρίου.

⁶⁵¹ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 51

μουφτήδων, να μεταναστεύσουν κατ' επιλογήν στην Αλβανία⁶⁵², κίνηση που αντιδραστικά πρότεινε και απείλησε να κάνει και η Αλβανία με την μετεγκατάσταση των ελληνοφώνων της Αλβανίας ή με τη σύσταση νόμου που θα περιόριζε τη λειτουργία των μειονοτικών της σχολείων⁶⁵³.

Τις χρονιές όμως μέχρι κι αυτή του 1924-1925, υπάρχει μεγάλη κινητικότητα στα εκπαιδευτικά πεπραγμένα στη Θεσπρωτία. Δημοτικά σχολεία και νηπιαγωγεία ιδρύονται, συγχωνεύονται ή προάγονται⁶⁵⁴, τα περισσότερα απ' τα οποία πλέον είναι κοινά, στοιχείο που η μουσουλμανική θρησκεία απαγόρευε. Όμως, στη δεκαετία του 1920, παρατηρείται ότι ούτε από τους μουσουλμάνους δεν τηρήθηκε αυτό στο ακέραιο και οι όποιες απαράβατες αντιρρήσεις εκδηλώνονταν γι' αυτό το ζήτημα την πρώτη δεκαετία, τώρα αρχίζουν να παρακάμπτονται. Έτσι ιδρύεται μονοτάξιο πλήρες Δ.Σ. στο Γαρδίκι Παραμυθιάς, στο μουσουλμανικό χωριό Μπορτάριο, στο Κεράσοβο Παραμυθιάς, στη Μουτασάλα και το Περδικάρι, στη Ζέλιστη Φιλιατών, στο Σκάνδαλο και στη Λαμποβίστρα με δωρεά διδασκαστήριου και σχολικών επίπλων από την ίδια την κοινότητα και τέλος στην αλβανόφωνη κοινότητα Σούβλιασης. Ιδρύονται επίσης νηπιαγωγεία στον αλβανόφωνο συνοικισμό Σούβλιασης, Γραικοχωρίου, με τον όρο να παρέχει η κοινότητα τον απαιτούμενο εξοπλισμό, και στην Παραμυθιά που μέχρι πρόσφατα συντηρούνταν οικονομικά από το Επιμελητήριο Μελά. Αντίθετα, το νηπιαγωγείο Μαζαρακιάς καταργείται μιας και δεν συντρέχουν λόγοι για την συνέχιση της λειτουργίας του αν και κατεξοχήν αλβανόφωνη κοινότητα.

Συγχωνεύονται τα Δ.Σ. αρρένων και θηλέων Σούβλιασης και Καστρίου, το Δ.Σ. Κλεισούρας και Μουζακάτιου σε 1/θ μικτό, το μονοτάξιο θηλέων και μονοτάξιο αρρένων στη Μαζαρακιά λόγω έλλειψης διδασκαστήριου και μαθητριών. Όλα αυτά βρίσκονται σε αλβανόφωνες κοινότητες. Προάγονται από μονοτάξιο σε διτάξιο τα μικτά Δ.Σ. Κυρτουνίτσης, Λια, Βαβαρίου, Ηγουμενίτσης, Κοσόλιανης Φιλιατών και από διτάξιο σε τριτάξιο το μικτό Δ.Σ. Τσαμαντά. Ιδιαίτερη αναφορά υπάρχει για την προαγωγή του μονοτάξιου Δ.Σ. θηλέων Φιλιατών, καθώς δύναται να προαχθεί σε

⁶⁵² Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 33-34

⁶⁵³ Πρεσβεία Βέρνης προς ΥΠΕΞ, ΥΔΙΑ, 1924, Β/33,4,αρ.1543, Βέρνη, 14/2/24, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. ΙΙΙ., ό.π., σελ. 131-132

⁶⁵⁴ Συνολικά πρόκειται για τα Β.Δ. της 3^{ης}/2/22, Αρ.φ.16, της 6^{ης}/10/22,αρ.φ. 192, της 17^{ης}/10/22, αρ.φ. 204, της 14^{ης}/11/22, αρ.φ. 234, της 20^{ης}/12/22, αρ.φ. 279, της 16^{ης}/8/23,αρ.φ. 227, της 24^{ης}/3/24,αρ.φ. 63 και τα Π.Δ. της 30^{ης}/6/24, αρ.φ. 146, της 2^{ης}/7/24, αρ.φ. 147, της 1^{ης}/11/24, αρ.φ. 274, της 24^{ης}/11/24, αρ.φ. 294, της 9^{ης}/4/25, αρ.φ. 90, της 9^{ης}/6/25, αρ.φ. 142, της 22^{ης}/9/25, αρ.φ. 262.

διτάξιο, αν η κοινότητα αναζητήσει και καλύψει το λειτουργικό κενό της δεύτερης αίθουσας, ενώ η αύξηση του αριθμού των θηλέων δικαιολογείται από την πρόσφατη εγκατάσταση εκεί πολλών προσφύγων.

Το 1924-1925, παρατηρείται μια κίνηση κατάργησης και περιορισμού των μουσουλμανικών σχολείων σ' όλη την περιοχή της Ηπείρου σε αντιδιαστολή με την μέχρι πρότινος πολιτική. Αρχικώς, καταργούνται τα Οθωμανικά σχολεία αρρένων και θηλέων Ιωαννίνων εξαιτίας της έλλειψης μαθητών⁶⁵⁵. Λίγες μέρες αργότερα, σειρά έχουν και τα Μουσουλμανικά σχολεία αρρένων και θηλέων Πρεβέζης και Φιλιπιάδος «διότι οι Μουσουλμανικές κοινότητες αυτές διελύθησαν μετά την αναχώρηση των αποτελούντων αυτές ανταλλαξιμών Μουσουλμάνων».⁶⁵⁶ Αν και το ίδιο δεν μπορούσε να υποστηριχτεί για τους μουσουλμάνους της Θεσπρωτίας, ένεκα του περιορισμένου αριθμού ανταλλαξιμών, όπως ειπώθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, εντούτοις καταργήθηκαν λόγω έλλειψης διδασκηρίων και μαθητών τα σχολεία των μουσουλμανικών κοινοτήτων Ρίζανης, Σαλίτσας, Αρβενίτσης και Καρβουναρίου, όλα στην περιφέρεια Παραμυθιάς⁶⁵⁷. Εκείνη την περίοδο ίσως παύει τη λειτουργία του και το θρησκευτικό σχολείο στους Φιλιάτες⁶⁵⁸.

Την πολιτική αυτού του περιορισμού της μουσουλμανικής εκπαίδευσης, το κράτος προσπαθεί να την καλύψει με την ίδρυση Εθνικού Οικοτροφείου Αρρένων και Θηλέων στους Φιλιάτες, και Αρρένων στην Παραμυθιά⁶⁵⁹, χωρίς βεβαίως σ' αυτά να υπάρχει κάποια μέριμνα καθαρά για τα μουσουλμανόπαιδα ή για τα παιδιά μειονοτικών περιοχών και ομάδων και σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 2851 (Αρ.φ.114, 15/7/1922). Ταυτόχρονα, μεταφέρεται το 1924 η έδρα του Διδασκαλείου νηπιαγωγών από τα Ιωάννινα στους Φιλιάτες, όπου θα παραμείνει ως το 1936. Το Διδασκαλείο θα λειτουργήσει επικουρικά «*επί τω τέλει μορφώσεως εντοπίων Νηπιαγωγών εκ της περιφέρειας Τσαμουργιάς... και προς χρησιμοποίησιν των εις τα αλβανόφωνα χωρία και Συνοικισμούς διά την διάδοσιν της Ελληνικής γλώσσης τόσον*

⁶⁵⁵ Π.Δ. της 29^{ης}/9/1924, αρ.φ. 241

⁶⁵⁶ Π.Δ. της 11^{ης}/10/1924, αρ.φ. 257

⁶⁵⁷ Π.Δ. της 1^{ης}/11/1924, αρ.φ. 274

⁶⁵⁸ Όπως θα αναφέρει σε έκθεσή του ο Γενικός Διοικητής Ηπείρου Καλεύρας το 1929, το οίκημα που λειτουργούσε το σχολείο των Χοτζάδων το κατείχε χωρίς μίσθωμα το Τάγμα Προκαλύψεως Φιλιατών προκαλώντας τη δυσaráσκεια των μουσουλμάνων και επιτρέποντας στην Αλβανία να φιλοξενήσει κάθε μαθητή που ήθελε να φοιτήσει σε τέτοιο σχολείο. Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου, 104/45, Έκθεση Καλευρά προς Καραπάνο σχετικά με την αλβανική προπαγάνδα στην Τσαμουργιά, σελ. 12

⁶⁵⁹ Β.Δ. της 10^{ης}/12/22, αρ.φ. 263 και Π.Δ. της 28^{ης}/4/25, αρ.φ. 104

μεταξύ των αλβανοφώνων ομογενών πληθυσμών όσον και των τουρκαλβανικών τοιαύτων⁶⁶⁰»⁶⁶¹ και θα καθορίσει υποβοηθώντας αρκετά τις εξελίξεις στην ίδρυση νηπιαγωγείων στην περιοχή κυρίως τη δεκαετία του '30, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.

⁶⁶⁰ Εννοούνται οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες.

⁶⁶¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Προσωρινά Νηπιαγωγεία Τσαμουριάς, Υπ. Πρόνοιας και Αντιλήψεως προς ΥΠΕΞ, Αρ. π. 20187, Αθήνα 25/2/33

Κεφάλαιο 6

Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων (1926-1940) – Τα χρόνια της συμβίωσης

Από το 1926 ως το 1940, και συγκεκριμένα στις 28 Οκτωβρίου 1940 οπότε η Ελλάδα εισέρχεται στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η πρότερη μουσουλμανική μειονοτική ομάδα ορίζεται ως αλβανικής εθνοτικής καταγωγής, παρότι όπως θα αναφερθεί πιο κάτω υπήρχαν κατά διαστήματα μεμονωμένες τοποθετήσεις για το αντίθετο οι οποίες όμως ήταν αμελητέες. Οι μουσουλμάνοι, στην πλειοψηφία τους αλβανόφωνοι ή δίγλωσσοι, οι λεγόμενοι κατά κόρον Τουρκο-Τσάμηδες (δηλαδή Μουσουλμάνοι Τσάμηδες), κατέχουν πλέον αναγνωρισμένα εκπαιδευτικά δικαιώματα που παρέχονται όχι μόνο από εσωτερικούς του Ελληνικού Κράτους νόμους, αλλά κι από διακρατικές και διεθνείς υποδείξεις και αποφάσεις που οφείλει η Ελλάδα να ακολουθήσει. Η εκπαίδευσή τους δεν επαφίεται αποκλειστικώς στις παιδαγωγικές ανάγκες που αναδύονται σε κάθε κοινότητα, αλλά και στις πολιτικές σκοπιμότητες που λαμβάνουν χώρα εκτός και άνωθεν αυτής. Η εξέλιξη των εκπαιδευτικών πεπραγμένων της περιόδου πατατίζεται στο κεφάλαιο αυτό.

1926-1940

Το 1926 είναι μια χρονιά- τομή για τις ελληνοαλβανικές σχέσεις. Όσον αφορά την εσωτερική πολιτική κατάσταση, είχε εγκατασταθεί πραξικοπηματική στρατιωτική κυβέρνηση υπό τον Θεόδωρο Πάγκαλο στις 25 Ιούνη 1925 και είχε ανατραπεί η μέχρι πρότινος ηθελημένη πολιτική ανταλλαγής 5.000 μουσουλμάνων Τσάμηδων με ισάριθμους Έλληνες Κωνσταντινουπολίτες. Ως απόρροια αυτού και των επιδιωκόμενων φιλικών σχέσεων Ελλάδας –Αλβανίας από το καθεστώς, ήδη τον Φεβρουάριο του 1926 ανακοινώθηκε επίσημα η παραμονή των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στην Ήπειρο και η αναγνώριση της διαβίωσης μειονοτικής ομάδας ως εθνοτικά αλβανικής κι όχι απλά ως θρησκευτικής, αφού έναν μήνα σχεδόν πριν, στις 23/1/26, είχε πιστοποιηθεί η ακύρωση δια στόματος Πάγκαλου της όποιας διαδικασίας ανταλλαγής της. Το γεγονός αυτό σηματοδότησε την απαρχή νέων δεδομένων για την εκπαίδευσή τους η οποία δεν ήταν πλέον κι επίσημα μόνο κρατικό ζήτημα, αλλά διακρατικό και γινόταν αποδέκτης του εκάστοτε πολιτικού κλίματος.

Σχεδόν άμεσα, νέες πολιτικές και διπλωματικές κινήσεις άρχισαν να αναπτύσσονται. Το 1926, ιδρύθηκε το Κόμμα της Τσαμουριάς, όμως στις επερχόμενες εκλογές έλαβε μόνο 1.539 ψήφους στις Περιφέρειες Ιωαννίνων και Πρεβέζης με αποτέλεσμα να μην καταφέρει να εκλέξει βουλευτή και το εγχείρημα να μην επαναληφθεί⁶⁶². Η αλβανική κυβέρνηση από το 1927 πιέζει για την ίδρυση 2 ή 3 αλβανικών σχολείων στην Τσαμουριά και το αντιδιαστέλλει με τα ήδη ιδρυθέντα δεκάδες σχολεία της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία,. Μάλιστα αναφέρεται το εξής: «αν η Ελληνική Κυβέρνησις αρνηθή να ικανοποιήση τήν αλβανικήν αξίωσιν περί ανοίγματος αλβανικών σχολείων εν Τσαμουριά, η Αλβανική Κυβέρνησις θα ευρεθεί εις την δυσάρεστον θέσιν να προβή εις αντίποινα κλείουσα τα εν Νοτίω Αλβανία ελληνικά σχολεία»⁶⁶³ τα οποία όντως «είχε εντελώς αυθαίρετα κλείσει»⁶⁶⁴, δεχόμενη έτσι και τις ιταλικές διπλωματικές πιέσεις για συγκεκριισμό και μετριοπάθεια, ενώ την ίδια περίοδο περιορίζει τη λειτουργία, τριών δημοτικών και ενός λυκείου, ρουμάνικων σχολείων για μια μειονότητα που στην Αλβανία αγγίζει τους 250.000⁶⁶⁵ κατοίκους.

Διαβήματα όμως για το άνοιγμα αλβανικών σχολείων δεν επιδόθηκαν μόνο σε συνόδους της ΚτΕ, αλλά και προς την Αλβανική Πρεσβεία στην Αθήνα από κατοίκους αλβανόφωνων χωριών. Συγκεκριμένα οι κάτοικοι των χωριών Δραγουμή και Γαρδικίου στην περιφέρεια Παραμυθιάς απέστειλαν επιστολές που πέραν των άλλων περιέγραφαν τις καταπιέσεις που υπέστησαν από το Ελληνικό κράτος. Μία από αυτές τις καταπιέσεις ήταν η αδυναμία ίδρυσης επίσημου αλβανικού σχολείου⁶⁶⁶. Στις κατηγορίες αυτές, η ελληνική πλευρά τήρησε παρόμοια στάση άρνησης και αντικατηγορίας, όπως στο παρελθόν. Συγκεκριμένα η Γ.Δ.Η. ανακοίνωνε στο ΥΠΕΞ: «μέχρι τούδε ουδεμία μειονότης των κοινοτήτων της Δυτικής Ηπείρου υπέβαλεν αίτησιν περί λειτουργίας σχολείου πλήν της κωμοπόλεως Φιλιατών διά τά θήλη μόνον»⁶⁶⁷, ήτις και απεστάλη προς τον κ. Επιθεωρητήν των δημοτικών σχολείων προς γνωμάτευσιν διά

⁶⁶² Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ. 14

⁶⁶³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1927, 48,1, τμ. 3, Μειονότητες εν γένει..., Πρεσβεία Τιράνων προς ΥΠΕΞ, Αρ. Πρ. εμπ. 14398, Τίρανα, 25/10/27

⁶⁶⁴ Μαντά, 20004, ό.π., σελ. 62

⁶⁶⁵ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1927, 48,1, τμ. 3, Μειονότητες εν γένει..., ΥΠΕΞ προς Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, Αρ. πρ. 33883, Αθήνα, 3/11/27

⁶⁶⁶ Την ίδια περίοδο, αίτημα προς τον Επιθεωρητή Δ.Σ. καταθέτει ο Μουσά Ντέμι ως εκπρόσωπος της μουσουλμανικής κοινότητας Φιλιατών, σχετικά με την εκ νέου ίδρυση μουσουλμανικού σχολείου θηλέων, το οποίο, όπως αναφέρθηκε, είχε παύει τη λειτουργία του λίγα χρόνια πριν.(Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 53)

⁶⁶⁷ Αναφέρεται στο διάβημα για την ύπαρξη θρησκευτικού σχολείου θηλέων στους Φιλιάτες όπως γράφεται στην προηγούμενη υποσημείωση.

του οικείου Εποπτικού Συμβουλίου» αντικρούοντας τις καταβληθείσες κατηγορίες. Στην λογική αυτή, αντιπαρέρχεται και συνεχίζει δηλώνοντας: «η Γενική Διοίκησης προχωρούσα και περαιτέρω εξήγησε παρά τούτων όπως υποδείξωσι διδασκάλους διά την διδασκαλίαν των θρησκευτικών να διορίση τούτους και αναθέση την διδασκαλίαν εις ωρισμένας ημέρας και ώρας της εβδομάδος. Πλήν όμως ουδεμία αίτησις υπεβλήθη...». Απεναντίας ξεκαθαρίζεται πως η Γενική Διοίκηση έχοντας γνώση των μειονοτικών ζητημάτων και «έχουσα συναίσθησιν των προς τας μειονότητας υποχρεώσεων προέβη εις διορισμόν δασκάλων τινών, αλλά και μετά τον διορισμόν τούτων δεν προσέρχονται μουσουλμανόπαιδες και μόνον εις τινά κέντρα διάφοροι χότζαδες συγκεντρούσι ευαρίθμους μαθητάς εις ους διδάσκουσι θρησκευτικά και ολίγον την αλβανικήν γλώσσαν.»⁶⁶⁸

Όντως, για τη σχολική χρονιά 1927-1928, διορίστηκαν δύο μουσουλμάνοι διδάσκαλοι στην Περιφέρεια Παραμυθιάς και δύο σ' αυτή των Φιλιατών για τη διδασκαλία της θρησκείας, ενώ στο χωριό Σπάταρη Φιλιατών ο χότζας είχε αναλάβει το καθήκον της διδασκαλίας. Στην Παραμυθιά προτάθηκε η επαναλειτουργία του μουσουλμανικού σχολείου που μετρούσε πολλά χρόνια από την ίδρυσή του, παρότι στο αντίστοιχο δημόσιο σχολείο είχε διοριστεί μουσουλμάνος διδάσκαλος. Το πρόβλημα αυτό – στο οποίο αξίζει να εστιάσουμε- φαίνεται πως οξύνθηκε την περίοδο εκείνη, ότι δηλαδή οι μουσουλμάνοι γονείς αρνούνταν να στείλουν τα παιδιά τους, να φοιτήσουν με Έλληνα διδάσκαλο και επιζητούσαν την πρόσληψη μουσουλμάνου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε και το Δ.Σ. Μαζαρακιάς που από τα 50-60 παιδιά φοιτούσαν μόνο 5-10. Οι μουσουλμάνοι γονείς φαίνονται ανέτοιμοι να ακολουθήσουν τις εξελίξεις και με τη στάση τους δείχνουν πως αδυνατούν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και στην συνύπαρξη σε ένα οργανωμένο κράτος, ενώ, όπως μαρτυρούν τα γεγονότα, ήταν επιφυλακτικοί στο να μορφώσουν τα παιδιά τους σε δημόσια σχολεία.

Επιπλέον, την ίδια περίοδο, από την περιοχή στάλθηκαν 20 παιδιά σε σχολεία της Αλβανίας, με το σκεπτικό της επιμόρφωσής τους και της επιστροφής τους στη Θεσπρωτία ως διδάσκαλοι της αλβανικής γλώσσας⁶⁶⁹. Ταυτόχρονα, από τα 11 πλέον ιδρυθέντα μουσουλμανικά σχολεία στην Περιφέρεια Φιλιατών, λειτουργούσαν τα 8

⁶⁶⁸ ΥΔΙΑ, 1927, Α/20/β, αρ. 13078, ΓΔΗ προς ΥΠΕΞ, Ιωάννινα, 30/9/27, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. ΙΙΙ., ό.π., σελ. 323-328

⁶⁶⁹ Διβάνη, ό.π., σελ. 243

σε άθλιες συνθήκες. Στα υπόλοιπα τρία (στα χωριά Σολοπιά, Δόλιανη, Σμέρτο) η έλλειψη κατάλληλου ή και ακατάλληλου διδακτηρίου αποτέλεσε αποτρεπτικό παράγοντα, ακόμα και για την αποστολή διδασκάλου.

Η απουσία διδακτηρίου, σχολικών επίπλων και ικανού αριθμού μαθητών ήταν τα βασικά πατήματα της ελληνικής πολιτείας. Ακόμα και σε κοινότητες, όπως του Καρβουναρίου, που ζήτησε την ίδρυση σχολείων, η έλλειψη όλων των ανωτέρων αποτέλεσε τροχοπέδη⁶⁷⁰. Το κυριότερο όμως επιχείρημα αντίκρουσης στις αλβανικές καταγγελίες ήταν η απουσία των μουσουλμανοπαίδων από τα ιδρυθέντα σχολεία. Παρότι κύριος στόχος της ελληνικής πολιτικής παρέμενε η προσέλκυση Τσάμηδων μαθητών στα ελληνικά σχολεία για να διευκολυνθεί το αφομοιωτικό της έργο και οι διδάσκαλοι εστίαζαν σ' αυτό, παράνομα σχολεία λειτουργούσαν στη Βάρφανη, στο Γραικοχώρι, στη Σούβλιαση και στη Σπάταρη πράγμα που έδειχνε τις πολιτισμικές αντιρρήσεις και αντιστάσεις των μουσουλμάνων γονέων στην ελληνική εκπαίδευση κι όχι μόνο. Την κατάσταση αυτή μάλιστα προσπάθησε να την εκμεταλλευτεί το ελληνικό κράτος επιτρέποντας την παράνομη λειτουργία τέτοιων μουσουλμανικών ή αλβανικών σχολείων και την αποφυγή φοίτησης σε δημόσια ιδρυθέντα σχολεία ως αντικρουόμενο στοιχείο σε κάθε προσφυγή των Τσάμηδων και επιρρίπτοντάς τους ουσιαστικά την ευθύνη για την εκπαιδευτική κατάσταση που επικρατούσε. Την πολιτική αυτή επιδίωξε να ακολουθήσει το ΥΠΕΞ, μιας και ανά πάσα στιγμή ήταν σε θέση να διακόψει τη λειτουργία τους αυτοδίκαια. Σε αντιδιαστολή, η ΓΔΗ πρότεινε και επιδίωκε την όσο το δυνατόν πιο αθόρυβη διακοπή της λειτουργίας τους⁶⁷¹, πολιτική που δεν μπόρεσε να ακολουθήσει ένεκα ανωτέρων διαταγών.

Ταυτόχρονα, στην πολιτική επιχειρηματολογία δεν έλειπαν οι παραδοχές: *«πάντες σχεδόν οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Ηπείρου αντεπάθουν ανέκαθεν τα σχολεία εξαιρέσει των περί τα παράλια, οίτινες δεικνύουσι ποιάν τινά θέλησιν και επίδοσιν προς τα γράμματα... και επομένως ως προς το ζήτημα τούτο αβάσιμα είναι τα παράπονά των»*⁶⁷² ή ότι η καταγγελία *«δι' έλλειψιν σχολείων είναι αστεία, καθ' ήν στιγμήν είναι (γνωστό) ότι οι Τσάμηδες απεχθάνονται τα γράμματα και ανέκαθεν ήτο*

⁶⁷⁰ΥΔΙΑ, 1928, Α/21/Ι, αρ.3010, ΓΔΗ προς ΥΠΕΞ, Ιωάννινα, 8/3/28, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. ΙΙΙ., ό.π., σελ. 345-347

⁶⁷¹ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 54-55

⁶⁷² ΥΔΙΑ, 1927, Α/20/β, αρ. 13078, ΓΔΗ προς ΥΠΕΞ, Ιωάννινα, 30/9/27, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. ΙΙΙ., ό.π., σελ. 323-328

αναλφάβητοι»⁶⁷³. Οι παρατηρήσεις αυτές δεν προέρχονταν από τον εκπαιδευτικό κλάδο, αλλά από δημόσιους, κρατικούς λειτουργούς, οι οποίοι πρότειναν πέραν των άλλων την εγκατάσταση προσφύγων στην περιοχή, για να αναμίξουν εθνικά τον πληθυσμό, αλλά και πιστοποιούσαν παρόλα αυτά την απελπιστική κατάσταση που επικρατούσε σε γενικότερο επίπεδο και ήταν η αιτία ανάδειξης παραπόνων και καταγγελιών και για τα εκπαιδευτικά πεπραγμένα⁶⁷⁴.

Η κατάσταση αυτή οδήγησε για άλλη μια φορά την Ελλάδα να είναι υπόλογη στην 50^η Σύνοδο του Συμβουλίου της ΚτΕ τον Ιούνιο του 1928 για ελλιπή ή και ανύπαρκτη λειτουργία σχολείων και καταπάτηση των δικαιωμάτων των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, πέρα από τη βασική τους κατηγορία για τα απαλλοτριωμένα κτήματα και την πρότασή τους για άρση αυτού. Η απόφαση όμως της ΚτΕ δικαίωνε την Ελλάδα για τα μέτρα και τις προσπάθειες που είχαν επιχειρηθεί και αναδύθηκαν από τον απεσταλμένο της Ιωάννη Πολίτη. Μάλιστα, αποφασίστηκε η διμερής επίλυση κάθε ζητήματος, καθώς η ΚτΕ δεν ήταν διατεθειμένη να εμπλακεί σε εσωτερικά ζητήματα χωρών, παρά μόνο σε εξαιρετικά σοβαρές περιστάσεις κατά το άρθρο 11. Η Σύνοδος αυτή, λοιπόν, σήμανε την παύση των έξωθεν διπλωματικών αναμίξεων ως αποτέλεσμα των συνεχών προσφυγών της Αλβανίας και επέτρεψε την αρχή μιας δυαδικής διακρατικής επικοινωνίας και μόνο για τα εκπαιδευτικά ζητήματα που θα ανέκυπταν⁶⁷⁵.

Με την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία εκ νέου, τον Σεπτέμβριο το 1928, καταβλήθηκε μια προσπάθεια διαχείρισης και συγκερασμού των μειονοτικών θεμάτων, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο. Σε ένδειξη καλής φιλίας, ο Βενιζέλος διατάσσει την άρση λειτουργίας των βορειοηπειρώτικων συλλόγων, αλλά η πραξικοπηματική ανακήρυξη της Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας όξυνε ξανά τις σχέσεις των δύο χωρών. Και παρότι τα εκκλησιαστικά θέματα δεν φαίνονται να συνδέονται άρρηκτα με τα διπλωματικά, φόβοι κυοφορούνταν από την ελληνορθόδοξη εκκλησιαστική πλευρά: *«απώλεια του ζητήματος θα έφερεν εξαφάνισιν μὲν του ελληνικού στοιχείου εν Αλβανία, επικράτησιν*

⁶⁷³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1929, Ζήτημα χωρίων Δραγουμή και Γαρδικίου (Α/21/Ι), Έπαρχος Παραμυθιάς προς ΥΠΕΞ, Αρ.πρ. 9823, Παραμυθιά 2/8/28, Προσφυγαί Τσάμηδων

⁶⁷⁴ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1929, Ζήτημα χωρίων Δραγουμή και Γαρδικίου (Α/21/Ι), Επιθεωρητής Εποικισμού προς Α' Πανελλ. Σύμβουλον ΕΑΠ, Αθήνα, 8/8/29, Έπαρχος Παραμυθιάς προς ΥΠΕΞ, Αρ. πρ. 12617, Παραμυθιά, 4/11/28

⁶⁷⁵ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 66-69

δ' υπό οιανδήποτε μορφήν του Καθολοκισμού, ήτις θα ηπείλει να επεκταθεί και επί των Αλβανών της Νοτίου Ηπείρου, των λεγομένων της Τσαμουριάς»⁶⁷⁶.

Παρόλα αυτά, μέριμνα πλέον ζητείται να ληφθεί για την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Ο Βενιζέλος τοποθετεί Γενικό Διοικητή Ηπείρου τον Αχ. Καλεύρα, έναν άνθρωπο που αντιλαμβανόταν πλήρως την αναγωγή της περιοχής σε εθνικιστικό προμαχώνα της γείτονας χώρας, άρα και τη δυσκολία αποτελεσματικής εφαρμογής κάθε προτιθέμενου μέτρου, αλλά και τη σημασία της φοίτησης των μουσουλμανόπαιδων στα ελληνικά σχολεία. Σε έγγραφό του δεκαέξι σελίδων προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλ. Καραπάνο τον Ιανουάριο του 1929, ο Καλεύρας δηλώνει πως η περιοχή επιδιώκεται από την Αλβανία να γίνει «*εστία αλυτρωτισμού*» και η ελλιπής συνεννόηση των δημόσιων φορέων της Τσαμουργιάς λειτουργεί επικουρικά προς αυτή την κατεύθυνση. Βασικό στοιχείο του προβλήματος αυτού δηλώνει πως είναι η παρουσία δυσμενώς απεσταλμένων υπαλλήλων, αντί αρίστων, οι οποίοι μην έχοντας αντιληφθεί την κρισιμότητα της κατάστασης, την αντιμετωπίζουν με αδιαλλαξία και χωρίς καμία διπλωματία, δυσανασχετώντας το μουσουλμανικό στοιχείο.

Επιπλέον, στηρίζει την ίδρυση μουσουλμανικών σχολείων για να αποτρέψει τη φυγή μαθητών για μελέτη του Κορανίου στην Αλβανία. Επιπροσθέτως, δηλώνει: *μη «εξυπηρετικόν το γεγονός ότι είχε σιωπηρώς άλλοτε δι' ωρισμένης τακτικής είχε απαγορευθή εις πλείστα Μουσουλμανικά χωρία το μάθημα των Θρησκευτικών δηλ. η διδασκαλία του Κορανίου παρά των Χοτζάδων. Η ενεστώσα κατάστασις δηλαδή η ανυπαρξία σχολικής Θρησκευτικής Αγωγής οφείλεται εις την σκέψιν, ην είχαν άλλοτε Επιθεωρητής τις των εκεί Δημοτικών Σχολείων ότι δέον ο μουσουλμανικός πληθυσμός να παραμείνη εις το σκότος και την αμάθειαν απαίδευτος»*. Εντούτοις, στο όνομα της ισοπολιτείας προτείνει την ίδρυση ελληνικών σχολείων σε κάθε μουσουλμανικό χωριό, ανάλογα με τον πληθυσμό και όπως ορίζει ο νόμος, υποχρεώνοντας τα μουσουλμανόπαιδα να φοιτήσουν σ' αυτά και δίνοντάς τους παράλληλα τη δυνατότητα να διδάσκονται σ' αυτά το Κοράνι ορισμένες ώρες την εβδομάδα.

⁶⁷⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1929, Α/22/Ιβ, Μητροπολίτης Αθηναγόρας προς Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, Κέρκυρα, 27/5/29, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. ΙΙΙ., ό.π., σελ. 420-424

Παράλληλα, ζητεί να επιτραπεί η είσοδος Μουσουλμανόπαιδων στα Οικοτροφεία, κάτι που δεν γινόταν μέχρι τότε, και το είχε στο παρελθόν ξαναζητήσει⁶⁷⁷.

Ο ιδεολογικός του συνοδοιπόρος την περίοδο εκείνη, ο Έπαρχος Παραμυθιάς ζητά συγκεκριμένα: «να δοθεί μεγάλη σημασία εις την ύπαρξιν και λειτουργίαν νηπιαγωγείων εις όλα εν γένει τα μουσουλμανικά χωρία, να διορισθώσιν εις τα ταύτα οι προταθέντες υπό του κ. Επιθεωρητού Δημοτικών Σχολείων χοτζάδες ως διδάσκαλοι των θρησκευτικών και να ληφθώσιν τα μέτρα εκείνα, άτινα συντελούσιν εις την αυθόρμητον εισροή μουσουλμάνων εις τα σχολεία»⁶⁷⁸. Μία από τις προτάσεις του Επαρχου μάλιστα, η οποία υπερψηφίστηκε από τα σχετικά Υπουργεία Παιδείας και Εξωτερικών και τη Γ.Δ.Η. ήταν η παράτυπη ξεχωριστή φοίτηση αρρένων και θηλέων μουσουλμάνων παιδιών, ώστε να μην υπάρχει κανένα σημείο αντίρρησης στη φοίτησή τους από τους μουσουλμάνους γονείς, παρότι στον προσφάτως ψηφισμένο νόμο 4397/1929 στο άρθρο 1, υποσ. 3 υποδηλώνεται ότι σ' όλα τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης η φοίτηση είναι μικτή. Πολλοί από τους κηδεμόνες, πρόβαλαν ως δικαιολογία ακόμα το στοιχείο της μικτής φοίτησης ως αποτρεπτικό για την αποστολή κυρίως των θηλέων παιδιών τους στο σχολείο κι έτσι παρέβαιναν γι' ακόμα μια φορά τον νόμο περί υποχρεωτικής φοίτησης μαθητών και μαθητριών. Αυτή την κατάσταση θέλησε να ανατρέψει ο Έπαρχος, δεχόμενος τις αντιδράσεις της Χωροφυλακής η οποία προέβη σε πέραν του αντικειμένου της ζητήματα και επέδειξε αδυναμία προσαρμογής στα δεδομένα⁶⁷⁹. Η στήριξη όμως του Βενιζέλου και στους δύο, στον Γενικό Διοικητή Ηπείρου και τον Έπαρχο Παραμυθιάς, υπήρξε δεδομένη⁶⁸⁰.

⁶⁷⁷ Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου, 104/45, Έκθεση Καλευρά προς Καραπάνο σχετικά με την αλβανική προπαγάνδα στην Τσαμουριά. Στο έγγραφο αυτό, επιδεικνύει κι άλλα κακώς κείμενα στην περιοχή και προτείνει την επίλυσή τους, όπως την αποστολή άλλων πρακτόρων ικανών για αντικατασκοπία αντί των μελών της χωροφυλακής, τη συμμετοχή των Μουσουλμάνων σε κοινοτικά συμβούλια, την ίδρυση υποκαταστήματος Εθνικής ή Γεωργικής Τράπεζας στους Φιλιάτες ή την Παραμυθιά.

⁶⁷⁸ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1929, Α/21/Π στο Διβάνη, ό.π., σελ. 248-249

⁶⁷⁹ Διβάνη, ό.π., σελ. 248-249

⁶⁸⁰ Η αδυναμία πιστής ακολουθίας των υπηρεσιακών αναφορών του ΥΠΕΞ και οι κατά το δοκούν συγκεχυμένες αναγνώσεις αυτών από τους τοπικούς υπηρετούντες επέτρεπαν την ανάδυση μιας εικόνας σύγχυσης και ανομίας. Ο Καλεύρας δηλώνει πως «έλειπεν το πνεύμα της σταθεράς και ενιαίας διευθύνσεως της αντιπροπαγανδιστικής προσπάθειας... Η αλβανική προπαγάνδα, έτσι, προσπαθεί να εκμεταλλευτή παν ολίσθημα και πάσαν ανωμαλίαν, γεννώσαν και τροφοδοτούσαν την δυσφορίαν του μουσουλμανικού πληθυσμού...». Η απουσία λοιπόν, ενιαίας και αμετάκλητης μειονοτικής πολιτικής στην περιοχή είχε τις ευθύνες της για την επικρατούσα κατάσταση. Βλ. Διβάνη, ό.π., σελ. 246-247

Οι προτάσεις του Επάρχου Παραμυθιάς φαίνεται να υλοποιούνται σε αρκετά εκτεταμένη κλίμακα, αλλά μερικώς. Τη σχολική χρονιά 1929-1930, αποφασίζεται η ίδρυση εννέα επιπλέον νηπιαγωγείων στις κοινότητες Νουνεσάτι, Μακροχώρι, Σαράτι⁶⁸¹, Συκοχώρι, Ζουμπάτη (ταυτόχρονα ιδρύεται και μικτό Δ.Σ.), Ηγουμενίτσα, Νέα Σελεύκεια, Μαζαρακιά και Ψάκα⁶⁸², ενώ συγχωνεύονται τα 1/θ Δ.Σ. αρρένων και θηλέων Πλησιβίτσης και Σαγιάδος⁶⁸³. Η μερική επικράτηση των θέσεων του Επάρχου διαφαίνεται απ' το γεγονός ότι ενώ ιδρύθηκαν κατά πρόταση του Εποπτικού Συμβουλίου ικανοποιητικός αριθμός νηπιαγωγείων για μια χρονιά, εντούτοις όλα ήταν μικτά, μη συμεριζόμενα την πρότασή του για παράτυπη ξεχωριστή φοίτηση.

Συνολικά, για τη χρονιά αυτή, στην περιφέρεια Φιλιατών και στα 11 αμιγώς μουσουλμανικά χωριά σ' αυτή, λειτούργησαν έξι μονοτάξια δημοτικά σχολεία και 8 νηπιαγωγεία με 221 νήπια⁶⁸⁴. «Στις 25 αμιγείς αλβανικές μουσουλμανικές κοινότητες της περιφέρειας Παραμυθιάς λειτούργησαν 10 νηπιαγωγεία και 9 δημοτικά σχολεία, στα οποία φοίτησαν 235 νήπια (213 αγόρια και 24 κορίτσια) και 362 μαθητές (351 αγόρια και 11 κορίτσια) αντίστοιχα, αριθμοί που αντιπροσώπευαν μόλις το 25% του συνόλου των δυνάμει μαθητών της περιοχής»⁶⁸⁵. Αναδεικνύονται για άλλη μια φορά οι πολιτισμικές αντιστάσεις των μουσουλμάνων γονέων απέναντι στην ελληνική εκπαίδευση.

Συγκεκριμένα για το 1^ο Δ.Σ. Παραμυθιάς⁶⁸⁶, η εξέλιξη της φοίτησης των μουσουλμάνων μαθητών είναι η εξής: Το σχολικό έτος 1925-1926 φοιτούν 25 μουσουλμάνοι μαθητές από τους 127 συνολικά μαθητές, δηλαδή το 20% του μαθητικού δυναμικού άπαντες –πλην δύο μαθητών– στην Α' τάξη. Το έτος 1926-1927, από τους 140 μαθητές οι 28(το 20%) είναι μουσουλμάνοι, κυρίως στην Α' τάξη, αλλά και στη Β'. Το σχ. έτος 1927-1928, το 21% των μαθητών είναι μουσουλμάνοι (26 από τους 123) οι μισοί εκ των οποίων φοιτούν στην Α' τάξη και οι υπόλοιποι στην Β' και Γ'. Το ποσοστό φοίτησης ανεβαίνει στο 34% τη χρονιά 1928-1929 όταν από τους 145 μαθητές οι 49 είναι μουσουλμάνοι. Απ' αυτούς, μόνο 9 φοιτούν στη Β' τάξη, 3 στην Γ' και 4 στη Δ', ενώ όλοι οι άλλοι στην Α'. Από τα

⁶⁸¹ Π.Δ. της 23^{ης}/10/29, Αρ. φ. 383

⁶⁸² Π.Δ. της 2ας/1/30, Αρ. φ. 2

⁶⁸³ Π.Δ. της 14/12/29, Αρ.φ. 435

⁶⁸⁴ Παυλίδου, 2017, ό.π., σελ. 414

⁶⁸⁵ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1935, Α/4/9 στο Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 95

⁶⁸⁶ ΓΑΚ Παραμυθιάς, Εκπαιδευτικά Αρχεία, Μαθητολόγιο Α' Δ.Σ. Παραμυθιάς

παραπάνω, γίνεται κατανοητό ότι οι μουσουλμάνοι γονείς, ακόμα κι αν εγγράφουν κάποια παιδιά στην Α' τάξη, κυρίως αγόρια, δεν τους δίνουν τη δυνατότητα να συνεχίσουν τη φοίτησή τους και στις υπόλοιπες τάξεις.

Πίνακας 3: Μουσουλμανική, μαθητική παρουσία στο 1ο Δ.Σ. Παραμυθιάς τα έτη 1925-1930

ΣΧΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ
1925-1926	127	25	20%
1926-1927	140	28	20%
1927-1928 ⁶⁸⁷	123	26	21%
1928-1929	145	49	34%
1929-1930	259	57	22%

Από τη σχολική χρονιά 1929-1930, το μαθητικό δυναμικό του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Παραμυθιάς αυξάνεται ραγδαία. Οι μαθητές ξεπερνούν πλέον σταθερά τους 200, ενώ τη διεύθυνση αναλαμβάνει γυναίκα. Από τους 259 μαθητές οι 57 είναι μουσουλμάνοι (το 22%) , ενώ πλέον παρατηρούνται και εγγεγραμμένα κορίτσια στο δημοτικό. Ακόμα όμως η πλειοψηφία των μαθητών εγγράφεται στην Α' τάξη. Το στοιχείο αυτό της ελλιπούς φοίτησης των μαθητών παρατηρείται την ίδια περίοδο και στο Δ.Σ. Φιλιατών, «όπου ο αριθμός των αλβανόφωνων μαθητών μειωνόταν αισθητά στις μεγαλύτερες τάξεις (69 μαθητές της α', 35 στη β', 3 στην γ', 5 στην δ', 1 στην ε' και κανένας στην στ')»⁶⁸⁸, με συνολική παρουσία στο σχολείο 113 μαθητών. Η κυρίαρχη αιτία για την ελλιπή φοίτηση θα πρέπει να αναζητηθεί στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής αφενός και σε πολιτισμικές αφετέρου. Η πλειοψηφία των οικογενειών χρειαζόταν εργατικά χέρια και το πλέον πρόσφορο έδαφος το έβρισκαν στην υπαγωγή των παιδιών τους στην παραγωγική διαδικασία. Εξετάζοντας

⁶⁸⁷ Διορίζεται διδάσκαλος μουσουλμανικής θρησκείας.

⁶⁸⁸ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 95

τα επαγγέλματα των γονέων των μαθητών του 1^{ου} Δ.Σ. Παραμυθιάς που φοίτησαν στην Γ', Δ' και Ε' τάξη μέχρι το 1930, παρατηρείται ότι η πλειοψηφία αυτών δήλωναν κτηματίες ή αγωγιάτες, με τους υπόλοιπους να επαγγέλλονται αχθοφόροι ή έμποροι. Επιπλέον, δεν υπήρξε μέχρι τότε μαζική φοίτηση των μουσουλμάνων γονιών στα ελληνικά σχολεία επειδή φοβούνταν ίσως το αφομοιωτικό τους έργο.

Η επικρατούσα κατάσταση κινητοποίησε τους Επιθεωρητές Δημοτικών Σχολείων Φιλιατών και Παραμυθιάς να προτείνουν την λήψη μέτρων. Σύμφωνα μ' αυτούς, οι εκφοβιστικές λογικές και απειλητικές τακτικές προς τους γονείς δεν θα επέφεραν κανένα θετικό αποτέλεσμα. Αντίθετα, η δωρεάν διανομή βιβλίων και γραφικής ύλης, η βελτίωση της κακής υλικοτεχνικής κατάστασης των σχολείων, η παροχή προνομίων και επαίνων σε άριστους μαθητές, αλλά και η εξασφάλιση συσσιτίου για τους μαθητές θα αποσκοπούσαν στην παρουσίαση του σχολείου, και κατά συνέπεια του κράτους, ως ενός επικουρικού οργάνου στη ζωή τους που δεν υπάρχει μόνο για να πειθαρχεί, αλλά και να διευκολύνει. Επιπλέον, απαιτούνταν η ίδρυση νηπιαγωγείων στις ξενόφωνες κοινότητες, για να προετοιμάζονται γλωσσικά τα νήπια και να μην καθυστερούν στο δημοτικό, και η έγκαιρη και υποχρεωτική εγγραφή των μουσουλμάνων παιδιών στα ληξιαρχικά αρχεία ώστε να ελέγχεται η κατάλληλη προς φοίτηση ηλικία και η μη εφαρμογή του νόμου απ' τους γονείς⁶⁸⁹. Παράλληλα όμως, οι διδάσκαλοι της μουσουλμανικής θρησκείας είχαν αυξηθεί σε 9 στα δημοτικά σχολείων των κοινοτήτων Παραμυθιάς, Μαργαριτίου, Φιλιατών, Πάργας, Πέρδικας, Μούρτου, Λάκκας, Κώτσικας, Σπάταρης και άλλων 2 στα νηπιαγωγεία Μαζαρακιάς και Κουρτεσίου⁶⁹⁰.

Παρότι όντως υπήρχαν ιδρυθέντα σχολεία και διορισμένοι διδάσκαλοι για την εκμάθηση της μουσουλμανικής θρησκείας, εντούτοις δεν υπήρχαν εθνικά αλβανικά σχολεία αυτά καθ' αυτά. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινούνταν οι διεκδικήσεις της αλβανικής διπλωματίας. Επαναλάμβαναν συνεχώς το αίτημα ίδρυσης δύο ή έστω ενός σχολείου το οποίο *«θα καθησύχαζε και θα αφώπλιζε τους εκεί εθνικιστάς διαμαρτυρομένους δια την υπό της Αλβανικής Κυβερνήσεως επιδεικνυόμενην ανοχήν*

⁶⁸⁹ ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9, Επιθεωρητής Δ.Σ. Φιλιατών προς ΓΔΗ, αρ.πρ. 20, 30/12/30 και Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς προς ΥΠΕΞ, αρ.πρ. 64, 12/11/30, Στο Παυλίδου, 2017, .ό.π., σελ. 416-417

⁶⁹⁰ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 96

και έννοιαν υπέρ της ελληνικής μειονότητας»⁶⁹¹, αίτημα το οποίο δεν απέκλεισε ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά την παραμονή του στη Βιέννη το 1930.

Το καλοκαίρι του ίδιου έτους, ο Διευθυντής του Τμήματος Μειονοτήτων του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού Κων. Στυλιανόπουλος, περιοδεύει στη Θεσπρωτία για να παρατηρήσει από κοντά την κατάσταση. Έρχεται σε άμεση επαφή με εκπροσώπους της μειονότητας οι οποίοι του κοινοποιούν αιτήματα για άνοιγμα σχολείου στους Φιλιάτες⁶⁹² και παράλληλη διδασκαλία και της αλβανικής γλώσσας-πέρα από τη μουσουλμανική θρησκεία- στα δημόσια σχολεία πέραν των άλλων⁶⁹³. Το επόμενο χρονικό διάστημα, ο Στυλιανόπουλος κατέθεσε εγγράφως⁶⁹⁴ στον Πρωθυπουργό τις παρατηρήσεις του και πρότεινε διεξόδους σε μια διαφορετική κατεύθυνση από τους υπολοίπους δημόσιους λειτουργούς.

Μέχρι τότε, είχε υποστηριχθεί ότι η επιθυμητή αύξηση των φοιτούντων μουσουλμάνων μαθητών θα επιδιωκόταν με την παροχή προνομίων σ' αυτούς και στις οικογένειές τους, όπως η διανομή συσσιτίου, δωρεάν βιβλίων κ.α., και η φοίτησή τους θα υποστηριζόταν σε δημόσια ελληνικά σχολεία, όπου θα διευκολυνόταν η μελέτη της μουσουλμανικής θρησκείας, απώτερος στόχος όμως θα ήταν η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την αφομοίωσή τους. Αν αυτά δεν λειτουργούσαν, οι επιθεωρητές των δημοτικών σχολείων δε δίσταζαν να προτείνουν πιο αυστηρά μέτρα, για να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή των παιδιών στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά και την ίδια την υλικοτεχνική και λειτουργική βελτίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας με την κατασκευή κτηρίων σ' όλα τα χωριά και τη στελέχωση αυτών με καταρτισμένο προσωπικό⁶⁹⁵.

⁶⁹¹ ΥΔΙΑ, 1930-1931, Α/4/Ι, σφ. 2022, Πρεσβεία Τυράνων προς ΥΠΕΞ, 14/11/30, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. ΙV., ό.π., σελ. 93-94

⁶⁹² Σε έγγραφό του, που θα αναλυθεί παρακάτω, ο ίδιος ο Στυλιανόπουλος δηλώνει ότι δεν του ζητήθηκε το άνοιγμα κοινοτικού σχολείου.

⁶⁹³ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 73. Πηγή από αλβανικά έγγραφα.

⁶⁹⁴ Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου, φ. 058-01, Έκθεση σχετικά με την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα, 15/10/1930. Η 29σέλιδη έκθεση αυτή είναι ανυπόγραφη, εντούτοις από τη δομή και το περιεχόμενο θεωρείται δεδομένο ότι συντάκτης της είναι ο Κ. Στυλιανόπουλος. Παρόμοιες δε εκθέσεις είχε συντάξει και για την επίσκεψή του στη Δυτική Θράκη (φ. 107-4) και τη Μακεδονία (φ. 105-44). Η έκθεση είναι χωρισμένη σε τέσσερα μέρη: Γενική επισκόπηση, Συγκρότηση μουσουλμανικής μειονότητας (θρησκευτική, κοινοτική οργάνωση, εκπαίδευση, ελευθερία, αστικά και πολιτικά δικαιώματα), Κτηματικά, Ενδεικνύόμενα μέτρα.

⁶⁹⁵ ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9, αρ. 26, Στο Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 80

Στον αντίποδα, ο Στυλιανόπουλος καινοτομεί διακηρύσσοντας την ελευθερία χρήσης του δικαιώματος της μειονοτικής ομάδας να διδάσκεται στην μητρική της γλώσσα, την αλβανική, ακόμα και στο νηπιαγωγείο, στα ελληνικά δημόσια σχολεία. Από τα 10 μουσουλμανικά σχολεία που επισκέφτηκε, κανένας διδάσκαλος δεν μιλούσε την αλβανική γλώσσα, κάτι που το θεώρησε αποτρεπτικό για την αθρόα φοίτηση όλων των μουσουλμανόπαιδων. Καταθέτει, λοιπόν, εννέα προτάσεις που, κατά τη γνώμη του, αντιμετωπίζουν ένα- ένα τα προβλήματα της εκπαίδευσης των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στη Θεσπρωτία.

- Πρωτίστως, θεωρείται σκόπιμη η μαζική ίδρυση κρατικών σχολείων σε κάθε μουσουλμανικό χωριό.
- Για την ελλιπή φοίτηση των θηλέων μουσουλμάνων στα σχολεία- εξαιτίας της απαγόρευσης της κοινής φοίτησης αρρένων και θηλέων σύμφωνα με το Κοράνι- προτείνει την ενίσχυση των δημοτικών σχολείων με ένα επιπλέον τμήμα που θα διδάσκει διδασκάλισσα τα κορίτσια.
- Για τη μεγάλη εκπαιδευτική διαρροή μουσουλμάνων μαθητών εξαιτίας της αδυναμίας παρακολούθησης των μαθημάτων ένεκα της γλώσσας, προτείνει ένας από τους δύο διδασκάλους να γνωρίζει την αλβανική γλώσσα για να συνεννοείται με τους μαθητές. Αν αυτό δεν ήταν εφικτό, επισήμανε πως στο Διδασκαλείο Ιωαννίνων θα έπρεπε να επιμορφωθούν τέτοιοι διδάσκαλοι προς όφελος της εκπαίδευσης μιας κι έτσι *«η εκπαίδευσις των μουσουλμανοπαίδων θα ευρίσκεται τελείως εις χείρα μας, θα δείξωμεν στοργικήν μέριμναν διά την μόρφωσίν των και δεν θα κατηγορούμεθα, ότι αποκλείομεν την μητρικήν των γλώσσαν»*.
- Για την ευκολότερη συνεννόηση με τα νήπια, προτείνεται η μερική ομιλία της αλβανικής και από τη νηπιαγωγό: *«δεν δικαιολογούμεθα να παίρνωμεν τα νήπια μόνον και μόνον δια να τα διδάξωμεν γλώσσαν διάφορον της μητρικής την οποίαν δικαιούνται να μάθουν και κινδυνεύομεν να νομισθώμεν ότι επιδιώκομεν αναγκαστικήν αφομοίωσιν»*⁶⁹⁶.
- Για την μαζική φοίτηση μαθητών, προτείνεται η διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας και της μουσουλμανικής θρησκείας σε κάθε κρατικό σχολείο αμιγώς μουσουλμανικού χωριού ή όπου ο αριθμός των μαθητών επαρκεί.

⁶⁹⁶ Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου/173/58, Στυλιανόπουλος προς Βενιζέλο, Αθήναι, 15/10/1930, σελ. 16

- ο Για τη συνεχή και αδιάλειπτη φοίτηση, επιδιώκεται η περιστολή των αυστηρών νόμων για την υποχρεωτική φοίτηση μόνο σε άρρενες μουσουλμάνους.
- ο Για την αποφυγή χρήσης αλβανικού αναγνωστικού που θα έχει τυπωμένη την αλβανική σημαία και κείμενα ανθελληνικά, εισηγείται την εκτύπωση αλφαβηταρίου και αναγνωσματορίου της αλβανικής γλώσσας.
- ο Για τη βελτίωση της κτιριακής υποδομής, ζητείται η επιδιόρθωση κοινόχρηστων κτιρίων για τη στέγαση των σχολείων.
- ο Για τον περιορισμό της μαθητικής διαρροής στην Αλβανία άπορων μουσουλμάνων, προτείνει την αύξηση του αριθμού των μαθητών σε κρατικά οικοτροφεία.

Επιπλέον, αν και θεωρούσε επικίνδυνη την ίδρυση μειονοτικών καθαρά σχολείων από φόβο για την ανάπτυξη αλβανικής, εθνικής προπαγάνδας σ' αυτά άρα και επηρεασμό τους, δεν τα απέκλεισε, αλλά επισήμανε ότι θα έπρεπε να ελέγχονται, να χρηματοδοτούνται από κοινοτικές- βακούφικες εισφορές (*«μικτό κρατικο-κοινοτικό σύστημα σχολείου» όπως το αναφέρει*) και των ίδιων των μουσουλμάνων και να συντελεστεί η ίδρυσή τους αναλογικά με την επικράτηση προνομίων στην ελληνική μειονότητα της Αλβανίας⁶⁹⁷. Τέλος, σημαντική ήταν η επιμόρφωση διδασκάλων που απ' αυτούς εξαρτιόταν το γιγάντιο έργο της αφομοίωσης και της καλυτέρευσης των υπαρχουσών κτιριακών δομών.

Αν επιχειρήσει κάποιος να αξιολογήσει τις προτάσεις του Στυλιανόπουλου, κατανοεί ότι κάθε μία από αυτές προσπαθεί να αντικρούσει και μια δικαιολογία που πρότασαν μέχρι τότε οι μουσουλμάνοι γονείς, για να μην στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο. Όπου πρόβαλλαν ως δικαιολογία ότι δεν υπάρχει σχολείο στο χωριό τους, προτάσσεται η ίδρυση σχολείου, όπου, ότι το Κοράνι δεν επιτρέπει μικτή φοίτηση θηλέων και αρρένων, προτάσσεται η σύσταση τμήματος ειδικά για τα κορίτσια, όπου, ότι δεν κατανοούν την ελληνική γλώσσα τα παιδιά, προτάσσεται η γνώση της αλβανικής γλώσσας από έναν διδάσκαλο για να βοηθά στην εκμάθηση της ελληνικής και ούτω καθεξής. Από αυτό, διαφαίνεται πως κύριο μέλημα του Στυλιανόπουλου δεν ήταν μόνο η επίλυση των εκπαιδευτικών προβλημάτων, αλλά ο περιορισμός της αλβανικής προπαγάνδας και η απογύμνωση κάθε λόγου που θα

⁶⁹⁷ Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου/173/58, Στυλιανόπουλος προς Βενιζέλο, Αθήναι, 15/10/1930, σελ. 18

υποστηριζόταν και θα λειτουργούσε αποτρεπτικά, όσον αφορά στη φοίτηση των παιδιών στο σχολείο, πέρα από τον προφανή: αυτού της άρνησης φοίτησης στα ελληνικά σχολεία ως πολιτισμικής αντίστασης στο κράτος. Φυσικά, κανένα από τα παραπάνω μέτρα δεν υλοποιήθηκαν στο έπακρο, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης χρηματικών πόρων και ίσως πολιτικής σύμπνοιας επί του θέματος⁶⁹⁸.

Τις προτάσεις του Στυλιανόπουλου αντέκρουσε ο Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Παραμυθιάς υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχει λόγος παράλληλης διδασκαλίας της αλβανικής, καθώς έτσι χάνεται ο βασικός εθνικός σκοπός του σχολείου και ο κύριος αφομοιωτικός στόχος του. Αντίθετα, περιγράφει σχολαστικώς την επικρατούσα δυσμενή εκπαιδευτική κατάσταση. Εκτός από τους μουσουλμάνους Παραμυθιάς και Πάργας, οι υπόλοιποι συνεχίζουν να αρνούνται τη φοίτηση των θηλέων στα δημοτικά, ενώ στο Μαργαρίτι αντιδράσεις υπάρχουν ακόμα και για τη συμμετοχή θηλέων νηπίων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Ειδικά στο Μαργαρίτι, ο εκεί Χότζας και Μουφτής αρνούνται την κοινή φοίτηση θηλέων και αρρένων, αντικρούοντάς τη με ερμηνευτικές αναφορές από το Κοράνι, και αδυνατούν να συνεργαστούν κάτω από νέες συνθήκες. Αντίθετα, συμμόρφωση προς τους νόμους του Κράτους ως προς τη φοίτηση των Μουσουλμάνων αρρένων παρατηρείται από φόβο για τις νομικές και οικονομικές συνέπειες⁶⁹⁹. Με αυτά τα δεδομένα, ο Επιθεωρητής υποστήριξε ότι η αποστολή κατάλληλου προσωπικού, για να στελεχώσει τα σχολεία και η παροχή χρηματικών ποσών ικανών, να επιλύσουν τις κτιριακές και λειτουργικές εκπαιδευτικές ανάγκες της μειονότητας, αρκούσαν, για να εξομαλυνθεί η κατάσταση και να βελτιωθεί η εκπαιδευτική πραγματικότητα⁷⁰⁰.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και η τοποθέτηση της Γ.Δ.Η. τον Ιούλιο του 1931 προς το Υπουργείο Παιδείας. Αρχικώς, μετέφερε τα αιτήματα του Εποπτικού Συμβουλίου για ίδρυση δημοτικών στους συνοικισμούς Καμίτσανη και

⁶⁹⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι και ο Στυλιανόπουλος και ο Καλεύρας, όπως αναφέρθηκε πιο πριν, επιμένουν στην αντικατάσταση δημοσίων λειτουργών κρίνοντάς τους ακατάλληλους για τη θέση τους στην παρούσα περιοχή. Στην παρούσα επιστολή ο Στυλιανόπουλος ζητά την αντικατάσταση και του Επάρχου Παραμυθιάς και του Ειρηνοδίκη Φιλιατών «*δια να μη παρατείνεται ο εξευτελισμός της ελληνικής δικαιοσύνης*». Γίνεται κατανοητό ότι η ακαταλληλότητα κάποιων δημοσίων λειτουργών συνέβαλε στην εχθρική στάση της μουσουλμανικής κοινότητας έναντι του ελληνικού κράτους.

⁶⁹⁹ ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9, Εμπιστευτική Έκθεση του Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Παραμυθιάς προς το ΥΠΕΞ, αρ.πρ. 64, Παραμυθιά 12/11/30, Στο Παυλίδου, 2017, ό.π., σελ. 414-415

⁷⁰⁰ ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9, αρ. 26, Στο Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 80-81

στα Αχούρια Μαλουνίου, νηπιαγωγείων στις ξενόφωνες κοινότητες Φιλιατών, Τρικώρου, Σκουπίτης και Άνω Παλαιοκκλησίου, νυχτερινής σχολής στους Φιλιάτες και για προαγωγή του 4/θ Δ.Σ. Φιλιατών σε 6/θ, απαιτώντας την άμεση ίδρυσή τους⁷⁰¹. Επιπλέον όμως προσθέτει πως «είναι εμφανής η ανάγκη της ενισχύσεως της εν Τσαμουριά εκπαιδεύσεως εις ην και το Υπουργείο των Εξωτερικών αποδίδει εξαιρετικήν σημασίαν και επειδή είναι ανάγκη εξ απαλών ονύχων να συνηθίσουν οι κάτοικοι αυτής να φοιτούν εις τα Ελληνικά σχολεία και να μη αποφεύγουν την εις αυτά φοίτησιν και να μεταβαίνουν εις τα εν Αλβανία Οικοτροφεία»⁷⁰².

Το πρόβλημα της ελλιπούς φοίτησης επαναλαμβάνεται συνεχώς από τους εμπλεκόμενους στα εκπαιδευτικά πεπραγμένα και οι πιέσεις τους εγείρουν τις αντιδράσεις των Μουσουλμάνων, ειδικά του Μαργαριτίου, που προβάλλουν συνεχώς θρησκευτικούς λόγους για τη μη συμμόρφωσή τους στους νόμους⁷⁰³. Βασικός τους στόχος (εννοείται των εμπλεκομένων στα εκπαιδευτικά πεπραγμένα) δεν ήταν η φοίτηση σε ανώτερες σχολές ή σε γυμνάσια μουσουλμάνων μαθητών. Κύρια επιδίωξή τους ήταν η μαθητική στελέχωση των νηπιαγωγείων και των δημοτικών και σ' αυτά δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή τα επόμενα χρόνια.

Πλήρως αποθαρρυντικά πάντως είναι τα στοιχεία που εξάγονται από τα μαθητολόγια του Γυμνασίου⁷⁰⁴ Παραμυθιάς⁷⁰⁵. Η συμμετοχή των μουσουλμάνων

⁷⁰¹ Όντως με το Π.Δ. της 6^{ης}/10/31, Αρ.φ. 349, ιδρύεται 1/θ Δ.Σ. στην Καμίτσιανη, ενώ προάγονται τα Δ.Σ. ως εξής: το 1/θ Μαργαριτίου σε 2/θ, το 1/θ Αγίας Κυριακής σε 2/θ και το 4/θ Φιλιατών σε 5/θ.

⁷⁰² ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1931, Σχολικά Τσαμουριάς, Α/21/ΙΑ, Γ.Δ.Η προς Υ.Π.Θ., Αρ. π. 37107, Ιωάννινα, 8/7/31

⁷⁰³ Παυλίδου, 2017, ό.π., σελ. 418

⁷⁰⁴ Το Γυμνάσιο Παραμυθιάς ιδρύεται με το Β.Δ. *Περί ιδρύσεως και προσθήκης τάξεων εις σχολεία της μέσης εκπαιδεύσεως*, φεκ 188, τ. Α', 29 Αυγούστου 1918 και μέχρι και το πέρας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου θα αποτελέσει το μοναδικό Γυμνάσιο που διαθέτει η Θεσπρωτία, στοιχείο που περιορίζει τις φοιτήσεις των Μουσουλμάνων Τσάμηδων πέραν του δημοτικού στις κάτωθι εγγραφές.

⁷⁰⁵ Την ίδια περίοδο, η Διοίκηση της Χωροφυλακής Ιωαννίνων αποστέλλει έγγραφο στην VIII Μεραρχία και μετέπειτα στο Υπουργείο Εσωτερικών προσπαθώντας να δικαιολογήσει την ελλιπή συμμετοχή Μουσουλμάνων μαθητών στα ελληνικά σχολεία. Αναφέρεται: «*Η κυριώτερα μέριμνα του αλβανικού πληθυσμού Τσαμουργιάς είναι η πνευματική προσέγγισις μετά της Αλβανίας δια την διατήρησιν της αλβανικής γλώσσης και του εθνικού αλβανικού φρονήματος, προς επιτυχίαν δε του σκοπού τούτου από του έτους 1928 και εντεύθεν αποστέλλονται πολλοί μουσουλμανόπαιδες εις τα εθνικά αλβανικά οικοτροφεία δια την αρτιωτέραν μόρφωσιν κατά τρόπον αλβανιστικόν*». (Στο : Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, τ. IV, ό.π., σελ. 184-185). Υπενθυμίζεται ότι το έτος 1928, η αλβανική κυβέρνηση προσπάθησε να πιέσει για τελευταία φορά μέσω της ΚτΕ την Ελλάδα

μαθητών στις μαθητικές διεργασίες του Γυμνασίου⁷⁰⁶ καθ' όλη τη δεκαετία του '30 δεν ξεπερνά σε ποσοστιαία κλίμακα το 3,5%. Συγκεκριμένα το 1930-1931, μόλις ένας μουσουλμάνος μαθητής φοιτά, το 1931-1932 δύο στην Α' τάξη, το 1932-1933 επίσης δύο στην Α' και Β' τάξη, το 1933-1934, 3 μαθητές στην Γ και Α τάξη, το 1934-1935, 3 μαθητές στην Β και Δ, το 1935-1936, 3 μαθητές στις Γ και Ε τάξεις, το 1936-1937 2 μαθητές στις Γ και Δ, το 1937-1938, 3 μαθητές στις Α, Δ και Ε, το 1938-1939, 4 μαθητές στις Α, Β, Ε και ΣΤ τάξεις και το 1939-1940 μόλις 1 μαθητής στην Α τάξη. Αναλύοντας ποιοτικά τα δεδομένα, γίνεται εμφανές ότι όλη αυτή τη δεκαετία μόλις ένα μαθητής γνωστής οικογενείας αποφοιτά από το Γυμνάσιο, ενώ οι υπόλοιποι διέκοψαν τις σπουδές τους ακόμα και μια τάξη πριν. Τα επαγγέλματα των γονέων είναι είτε έμποροι, είτε κτηματίες.

Πίνακας 4: Μουσουλμανική, μαθητική παρουσία (αριθμητική και ποσοστιαία) στο Γυμνάσιο Παραμυθιάς τη δεκαετία του 1930 σε σύγκριση με τον συνολικό μαθητικό πληθυσμό

ΣΧΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΜΑΘΗΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ
1930-1931	69	1	1,44%
1931-1932	56	2	3,5%
1932-1933	84	2	2,38%
1933-1934	113	3	2,65%
1934-1935	125	3	2,5%
1935-1936	91	3	3,3%
1936-1937	88	2	2,3%
1937-1938	106	3	2,83%
1938-1939	133	4	3%

καταθέτοντας καταγγελία επικαλούμενη το άρθρο 11 που όμως δεν έγινε δεκτή. Έκτοτε, τα ζητήματα των δύο χωρών όφειλαν να λύνονται μεταξύ τους χωρίς έξωθεν παρεμβάσεις.

⁷⁰⁶ ΓΑΚ Παραμυθιάς, Εκπαιδευτικά Αρχεία, Μαθητολόγιο Γυμνασίου Παραμυθιάς

1939-1940	71	1	1,4%
-----------	----	---	------

Τη σχολική χρονιά 1931-1932, από τα συνολικά 190 χωριά της περιφέρειας τα 35 ήταν αμιγώς μουσουλμανικά και τα 20 μικτά. Στα υπόλοιπα 135 χριστιανικά χωριά, εκ των οποίων τα 49 ήταν ξενόφωνα, λειτουργούσαν 118 δημοτικά σχολεία και 10 νηπιαγωγεία. Στα 35 μουσουλμανικά χωριά είχαν ιδρυθεί 19 δημοτικά και 18 νηπιαγωγεία, ενώ στα 20 μικτά υπήρχαν ισάριθμα δημοτικά και 9 νηπιαγωγεία. Συνολικά, τα νήπια μουσουλμανικής θρησκείας άγγιζαν τα 609 (375 αγόρια και 234 κορίτσια) και τα παιδιά δημοτικού τα 1.032 (872 αγόρια και 153 κορίτσια)⁷⁰⁷.

Πίνακας 5: Αριθμός λειτουργούντων δημοτικών και νηπιαγωγείων ανά χωριό σε συνάρτηση με το κυρίαρχο θρήσκευμα τη σχολική χρονιά 1931-1932 στην περιφέρεια της Θεσπρωτίας

ΧΩΡΙΑ ΑΝΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΧΩΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝΤΩΝ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΩΝ
Μουσουλμανικά	35	19	18
Χριστιανικά	135	118	10
Μικτού θρησκευματος	20	19	9
ΣΥΝΟΛΟ	190	156	37

Πιο αναλυτικά, στην περιφέρεια Φιλιατών λειτούργησαν 14 δημοτικά σε 9 μουσουλμανικές και 5 μικτές κοινότητες, ενώ τα νηπιαγωγεία ήταν μόλις 2 με συνολικά 374 νήπια! Πολύ περισσότερα ήταν τα νηπιαγωγεία στην περιφέρεια Παραμυθιάς, 16 στο σύνολο, 9 σε μουσουλμανικές και 7 σε μικτές κοινότητες με 235 νήπια και καθαρά παιδαγωγικά, πιο αυξημένες πιθανότητες καλύτερης εκμάθησης. Τα δημοτικά σχολεία άγγιζαν τα 25 , τα 10 σε καθαρά μουσουλμανικές κοινότητες⁷⁰⁸.

⁷⁰⁷ ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9, αρ. 55, Έπαρχος Θυάμιδος προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Φιλιάτες, 16/4/32, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 146-148

⁷⁰⁸ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 96-97

Κατά την τελευταία περίοδο, σε πανελλαδικό επίπεδο κατασκευάστηκαν περί των 145 σχολείων⁷⁰⁹, στη Θεσπρωτία ανεγέρθηκαν 14 νέα σχολικά κτίρια σε μουσουλμανικά χωριά, ενώ ακόμα 25 συνολικά χωριά, κυρίως μουσουλμανικά, δεν είχαν ακόμα νηπιαγωγεία. *«Αναφορικός με την ύπαρξιν ημετέρων διδασκάλων δυναμένων να διδάξωσι τήν αλβανικήν γλώσσαν αναφέρω ότι τοιούτοι δεν υπάρχουν»*⁷¹⁰, μιας και οι γηγενείς ομιλούντες την αλβανική δεν γνώριζαν γραφή και ανάγνωση. Αυτή ήταν και η αιτία που η αλβανική πολιτική προωθούσε την αποστολή οικότροφων στα αλβανικά οικοτροφεία, των οποίων ο αριθμός ήταν- τουλάχιστον επίσημα- 23 από το 1927 ως το 1931, *«με την ελπίδα ότι εξερχόμενοι τούτων ως διδάσκαλοι θα διορισθώσιν εις τας μουσουλμανικάς κοινότητας της περιφέρειας Τσαμουργιάς διά την εκπαίδευσιν των κατοίκων προς τόνωσιν του εθνικού αλβανικού φρονήματος και διατήρησιν της αλαβανικής γλώσσας»*. Πέρα όμως από τις δράσεις της αλβανικής πολιτικής, και οι ίδιοι *«οι κάτοικοι της Τσαμουργιάς παρά τας επιφυλάξεις των εκδηλώνουσι πολλάκις την δυσφορίαν των δια την επικρατούσαν εδώ κατάστασιν και την δυσπιστίαν των προς τους εκπροσώπους του Κράτους και παρακολουθούσι μετ' ενδιαφέροντος την εν Αλβανία κατάστασιν, ιδία δια των αποστελλομένων ταχυδρομικώς αλβανικών εφημερίδων»*⁷¹¹.

Από το 1933, ξεκινούν εκ νέου οι κοινότητες να αποστέλλουν αιτήσεις για ίδρυση νηπιαγωγείων. Κύρια ζητήματα των αιτήσεων αυτών ήταν η παροχή χρηματικού ποσού για την ανέγερση διδακτηρίου, αλλά και ο μόνιμος διορισμός νηπιαγωγών κι όχι οι προσωρινές τοποθετήσεις τους. Ήδη από τον Φεβρουάριο του '33, το Υπουργείο Πρόνοιας και Αντιλήψεως σε έγγραφό του προς το ΥΠΕΞ ζητά τον ταχύτερο διορισμό τουλάχιστον 20 νηπιαγωγών σε αλβανόφωνες κοινότητες, ή έστω τον διορισμό προσωρινών νηπιαγωγών με μικρή αμοιβή, ενώ τα έξοδα των σχολείων θα καλύπτονταν από κοινοτικές επιχορηγήσεις ή απ' τα κοινοτικά ταμεία⁷¹². Ακολουθούν αιτήματα για ίδρυση νηπιαγωγείου από τις κοινότητες

⁷⁰⁹ Φραγκουδάκη, 2004, ό.π., σελ. 64

⁷¹⁰ ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9, αρ. 55, Έπαρχος Θυάμιδος προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Φιλιάτες, 16/4/32, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 146-148

⁷¹¹ ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9/Ι, αρ. 9365, Αρχηγείο Χωροφυλακής προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, 10/10/33, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 184-185

⁷¹² ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Προσωρινά Νηπιαγωγεία Τσαμουριάς(πλέον Π.Ν.Τ.), Υπ. Πρόνοιας και Αντιλήψεως προς ΥΠΕΞ, Αρ. π. 20187, Αθήνα 25/2/33

Λάκκας⁷¹³ που διαθέτει 35 νήπια, όλα τους αλβανόφωνα, Βραχωνά⁷¹⁴, Αργυρότοπου⁷¹⁵, Σκορπιώνας⁷¹⁶ η οποία αιτείται και την ανέγερση δημοτικού και νηπιαγωγείου, ενώ η κοινότητα θα διαθέσει σημαντικά οικονομικά και δομικά υλικά, Κώτσικας⁷¹⁷, στην οποία λειτουργούσε νηπιαγωγείο με έξοδα της κοινότητας απ' το 1930-1932, και ζητούν τον διορισμό της ίδιας νηπιαγωγού· Μούρτου⁷¹⁸, της οποίας το διδακτήριο δεν πληροί τους όρους υγιεινής και γι' αυτό αιτούνται την ανέγερση νέου και Γκρίκας⁷¹⁹, της οποίας τα 23 νήπια *«εν μέσω χειμῶνος είναι υποχρεωμένα να μεταβαίνουν εις Ψάκκαν και ότι λόγω της μεγάλης...προς την ηλικίαν των αποστάσεως δεν μεταβαίνουν τακτικῶς ἐπὶ βλάβη αὐτὰς τε και ἡμᾶς»*.

Τελικῶς τη σχολικῇ χρονίᾳ 1933-1934⁷²⁰, εγκρίθηκε ο διορισμός 23 προσωρινῶν νηπιαγωγῶν στις αλβανόφωνες κοινότητες Μενίνα, Νικολίτσι, Ζερβοχώρι, Γαρδίκι Παραμυθιάς, Χόικα, Αγυιά, Καρτέρι, Πέρδικα, Σταυροχώρι, Τουρκοπάλουκο, Μεσοπόταμο, Λάκκα, Σκορπιώνα, Κούτσι, Παραπόταμο, Ράγιο, Μούρτο, Κώτσικα, Αετό, Σκλιάβη, Σολοπιά, Ντόλιανη και Σκουπίτση⁷²¹. Κι ενώ ο Ἐπαρχος Παραμυθιάς ζητά να μάθει αν μπορεί να αυξηθεῖ ο τρέχων αριθμός προσωρινῶν νηπιαγωγείων, καθώς και οι Κοινότητες το απαιτοῦν και οι κάτοικοι εἶναι *«πρόθυμοι δι' ἐράνων να προβῶσιν και εις την κατασκευὴν δια την στέγασιν τούτων οικημάτων»*⁷²², το Υπουργεῖο Κρατικῆς Υγιεινῆς και Αντιλήψεως ζητά ἀπὸ το ΥΠΕΞ 300.000 δρχ για τη λειτουργία 30 νηπιαγωγείων σε αλβανόφωνες κοινότητες ὥστε να επιτευχθεῖ *«ὕψιστη συμβολή εις την διάδοσιν της ἐλληνικῆς γλώσσης»* τη χρονίᾳ, κατὰ την οποία μόνο δύο (2) νηπιαγωγοὶ διορίστηκαν ὡς μόνιμοι νηπιαγωγοὶ

⁷¹³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Κοινοτικό Συμβούλιο Λάκκας, Αρ. 48, 15/3/33

⁷¹⁴ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Κοινοτικό Συμβούλιο Βραχωνά, Αρ. 7, 5/8/33

⁷¹⁵ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Κοινοτικό Συμβούλιο Αργυρότοπου, Αρ. 8, 12/8/33

⁷¹⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Κοινοτικό Συμβούλιο Σκορπιώνας, Αρ. 10, 11/8/33

⁷¹⁷ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Κοινοτικό Συμβούλιο Κώτσικας, Αρ. 12, 15/9/33

⁷¹⁸ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Κοινοτικό Συμβούλιο Μούρτου, Αρ. 18, 8/9/33

⁷¹⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Κοινοτικό Συμβούλιο Γκρίκας, Αρ. 14, 4/12/33

⁷²⁰ Χρονιά κατὰ την οποία η Αλβανία περνά σε μια άνευ προηγούμενου παύση λειτουργίας των ελληνικῶν μειονοτικῶν σχολείων.

⁷²¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Ἐπαρχος Θυάμιδος πρὸς ΥΠΕΞ, Αρ. εμπ.πρ. 40, Φιλιάτες, 21/9/33

⁷²² ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Ἐπαρχος Παραμυθιάς πρὸς ΥΠΕΞ, Αρ. π. εμ. 34, Παραμυθιά, 4/12/33

σ' όλη τη Θεσπρωτία από το Υπουργείο Παιδείας⁷²³, ενώ το ΥΠΕΞ ζητά τον μόνιμο διορισμό τουλάχιστον τεσσάρων (4) νηπιαγωγών για τις κοινότητες Σκουπίτσης, Σκλιάβης, Άνω Παλαιοκκλησίου και Αγίας Μαρίνης⁷²⁴. Την ίδια στιγμή, «*την βαθείαν ευγνωμοσύνην προς την κυβέρνηση*» εκφράζουν σε έγγραφά τους οι κοινότητες Σκλιάβης, Αετού, Μούρτου, Κώτσικας, Αργυρότοπου, Βραχωνά, Λάκκας, Κούτσιου, Γκρίκας και Σκορπιώνας για την ίδρυση και στελέχωση των νηπιαγωγείων τους, κοινοποιώντας τα έγγραφα σε κάθε αρμόδιο⁷²⁵.

Μπορεί όμως να εγκρίθηκε η σύσταση νηπιαγωγείων στις πιο πάνω κοινότητες, αλλά δεν λειτούργησαν σε όλες κι όχι πάντα υπό την ευθύνη του κράτους. Από τα συνολικά 11 νηπιαγωγεία που ιδρύθηκαν στην Επαρχία Παραμυθιάς και Μαργαριτίου (στις κοινότητες Καρτερίου, Πέρδικας, Αγυιάς, Τουρκοπάλουκου, Σταυροχώριου, Μεσοποτάμου, Γαρδικίου, Ζερβοχωρίου, Νικολιτσίου, Μενίνας και Χόικας) ουσιαστικά δεν λειτούργησαν όλα ικανοποιητικά με ευθύνη των κοινοτήτων σύμφωνα με τον Έπαρχο Παραμυθιάς. Κοινοποιεί προς το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως το εξής: «*πρόθυμα οι Μουσουλμάνοι δίδουν υποσχέσεις ενισχύσεως των Κοινοτικών Νηπιαγωγείων ενώπιόν μας, δια ν' αντιδράσουν κατόπιν κατ' αυτών, αφ' ενός μην αποστέλλοντες τα νήπια εις τα νηπιαγωγεία, αφ' ετέρου δε καθιστώντες δύσκολον την ζωήν των Νηπιαγωγών. Εις Ζερβοχώριον κατά το ήμισυ Μουσουλμανικόν ουδέ εν νήπιον φοιτά, εις Γαρδίκιον ολόκληρον Μουσουλμανικόν μετά δυσκολίας και κατόπιν επιτοπίου μεταβάσεως μας παρεχωρήθη οίκημα εις την Νηπιαγωγόν, παρά τας επανειλημμένας διαταγάς μας και συστάσεις*»⁷²⁶.

Ανάλογη είναι και η τοποθέτηση του Έπαρχου Φιλιατών για τις ευθύνες των μουσουλμανικών κοινοτήτων. Αναφέρει εκτός των άλλων: «*η φοίτησις των μουσουλμανοπαίδων εις τα ημέτερα σχολεία προσκρούει εις την αντίδραση των κηδεμόνων των. Εκεί όπου μετά φανατισμού πολεμείται το έργον της Διοικήσεως είναι η περιφέρεια Γκρόπας, περιλαμβάνουσα τας αμιγείς μουσουλμανικάς κοινότητας Φασκομηλιάς, Σκορπιώνος, Κουτσίου, Βραχωνά και Μούρτου. Εις τα μέρη ταύτα*

⁷²³ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Υ.Κ.Υ.Α. προς ΥΠΕΞ, αρ.πρ. εμ. 5, Αθήνα, 4/1/34

⁷²⁴ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., ΥΠΕΗ προς Υ.Ε.Π., Αθήνα, -/2/34

⁷²⁵ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Γ.Δ.Η. προς ΥΠΕΞ, Αρ. πρ. 19, Ιωάννινα, 10/1/34

⁷²⁶ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Επαρχία Παραμυθιάς προς Υ.Κ.Υ.Α., Αρ. π.εμ. 42, «Περί της λειτουργίας των Κοινοτικών Νηπιαγωγείων των υπαγόμενων εις την δικαιοδοσίαν ημών», Παραμυθιά 26/12/33

καθίσταται προβληματική η παραμονή διδασκάλου διότι οι κάτοικοι τω αρνούνται ακόμη και κατοικίαν. Εις την περιφέρειαν ταύτην υπάρχουνσι και πολλοί άνδρες αγνοούντες την ελληνικήν.»⁷²⁷ Στις παραπάνω κοινότητες, οι οποίες αιτήθηκαν οι ίδιες άνοιγμα νηπιαγωγείου, θεωρείται ότι ελάχιστα θα επωφεληθούν εξαιτίας της προσωρινότητάς τους. Η ολιγόμηνη λειτουργία των προσωρινών νηπιαγωγείων, σε συνδυασμό με ενδεχόμενες δυσλειτουργίες σαν αυτές που αναφέρθηκαν παραπάνω, σίγουρα αποτελούσαν τροχοπέδη για τη σωστή οργάνωσή τους και την παραγωγή έργου. Γι' αυτό κι ένα από τα πάγια αιτήματα μεταξύ των Υπουργείων ήταν αυτό, ο μόνιμος διορισμός νηπιαγωγών, ώστε να αναλαμβάνουν υπηρεσία για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, να τους γνωρίζει η κοινότητα και να μπορέσουν έτσι να παράγουν διδακτικό έργο πληρέστερα. Ήδη την τρέχουσα χρονιά, εξαιτίας της έλλειψης δασκάλων δεν λειτουργούσαν τα Δ.Σ. στις μουσουλμανικές κοινότητες Ελαίας, Βρυσέλλας, Αετού, Σολοπιάς, Σκλιάβης, Ντόλιανης, Σεμερίζης και Σκορπιώνας με τον Έπαρχο Φιλιατών να αναρωτιέται «τις λόγος επιβάλλει να μη εκμάθωσι γραφήν και ανάγνωσιν οι αλβανόφωνου»⁷²⁸.

Η απουσία εκμάθησης γραφής και ανάγνωσης απέκοπτε κοινωνικά τους μουσουλμάνους με ολέθριες συνέπειες για τους ίδιους και την κοινωνική δομή και με την περιοχή να παραμένει σε οθωμανικά πρότυπα. Τέλος του 1933, αναφέρεται το εξής: «η γυνή εξακολουθεί παραμένουσα κεκλεισμένη εν χαρεμίοις όπισθεν ξυλίνων δικτυωτών και σπανίως εξέρχεται της οικίας της, όταν δε εξέλθη είναι αδιοράτως κεκαλυμμένη διά καλύπτρας. Αύτη ουδέποτε εργάζεται εκτός της οικίας, αλλά και εντός της οικίας ευρισκόμενη δεν γνωρίζει ν' ασχολήται με αποδοτικές εργασίας, ως υφαντουργίαν κ.λ.π. Σπανίως αύτη γνωρίζει να αομιλή την ελληνικήν, ως μη επικοινωνούσα με χριστιανούς. Ο μωαμεθανός ανήρ διακρινόμενος διά την οκνηρίαν του σπανίως εργάζεται αποδοτικώς... Αποτέλεσμα των τοιούτων αντιλήψεων του ανδρός και της από πάσης εργασίας αποχής της γυναικός, ήτις αλλαχού είναι ο πολύτιμος βοηθός του αγρότου, είναι ότι οι περισσότεροι των μωαμεθανών της επαρχίας παύσαντες πλέον να εκμεταλλεύονται το χριστιανικόν στοιχείον έχουσι περιέλθη εις εσχάτην ένδειαν». Οι οικονομικοί λόγοι, συμπληρωματικοί όσων εκθέτει παραπάνω ο Έπαρχος Φιλιατών, ήταν αυτοί που ώθησαν σχεδόν 40 μουσουλμάνους

⁷²⁷ΥΔΙΑ, 1935, Α/21/Ι, ΓΔΗ προς ΥΠΕΞ, αρ.12195, Ιωάννινα, 19/12/33, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 208-211

⁷²⁸ ΥΔΙΑ, 1935, Α/21/Ι, ΓΔΗ προς ΥΠΕΞ, αρ.12195, Ιωάννινα, 19/12/33, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 208-211

Τσάμηδες να αποχωρήσουν από τη Θεσπρωτία το τελευταίο εξάμηνο το '33 είτε για Τουρκία είτε για Αλβανία⁷²⁹.

Η δεινή οικονομική κατάσταση διευκόλυνε και την αλβανική διπλωματία, καθώς ωθούσε αρκετούς μουσουλμάνους να στέλνουν τα παιδιά τους σε οικοτροφεία της Αλβανίας. Το 1934 μάλιστα, το Αλβανικό Υπουργείο Παιδείας ιδρύει στους Αγίους Σαράντα οικοτροφείο με την ονομασία «*Η Τσαμουριά*» και δέχεται ως οικότροφους περισσότερους από 40 μαθητές από τη Θεσπρωτία και παρέχει υποτροφίες σε στρατιωτικές και πολιτικές σχολές σ' άλλους 20 μαθητές, απόγονους επιφανών οικογενειών της περιφέρειας Φιλιατών και Παραμυθιάς⁷³⁰.

Στο εσωτερικό εκπαιδευτικό κομμάτι, ο αγώνας για την ίδρυση νηπιαγωγείων συνεχίζεται και αντιβαίνει μόνο στην έλλειψη εκπαιδευτηρίων και στην βραχύβια παρουσία των προσωρινών νηπιαγωγών. Για να αντιμετωπιστεί το πρώτο πρόβλημα καταγράφονται οι κοινότητες στις οποίες διατίθεται οίκημα σε ικανοποιητικό επίπεδο και δύνανται οι ίδιες να το συντηρούν. Πρόκειται για νηπιαγωγεία στις κοινότητες Ρίζανης, Σκορπιώνας, Μεσοπόταμου, Χόϊκας, Κορώνης, Καρτερίου, Κορύτιανης, Μενίνας, Μονής Ραγίου, Σινμερίζας, Κούτσιου, Πέστιανης, Αμπέλια, Βουβοποτάμου, Πλαταριάς, Πέρδικας, Αγίας Μαρίνας, Παραποτάμου, Μούρτου, Λάκκας, Αργυρότοπου, Ζερβοχωρίου, Γαρδικίου, Τουρκοπάλουκου, Σταυροχωρίου και Νεοχωρίου⁷³¹, σε κοινότητες που και τα προηγούμενα έτη λειτουργούσαν κοινοτικά νηπιαγωγεία, με κατά καιρούς δυσλειτουργίες, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω.

Για την επίλυση του δεύτερου προβλήματος, ενδεικνυόταν «*η λειτουργία των Κοινοτικών Νηπιαγωγείων και κατά την θερινήν περίοδον, ίνα η αποδοτικότητα η πληρεστέρα και επιτευχθώσιν οι δια τούτων επιδιωκόμενοι σκοποί*» παρότι όμως δεν θα υπήρχε νομική ευχέρεια καταβολής των αποζημιώσεων των νηπιαγωγών, άρα και αποπληρωμής τους για τις υπηρεσίες τους. Επίσης, προτεινόταν η αξιοποίηση

⁷²⁹ ΥΔΙΑ, 1935, Α/21/Ι, ΓΔΗ προς ΥΠΕΞ, αρ.12195, Ιωάννινα, 19/12/33, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π, σελ. 208-211

⁷³⁰ ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9/Ι, αρ. 484,Πρεσβεία Τιράνων προς ΥΠΕΞ, Τίρανα, 15/1/34, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π, σελ. 211-213

⁷³¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., 19-20/7/34, αρ. 6676/Α/21-1

ασμάτων για απασχόληση των παιδιών που δεν θα επέφεραν κόπωση ούτε στις ίδιες ούτε στα παιδιά⁷³².

Συνολικά, τη σχολική χρονιά 1934-1935, 17 κοινοτικά νηπιαγωγεία λειτούργησαν στην περιφέρεια Θυάμιδος και άλλα 11 στην περιφέρεια Παραμυθιάς με τη λειτουργία τους να χαρακτηρίζεται ως «επιτυχούσα», καθώς 675 νήπια μουσουλμανικής θρησκείας μαθαίνουν καλά τα ελληνικά μέσα από τερπνά παιχνίδια, εθνικά άσματα και αφηγήσεις ιστορικών γεγονότων της ελληνικής ιστορίας. Πιο σημαντική είναι η συνεισφορά των νηπιαγωγείων στην εκπαίδευση των κοριτσιών, συνολικά 275 νηπίων, μιας και ήταν υποχρεωμένα από τους κηδεμόνες τους μέχρι πρότινος να παραμένουν στο σπίτι. Η ΓΔΗ, εξάγοντας αυτά τα συμπεράσματα, ζητά τον μόνιμο διορισμό των νηπιαγωγών, αλλά και τον διορισμό κι άλλων, από τους οποίους ζητείται να παύουν το λειτούργημά τους μόνο ενάμιση μήνα, από 15 Ιουλίου ως 1 Σεπτεμβρίου, χωρίς να διακόπτεται και ο μισθός τους, ενώ εύχεται να τους χορηγούνται και οδοιπορικά⁷³³.

Μόνο για την επαρχία Παραμυθιάς, συνολικά 494 αγόρια και 117 κορίτσια φοίτησαν στην στοιχειώδη εκπαίδευση (νηπιαγωγεία και δημοτικά) σε αμιγώς μουσουλμανικές ή μικτές κοινότητες. Η ίδια η προσέλευση των μαθητών πάντως διαφοροποιούνταν σε ποσοστό ανάλογα με το αν η κοινότητα ήταν αμιγώς μουσουλμανική ή μικτή με χριστιανικό πληθυσμό, με το 80% των αγοριών και το 75% των κοριτσιών να φοιτούν σε μικτές κοινότητες στο σχολείο και με μόλις το 55% και το 25% αντίστοιχα για ολικά μουσουλμανικές. Αντίστοιχα, διορισμένοι για τη διδασκαλία της θρησκείας μουσουλμάνοι διδάσκαλοι υπηρετούσαν σε οχτώ χωριά της επαρχίας, στις κοινότητες Καρβουναρίου, Πέρδικας, Καταβόθρας, Μαζαρακιάς, Νεοχωρίου, Μαργαριτίου, Κουρτεσίου και Παραμυθιάς⁷³⁴ σε συνολικό διδακτικό προσωπικό 57 διδασκάλων, 2 διδασκαλισσών και 21 νηπιαγωγών. Στην ίδια επαρχία, συντελείται και η ίδρυση των δύο πρώτων μόνιμων νηπιαγωγείων, στην Γκρίκα και στην Αχερουσία, συμπληρωματικά με αυτή του Δ.Σ. Λαζιανών-Κερασόβου⁷³⁵.

⁷³² ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Υ.Κ.Υ.Α. προς Έπαρχο Θυάμιδος, αρ.π. 64516, Αθήνα, 25/6/34

⁷³³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., ΓΔΗ προς ΥΠΕΞ, αρ. π. εμ. 398, Ιωάννινα, 4/7/35

⁷³⁴ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 97

⁷³⁵ Π.Δ. της 28^{ης}/6/34, Αρ.φ. 202

Πίνακας 6: Αριθμητική και ποσοστιαία αποτύπωση της σχολικής παρουσίας μουσουλμάνων μαθητών σε αμιγώς μουσουλμανικά και μικτά χωριά τη σχολική χρονιά 1934-1935 στην Περιφέρεια Παραμυθιάς

		ΑΡΙΘΜΟΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΠΡΟΣΕΛΕΥΣΗΣ ΣΕ ΑΜΙΓΩΣ ΜΟΥΣΟΥΛΑΜΑΝΙΚΑ ΧΩΡΙΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΠΡΟΣΕΛΕΥΣΗΣ ΣΕ ΜΙΚΤΑ ΧΩΡΙΑ
ΑΡΡΕΝΕΣ	ΝΗΠΙΑ- ΜΑΘΗΤΕΣ	494	55%	80%
ΘΗΛΕΙΣ	ΝΗΠΙΑ- ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ	117	25%	75%

Παρότι από τα αρχεία πληροφορούμαστε ότι διορίστηκε διδάσκαλος θρησκείας και στην Παραμυθιά, εντούτοις στο μαθητολόγιο του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου δεν παρατηρείται κάποια αλλαγή και αυξητική τάση στην φοίτηση των μουσουλμανόπαιδων. Το 1931-1932, από τα συνολικά 279 παιδιά που φοιτούν, τα 52 είναι μουσουλμάνοι, δηλαδή το 19% (2 στην ΣΤ', 1 στην Ε', 6 στην Δ', 9 στην Γ', 3 στην Β' και 31 στην Α'). Την επόμενη χρονιά, το ποσοστό φοίτησής τους πέφτει στο 15% , 38 μουσουλμάνοι σε σύνολο 252 μαθητών που κατανέμονται 1 στην Στ', 3 στην Ε', 8 στην Δ', 5 στην Γ', 12 στην Β' και 9 στην Α' τάξη. Παρόμοια είναι τα ποσοστά και τις δύο επόμενες χρονιές, φοιτώντας 23 από τις 185 σωζόμενες εγγραφές το 1933-1934 και 53 από τις 342 την τελευταία χρονιά που έχει διασωθεί το μαθητολόγιο πριν τον Β' Π.Π. το 1934-1935. Παρά τη γενικότερη μειωμένη συμμετοχή, εξάγεται το συμπέρασμα της αυξητικής τάσης φοίτησης σε μεγαλύτερες τάξεις μιας και από τους 53 μουσουλμάνους μαθητές 15 φοιτούν στην Α' τάξη, 11 στην Β', 8 στην Γ', 7 στην Δ', 5 στην Ε' και 7 στην Στ', όντας μάλιστα όλοι οι τελειόφοιτοι είτε ορφανοί είτε γόννοι κτηματιών.

Πίνακας 7: Αριθμητική και ποσοστιαία αποτίμηση των μουσουλμάνων μαθητών σε σύγκριση με τον συνολικό μαθητικό πληθυσμό στο 1ο Δ.Σ. Παραμυθιάς τα έτη 1931-1935

ΣΧΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΦΟΙΤΗΣΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ
1931-1932	279	52	19%
1932-1933	252	38	15%
1933-1934	185	23	12,5%
1934-1935	342	53	15,5%

Για το σχολικό έτος 1935-1936⁷³⁶, εγκρίθηκε με Υπουργική Απόφαση του ΥΠΕΞ το ποσό των 350.000δρχ. για επιχορήγηση των κοινοτικών νηπιαγωγείων του νομού και συστάθηκε επιτροπή αποτελούμενη από τον Γενικό Γραμματέα της Γ.Δ.Η., τον Προϊστάμενο του Τμήματος Αγαθοεργών Ιδρυμάτων, τον Διευθυντή του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής κ. Θεοδωρίδου, τους Επάρχους Θυάμιδος και Παραμυθιάς και τους Επιθεωρητές Δ.Σ. Φιλιατών και Παραμυθιάς, με στόχο την πραγματοποίησης συνεδρίασης και καθορισμού του μέλλοντος των νηπιαγωγείων που θα εξοπλίζονται αποκλειστικά με νηπιαγωγούς κι όχι με Δημοδιδασκάλισσες⁷³⁷. Τα χρήματα αυτά όμως δεν επαρκούσαν ούτε για τα 18 ιδρυθέντα νηπιαγωγεία⁷³⁸ της Επαρχίας Θυάμιδος, για τα οποία απαιτούνταν μηνιαίος μισθός 1.000-1.200 δρχ⁷³⁹. Έτσι, για την επόμενη χρονιά ζητείται αύξηση της επιχορήγησης κατά 260.000 δρχ⁷⁴⁰

⁷³⁶ Κατά το οποίο ιδρύθηκαν 1/θ Δ.Σ. στην Αγορά Παραμυθιάς, Αχούρια Μαλουνίου, Αχούρια Κεραμίτσας και νηπιαγωγεία στο Γαρδίκι και τη Μονή Ραΐου σύμφωνα με το Β.Δ. της 25^{ης}/1/36, Αρ.φ. 56 και 1/θ Δ.Σ. στις κοινότητες Πυργίου και Κουτσίου Παραμυθιάς σύμφωνα με το Π.Δ. της 30^{ης}/8/35, Αρ.φ. 381.

⁷³⁷ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Υπουργική Πράξις, ΥΠΕΞ, Αθήνα, 8/6/35

⁷³⁸ Πρόκειται για τα νηπιαγωγεία στις κοινότητες Αετός, Άνω Παλαιοκκλήσι, Πηγαδούλια, Σκλιάβη, Σκουπίτση, Παραπόταμος, Μαυρούδι, Ράγιο, Αργυρότοπος, Ρίζιανη, Πέστιανη, Λάκκα, Κουσοβίτση, Κούτσι, Μούρτος, Βρύσης Πλαταριάς, Βρατίλιας Κορύτιανης, Σεϊμερίζη.

⁷³⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Επαρχία Θυάμιδος προς ΓΔΗ, αρ. π.ε.μ., 77, Φιλιάτες, 20/20/35

⁷⁴⁰ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Υ.Κ.Υ.Α. προς ΥΠΕΞ, αρ.π.27920, Αθήνα, 2/3/36

που όμως δεν ικανοποιείται. Αντίθετα, στην εκπαιδευτική περιφέρεια Παραμυθιάς⁷⁴¹ ιδρύονται τον Μάρτιο του '36, 13 νηπιαγωγεία σε αλβανόφωνες κοινότητες (Πέρδικας, Σπαθαράϊων, Τουρκοπάλουκου, Σταυροχωρίου, Αγίας Μαρίνας, Παραποτάμου, Μούρτου, Λάκκας, Αργυρότοπου, Μαυρουδίου, Ζερβοχωρίου, Γαρδικίου, Νεοχωρίου) σε πολλές από τις οποίες λειτουργούσαν και τα προηγούμενα χρόνια⁷⁴², έπειτα από υπόδειξη για έγκαιρη πρόταση των τοπικών εκπαιδευτικών συμβουλίων για ίδρυση νέων νηπιαγωγείων και τοποθέτησης νηπιαγωγών⁷⁴³.

Πιέσεις ασκούνται, επιπλέον, από την Γενική Διοίκηση Ηπείρου προς το Υ.Π.Θ. για άμεση έκδοση διατάγματος ως προς την μονιμοποίηση τουλάχιστον 24 νηπιαγωγών στη Θεσπρωτία καθώς *«ενδεχόμενη κατάργησις θα είχεν ολέθριον αντίκτυπον επί της εκπαιδευτικής προσπάθειας του ελληνικού κράτους εν τη περιοχή ταύτη»*⁷⁴⁴. Σημειωτέον ότι μέχρι τότε είχαν μονιμοποιηθεί τέσσερις νηπιαγωγοί στα χωριά Γαρδίκι, Ράγιο, Άνω Παλαιοκκλήσι και Σκλιάβη. Οι πιέσεις εντείνονται καθώς υπάρχουν ενδείξεις για μείωση της επιχορήγησης των κοινοτικών νηπιαγωγείων, παρά την αύξηση του '35-'36. Όντως, τα χρόνια 1933-1935, η επιχορήγηση αποτελούνταν από 300.000δρχ ετησίως, για να αυξηθεί το 1935-1936 σε 350.000 δρχ, τη στιγμή που το '36-'37 πιστώθηκαν μόλις 260.000δρχ⁷⁴⁵.

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς σε έγγραφό του προς το Υ.Π.Θ. ζητά τη μονιμοποίηση των λειτουργούντων νηπιαγωγών *«καθότι ύψιστοι εθνικοί λόγοι επιβάλλουσι τούτο»*. Οι νηπιαγωγοί καταβάλλουν *«ηρωϊκάς προσπάθειάς...ίνα χειραγωγήσωσιν εξ απαλών ονύχων τους εν τη περιοχή ταύτη Μουσουλμανόπαιδας ή όπερ χειρότερον αλβανοφώνους Ελληνόπαιδας, εις την χρήσιν της Εθνικής ημών γλώσσης»*, ενώ ο καθένας πρέπει *«να ακούση τους μικρούς τούτους ομιλούντας την Ελληνικήν εις πείσμα του οικογενειακού και κοινωνικού γλωσσικού*

⁷⁴¹ Πολλές φορές η σύγκριση και εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων αναφορικά με τα λειτουργούντα νηπιαγωγεία και σχολεία καθίσταται δύσκολη καθώς άλλοτε αναφέρονται για τις διοικητικές επαρχίες κι άλλοτε για τις εκπαιδευτικές περιφέρειες των οποίων τα σύνορα ποικίλουν.

⁷⁴² ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Απόσπασμα της υπ'αρ. 7 π.ε. πράξεως, Παραμυθιά, 4/3/36

⁷⁴³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Υ.Κ.Υ.Α. προς Έπαρχο Παραμυθιάς, Αρ.πρ.εμ. 55, 17/1/36

⁷⁴⁴ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Γ.Δ.Η. προς Υ.Π.Θ., αρ.πρ. 51233, Ιωάννινα, 21/3/36

⁷⁴⁵ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Υ.Κ.Υ.Α. προς Υ.Π.Θ., αρ.πρ.εμ. 164, Αθήνα, 9/3/37

περιβάλλοντός των διά να εκτιμήση κατ' αξίαν τον Εθνικόν προορισμόν των Νηπιαγωγείων τούτων και να διαπιστώση τον ολέθριον αντίκτυπον,ον θα είχεν επί της Εθνικής προσπάθειας προς αφομοίωσιν των ετερογλώσσων και ετεροθρήσκων πληθυσμών της περιφέρειας ταύτης η απειλούμενη κατάργησις αυτών»⁷⁴⁶.

Την επόμενη σχολική χρονιά, από τα 32 συνολικά κοινοτικά, προσωρινά νηπιαγωγεία που λειτούργησαν στις περιφέρειες Παραμυθιάς και Φιλιατών, τέσσερα μόλις μονιμοποιήθηκαν όπως αναφέρθηκε, ενώ άλλα τρία έκλεισαν για να τεθούν σε λειτουργία 20 συνολικά στην Περιφέρεια Παραμυθιάς. Από αυτά, τα 11 βρίσκονται σε αμιγώς μουσουλμανικές περιοχές, με τα 7 να διατίθεται και δημοτικό στην ίδια κοινότητα, και τ' άλλα 9 σε ξενόφωνα χριστιανικά χωριά. Η κτιριακή τους κατάσταση χαρακτηρίζεται ως «ελεεινή» μιας και οχτώ συστεγάζονται ανεπαρκώς στα δημοτικά, δέκα σε ανθυγιεινά και ακατάλληλα ιδιωτικά οικήματα, ένα σε νάρθηκα Ιερού ναού και ένα σε προθάλαμο Τζαμιού. Τα διδακτικά τους εφόδια είναι ελάχιστα και αντλούνται από οικεία αντικείμενα, όπως όσπρια, ξυλάκια, γεωμετρικά σχήματα, κατασκευασμένα από χειρωνακτικές εργασίες.

Το κυριότερο όμως πρόβλημα λειτουργίας τους ήταν η ελλιπής φοίτηση των νηπίων. Σε επιθεώρησή⁷⁴⁷ του σε 17 προσωρινά νηπιαγωγεία, ο Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς συμπεραίνει ότι φοιτούν 199 αγόρια και 115 κορίτσια, τη στιγμή που ισάριθμα παιδιά αθροιστικά απέφευγαν τη φοίτηση. Σ' αυτά όμως δεν φοιτούσαν μόνο νήπια. Συνήθης ήταν η πρακτική της αποστολής παιδιών των δημοτικών σχολείων στο νηπιαγωγείο, όταν εκείνα δεν γνώριζαν επαρκώς την ελληνική γλώσσα ή όταν δε λειτουργούσε δημοτικό σχολείο στην κοινότητά τους. Αποτέλεσμα αυτού ήταν: παιδιά ως και προέφηβοι να διδάσκονται στον ίδιο χώρο με τα νήπια και από μία νηπιαγωγό ανάγνωση, γραφή και στοιχειώδη αριθμητική. Απ' την άλλη, όπου απουσίαζε νηπιαγωγείο, τα μη ελληνόφωνα παιδιά παρέμεναν δύο και τρία χρόνια στις κατώτερες τάξεις του δημοτικού με απώτερη συνέπεια να καθυστερεί πολύ η φοίτησή τους και, όταν θα έπρεπε να διδαχθούν τα μαθήματα των μεγαλύτερων τάξεων, να είναι ήδη σε ηλικία παραγωγικής εργασίας και να εγκαταλείπουν έτσι το

⁷⁴⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Π.Θ., Αρ.πρ.εμ. 14, Παραμυθιά, 24/2/36

⁷⁴⁷ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Π.Θ., Αρ.πρ.εμ. 81, Παραμυθιά, 15/9/36,Συνημμένη έκθεση περί της λειτουργίας των προσωρινών νηπιαγωγείων (1/9/36)

σχολείο. Με αυτά τα δεδομένα, μόνο ικανοποιητική δεν μπορούσε να θεωρηθεί η πρόοδος των μαθητών.

Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση, προτείνεται η ταυτόχρονη ίδρυση νηπιαγωγείου και δημοτικού σε κάθε κοινότητα. Μάλιστα, αν απαιτείται να επιλέξει, προτείνει στο ΥΠΘ την ίδρυση και λειτουργία δημοτικού διότι *«εις αυτά είναι δυνατή η γλωσσική κατάρτισις των μαθητών, έστω και με σχετικήν επιβράδυνσιν, και η παράλληλος παροχή αυτοίς ευρύτερας τινός μορφώσεως»*. Η πλειοψηφία των νηπιαγωγών της περιοχής, απόφοιτοι του Διδασκαλείου νηπιαγωγών των Φιλιππών, διαθέτουν περιορισμένη μόρφωση και εφαρμόζουν μηχανικά τα όσα έμαθαν. Χαρακτηρίζονται δειλές και συνεσταλμένες, αποπνέοντας συναισθήματα οίκτου και συμπάθειας, συναισθημάτων που δεν *«πρέπει να εμπνέη εις τους αλλοδόξους τούτους ο εκπρόσωπος της Ελληνικής πολιτείας»*. Απεναντίας, δηλώνεται: *«επιβάλλεται ο διορισμός διδασκάλων εγνωσμένης ικανότητος και πατριωτικών αισθημάτων, καθότι ούτοι και με περισσότερα δικαιώματα είναι εκ του Νόμου περιβεβλημένοι και αποτελεσματικώς είναι εις θέσιν να εργασθώσιν μεταξύ των πληθυσμών τούτων»*⁷⁴⁸.

Την ίδια περίοδο που μειώνεται για πρώτη φορά τη δεκαετία του '30 η προσφορά των νηπιαγωγών, αποφασίζεται η παύση λειτουργίας όλων των Διδασκαλείων νηπιαγωγών, πλην αυτού της Καλλιθέας Αττικής. Ήδη όμως η στάση της ελληνικής πολιτείας συνολικά απέναντι στους Τσάμηδες, αλλά και σε κάθε δημοκρατικό-φιλελεύθερο εσωτερικό στοιχείο, είχε αρχίσει να αλλάζει από το 1935 με την κυβέρνηση Κονδύλη και την επαναφορά της Βασιλείας, έπειτα εκείνη του Δεμερτζή, για να καταλήξει το 1936 στον πλήρη έλεγχο του Ιωάννη Μεταξά. Το κεντρικό πολιτικό πεπραγμένο έχει επιπτώσεις στα απομονωμένα χωριά της Θεσπρωτίας, καθώς ανατρέπονται άρδην όλοι οι διοικητικοί και θεσμικοί εγκατεστημένοι της κυβέρνησης. Ήδη το φθινόπωρο του '35, ιδρύεται στη Θεσπρωτία η Διεύθυνση Χωροφυλακής με βασικό στόχο την καταπολέμηση της αλβανικής προπαγάνδας, ένεκα πληροφοριών που υπήρχαν για λαθραία διάδοση αλβανικών εφημερίδων, δίσκων με αλβανικά πατριωτικά άσματα, μέσω της Κέρκυρας, αλφαβητάρων και βιβλίων γραμματικής της αλβανικής γλώσσας, πέρα

⁷⁴⁸ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Π.Θ., Αρ.πρ.εμ. 81, Παραμυθιά, 15/9/36, Συνημμένη έκθεση περί της λειτουργίας των προσωρινών νηπιαγωγείων (1/9/36)

από τα δια την εθνική ασφάλεια επικίνδυνα όπλα⁷⁴⁹. Λίγο αργότερα ο εγκατεστημένος πρόσφατα Γενικός Διοικητής Ηπείρου Παναγιωτάκος ζητά άδεια για χρήση πιστικών μέτρων απέναντι στους Τσάμηδες, για να αποτρέψει μια ενδεχόμενη εξέγερσή τους, ενώ καταθέτει προτάσεις για τη διδασκαλία του κορανίου στην ελληνική γλώσσα και την αποφυγή χρήσης οποιασδήποτε άλλης από Έλληνες πολίτες⁷⁵⁰. Παρόλα αυτά, όπως αναφέρεται και πιο κάτω, δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '30, η στάση της ελληνικής πολιτείας ήταν καταπιεστική απέναντι στους Τσάμηδες, όπως με άλλες μειονότητες, μιας και τότε, για πρώτη φορά παρασχέθηκαν προνόμια γλωσσικά και εθνικά, τα οποία δεν ταίριαζαν με το γενικότερο κλίμα απαγορεύσεων.

Από την αντίπερα πλευρά, τα γεγονότα δείχνουν ότι τα έτη 1928-1935 οι πιέσεις της αλβανικής πλευράς για άνοιγμα σχολείων είχαν αρχίσει να ατονούν. Το διάστημα εκείνο, η προσοχή είχε εστιαστεί στην επίλυση του κτηματικού ζητήματος, ενώ όποιες διαμαρτυρίες κατατέθηκαν το 1934 στην ΚτΕ απορρίφθηκαν, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν έκρουσε ο κώδων του κινδύνου ξανά για την Ελλάδα. Ο Βενιζέλος προσπάθησε να επιδείξει μια πιο φιλελεύθερη πολιτική απέναντι στις μειονότητες, τη στιγμή που η Αλβανία είχε κλείσει τα μειονοτικά σχολεία της. Επιπλέον, οι κύριες αιτήσεις για άνοιγμα σχολείων γινόταν πλέον από τις κοινότητες κι όχι από την αλβανική διπλωματία. Όταν όμως η Αλβανία παραχώρησε εκ νέου την άδεια λειτουργίας των μειονοτικών της σχολείων, εκτός από την περιοχή της Χειμάρρας, θεωρήθηκε ότι «*η αίτησις των Αλβανών περί διδασκαλίας της αλβανικής εις τα σχολεία των εν Τσαμουριά μουσουλμάνων αποτελεί ζήτημα ικανοποίησης φιλοτιμίας και συνάμα δικαιολογίας τρόπον τινά από εσωτερικής απόψεως διά τας γενομένας μεγάλας προς την ελληνικήν μειονότητα σχολικάς παραχωρήσεις*»⁷⁵¹.

Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1935 ξεκίνησαν οι διαδικασίες διορισμού πέντε διδασκάλων αλβανικής γλώσσας, οι οποίοι ζητείται να είναι Έλληνες υπήκοοι, και πριν ακόμα τοποθετηθούν και ολοκληρωθούν οι διαδικασίες πρόσληψης ο Βασιλιάς

⁷⁴⁹ΥΔΙΑ, 1935, Α/4/9/Ι, ΥΠΕΞ προς ΓΔΗ, Αθήνα, 7/9/35, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 238-241

⁷⁵⁰ Διβάνη, ό.π., σελ. 255-257

⁷⁵¹ Πρεσβεία Τιράνων προς ΥΠΕΞ,ΥΔΙΑ, 1937, Α/4/9^α, αρ. 19245, Τίρανα, 12/12/35, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 250-251

Ζωγ εκφράζει τις θερμές ευχαριστίες του προς την ελληνική κυβέρνηση⁷⁵². Όμως, πριν από τον Φεβρουάριο του 1936, τίποτε δεν είχε ολοκληρωθεί. Τότε, ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στα Τίρανα Σκεφερίς⁷⁵³, σε συνάντηση που είχε με τον Βασιλιά Ζωγ, του ανακοινώνει την προ ημερών έναρξη των ενεργειών για την τοποθέτηση πέντε διδασκάλων αλβανικής γλώσσας στην περιοχή της Τσαμουριάς με τον Βασιλιά να σημειώνει πως κάτι τέτοιο «θα συμβάλλει τα μέγιστα επί της αισίας διαρρυθμίσεως και του σχολικού ζητήματος της Χειμάρρας» ενώ ο ίδιος επιθυμεί την επίλυση όλων των μεταξύ των δύο χωρών ζητημάτων⁷⁵⁴. Για άλλη μια φορά, τα σχολικά ζητήματα της Θεσπρωτίας συνδέονται άρρηκτα με την εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία⁷⁵⁵.

Στα μέσα του ίδιου μήνα, ένεκα «επείγουσας ανάγκης», οι πέντε διδάσκαλοι ζητείται να αποσταλούν άμεσα στην Θεσπρωτία και μάλιστα να τους καλυφθούν οδοιπορικά 1.000 δραχμών για έκαστο⁷⁵⁶. Εκείνοι δε διορίστηκαν με τη γνωστή διαδικασία διορισμού, αλλά η πρόσληψή τους έγινε από τον Γενικό Διοικητή Ηπείρου έπειτα από πρόταση του οικείου θρησκευτικού άρχοντα και κατά τη σύμφωνη γνώμη του Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων της Περιφέρειας⁷⁵⁷ για διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας τέσσερις ώρες εβδομαδιαίως⁷⁵⁸. Πράγματι, στις 29/2/1936, οι πέντε διδάσκαλοι που κατάγονταν από την Βόρειο Ήπειρο και υπηρετούσαν σε σχολεία της ελληνικής μειονότητας, διορίζονται από την αλβανική

⁷⁵² Πρεσβεία Τιράνων προς ΥΠΕΞ, ΥΔΙΑ, 1937, Α/4/9^α, αρ. 770, Τίρανα, 28/12/35, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 251-252

⁷⁵³ Αναγράφεται τ' όνομά του όπως υπογράφει.

⁷⁵⁴ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1939, Α 4/9, Νο 281, Ελληνική Πρεσβεία Τιράνων προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τίρανα 5/2/1936

⁷⁵⁵ Σε επιστολή της Ελληνικής Πρεσβείας Τιράνων προς το ΥΠΕΞ την 17^η/8/1937 δηλώνεται ότι για να επαναλειτουργήσουν τέσσερα σχολεία της Χειμάρρας, η Αλβανική Κυβέρνηση ζητά τον διορισμό πέντε διδασκάλων αλβανικής γλώσσας στη Θεσπρωτία σύμφωνα με τον κανονισμό της Γενεύης. (ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1937, 1,2 , Πολιτικές εκθέσεις Πρεσβείας Τιράνων, αρ. 1908).

⁷⁵⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1939, Α/4/8^α, Αρ. Πρ. 2752, ΥΠΕΞ προς την Επιτροπή του άρθρου 46 του Ν. 4952, Αθήνα 18/2/1936

⁷⁵⁷ ΥΔΙΑ, Κ. Υ. , 1939, Α/4/9^α-10, Αρ.Πρ. 4290, Γ.Δ.Η. προς ΥΠΕΞ, Συνημμένο έγγραφο του Επιθεωρητή Δ.Σ. Φιλιατών προς τον Έπαρχο Θυάμιδος, Φιλιάτες 19/2/1936. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται από τον Επιθεωρητή ότι θα προσληφθούν ως διδάσκαλοι θρησκείας κι όχι της αλβανικής γλώσσας, υπόθεση που δεν συμβάδιζε με τις κρίσεις του ΥΠΕΞ μιας και οι διδάσκαλοι αυτοί ήταν χριστιανοί στο θρήσκευμα. Λίγο αργότερα, σε τηλεγράφημά του στο ΥΠΕΞ, και ο Έπαρχος Παραμυθιάς ζητά οδηγίες σχετικά με τη γλώσσα της διδασκαλίας τους, ελληνική ή αλβανική. ΥΔΙΑ, Κ.Υ. , 1939, Αρ. Πρ. Α 4648, Α 4/9^α , Έπαρχος Παραμυθιάς προς ΥΠΕΞ, Ιωάννινα 6/3/1936

⁷⁵⁸ ΥΔΙΑ, Κ.Υ. , 1939, Α/4/8^α , Αρ. Πρ. 3016, ΥΠΕΞ προς Γ.Δ.Η., Αθήνα 26/2/1936

κυβέρνηση. Ανέλαβαν υπηρεσία και τοποθετήθηκαν στα σχολεία του Παραποτάμου, της Μακρυχώρας, της Ρίζιανης, της Φασκομηλιάς και της Πέστιανης προστιθέμενοι στους ήδη εφτά τοποθετημένους διδασκάλους για τα μουσουλμανόπαιδα, οι οποίοι υπηρετούσαν μέχρι τότε στην περιοχή, διδάσκοντας 6 ώρες εβδομαδιαίως τη μουσουλμανική θρησκεία σ' όλες τις τάξεις του δημοτικού σύμφωνα με το Β.Δ. της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1915⁷⁵⁹. Οι πέντε αυτοί διδάσκαλοι «*διωρίσθησαν αποκλειστικώς και μόνον δια προπαγανδιστικούς σκοπούς ...και εξετάλουν εθνικήν υπηρεσίαν*»⁷⁶⁰, όμοια με εκείνη που είχαν επιδείξει στη Βόρειο Ήπειρο⁷⁶¹.

Οι αντιδράσεις ως προς την τοποθέτησή τους δεν άργησαν να λάβουν χώρα προερχόμενες και από τα δύο μέτωπα. Γενικά δηλώνεται: «*με δυσφορία εδέχθη τον διορισμόν τούτων ο Χριστιανικός πληθυσμός της Τσαμουργιάς*», ενώ ειδικά οι κάτοικοι της Πέστιανης, χριστιανοί στην πλειοψηφία, απεύθυναν έγγραφες διαμαρτυρίες για την απομάκρυνσή τους, απειλώντας την παύση φοίτησης των παιδιών τους στα σχολεία αυτά. Όμως και η μουσουλμανική πλευρά δεν υπήρξε ευχαριστημένη. Ο Πρόεδρος της Κοινότητας Μακρυχώρας προσπάθησε να επικοινωνήσει με την Αλβανική Πρεσβεία στην Κέρκυρα, ζητώντας παροχή βοήθειας για την αντικατάστασή τους, ενώ πιο θετικά διακείμενος ο Πρόεδρος της Κοινότητας Παραποτάμου ζήτησε την ταχύτερη αποστολή αλβανικών βιβλίων⁷⁶².

Στο ίδιο μήκος κύματος, και η αλβανική διπλωματία εξέφρασε τις αντιρρήσεις της δια στόματος του Αλβανού Πρεσβευτή D. Villa στον Διευθυντή της Α' Πολιτικής Διεύθυνσης του Τμήματος Βαλκανικής του ΥΠΕΞ, αλλά και του Αλβανού Υπουργού Εξωτερικών F. Aslani προς τον Έλληνα Πρεσβευτή Σκεφερή τον ίδιο μήνα. Και οι δύο δήλωσαν πως η χριστιανική τους πίστη θίγει το θρησκευτικό αίσθημα των μουσουλμάνων γονιών και προτείνουν να αντικατασταθούν από άτομα της μειονότητας. Επιπλέον, τονίζεται ότι δεν είναι καλοί γνώστες της αλβανικής γλώσσας και τέλος ότι η ελληνική διπλωματία είχε εγγυηθεί 16 δασκάλους συνολικά και όχι μόνο πέντε. Οι απαντήσεις των Ελλήνων εκπροσώπων κινούνταν στην κατεύθυνση

⁷⁵⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1939, Α/4/9^α-10, Αρ.Πρ. 4290, Γ.Δ.Η. προς ΥΠΕΞ, Συνημμένο έγγραφο του Επιθεωρητή Δ.Σ. Φιλιατών προς τον Έπαρχο Θυάμιδος, Φιλιάτες 19/2/1936

⁷⁶⁰ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1939, Α/4/8-9, Αίτηση προς το ΥΠΕΞ, Αρ.Πρ. ι7ι44, Αθήνα 12/7/1939

⁷⁶¹ Βλ. Μαντά, ό.π., σελ. 100

⁷⁶² ΥΔΙΑ, 1939, Α/4/9^α-10, Αρ. Πρ. Ι4/8/30 «*Περί του διορισμού διδασκάλων προς διδασκαλίαν της Αλβανικής γλώσσας εις Σχολεία Τσαμουργιάς*», Γ.Δ.Η. προς ΥΠΕΞ, Ιωάννινα 23-3-1936, Συνημμένη αναφορά Διοίκησης Χωροφυλακής Φιλιατών

της ανατροπής των λεγομένων και των κατηγοριών των Αλβανών πολιτικών. Αφενός υποστηρίχτηκε ότι ουδέποτε τέθηκε επί τάπητος η πρόσληψη 16 διδασκάλων σε οποιαδήποτε κατ' ιδίαν συζήτηση είτε του Διαμαντόπουλου είτε του Σκεφερή με τον Ζωγ ή τον Villa, αφετέρου ότι οι προσληφθέντες διδάσκαλοι ήταν ήδη διορισμένοι από την αλβανική κυβέρνηση σε ελληνικά σχολεία της ομογένειας, διδάσκοντας την αλβανική γλώσσα, άρα και δεν συνάδει να υποστηρίζεται από την αλβανική πλευρά ότι οι γνώσεις τους είναι ελλιπείς. Επιπλέον, το θρησκευτικό συναίσθημα των μαθητών δεν μπορεί να θίγεται ξαφνικά τη στιγμή που και στο παρελθόν χριστιανοί διδάσκαλοι υπηρετούσαν. Τέλος, τόνιζαν ότι δεν ήταν υποχρεωμένοι να προβούν σε μια τέτοια κίνηση, μιας και εκκρεμούσε η απόφαση της ΚτΕ. Η ελληνική πλευρά διαβεβαίωνε πως για όποια καθυστέρηση στις διεργασίες υπεύθυνη είναι η έλλειψη γνώσεων επί του θέματος καθώς *«δια πρώτην φοράν διδάσκεται ξένη γλώσσα εις αστικάς σχολάς εν Ελλάδι»*⁷⁶³.

Πάντως, οι ίδιοι οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες φαίνεται πως ως προς τον ζήτημα των σχολείων είναι διχασμένοι εκείνη την περίοδο. Απ' τη μία, η μετριοπαθής πλευρά, υπό τους μουφτήδες Παραμυθιάς και Φιλιατών, που επιθυμεί την παράλληλη διδασκαλία της αλβανικής στα ελληνικά, δημόσια σχολεία και απ' την άλλη, η πιο αδιάλλακτη, υπό τον Μουσά Ντέμι, που ακολουθούσε τη γραμμή της αλβανικής κυβέρνησης και πρωτίστως ζητούσε την ίδρυση αλβανικών σχολείων, όπως υπεβλήθη σε υπόμνημα από κατοίκους των Φιλιατών και τον Φεβρουάριο του '36. Ο εσωτερικός αυτός διχασμός οδήγησε την αλβανική διπλωματία σε συστάσεις για συνένωση μεταξύ των μελών της και σε κατάθεση διαβημάτων για τον διορισμό Αλβανών Τσάμηδων δασκάλων της αλβανικής και για την προτροπή αλβανικών κοινοτήτων να αιτούνται το άνοιγμα σχολείων. Όντως οι πιέσεις φάνηκαν να ευδοκιμούν και, παρά τις αντιρρήσεις της ελληνικής πλευράς αρχικώς, διορίστηκαν εκ νέου πέντε διδάσκαλοι αλβανικής γλώσσας στους Φιλιάτες και στις κοινότητες Παλαιάς Εκκλησιάς, Λιοπεσίου, Σολοπίου και Σμέρτου για 3-4 ώρες εβδομαδιαίως καθ' υπόδειξη της Αλβανικής Πρεσβείας, αντί των προαναφερθέντων

⁷⁶³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., Α4/9^α, Ν. 1287 Πρεσβεία Τιράνων προς ΥΠΕΞ, Τίρανα 8/6/1936 και ΥΔΙΑ, Κ.Υ., Α 4/9^α, Αρ. Πρ. 8312, ΥΠΕΞ προς Πρεσβεία Τιράνων, Συνημμένο έγγραφο-συνομιλία Αλβανού Πρέσβη Villa με τον Γ. Κούστα, Αθήνα 16/5/1936

Βορειοηπειρωτών διδασκάλων, που τελικώς ανέλαβαν υπηρεσία την άνοιξη του '37 ένεκα γραφειοκρατικών κωλυσιεργιών⁷⁶⁴.

Παρά τη γενικότερη πολιτική περιορισμού, που εφάρμοσε σε άλλες περιοχές, η πραξικοπηματική κυβέρνηση του Μεταξά δεν όξυνε τα εκπαιδευτικά ζητήματα της Θεσπρωτίας. Οι απαγορεύσεις δημόσιας ομιλίας και ο περιορισμός της διδασκαλίας στη μητρική γλώσσα δεν επιβεβαιώνονται από τα πεπραγμένα, και ειδικά σε τέτοιο βαθμό, όπως στη Δυτική Μακεδονία με τους σλαβόφωνους⁷⁶⁵. Φυσικά, κατασχέσεις αλβανικών θρησκευτικών και εθνικών βιβλίων συνεχίστηκαν να συντελούνται, τη στιγμή που στην Αλβανία πωλούνταν ελεύθερα ελληνικά βιβλία⁷⁶⁶. Η μετριοπαθής στάση της πολιτείας μπορεί να αιτιολογηθεί με βάση δύο παράγοντες: Πρώτον, μπορεί οι αλβανικές προσφυγές το 1934 και το 1936 στην ΚτΕ να απορρίφθηκαν, αλλά θεωρούνταν πλέον δεδομένο ότι η ελληνική πλευρά θα παρείχε ίσες ευκαιρίες ως προς τη διδασκαλία της αλβανικής και ως προς την δημόσια ομιλία της, καθώς μια εκ νέου προσφυγή των Τσάμηδων δεν ήταν κάτι το επιθυμητό. Δεύτερον, η πορεία των ελληνικών μειονοτικών σχολείων στην Αλβανία είχε ήδη συνδεθεί μ' αυτά της Θεσπρωτίας και το σταδιακό άνοιγμά τους από το 1935 ως και το 1937 από τη μεριά της Αλβανίας νοούνταν ως μια πράξη που θα έπρεπε να επιφέρει αντίστοιχες δράσεις κι απ' την ελληνική πλευρά⁷⁶⁷.

Πράγματι, τη χρονιά 1937-1938, διορίστηκαν εκ νέου πέντε διδάσκαλοι της αλβανικής γλώσσας, όπως και την προηγούμενη χρονιά, αυτή τη φορά στις κοινότητες Βραχονά, Φασκομηλιάς, Μαζαρακιάς, Γραικοχωρίου και Καρβουναρίου καθ' υπόδειξη της αλβανικής κυβέρνησης. Παρότι είχε ψηφιστεί ήδη ο Αναγκαστικός Νόμος υπ' αριθμόν 952/1937 *Περί ιδρύσεως οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κλπ. Βιβλίων*, για την περίπτωση των Τσάμηδων υπήρξαν εξαιρέσεις. Εφόσον δεν επαρκούσε ο χρόνος για την συγγραφή και έκδοση ελληνικής προέλευσης σχολικών βιβλίων στην αλβανική γλώσσα, επιτεύχθηκε η έκδοση αναγνωστικών από την αλβανική κυβέρνηση, με έξοδα της ίδιας. Επρόκειτο για αναγνωστικά που ήταν ήδη

⁷⁶⁴ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 101-103

⁷⁶⁵ Αυτό δε σημαίνει ότι μέλη της Χωροφυλακής δεν επιδείκνυαν τις διοικητικές τους θέσεις αυθαίρετα και κυρίως σε επιφανείς Τσάμηδες για τη δημόσια χρήση της αλβανικής. Αλλά ειδικά ως προς τη διδασκαλία της αλβανικής στα δημόσια σχολεία, η προσφάτως εισαχθέντα καινοτομία όχι μόνο δεν άρθηκε, αλλά συνεχίστηκε αυξητικά.

⁷⁶⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ. 1937, 1,2, Πολιτικές Εκθέσεις Πρεσβείας Τιράνων, Πρεσβεία Τιράνων προς ΓΔΗ, αρ. 1230, εμ. 7, Τίρανα, 22/5/37

⁷⁶⁷ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 104-105

σε κυκλοφορία στην Αλβανία με την απαλοιφή ή αντικατάσταση κάποιων εθνικών αναφορών όπως την εικόνα του Έλληνα βασιλιά ή την απομάκρυνση αντιεθνικών προς την Ελλάδα ασμάτων και κειμένων καθ' υπόδειξη του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας και της Επιθεώρησης Εκπαίδευσης των Ιωαννίνων. Συνολικά, στάλθηκαν «1.000 αντίτυπα του αλβανικού αλφαβηταρίου της α' τάξης, 500 του ανθολογίου της β' τάξης..., καθώς και 20 αντίτυπα της γραμματικής και 10 του συντακτικού της αλβανικής γλώσσας που χρησιμοποιούνταν από την γ' τάξη του δημοτικού και εξής»⁷⁶⁸. Φυσικά, η όποια συμφωνία με την Αλβανική Κυβέρνηση χαρακτηριζόταν ως προσωρινή λύση κι έγινε με το σκεπτικό της σταδιακής ελληνικής παραγωγής αναγνωστικών, παρότι μέχρι το 1940 τέτοιες ενδείξεις για εσωτερικά διαβήματα δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής.

Την ίδια σχολική χρονιά, τα κοινοτικά νηπιαγωγεία της Θεσπρωτίας που λειτουργούσαν σε αλβανόφωνες κοινότητες κρατικοποιούνται και οι νηπιαγωγοί μονιμοποιούνται ικανοποιώντας ένα αίτημα μεταξύ των Υπουργείων καθ' όλη τη δεκαετία του '30. Αυτό σήμαινε πως πλέον η μισθοδοσία των νηπιαγωγών⁷⁶⁹ και τα έξοδα λειτουργίας των νηπιαγωγείων θα βάραινε το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων αποκλειστικά, ενώ μέχρι να τοποθετηθούν και να αναλάβουν υπηρεσία επίσημα ζητήθηκε να παραμείνουν στις θέσεις τους οι προσωρινοί νηπιαγωγοί, άρα και να παραταθεί η πίστωση από το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως⁷⁷⁰. Αυτό βέβαια δεν απέκλειε και την κοινοτική συνδρομή σε επιπλέον νηπιαγωγεία που δεν είχαν κρατικοποιηθεί, όπως αυτό της Μαζαρακιάς⁷⁷¹.

Ως κρατικά πλέον, επρόκειτο να χαρακτηρίζονται τα νηπιαγωγεία στις αλβανόφωνες κοινότητες Πέρδικας, Παραποτάμου, Ζερβοχωρίου, Τουρκοπάλουκου, Νεοχωρίου, Μούρτου, Κορώνης, Ποταμιάς, Χόικας, Λάκκας, Καστρίου, Φαναρίου,

⁷⁶⁸ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 107, πηγή από το βιβλίο *Documente per Camerine 1912-1939*, Tirane, 1999, αρ. 366, σελ. 691-692. Δυστυχώς δεν διαθέτουμε τη δομή και το διδακτικό πλαίσιο των παραπάνω αναγνωστικών.

⁷⁶⁹ Σύμφωνα με την κατάσταση αποπληρωμής τους, ο μισθός των νηπιαγωγών κυμαίνονταν από 900 ως 1.200 δρχ μηνιαίως ως προσωρινών και η αποπληρωμή τους πολλές φορές συντελούνταν και έξι μήνες μετά. ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Προσωρινά Νηπιαγωγεία Τσαμουριάς, ΥΠΕΞ προς Νομαρχία Θεσπρωτίας, αρ.πρ. 16166, Αθήνα, 27/7/38

⁷⁷⁰ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Νομαρχία Θεσπρωτίας προς Υ.Κ.Υ.Α, τηλεγράφημα, αρ. 7449, 8/5/37

⁷⁷¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Α/9/4^α, Π.Ν.Τ., Νομαρχία Θεσπρωτίας προς ΥΠΕΞ, αρ.πρ. 9145, Ηγ/τση, 16/5/38

Σκορπιώνας, Σταυροχωρίου, Μαυρουδίου, Αργυρότοπου⁷⁷², Μεσοποτάμου, Βουβοπόταμου, Σπαθαραίων, Αγίας Μαρίνας, Πέστιανης, Κουτσίου, Πλαταριάς, Κορύτιανης, Ρίζιανης και Νικολιτσίου⁷⁷³. Τα 25 όμως αυτά εκπαιδευτικά ιδρύματα στην Περιφέρεια Παραμυθιάς δεν ήταν τα μόνα που ιδρύθηκαν. Λίγο αργότερα, ιδρύονται τέσσερα δημοτικά σχολεία στην ίδια περιφέρεια (Μανδρότοπου, Μπιστιάν, Κεφαλόβρυσου και Νονεσάτιου), ενώ προάγονται από 2/θ σε 3/θ τα Δ.Σ. Αγίου Βλασίου, Ανθούσης, Λια και από 1/θ σε 3/θ τα Δ.Σ. Γρυμπόβου, Αγίων Πάντων και Κοκκινιάς.

Κινητοποίηση υπήρξε εκατέρωθεν και ως προς τη συμμετοχή παιδιών σε Κρατικά Οικοτροφεία. Αρκετοί μαθητές της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας, άνω των 150 στον αριθμό, στελέχωναν τα Κρατικά Οικοτροφεία και τις Σχολές Μέσης Εκπαιδύσεως, ειδικά στον νομό Ιωαννίνων, με την Αλβανία να προβληματίζεται μ' αυτό το ρεύμα φυγής⁷⁷⁴, τη στιγμή που αιτήσεις μουσουλμάνων καταθέτονταν στην ελληνική διοίκηση ζητώντας την αύξηση του αριθμού των εισαχθέντων μουσουλμανόπαιδων σ' αυτά στην περιοχή της Θεσπρωτίας⁷⁷⁵. Στον αντίποδα, η Ελληνική Πολιτεία παύει τη λειτουργία του Εθνικού Ορφανοτροφείου Θηλέων Φιλιατών που είχε ιδρυθεί το 1931(Β.Δ.356/1931) και το μεταφέρει στα Ιωάννινα, με την περιουσία του να περνά στον έλεγχο του αντίστοιχου αρρένων που εξακολουθούσε να λειτουργεί⁷⁷⁶, τη στιγμή μάλιστα που ιδρύει νέα σε περιοχές της Μακεδονίας με έντονο μειονοτικό στοιχείο.

Η σχολική χρονιά 1938-1939⁷⁷⁷, ξεκινά με κατάργηση του 5/θ αστικού σχολείου αρρένων Πάργας ελλείπει μαθητών (Β.Δ. της 3^{ης}/10/38, Αρ.Φ. 408) και

⁷⁷² Το '38, 24 μουσουλμάνοι κάτοικοι της κοινότητας Αργυρότοπου αιτούνται να μην σταλθεί διδάσκαλος για την αλβανική γλώσσα στο χωριό τους καθώς οι ίδιοι είναι Τούρκοι στην καταγωγή. ΥΔΙΑ, 1939, Α/4/9, αρ.10002, ΥΠΕΞ προς Πρεσβεία Τιράνων, Συνημμένη αίτηση, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 309-311

⁷⁷³ Β.Δ. της 7^{ης}/4/37, Αρ. φ. 130

⁷⁷⁴ ΥΔΙΑ, 1936, Α/4/8^α, αρ. 22537, Υποπροξενείο Αργυροκάστρου προς ΥΠΕΞ, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 287-288

⁷⁷⁵ ΥΔΙΑ, 1937, Α.4.9^α, αρ. 12474, ΥΠΕΞ προς Υπουργείο Παιδείας, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 306

⁷⁷⁶ Β.Δ. της 9^{ης}/7/38, Αρ. φ. 255

⁷⁷⁷ Πληθαίνουν τότε τα έγγραφα για μετακινήσεις Μουσουλμάνων Τσάμηδων προς την Τουρκία με το ΥΠΕΞ να συμβουλεύει τις τοπικές διοικητικές αρχές να αποτρέπουν μια τέτοια στάση που μπορούσαν να εξελιχθούν ως επιζήμιες για τη χώρα. Όντως, αλβανικές καταγγελίες για μετανάστευση τουλάχιστον 15 οικογενειών προς την Τουρκία, πολλές από τις οποίες επέστρεψαν ξανά στην Αλβανία θέτοντας διπλωματικό, προσφυγικό ζήτημα, ενώ άλλες πούλησαν τις περιουσίες τους έναντι αδράς αμοιβής με το σκεπτικό της

υποβιβασμό των 2/θ Δ.Σ. Γραικοχωρίου και Παραποτάμου σε 1/θ και του 3/θ Πέρδικας σε 2/θ⁷⁷⁸. Εντούτοις, αυξάνεται στους 13 συνολικά ο αριθμός των διδασκάλων αλβανικής γλώσσας⁷⁷⁹ «και επήλθε μια μικρή αναδιάταξη στην κατανομή τους στις διάφορες κοινότητες ύστερα από σχετικό αίτημα της αλβανικής κυβέρνησης»⁷⁸⁰. Οι διδάσκαλοι αυτοί, επιβεβαιώνοντας τους φόβους της ελληνικής διπλωματίας, επιτελούσαν έντονο πατριωτικό, αλβανικό έργο με τον ίδιο τον Πρόξενο της Αλβανίας στα Ιωάννινα να εξαίρει την πολύτιμη εθνική τους προσφορά, παρά την ελλιπή τους εκπαιδευτική εμπειρία, γεγονός που προκάλεσε το Υπουργείο Παιδείας να επιτείνει τις διεργασίες για αλλαγή της νομοθεσίας, ώστε οι διδάσκαλοι αυτοί να μην διορίζονται καθ' υπόδειξη της Αλβανικής Πρεσβείας⁷⁸¹.

Την τελευταία εξετάζουσα σχολική χρονιά, ιδρύεται μικτό Γυμνάσιο στην Ηγουμενίτσα και την Παραμυθιά κι ένα μικτό Αστικό Σχολείο στους Φιλιάτες, ενισχύοντας αισθητά τη Μέση Εκπαίδευση στον νομό⁷⁸². Ταυτόχρονα, ιδρύονται τέσσερα νέα δημοτικά σχολεία στην Περιφέρεια Παραμυθιάς (Σαρατίου, Κόντρας-Πάνινας, Ψάκκας, Συκοχωρίου), ενώ προάγονται από 1/θ σε 2/θ τα Δ.Σ. Νέας Σελεύκειας, Μαζαρακιάς, Καρβουναρίου, από 2/θ/ σε 3/θ τα Δ.Σ. Ηγουμενίτσας και Μαργαριτίου (Αρρένων) και αποφασίζεται μόνο μια κατάργηση νηπιαγωγείου στο Συκοχώρι-Σαράτι Παραμυθιάς⁷⁸³. Επιπλέον, σε καθαρά διοικητικό επίπεδο, η Θεσπρωτία εντάσσεται στην Η' (8^η) Περιφέρεια κατανομής εποπτικών συμβουλίων στοιχειώδους εκπαίδευσης με έδρα τα Ιωάννινα (Β.Δ. της 11^{ης}/11/39, Αρ.φ. 484).

μετανάστευσης, κι όταν τελικά αυτό δεν επετράπη από το αλβανικό προξενείο, επέστρεψαν και αιτούνταν στην ελληνική διοίκηση να αρθεί η αγοροπωλησία που είχαν διαπράξει, δημιουργώντας μια εκ νέου τεταμένη ατμόσφαιρα. ΥΔΙΑ, 1939, Α/4/9, αρ. 28188, ΥΠΕΞ προς ΓΔΗ, αρ. 26768, Πρεσβεία Τιράνων προς ΥΠΕΞ, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 315-318

⁷⁷⁸ Β.Δ. της 6^{ης}/2/39, Αρ.Φ. 43

⁷⁷⁹ Βεβαίως για λόγους εσωτερικής κατανάλωσης, επίσημα οι διδάσκαλοι αυτοί βρίσκονταν στις θέσεις τους για διδασκαλία της μουσουλμανικής θρησκείας.

⁷⁸⁰ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 106

⁷⁸¹ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 108. Σύμφωνα με το Β.Δ. της 24^{ης}/5/39, Αρ.φ. 204, *Περί των απαιτούμενων δικαιολογητικών εγγράφων προς διορισμόν λειτουργών Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως*, οι διδάσκαλοι όφειλαν να διαθέτουν πτυχίο Διδασκαλείου ή Παιδαγωγικής Ακαδημίας, ελληνική ιθαγένεια, Αντίγραφο ποινικού μητρώου, Πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, Απολυτήριο Στρατού, Πιστοποιητικό σωματικής αρτιμέλειας, πρότερη εκπαιδευτική προϋπηρεσία και αίτηση αναγραφόμενη η διεύθυνση μόνιμης κατοικίας. Το εκπαιδευτικό συμβούλιο ήταν υπεύθυνο για την πρόσληψη αυτών.

⁷⁸² Β.Δ. της 18^{ης}/9/39, Αρ. φ. 395

⁷⁸³ Β.Δ. της 23^{ης}/9/39, Αρ.φ. 404

Την τελευταία αυτή χρονιά, τα δεδομένα έχουν αλλάξει αρκετά και για την Αλβανία. Από τις αρχές Απριλίου 1939 που έλαβε χώρα η ιταλική εισβολή στη χώρα, οι πολιτικές και πολιτειακές συνθήκες στη γείτονα χώρα άλλαξαν άρδην. Πρώτα καθαιρείται ο ήδη αυτοεξόριστος Βασιλιάς Ζωγ ο οποίος απέρριπτε τις ιταλικές αξιώσεις περί υποταγής και αντιστάθηκε ανεπιτυχώς, η χώρα ενοποιείται με την Ιταλία προσφέροντας το Στέμμα της στον Ιταλό Βασιλιά Βιτόριο Εμμανουέλε τον Γ' και αποχωρεί από τους κύκλους της Κοινωνίας των Εθνών, δηλαδή, ουσιαστικά βρίσκεται υπό πλήρη ιταλική κατοχή και εξουσία⁷⁸⁴. Καθ' όλο αυτό το διάστημα, το εξέχον θέμα που απασχολεί την ελληνική πλευρά είναι η κινητικότητα των Τσάμηδων ως προς την πολεμική προετοιμασία και σύμπραξη με την Ιταλία και Αλβανία για προέκταση του ελέγχου τους στα ελληνικά εδάφη. Ήδη κοινοποιούνταν υπομνήματα προς υπογραφή προς τον Ιταλό Υπουργό Εξωτερικών, με τα οποία αιτούνταν την προσάρτηση της Θεσπρωτίας στην Αλβανία⁷⁸⁵. Διαφαίνεται πως δεν υπήρχε καιρός για εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και καινοτομίες στην περιοχή.

Κατά την τελευταία απογραφή⁷⁸⁶ πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο νομός Θεσπρωτίας αριθμεί συνολικά 62.457 κατοίκους κατανεμημένους σε τρεις διοικητικά επαρχίες, Θυάμιδος, Μαργαριτίου και Παραθυμιάς. Η Επαρχία Θυάμιδος (σημερινοί νομοί Φιλιατών και Ηγουμενίτσας) περιλαμβάνει 75 κοινότητες και 34.108 κατοίκους, η Επαρχία Μαργαριτίου 21 κοινότητες και 14.135 κατοίκους και η Επαρχία Παραμυθιάς 32 κοινότητες με 14.214 κατοίκους. Την ίδια περίοδο, η σχολική χρονιά του 1940-1941 έχει ξεκινήσει, αλλά εξαιτίας του πολέμου διακόπτεται. Η Θεσπρωτία καταλαμβάνεται και ως τις 14 Νοεμβρίου που ξεκινά η ελληνική αντεπίθεση πολλά χωριά πυρπολούνται και ζωτικά για την έρευνα αρχεία καταστρέφονται. Ό,τι έχει διασωθεί, επιτεύχθηκε χάριν της αλληλογραφίας των υπευθύνων του νομού με το ΥΠΕΞ, τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου, το Υπουργείο Παιδείας.

⁷⁸⁴ ΥΔΙΑ, 1939, Φακ. Ζ.αρ. 901, Πρεσβεία Τιράνων προς ΥΠΕΞ, Τίρανα, 11/4/1939, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. IV., ό.π., σελ. 324-336

⁷⁸⁵ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 121-122

⁷⁸⁶ Πρόκειται για την απογραφή της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940 που δημοσιοποιείται από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. Αναφέρεται η πληθυσμιακή κατάσταση κάθε κοινότητας του νομού Θεσπρωτίας στις σελ. 151- 159 για τις τρεις περιφέρειες, Θυάμιδος, Μαργαριτίου και Παραμυθιάς.

Βλ. : <http://www.e-demography.gr/ElstatPublications/censuses/index.cfm?year=1940>

Μετά το '40

Στις 28/10/1940, έπειτα από την αρνητική απάντηση του Ιωάννη Μετάξα στο ιταλικό τελεσίγραφο⁷⁸⁷ περί ελεύθερης διέλευσης των ιταλικών στρατευμάτων από την Ελλάδα, ξεκινά η ιταλική επίθεση μέσω της Αλβανίας. Η Αλβανία συνδράμει την επίθεση αυτή με δεκαοκτώ (18) τάγματα πεζικού πρώτης γραμμής⁷⁸⁸, μιας και τον Απρίλιο του 1939 η Ιταλία την είχε καταλάβει, είχε απομακρύνει τον Βασιλιά Ζογκ και την είχε συμπεριλάβει στην επικράτεια του στέμματος του Ιταλού Βασιλιά Βιτόριο Εμανουέλλε ΙΙΙ. Ταυτόχρονα, εκπρόσωποι του ιταλικού στέμματος δεν έπαυαν να διακηρύττουν τους στόχους της Ιταλίας για διεύρυνση των αλβανικών συνόρων, στόχοι που ταύτιζαν τα ιταλικά στρατιωτικά σχέδια με τους αλβανικούς αλυτρωτικούς πόθους⁷⁸⁹.

Για την Αλβανία, η Ιταλία του Μουσολίνι θα εκπλήρωνε τις προσδοκίες της για τη «Μεγάλη Αλβανία». Αυτός είναι και ο κύριος λόγος που ήδη από το 1935 κυκλοφορούσαν φήμες για στρατιωτική ενίσχυση των Τσάμηδων που ευελπιστούσαν στην ενσωμάτωση της περιοχής της Θεσπρωτίας στο Αλβανικό Κράτος⁷⁹⁰ και γιατί όχι, στην επαναφορά των Οθωμανικών κοινωνικών και οικονομικών τους δεδομένων. Όντως, την ίδια χρονιά, ιδρύεται στο Μαργαρίτι η Φιάκα, οργάνωση με στόχο την

⁷⁸⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι στο τελεσίγραφο αυτό γίνεται λόγος για «τρομοκρατική πολιτική του Ελληνικού Κράτους εναντίον των πληθυσμών της Τσαμουργιάς» (Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 119), η οποία επιβάλλει στην ιταλική πολιτική να δράσει.

⁷⁸⁸ Μπέζας, ό.π., σελ. 44

⁷⁸⁹ Μαντά, 2004, ό.π, σελ. 117-119)

⁷⁹⁰ Επίσης, τον Ιούλιο του 1939, Τσάμηδες με καταγωγή από την Ελλάδα που διέμεναν στην Αλβανία, διοργάνωναν συλλαλητήριο και κατέθεταν υπομνήματα στον Ιταλό στρατιωτικό διοικητή για επέκταση της ιταλικής κατοχής στην Ελλάδα προς «απελευθέρωση» της Τσαμουργιάς (Υποπροξενείο Αγ. Σαράντα προς ΥΠΕΞ, 16/7/39, ΑΥΕ, Α/4/9, αρ. 18207 στο Κόντης, τ. IV, ό.π., σελ. 345-346). Παραμονές του '40, κυκλοφορούν στη Θεσπρωτία δύο υπομνήματα ανάμεσα στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες. Το ένα είναι από Μουσουλμάνους της Αρπίτης (Πέρδικας), Μαζαρακιάς, Σκορπιώνας, Φασκομηλιάς οι οποίοι υποβάλλουν διαμαρτυρίες στον Ιταλό Πρόξενο στην Κέρκυρα σχετικά με τις ελληνικές πιέσεις που υφίστανται. Το άλλο, παραδόθηκε στον κόμητα Τσιάνο από τον Τ. Ντίνο και αναφέρει την επιθυμία των εν Αλβανία εκτοπισμένων Μουσουλμάνων Τσάμηδων της Θεσπρωτίας για προσάρτηση του νομού στο Αλβανικό Κράτος (Υφυπ. Δημοσίας Ασφαλείας προς ΥΠΕΞ, 24/6/40, ΑΥΕ, 1940, Α/4/9, αρ. 18224, στο Κόντης, τ. IV, sel. 359-362- Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 121). Εξαιτίας αυτών, το Καθεστώς απαγορεύει την είσοδο στη χώρα «επικίνδυνων» Αλβανών και απομακρύνει σε νησιά άλλους Μουσουλμάνους της Θεσπρωτίας, όπως είχε πράξει και το 1937, όταν διέρρευσαν πληροφορίες για διακίνηση όπλων στην Ήπειρο με στόχο την ανατροπή του Αλβανού Βασιλιά, κάτι που τότε επικρότησε το Αλβανικό Κράτος (Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 116-117)

οικονομική ενίσχυση και τη στρατιωτική προετοιμασία του εγχειρήματος. Αν και σύντομα ατονεί η δράση της, παραμονές του '39 επανασυστήνεται⁷⁹¹.

Με την έναρξη του πολέμου, ομάδες Μουσουλμάνων Τσάμηδων -πέραν των ήδη αλβανικών τακτικών στρατευμένων στα τάγματα Ντάιτι και Ντριν- συγκροτούν άτακτα σώματα στο πλευρό των ιταλικών δυνάμεων⁷⁹². Με την κατάληψη του Φιλιατιού, αλβανικές και ιταλικές σημαίες δεσπόζουν μπροστά από το δημοτικό σχολείο, όπως μαρτυρούν φωτογραφίες από τα ιταλικά αρχεία⁷⁹³. Στο Μαργαρίτι, καταστρέφεται το αρχείο της χωροφυλακής και διεξάγεται ειδική τελετή «καλωσορίσματος» των ιταλικών στρατευμάτων⁷⁹⁴. Με δεήσεις στον Θεό για την προστασία τους υποδέχονται και στην Παραμυθιά τις ιταλικές δυνάμεις που προελαύνουν⁷⁹⁵.

Ως τις 14/11/49, όποτε και ξεκινά η ελληνική αντεπίθεση, τα άτακτα σώματα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων κατηγορούνται για πυρπολήσεις κτηρίων, δολοφονίες, βιασμούς⁷⁹⁶. Μέχρι τον Απρίλιο του 1941, πράξεις αντεκδίκησης έλαβαν χώρα από την ελληνική πλευρά⁷⁹⁷, ενώ δικάστηκαν για ένοπλη συμμετοχή και προδοσία αρκετοί Μουσουλμάνοι Τσάμηδες. Άλλοι εκτοπίστηκαν σε νησιά του Αιγαίου για λόγους εθνικής ασφάλειας⁷⁹⁸.

Μετά την συνθηκολόγηση με τους Γερμανούς, η Θεσπρωτία περνά αρχικά υπό δεύτερη ιταλική κατοχή με αρκετούς Μουσουλμάνους Τσάμηδες να οπλίζονται από τις ιταλικές αρχές και να συνεργάζονται μαζί τους με στόχο την ενοποίηση της περιοχής με το Αλβανικό Κράτος⁷⁹⁹. Ως και την πρώτη εμφάνιση των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων, η δράση τους θεωρήθηκε «ανεξέλεγκτη και ανεμπόδιστη»⁸⁰⁰,

⁷⁹¹ Μαντά, 2004, ό.π., σελ. 122

⁷⁹² Κραψίτης, 1992, σελ. 95-99

⁷⁹³ Βλ. παράρτημα

⁷⁹⁴ Μαντά, ό.π., σελ. 134

⁷⁹⁵ Κραψίτης, 1992, σελ. 97-98

⁷⁹⁶ Μαντά, σελ. 134-136, Κραψίτης, 95-98, Αρχιμανδρίτης στο Μπέζας, ό.π., σελ. 145-155, Baltisotis, 2014, ό.π., σελ. 2

⁷⁹⁷ Baltisotis, 2014, ό.π., σελ. 2

⁷⁹⁸ Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 149-150, Κραψίτης, σελ. 99, Μαντά, σελ. 136

⁷⁹⁹ Σύμφωνα με τη Γερμανο-Ιταλική συμφωνία του '41, τα σύνορα της Αλβανίας θα διευρύνονταν περιλαμβάνοντας πληθυσμούς και περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας, Βλ. Vickers, 2002, ό.π., σελ. 5-7

⁸⁰⁰ Μαντά, 2002, σελ. 144. Σ' αυτό συνηγορεί και η Vickers (2002, ό.π., σελ. 5-7) η οποία βέβαια υποστηρίζει ότι μια μικρή μερίδα οπλισμένων Μουσουλμάνων Τσάμηδων διέπραξαν

ενώ ταυτόχρονα ιδρύεται το Αλβανικό φασιστικό Κόμμα Θεσπρωτίας και το Εθνικό Αλβανικό Συμβούλιο, η γνωστή ΞΙΛΙΑ⁸⁰¹. Βέβαια, η δράση αυτή πραγματοποιήθηκε με την αρωγή, αν όχι κινητοποίηση και ενθάρρυνση της ιταλικής πολιτικής διοίκησης, η οποία και εναντιώθηκε στα ειρηνευτικά σχέδια του Νομάρχη Κ. Κοντογιάννη για εξομάλυνση της κατάστασης στη Θεσπρωτία και είχε παράσχει θεσμική κάλυψη σε ενόπλους Τσάμηδες να δουν ως βοηθητική χωροφυλακή ήδη από το καλοκαίρι του '42⁸⁰² εντείνοντας τις συγκρουσιακές καταστάσεις οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου δεν εξασθενούσαν.

Κατά τη γερμανική κατοχή, από το καλοκαίρι του 1943 και μέχρι το τέλος του πολέμου, Μουσουλμάνοι Τσάμηδες συνεργάστηκαν και με τους Γερμανούς και επιδόθηκαν σε «ακρότητες»⁸⁰³ εναντίον του χριστιανικού στοιχείου κυρίως στην περιοχή του Φαναρίου⁸⁰⁴. Τέλος του 1943, επιδιώκουν μέσω των Γερμανών να αναλάβουν τα ηνία της Θεσπρωτικής διοίκησης⁸⁰⁵. Από τις αρχές του 1944 και τον στρατιωτικό εξοπλισμό ειδικού αλβανικού τάγματος για την αυτονόμηση της περιοχής πορευόμαστε στα μέσα του ίδιου έτους, στην εκκένωση της περιοχής από τον μουσουλμανικό πληθυσμό είτε έπειτα από σχεδιασμούς της κατοχικής ηγεσίας του είτε υπό την πίεση των ελληνικών αντάρτικων ομάδων⁸⁰⁶.

Εν κατακλείδι, ο πόλεμος αυτός υπήρξε ανατρεπτικός για τη Θεσπρωτία. Κατά τη διάρκειά του, ανατράπηκαν τα κοινωνικά, εθνοτικά και πολιτισμικά δεδομένα που υπήρχαν πρότερα αυτού στην περιοχή. Έπειτα από αυτές τις βίαιες ενέργειες, οι οποίες συντελέστηκαν και από τις δύο εθνοτικά πλευρές, η συνύπαρξη των δύο πληθυσμιακών ομάδων ήταν αρκετά δύσκολη. Ο αριθμός των Μουσουλμάνων Τσάμηδων που διέμεναν στη Θεσπρωτία περιορίστηκε σε κάποιες εκατοντάδες. Πλέον, δεν υπήρχε ανάγκη για διαφορετική εκπαιδευτική πολιτική γι' εκείνους.

ακρότητες εναντίον Ελλήνων πολιτών οι οποίοι αναγκάστηκαν κατά χιλιάδες να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους.

⁸⁰¹ Μαντά, ό.π., σελ. 139

⁸⁰² Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 159-162

⁸⁰³ Baltisotis, 2014, ό.π., σελ. 3

⁸⁰⁴ Περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία για την εμπλοκή των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Φαναρίου, βλ: Γκότοβος, 2014, ό.π., σελ. 35-46

⁸⁰⁵ Γκότοβος, 2014, ό.π., σελ. 51-60

⁸⁰⁶ Γκότοβος, 2014, ό.π., σελ. 65-72 και 73-79

Κεφάλαιο 7

Η εκπαίδευση στη δίνη μιας πολιτικής-διακρατικής αντιπαράθεσης

Παραπάνω, επιχειρήθηκε η αποτύπωση και ανάπλαση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας της μειονοτικής ομάδας των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στη Θεσπρωτία από το 1913- που η περιοχή εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος- ως και το 1940, που η Ελλάδα εισήλθε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και σηματοδοτήθηκε ουσιαστικά η αρχή μιας αντίστροφης πορείας για την εν λόγω πληθυσμιακή ομάδα. Η αποτύπωση αυτή έλαβε χώρα ανασύροντας αρχεία επιστολικού τύπου και νομοθετικού, τα οποία συγκεντρώνονται και κατατίθενται χρονολογικά, ώστε να μπορεί ο κάθε αναγνώστης με μια χρονική σειρά να κατανοήσει την εξέλιξη των πραγμάτων και να εξάγει μόνος του τις αιτιατές σχέσεις που οδήγησαν σε μια τέτοια εκπαιδευτική πολιτική το Ελληνικό Κράτος.

Είναι σημαντικό να κατανοηθεί ότι η παρούσα μελέτη προσπαθεί να συμπεριλάβει όλα τα προς τα εξέταση αρχεία, για να απαντήσει σ' ένα βασικό ερώτημα: *«Ποια ήταν η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους απέναντι στη συγκεκριμένη μειονοτική ομάδα;»*. Με γνώμονα αυτό, εξετάστηκαν κυρίως αρχεία των Ελληνικών Υπουργείων (Εξωτερικών, Παιδείας, Υγιεινής και Αντιλήψεως) και Γενικών Διοικήσεων κι όσων απέστειλαν έγγραφα προς αυτές, δηλαδή των διοικητικών θεσμών της εποχής. Ελέγχθηκαν μαθητολόγια, τα ελάχιστα που έχουν διασωθεί από τα σχολεία της σημερινής Θεσπρωτίας. Τέλος, αναζητήθηκαν και κατατέθηκαν όλα τα προεδρικά, βασιλικά και νομοθετικά διατάγματα που αφορούσαν ιδρύσεις, καταργήσεις, συγχωνεύσεις, προαγωγές σχολείων στην περιοχή της Θεσπρωτίας για 27 χρόνια, έρευνα που δεν είχε διεξαχθεί μέχρι πρότινος ούτε για τη γενική εκπαίδευση. Με τη συμβολή όλων αυτών, παρουσιάζονται όλες οι ενέργειες που διεξήχθησαν από το ελληνικό κράτος για την εκπαίδευση της μειονοτικής αυτής ομάδας. Ταυτόχρονα, αντιπαραβάλλονται τα ευρήματα της παρούσας έρευνας για την περιοχή της Θεσπρωτίας και για την εκπαίδευση της συγκεκριμένης μειονοτικής ομάδας με το δεδομένα που διαθέτουμε για τις κρατικές εκπαιδευτικές ενέργειες όσον αφορά τις μειονοτικές ομάδες εν συνόλω στην Ελλάδα την περίοδο αυτή, ενώ καλείται η έρευνα να απαντήσει στα βασικά υποερωτήματα όπως αυτά τέθηκαν στο Εισαγωγικό κεφάλαιο.

7.1 Οι παιδαγωγοί ως φωνή βοώντος εν τη ερήμω

Στο Τρίτο Κεφάλαιο της εργασίας αυτής, τέθηκαν οι παιδαγωγικοί προσανατολισμοί της περιόδου αναφορικά με την εκπαίδευση των ξενόφωνων, των μη ομιλούντων την ελληνική ως μητρική γλώσσα μαθητών. Παρακάτω θα επιχειρηθεί η αντιδιαστολή των τοποθετήσεων αυτών με τις νομοθετικές ενέργειες του κράτους γενικά και ειδικά στη Θεσπρωτία. Συμπυκνώνοντας τις τοποθετήσεις των παιδαγωγών της εποχής, σημειώνονται τα εξής:

1. Προτάθηκε είτε η λειτουργία νηπιαγωγείων (Μπουντώνας, 1908, Μοίρας, 1911, Μπουκουβάλας, 1905 κ.α.) για την ευκολότερη και γρηγορότερη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, ώστε να μην επιβαρύνονται στο δημοτικό και να επαναφοιτούν επί χρόνια στην ίδια τάξη, είτε για τους ίδιους λόγους η ύπαρξη προπαρασκευαστικών ετών στα δημοτικά σχολεία (Μπουκουβάλας, 1905, Μοίρας, 1911, Γερακόπουλος, 1934).
2. Προτιμήθηκε από τους παιδαγωγούς η υιοθέτηση της δημοτικής γλώσσας (Γιανίδης, 1908, Μπουντώνας, 1908, 1911, Καραχρίστος, 1923, Τριανταφυλλίδης, 1915 κ.α.) τουλάχιστον για τα σχολεία ξενόφωνων κοινοτήτων, αν όχι για όλα τα δημοτικά σχολεία της χώρας. Η «δημώδης» γλώσσα θα εξοικείωνε τους μαθητές με τη γλώσσα του καθημερινού βίου και θα ενίσχυε την αυθόρμητη επικοινωνία τους με τον πολιτειακό και ευρύτερο κοινωνικό τους βίο.
3. Θεωρήθηκε βοηθητική στην εκπαιδευτική διαδικασία η συγγραφή και έκδοση αναγνωστικών ειδικών για τους ξενόφωνους μαθητές (Μοίρας, 1911, Καραχρίστος, 1924 κ.α.). Τα αναγνωστικά όφειλαν να είναι γραμμένα σε απλή γλώσσα, να δομούνται σε ιστορίες μικρής έκτασης και να χρησιμοποιούν εικόνες που θα ενίσχυαν την κατανόηση των εννοιών και λέξεων.
4. Η διευρυμένη παροχή εποπτικών μέσων που θα διέθετε ο διδάσκαλος/η διδασκάλισσα δηλώθηκε αναγκαία για τον εμπλουτισμό της διδασκαλίας, ώστε να αυξήσει τα ερεθίσματα των μαθητών και πρακτικά να τα οδηγήσει στη γνώση. Ταυτόχρονα, η δημιουργία σχολικού κήπου και οι εξωσχολικές δράσεις θα λειτουργούσαν επικουρικά στην ενεργό συμμετοχή τους ενώ θα

διεύρυναν τον γλωσσικό τους ορίζοντα (Μπουντώνας 1908, Μοίρας, 1911, Καραχρίστος, 1924, Γερακόπουλος, 1934 κ.α.).

5. Για να εξαλειφθεί το φαινόμενο της ελλιπούς φοίτησης ή της απουσίας της που θα αποτελούσε τροχοπέδη στην μορφωτική και γλωσσική τους ανάπτυξη και θα απέτρεπε τις αφομοιωτικές προοπτικές τους, όλοι οι παιδαγωγοί τοποθετήθηκαν υπέρ της υποχρεωτικότητας της φοίτησης θηλέων και αρρένων και δη της μικτής φοίτησης (Επιθεωρητές Δ.Σ. σε συνέδρια)⁸⁰⁷.
6. Τέλος, οι εκπαιδευτικοί οι οποίοι επωμίστηκαν το μεγαλύτερο μέρος του «εξελληνισμού»⁸⁰⁸ θα ήταν ευκαίιο να επιμορφωθούν κατάλληλα (Καραχρίστος, 1923, Γερακόπουλος, 1934, κ.α.), ώστε να στοχεύουν αρχικώς κυρίως στην υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας στον προφορικό λόγο κι όχι στην άκριτη εκμάθηση των γραμματικών κανόνων, χωρίς να τους κατανοούν.

Για να αντιπαραβάλουμε τις τοποθετήσεις των παιδαγωγών με τις ενέργειες του Ελληνικού Κράτους, ώστε να κατανοήσουμε αν υπήρξε ουσιαστική συνδιαλλαγή αιτημάτων, θα διατρέξουμε όλη την περίοδο και θα τεθούν χρονικά οι ενέργειες του Κράτους είτε με τη μορφή των νόμων είτε ενέργειες σε τοπικό επίπεδο.

Η σύσταση προπαρασκευαστικών τάξεων στο δημοτικό σχολείο δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Οι μαθητές ξεκινούσαν τη φοίτηση στην Α' τάξη, κι αν δεν είχαν φοιτήσει σε νηπιαγωγείο, η προφορική έστω εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας γινόταν εκεί με αποτέλεσμα πολλοί μαθητές να επαναλαμβάνουν την ίδια τάξη και τελικώς να εγκαταλείπουν το σχολείο. Το φαινόμενο αυτό της σχολικής διαρροής παρατηρήθηκε και στην εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων των οποίων η φοίτηση περιοριζόταν κατά πλειοψηφία στην Α' και Β' τάξη δημοτικού.

Η ίδρυση και λειτουργία νηπιαγωγείων όμως εμφανίζεται από πολύ νωρίς. Ήδη τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσης της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης στην Ελλάδα, που έφερε το Ελληνικό Κράτος αντιμέτωπο με μεγάλο αριθμό ξενόφωνων μαθητών, παρατηρείται η ίδρυση νηπιαγωγείων σχεδόν αποκλειστικά για τις ξενόφωνες κοινότητες, μιας κι εκεί η χρησιμότητα του νηπιαγωγείου θα ήταν πιο

⁸⁰⁷ *Εκπαιδευτικός Ερευνητή*, έτος Γ', περ. Β', α.φ. 48 (30/9/1919) & Προτάσεις εκ/κού Συνεδρίου Κοζάνης για τους Ξενόφωνους το 1924 (Αρχείο ΑΠΘ)

⁸⁰⁸ Η.Ν.Γ., *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας, Γ'*, *Έλληνες ξενόφωνοι*, ΔΕΟ, τ.5, σελ. 25

ουσιαστική και αναγκαία μέσω της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Ενώ ήδη από το 1913 τέθηκε από τον Τσιριμώκο στην Αιτιολογική του Έκθεση υπέρ των νομοσχεδίων του, εντούτοις με τον Ν. 4397/1929 θεσμοθετείται η πρόνοια για τη σύσταση νηπιαγωγείων σε ξενόφωνες κοινότητες και αναφέρεται πλέον ότι νηπιαγωγεία ιδρύονται, όπου υπάρχουν τουλάχιστον είκοσι νήπια κατά προτίμηση *«εν οīs συνοικισμοίς παρίσταται ανάγκη γλωσσικής προπαιδείας των νηπίων δια το δημοτικόν σχολείον»* (Κεφ. Β', άρθρο 2, παρ. 1). Όντως, ως το 1920 στη Θεσπρωτία ιδρύονται επτά νηπιαγωγεία, όλα σε αλβανόφωνες ή μικτές κοινότητες, ενώ όλη τη δεκαετία του '30 η ίδρυση νηπιαγωγείων χαρακτηρίστηκε επείγουσα έναντι του εθνικού συμφέροντος και λειτούργησαν πάνω από είκοσι νηπιαγωγεία σε αλβανόφωνες ή μουσουλμανικές κοινότητες μόνο.

Οι διεργασίες για την υιοθέτηση της δημοτικής γλώσσας ήταν πολύχρονες και δεν έλαβαν χώρα αποκλειστικά για τους ξενόφωνους. Ένεκα αυτών, ενισχύθηκε ίσως η ανάγκη και εντατικοποιήθηκαν οι προσπάθειες ανάδειξης της χρησιμότητας της δημοτικής. Από το '17 που έχουμε την πρώτη είσοδο της δημοτικής στα Δ.Σ. ως το '40 (Ν. 3438/1927, Ν. 5045/1930, Ν. 5911/1933) που έχει περιοριστεί στις τρεις πρώτες τάξεις, η πλήρης υιοθέτηση της δημοτικής για όλα τα σχολεία ξενόφωνων κοινοτήτων δεν είχε πραγματοποιηθεί, καθώς δεν είχαν εκδοθεί και αναγνωστικά στη δημοτική γλώσσα για τις κοινότητες αυτές. Εντούτοις, από το 1915 και τον Ν. 568⁸⁰⁹ αναφέρεται η διδασκαλία στην τουρκική γλώσσα μουσουλμάνων μαθητών, ενώ το 1929 παρέχεται η δυνατότητα διορισμού διδασκάλων θρησκείας και γλώσσας σε αλλόθρησκους ή αλλόγλωσσους μαθητές, χωρίς να επισημαίνεται ο ακριβής αριθμός μαθητών που επιτρέπει αυτόν τον διορισμό (Ν. 4397, Κεφ. Γ', άρθρο 5, παρ. 4).

Πέρα από τα γενικά αναγνωστικά, το Ελληνικό Κράτος δε διέθετε σειρά βιβλίων για εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τους ξενόφωνους μαθητές. Μπορεί να παρέχονταν κάποια προνόμια ως προς την εξασφάλιση των αναγνωστικών ή την δωρεάν διάθεσή τους, αλλά επρόκειτο για τα ευρέως χρησιμοποιούμενα αναγνωστικά που είχαν τον έλεγχο και την έγκριση του Κράτους⁸¹⁰. Και τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν σε μουσουλμανικά σχολεία είτε ήταν γραμμένα προ του 1912 είτε

⁸⁰⁹ Όπως αναφέρθηκε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο, ο νόμος αυτός δεν εφαρμόστηκε εκτενώς ένεκα οικονομικών δυσχερειών.

⁸¹⁰ Περισσότερα σχετικά με τη νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων βλ.: Βεντουρά, Λ, 1992, *Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων (1907-1937)*, Μνήμων, τ. 14, σελ. 91-114

είχαν σταλθεί από την Κωνσταντινούπολη και θεωρούνταν ανεπαρκή, αν όχι επικίνδυνα⁸¹¹. Η πρώτη – και μόνη ουσιαστικά- προσπάθεια έκδοσης ξεχωριστών αναγνωστικών αποτελεί η συγγραφή και διάδοση του Abecedar το 1924-1925 με τα αποτελέσματα που εκτέθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο. Και πάλι όμως, δεν επρόκειτο για αναγνωστικό εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, αλλά για διδασκαλία στην μητρική των μαθητών γλώσσα μ' έναν τρόπο γραφής που δημιούργησε το ίδιο το Κράτος. Όταν το 1936 για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες ενέκρινε τη διδασκαλία τους στα αλβανικά σε ελληνικά δημόσια σχολεία, πάλι το Ελληνικό Κράτος βρέθηκε απροετοίμαστο και υιοθέτησε αλβανικά αναγνωστικά – που του δόθηκαν δωρεάν από το αλβανικό κράτος- με επιμέρους διορθώσεις εθνικού περιεχομένου, παρότι ήδη από το 1931 είχε ψηφίσει τον Ν. 5045 *Περί σχολικών βιβλίων* που επέτρεπε την έγκριση, παραγωγή και έκδοση ειδικών αναγνωστικών για κάποιες περιοχές. Το 1939, με τον Α.Ν. 1644/39 επικυρώνει ξανά τον Ν. 5045/31 για την έκδοση ειδικών αναγνωστικών για μειονοτικές περιοχές.

Τα εποπτικά μέσα που απεστάλησαν μαζικά στις ξενόφωνες κοινότητες κυρίως της Μακεδονίας αφορούσαν χάρτες της Ελλάδας και εικόνες των Βασιλέων⁸¹². Πολλοί διδάσκαλοι επιδεικνύουν την εποπτική ένδεια που καλούνται να καλύψουν με πρόχειρα και καθημερινά υλικά ώστε να εμπλουτίσουν τη διδασκαλία τους. Στη Θεσπρωτία, οι Επιθεωρητές Δ.Σ. κάνουν λόγο για ελεεινά διδακτήρια και έλλειψη υλικών. Τα διδακτικά εφόδια των διδασκάλων είναι πρόχειρα υλικά, όσπρια, ξυλάκια, γεωμετρικά σχήματα κατασκευασμένα σε χειρωνακτικές ασχολίες⁸¹³. Παρόλα αυτά, ενισχύεται μετά το '29 η κτηριακή κατάσταση αρκετών σχολείων.

Από την άλλη μεριά, η ελλιπής φοίτηση ταλάνιζε την εκπαιδευτική κοινότητα για πολλά χρόνια. Ενώ στον νόμο του 1895(Ν. ΒΤΜΘ') αναφέρεται η χρονική αφετηρία της σχολικής φοίτησης των νηπίων, εντούτοις το 1929 και με τον Ν. 4397 (ΦΕΚ 309) *Περί Στοιχειώδους Εκπαιδευσεως* υπάρχει νομοθετική πρόνοια για την υποχρεωτική φοίτηση και την καταβολή προστίμου ως 1.000 δραχμών σε όσους γονείς δεν συμμορφώνονται και δεν επιτρέπουν τη φοίτηση των παιδιών τους (Κεφ. Δ', αριθ. 6, παρ. 4). Στην πράξη όμως, δεν διαφαίνεται -τουλάχιστον για τη Θεσπρωτία- ότι η

⁸¹¹ Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 306-107

⁸¹² ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1921, 41,2 Εκπαιδευτικά στοιχεία Β. Ελλάδος, Γ.Δ. Κοζάνης/Φλώρινας προς ΥΠΕΞ, 26/3/1921, αρ. πρωτ. 1783

⁸¹³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Προσωρινά νηπιαγωγεία Τσαμουργιάς, Επιθ. Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Π.κ.Θ., αρ.πρ.εμ. 81, Παραμυθιά 15/9/1936

διάταξη αυτή του νόμου υλοποιήθηκε, καθώς η αποφυγή της φοίτησης στα ελληνικά δημόσια σχολεία είναι γενικευμένη και με την ανοχή των αρχών που εντοπίζουν και κοινοποιούν το πρόβλημα, αλλά δεν παρατηρείται κάποια αλλαγή στη φοίτηση με την ψήφιση του άνωθεν νόμου.

Τέλος, την κατάρτιση του εκπαιδευτικού προσωπικού εν συνόλω προσπάθησε από το 1914 να ενισχύσει και να ελέγξει το Κράτος με νόμους για τους λειτουργούς της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης (Ν. 502/1914, Ν. 926/1917, Ν. 4037/1929, Ν. 4367/1929, Ν. 5802/1933) είτε αφορούσαν τις διαδικασίες διορισμού τους και την ανάδειξη των απαιτούμενων προσόντων τους είτε την ίδρυση Διδασκαλείων και Παιδαγωγικών Ακαδημιών για την εκπαιδευτική τους και επαγγελματική τους μόρφωση. Αναφορικά με τους μειονοτικούς μαθητές, ιδρύει το 1919 Υποδιδασκαλείο για τη μόρφωση υποδιδασκάλων για τα μουσουλμανικά σχολεία και Ιερατική Μουσουλμανική Σχολή (Ν. 2345/1929), ώστε να εφοδιάζει και να εξοπλίζει γνωστικά το ίδιο το Κράτος τους μετέπειτα δημόσιους λειτουργούς του και στα μουσουλμανικά σχολεία. Με τον Α.Ν. 818/1937 προϋποθέτει την άριστη γνώση της ελληνικής γλώσσας κάθε διδασκάλου σε σχολείο με μαθητές μειονοτικών ομάδων.

7.2 Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στη Θεσπρωτία

Αρχικώς, η θρησκευτική αυτή μειονότητα- ως θρησκευτική αντιμετωπίστηκε τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσης της περιοχής στο ελληνικό κράτος- κληρονόμησε τα εκπαιδευτικά δικαιώματα που υπήρχαν επί Οθωμανοκρατίας. Μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, παρατηρείται η ύπαρξη «*Οθωμανικών*», όπως αναφέρονται, σχολείων και με τον όρο αυτόν εννοούνται βεβαίως τα θρησκευτικά- μουσουλμανικά σχολεία που λειτουργούσαν επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸¹⁴ και διατηρήθηκαν. Είναι κοινή μεταξύ των ηλικιωμένων κατοίκων των Φιλιππών η μνήμη του λεγόμενου μεντρεσέ με την πέτρινη, ασβεστωμένη περίφραξη που δέσποζε στο κέντρο του χωριού. Παρότι δεν είμαστε σίγουροι για τον τύπο των Οθωμανικών σχολείων που λειτουργούσαν, θεωρείται ότι είναι μία μετεξέλιξη του οθωμανικού μεντρεσέ

⁸¹⁴Το Οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα περιλάμβανε την ύπαρξη δύο βασικών πρωτοβάθμιων σχολείων: τα *Sibyan mektepleri*, τύπος δημοτικού σχολείου και τα *ierospoudasthria*, *medrese*, για την βαθύτερη γνώση της κλασικής μουσουλμανικής θρησκείας. Βλ. : Κεχαγιάς, Θ, 2006, *Επιστήμες στην οθωμανική αυτοκρατορία: Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, Κριτική/Επιστήμη & Εκπαίδευση*, 3/06, σελ. 79-98, Στο: <http://www.hpdst.gr/system/files/kritiki-3-06-79-kehagias.pdf>

σύμφωνα με τους κανόνες που ορίστηκαν από το ελληνικό κράτος⁸¹⁵. Προς τα τέλη της δεκαετίας του '10, υπάρχει μια μέριμνα για την ύπαρξη νέων «μουσουλμανικών» σχολείων, αλλά πραγματοποιείται σε πολύ μικρό ποσοστό.

Εικόνα 2: Φωτογραφία από το αρχείο Μικρούλη που αποτυπώνει εορταστικές εκδηλώσεις το 1913 στους Φιλιάτες προς τιμήν του Β. Κωνσταντίνου. Στο βάθος, διακρίνεται ο Μεντρεσές που δέσποζε κοντά στη σημερινή κεντρική πλατεία. Πηγή : neafilaton.com (8-4-2016)

Τα 96 ελληνικά σχολεία, που αναφέρει ο προϋπολογισμός του ΥΠΕΞ για τη σχολική χρονιά 1911-1912 σ' όλη την περιφέρεια της Θεσπρωτίας, δεν συνέχισαν όλα τη λειτουργία τους εξαιτίας κυρίως των εχθροπραξιών και της κατάταξης αρκετών διδασκάλων στον στρατό. Ενδεικτικές είναι οι αναφορές των Επιθεωρητών Δ.Σ. Παραμυθιάς και Φιλιατών οι οποίοι αναφέρουν ουσιαστικά ότι μπορεί σχολεία να ιδρύονταν, όπως διαφαίνεται και από τα Βασιλικά διατάγματα, όλη τη δεκαετία του 1910, εντούτοις τη σχολική χρονιά 1916-1917 μόνο δεκαέξι (16) από τα είκοσι τρία (23) δημοτικά σχολεία λειτουργούσαν στην Περιφέρεια Παραμυθιάς και μόνο τρία (3) από τα δέκα (10) στην Περιφέρεια των Φιλιατών την επόμενη σχολική χρονιά κυρίως από έλλειψη προσωπικού⁸¹⁶ και δευτερευόντως λόγω ανυπαρξίας διδακτηρίου. Το στοιχείο που αξίζει ιδιαίτερου σχολιασμού είναι ότι ως το 1918,

⁸¹⁵ Όπως αναφέρεται στον Ν. 568/1915, με άδεια της Κυβερνήσεως στις Νέες Χώρες λειτουργούν Οθωμανικά σχολεία με υποχρεωτική τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Στον ίδιο νόμο, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, υπάρχει μέριμνα για τη διδασκαλία της μουσουλμανικής θρησκείας σε κρατικά δημοτικά σχολεία, αν φοιτούν τουλάχιστον 20 μουσουλμάνοι μαθητές (άρθρο 2).

⁸¹⁶ Την έλλειψη προσωπικού, κυρίως λόγω των εχθροπραξιών, προσπάθησε να περιορίσει το 1918 το Ελληνικό Κράτος με τον Ν. 1197/1918 που προέβλεπε την κάλυψη των κενών από αποφοίτους της Ε' και ΣΤ' τάξης δημοτικών σχολείων.

σύμφωνα πάντα με τα γεγραμμένα του Επιθεωρητή Δ.Σ. Φιλιατών, όλες οι μουσουλμανικές κοινότητες της περιφέρειάς του στερούνταν δημόσιου ελληνικού σχολείου. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι ως το 1920 περίπου το σχολικό δίκτυο της Θεσπρωτίας δεν είναι σωστά οργανωμένο ή, πιο σωστά, η οργάνωσή του ήταν ελλιπής ιδιαίτερα στις μουσουλμανικές κοινότητες. Ακολουθεί κατά πλειοψηφία την οθωμανική ανάπτυξη του σχολικού δικτύου, η οποία διαμορφώθηκε αναλογικά με τη δυνατότητα καταβολής ποσού της κάθε κοινότητας- άρα και της προτεραιότητας που έδινε στην ύπαρξη σχολείου κάθε κοινότητα- για τη χρηματοδότηση διδασκάλου και για τον εξοπλισμό διδακτηρίου, συνδυαστικά βέβαια με δαπάνες του ΥΠΕΞ και της Μητρόπολης.

Απ' την άλλη, πέρα από τα προαναφερθέντα εν λειτουργία Οθωμανικά σχολεία, διακρίνεται η ίδρυση ενός αμιγώς μουσουλμανικού σχολείου, του Μουσουλμανικού Σχολείου θηλέων στους Φιλιάτες το 1919, του οποίου η συντήρηση βάραινε πρωτίστως την κοινότητα και δευτερευόντως το ελληνικό κράτος μιας και έχει ήδη αναφερθεί ότι η ΓΔΗ παρέχει κονδύλια για τη συντήρηση και λειτουργία των Μουσουλμανικών Σχολείων Μαργαριτίου και Φιλιατών το 1919. Ταυτόχρονα, ιδρύονται νηπιαγωγεία σε αλβανόφωνες κοινότητες, χωρίς να ακολουθείται το ίδιο για τις καθαρά ελληνόφωνες.

Από το 1923 και ως το 1926 που η μουσουλμανική πληθυσμιακή ομάδα αναγνωρίστηκε και ως αλβανικής εθνοτικά καταγωγής, οι πολιτικές διεργασίες που λάμβαναν χώρα και οι διακρατικές αντιπαραθέσεις- σε συνδυασμό με εσωτερικά του ελληνικού κράτους ζητήματα, όπως ο αντίκτυπος της Μικρασιατικής Εκστρατείας και το προσφυγικό ζήτημα- περιόρισαν όχι μόνο τη μουσουλμανική εκπαίδευση, αλλά και την ανάπτυξη της εκπαίδευσης εν συνόλω στον νομό. Οι διαδικασίες καθορισμού της εθνικής ταυτότητας των κατοίκων, *«σφυρηλατημένης μέσα από την αντιπαράθεση και με βάση την επίκληση κοινών πολιτισμικών στοιχείων»*⁸¹⁷, όπως συμβαίνει με όλες τις συλλογικές ταυτότητες, έδωσαν τη δυνατότητα στο ελληνικό κράτος να μην επενδύσει στην εκπαίδευση της μειονοτικής ομάδας, όταν μάλιστα δεν γνώριζε αν θα παραμείνει σ' αυτό ή θα συμπεριληφθεί, όπως ήλπιζε, στην ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών ως μουσουλμανική.

⁸¹⁷ Αβδελά, Ε., 1997, Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: "εμείς" και οι "άλλοι", Στο: Φραγκουδάκη, Δραγώνα (επιμ.), 1997, *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 27-45

Πράγματι, το 1924-1925, η έλλειψη διδακτηρίου και διδασκάλων ωθεί στην παύση λειτουργίας άλλων τεσσάρων σχολείων σε μουσουλμανικές κοινότητες και ίσως και του Μεντρεσέ Φιλιατών. Λίγο αργότερα, από τα έντεκα σχολεία σε μουσουλμανικές κοινότητες των Φιλιατών λειτουργούν μόνο τα οχτώ και αυτά κάτω από άθλιες συνθήκες. Αυτό δεν αποτρέπει το κράτος από την ίδρυση Δ.Σ. σε μουσουλμανικά χωριά της Περιφέρειας της Παραμυθιάς, με τον όρο να προσφέρουν οι κοινότητες τα έξοδα της υλικοτεχνικής υποδομής και του χώρου. Στο τέλος της δεκαετίας του '20, κάτω από τα μισά μουσουλμανικά χωριά διαθέτουν σχολείο και νηπιαγωγείο στις περιφέρειες Φιλιατών και Παραμυθιάς. Παρόλα αυτά, οι διδάσκαλοι της μουσουλμανικής θρησκείας, δέκα στον αριθμό το 1930, υπάρχουν αλλά δεν είναι σε θέση να μιλήσουν στη μητρική γλώσσα της πλειοψηφίας των μουσουλμάνων μαθητών, τα αλβανικά (σύμφωνα με την τοποθέτηση του Στυλιανόπουλου).

Όμως, για να χαρακτηρίσουμε την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου σε μουσουλμανικά χωριά οφείλουμε να την συγκρίνουμε με τα χριστιανικά ή τα μικτά για να ελεγχθεί αν όντως υπάρχει διαφορά. Επικουρική λοιπόν είναι η απογραφή σχολείων του 1931-1932: στα 35 μουσουλμανικά χωριά λειτουργούν 19 Δ.Σ. και 18 νηπιαγωγεία, στα 20 μικτά χωριά 20 Δ.Σ. και 9 νηπιαγωγεία, ενώ στα αντίστοιχα 135 χριστιανικά υπάρχουν 118 Δ.Σ. και μόλις 10 νηπιαγωγεία. Διακρίνεται λοιπόν ότι στα μουσουλμανικά χωριά, ειδικά τη δεκαετία του '30, υπάρχει μεγαλύτερη πρόνοια για τη λειτουργία νηπιαγωγείων, καθώς αναλογικά καλύπτεται με την ύπαρξη νηπιαγωγείου το 54% των μουσουλμανικών χωριών, με μόλις το 7% των αντίστοιχων χριστιανικών.

Η σύσταση νηπιαγωγείων, είτε με προσωρινές νηπιαγωγούς είτε αργότερα με μόνιμες, κυριαρχεί τη δεκαετία του 1930 για τις μουσουλμανικές κοινότητες. Την περίοδο εκείνη, μετά τη μεταρρύθμιση του 1929, τίθενται οι βάσεις για την προσχολική εκπαίδευση για την οποία γίνεται λόγος όλα τα επόμενα χρόνια στη Θεσπρωτία. Η μεταρρύθμιση αποτελεί «ορόσημο»⁸¹⁸ για τα νηπιαγωγεία, των οποίων η σημασία και λειτουργία προβάλλεται ως απαραίτητη για τη γλωσσική αφομοίωση και των μειονοτικών μαθητών. Αφενός όμως η έλλειψη διδασκάλου/νηπιαγωγού δεν ευνοεί τη λειτουργία δημοτικών σχολείων και νηπιαγωγείων στις ίδιες

⁸¹⁸ Κιτσαράς, Γ., 2001, *Προσχολική Παιδαγωγική*, Αθήνα: Αθηνά, σελ. 63

μουσουλμανικές κοινότητες, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Επάρχου Φιλιατών που τέθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αφετέρου η «*διδασκηριακή κατάσταση είναι ελεεινή*»⁸¹⁹ καθώς είτε συστεγάζονται σε δημοτικά είτε φιλοξενούνται σε ακατάλληλα και ανθυγιεινά οικήματα και σε προθάλαμο Τζαμιού, ενώ ελάχιστα διαθέτουν θρανία και πρόχειρα υλικά, τη στιγμή βεβαίως που από το 1931 ξεκινά η κατασκευή δεκαεσάρων νέων σχολικών κτιρίων σε μουσουλμανικά χωριά.

Συμπερασματικά, η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στη Θεσπρωτία δεν υπήρξε εξ αρχής οργανωμένη πλήρως, παρότι κληροδοτήθηκε ένας αξιόλογος αριθμός δημοτικών σχολείων και γραμματοδιδασκαλείων από την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '20, πολλά μουσουλμανικά χωριά στερούνται σχολείων, παρότι τα επιδόματα που δίνονται από το 1911 κι έπειτα αφορούν κυρίως τις αλβανόφωνες κοινότητες κι όχι τις ελληνόφωνες για τις οποίες δεν υπάρχει ανάγκη ενισχύσεως των⁸²⁰. Απεναντίας, την επόμενη δεκαετία υπολείπονται τα χριστιανικά χωριά στην ύπαρξη νηπιαγωγείου.

7.3 Υπήρξε διαφορετική εκπαιδευτική πολιτική στη Θεσπρωτία;

Τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσης, όταν αναφερόμαστε στους Μουσουλμάνους Τσάμηδες, οφείλουμε να τους θεωρούμε θρησκευτική μειονότητα. Έτσι αντιμετωπίστηκαν εκπαιδευτικά και μέχρι τότε καμία συλλογική, εθνική διεκδίκηση δεν είχε λάβει χώρα· μάλιστα δεν είχε αναγνωριστεί επίσημα⁸²¹. Για τις διακρατικές συμφωνίες, οι κάτοικοι αυτοί ήταν μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες κι ως τέτοιοι αντιμετωπιζόνταν. Από την άλλη, «*η αναγκαιότητα εξασφάλισης εθνικής «ομογενοποίησης» και δημιουργίας της ελληνικής «εθνικής ταυτότητας»*», μέσα σε ένα ρευστό γεωπολιτικό περιβάλλον, οδήγησε τις ελληνικές κυβερνήσεις στο να λάβουν αυστηρά μέτρα προς την κατεύθυνση του παραγκωνισμού, υποβάθμισης, ακόμα και ανοικτής (θεσμικής και εξωθεσμικής) καταπολέμησης των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων

⁸¹⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Προσωρινά νηπιαγωγεία Τσαμουργιάς, Επιθ. Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Π.κ.Θ., αρ.πρ.εμ. 81, Παραμυθιά 15/9/1936

⁸²⁰ Γ.Π.Ιωαννίνων προς ΥΠΕΞ, 29/7/1911, Αρ. 770, Στο ΥΔΙΑ, ΚΥ., 1912, 14, 1, Εκ/κά Ζητήματα, ψ.εγ.29-31 & Προϋπολογισμός 1912-1913, ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1912, 14,1 Εκ/κά Ζητήματα, ψ.εγ. 308-317

⁸²¹ Επισημαίνεται ότι η πρώτη συζήτηση ως προς την αναγνώριση αλβανικής μειονότητας τέθηκε το 1919 στο Συνέδριο της Ειρήνης.

συγκεκριμένων γλωσσικών, θρησκευτικών και εθνοτικών ομάδων που βρίσκονταν στο βόρειο και βορειοανατολικό τμήμα της χώρας»⁸²².

Ενώ, με βάση τον Ν. 568 ενδέχεται να δίνονταν η δυνατότητα⁸²³ ύπαρξης διδασκάλου θρησκείας σε ελληνικά σχολεία, εντούτοις στη Θεσπρωτία δεν παρατηρείται ότι ήταν ένα μέτρο που υιοθετήθηκε κατά κόρον τα πρώτα χρόνια, αλλά όχι κι ότι αγνοήθηκε. Γνωρίζουμε ήδη την ύπαρξη επτά Οθωμανικών Σχολείων αρρένων και θηλέων σε ακμαίες και πολυπληθείς κοινότητες που συνεχίστηκαν ως το 1920. Δεν διευρύνθηκε το μέτρο όμως της διδασκαλίας της μουσουλμανικής θρησκείας σε ελληνικά δημοτικά, πέραν των τριών από τα δέκα που τελικά λειτούργησαν το 1918 ή των είκοσι το 1919, γεγονός που μπορεί να μην προβλεπόταν από τον αριθμό των μαθητών βάσει νόμου.

Εντούτοις, δεν απαγορεύτηκε η φοίτηση μαθητών ούτε απαξιώθηκαν όλα τα θρησκευτικά τους προνόμια. Παρατηρείται η παρουσία μουσουλμανικών σχολείων ή διδασκάλων θρησκείας, αλλά δεν μπορεί βεβαίως να υποστηριχθεί η πλήρης λειτουργία και σωστή παιδαγωγική τους ανάπτυξη, καθώς στερούμαστε στοιχείων απαραίτητων για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Αυτό που μπορεί να επιβεβαιωθεί είναι ότι η θρησκευτική διδασκαλία ήταν παρούσα- με τις όποιες δυσλειτουργίες της- όσο χρονικό διάστημα η πληθυσμιακή αυτή ομάδα ήταν αναγνωρισμένη ως θρησκευτική.

Μέχρι λοιπόν το 1926, η εκπαιδευτική πραγματικότητα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων περιοριζόταν στη θρησκευτική τους διδασκαλία σε αμιγώς μουσουλμανικά – νόμιμα ή παράνομα- ή σε γενικά σχολεία της περιοχής, κυρίως πρωτοβάθμιου τύπου. Ελάχιστη είναι η φοίτηση μουσουλμάνων μαθητών σε ανώτερες σχολές κι έχει να κάνει κυρίως με γόνους επιφανών οικογενειών κι όχι με το σύνολο των μουσουλμανόπαιδων. Για το ελληνικό κράτος, η όποια συζήτηση για ίδρυση σχολείου που θα επιτρεπόταν η διδασκαλία της αλβανικής πλέον γλώσσας και της μουσουλμανικής θρησκείας, ξεκινά να τίθεται επί τάπητος μετά το 1927 και

822 Γουβιάς, Δ, 2020, Η θεσμική αντιμετώπιση της πολυπολιτισμικότητας στην Ελληνική Εκπαίδευση. Μια σύντομη ιστορική αναδρομή, *Κριτική Παιδαγωγική*, Απρίλιος, 2020, Στο : http://criticeduc.blogspot.com/2020/04/blog-post_17.html

823 Η όποια διστακτικότητα στην αναφορά έχει να κάνει με το ότι δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των μουσουλμάνων μαθητών σε κάθε σχολείο, ώστε να πιστοποιήσουμε ότι ήταν ο απαραίτητος, άρα και παρακάμφθηκε σκοπίμως η εκπαίδευσή τους σε θρησκευτικό υπόβαθρο.

κυρίως, όταν προέρχεται από τις ίδιες τις κοινότητες και όχι από αιτήματα της αλβανικής κυβέρνησης.

Από το 1928, που οι μειονοτικές διατάξεις αναδύονται ξανά στο προσκήνιο με την εκ νέου εμφάνιση του Βενιζέλου στην εξουσία⁸²⁴, έρχονται στο προσκήνιο προτάσεις και μέτρα για την εν λόγω εκπαίδευση που δεν είχαν τεθεί στο παρελθόν και για πρώτη φορά προτείνεται μια εκπαίδευση «διαπολιτισμική»⁸²⁵, αν μπορεί να τεθεί με ετεροχρονισμένους όρους μια πολιτική του μεσοπολέμου. Η αναφορά αυτή έχει κυρίως να κάνει με τις τοποθετήσεις του Στυλιανόπουλου⁸²⁶ και με την

⁸²⁴ Για παραπάνω στοιχεία για το θέμα, βλ.: Κολλάρος, Β., 2015, Η μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Στο: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/36141#page/1/mode/2up>, Μπουζάκης, Σ., 2016, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ελληνική εκπαίδευση, Αθήνα: Gutenberg

⁸²⁵ Ως όρος, η διαπολιτισμική εκπαίδευση εμφανίστηκε στην Ελλάδα στις αρχές του 1980 και συνδέθηκε «με την (επαν)ένταξη των παλιννοστούντων μαθητών στο ελληνικό σχολείο και τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο» (Βλ. Μάρκου, Γ. 1996, Η πολυπολιτισμικότητα της Ελληνικής κοινωνίας, η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε., σελ. 32) και «αναπτύχθηκε σε κριτική αντιπαράθεση με το αφομοιωτικό μοντέλο εκπαίδευσης παιδιών από ομάδες μειονοτήτων» (Βλ. Γκόβαρης, Χ., 2002, Διαπολιτισμική εκπαίδευση και αλλοδαποί μαθητές: Παρατηρήσεις για τη δημιουργία μιας σχέσης αντιστοιχίας μεταξύ εκπαιδευτικών στόχων και υποκειμενικών αναγκών μάθησης, στο : Σκούρτου, Ε. (Επιμ.), Τετράδια εργασίας Νάξου. Διγλωσσία, Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σελ. 17-34) . Ορίζεται ως μια «διαδικασία μεταρρύθμισης με τελικό στόχο τον μετασχηματισμό του σχολείου και της κοινωνίας, ώστε να παρέχονται σ' όλους τα μέσα να εκφραστούν ως ατομικές και συλλογικές προσωπικότητες, να προβάλουν τις δικές τους πολιτισμικές απαιτήσεις και να έχουν την υποστήριξη και τη συνεργασία του κράτους στην αναζήτηση πολιτισμικής ταυτότητας, ελευθερίας και αυτοεκπλήρωσης» (Μάρκου, ό.π., σελ. 40-41). Σε γενικό επίπεδο, ασχολείται είτε θεωρητικά είτε εμπειρικά με την παιδαγωγική συνάντηση και συνύπαρξη υποκειμένων που ανήκουν στο συλλογικό «εγώ» και στο συλλογικό «άλλο» που ζει εντός μιας επικράτειας αναλύοντας τα αποτελέσματα αυτής της συνύπαρξης, αλλά και της επακόλουθης ατομικής κοινωνικοποίησης του «άλλου» και συγκρότησης της εικόνας του καθενός. Σύμφωνα μ' εκείνη, το σχολείο οφείλει να επιτελεί τρεις βασικές λειτουργίες: να μεταβιβάζει στη νέα γενιά τεχνικά στοιχεία του πολιτισμού, κανονιστικά (ηθικο-πολιτιστικά) και να διαφοροποιεί, ιεραρχεί και επιλέγει τους μαθητές σύμφωνα με τις ανάγκες τους. (Γκότοβος, Αθ, 2002, Εκπαίδευση και Ετερότητα, Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής, Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 4-5, 64-79).

⁸²⁶ Εκ πρώτης όψεως οι τοποθετήσεις του Στυλιανόπουλου μοιάζουν όντως «διαπολιτισμικής» καταβολής. Σε μια δεύτερη όμως ανάγνωση αυτών, ίσως πιο πολιτική και λιγότερο εκπαιδευτική, θα μπορούσε να υποστηριχτεί- όπως ειπώθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο- ότι κατατέθηκαν ως μέτρα περιορισμού της αλβανικής προπαγάνδας. Ο Στυλιανόπουλος επιχειρεί να αναιρέσει κάθε θέση-πρόφαση των μουσουλμάνων γονέων για τη μη φοίτηση των παιδιών τους στα ελληνικά σχολεία, προτείνοντας ένα μέτρο για κάθε μία από αυτές. Επιπλέον, το ότι προτείνει τη διδασκαλία στη μητρική τους γλώσσα, θα μπορούσε να νοηθεί και ως μια πολιτική κατευνασμού και διάλυσης των εχθρικών προς το ελληνικό κράτος αισθημάτων είτε προέρχονταν από τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες, είτε από τη διπλωματία άλλων χωρών. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην συγκεκριμένη επιστολή του «Εκθεση σχετικά με την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα», όπως ψηφιακά υπάρχει στο Ε.Ι.Ε.Μ. Ελευθέριος Βενιζέλος (Αρχείο Μουσείου Μπενάκη), ο Στυλιανόπουλος δείχνει βέβαιος για την εχθρική στάση των μουσουλμάνων προς το ελληνικό

τοποθέτηση Έλληνα αξιωματούχου, να διδάσκεται μια μειονοτική ομάδα τη μητρική της γλώσσα σε ελληνικά εθνικά σχολεία. Το μέτρο αυτό όπως είδαμε, έγινε πράξη το 1936, λίγα χρόνια αργότερα, ανέλπιστα ίσως για το κυρίαρχο πολιτικό και μειονοτικό κλίμα που υπήρχε, ενώ, όταν πρωτοτέθηκε, επέφερε αντιδράσεις και αντιρρήσεις.

Παρόλα αυτά, μέχρι το 1936 όπου και διορίστηκαν διδάσκαλοι για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας –έστω και ανεπίσημα για λόγους εσωτερικής, πολιτικής κατανάλωσης- συνεχίζονταν οι διορισμοί διδασκάλων της μουσουλμανικής θρησκείας, χωρίς να αποκλείεται η μερική διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας σε ανεπίσημο επίπεδο. Η Ελλάδα, αρνούνταν ουσιαστικά σε ανώτερο επίπεδο την ίδρυση αλβανικών σχολείων, παρότι από το 1927 υπήρχαν τοποθετήσεις και αιτήματα προς αυτή την κατεύθυνση, και επιχειρούσε τη διδασκαλία των μουσουλμανόπαιδων σε ελληνικά σχολεία με την κατάθεση συγκεκριμένων θρησκευτικών προνομίων. Η θρησκεία λοιπόν φάνηκε ότι δεν αποτέλεσε τόσο αποτρεπτικό και ανασταλτικό παράγοντα στην εκπαιδευτική πράξη, όσο η γλώσσα. Για το ελληνικό κράτος, η υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας και η ανάπτυξη των πολιτειακών αντανakλαστικών που όφειλαν να έχουν οι στην Ελλάδα διαμένοντες πολίτες, υπήρξε ο κατεξοχήν στόχος στην εκπαίδευση της μειονοτικής αυτής ομάδας. Κι ο στόχος αυτός, ακολουθούμενος από την αντίστοιχη πολιτική, ίσως να συνεχιζόταν αν δεν αντιμαχόταν διπλωματικά μ' εκείνον της εκπαίδευσης της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία.

Μέχρι και το 1935, μουσουλμάνοι διδάσκαλοι διορίζονται σε ελληνικά σχολεία, αγγίζοντας κατά μέγιστο τους 20 σε μια σχολική χρονιά. Πρόνοια όμως δεν υπήρχε ούτε για τα εγχειρίδια με τα οποία θα δίδασκαν ούτε κάποια θεσμοθετημένη διάταξη σχετικά με τη γλώσσα διδασκαλίας ή το περιεχόμενό της για την περιοχή της Θεσπρωτίας. Γιατί, παρότι για τη μουσουλμανική εκπαίδευση υπήρχε θεσμικό, νομικό πλαίσιο, για τη μουσουλμανική εκπαίδευση αλβανικής εθνοτικής καταγωγής μαθητών, δεν κατατίθεται ούτε συμπεριλαμβάνεται κάποια διάταξη.

Τομή στην εκπαίδευση των Τσάμηδων όμως αποτελεί η πρόσληψη διδασκάλων για τη διδασκαλία της αλβανικής και η διάθεση αλβανικών

κράτος. Αναφέρει: « Η δε μεγάλη πλειονότης (της μειονοτικής ομάδας) είναι ρευστής συνειδήσεως κινούμενη από τα εκάστοτε συμφέροντά της και ποτισμένη με πόνον και μίσος κατά της Ελλάδας την οποίαν θεωρούν αιτίαν της δυστυχίας των...»(φ. 5) καθώς «ελπίζουν να υπάρξουν κάποτε τα παλαιά καλά χρόνια που θα κυριαρχήσουν πάλιν»(φ. 3).

αναγνωστικών⁸²⁷- έπειτα από επιμέρους τροποποιήσεις- στους μουσουλμάνους μαθητές στα τέλη της δεκαετίας του '30. Το καθεστώς Μεταξά, για να διευκολύνει την ελληνική μειονοτική εκπαίδευση στην Αλβανία, μέσα σ' ένα γενικευμένο κλίμα περιορισμού και σύνθλιψης της μειονοτικής παρουσίας στη χώρα, προχωρά στον νομό Θεσπρωτίας σε μια κίνηση που αντιβαίνει τη συνολική του πολιτική. Επιτρέπει έπειτα από δεκαετίες τη διδασκαλία της αλβανικής- στα ελληνικά όμως εθνικά σχολεία- απαγορεύοντας ακόμα την ίδρυση εθνικών αλβανικών σχολείων. Η διδασκαλία της γλώσσας περιοριζόταν σε κάποιες ώρες την εβδομάδα και δεν διευρυνόταν σ' όλα τα μαθήματα, αλλά αποτελούσε ένα «διαφορετικό μονοπάτι» από αυτά που είχαν ήδη επιχειρηθεί.

7.4 Η συμμετοχή των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στην εκπαίδευσή τους

Όταν επιχειρείται η ανάδειξη της ενεργούς συμμετοχής των Μουσουλμάνων Τσάμηδων στην εκπαιδευτική διαδικασία και την εκπαίδευσή τους εν συνόλω, ενδείκνυται ο διαχωρισμός τους αφενός ως μαθητικού πληθυσμού που θα αξιολογείται η ποσοτική και ποιοτική εκπαιδευτική τους εξέλιξη και σταδιοδρομία, αφετέρου ως ενεργών πολιτών που μεριμνούσαν και κατέθεταν διαβήματα για τη σύσταση και λειτουργία σχολείων στην κοινότητά τους. Για την ανάδειξη αυτή αξιοποιήθηκαν μαθητολόγια από τα ΓΑΚ Παραμυθιάς, Πράξεις Εποπτικών Συμβουλίων που κοινοποιούνταν από τους Επιθεωρητές των Δ.Σ. των περιφερειών του νομού προς το Υ.Ε.Δ.Ε. από τα ΓΑΚ Αθήνας, εσωτερικές αναφορές των ίδιων των Επιθεωρητών και των Επάρχων προς το ΥΠΕΞ και επιστολές των κοινοτήτων προς την Ελληνική Κυβέρνηση ή την ΚτΕ από το αρχείο του ΥΠΕΞ.

Για τη δεκαετία του '10, δεν είμαστε σε θέση να εξάγουμε ένα ασφαλές συμπέρασμα ως προς την αριθμητική φοίτηση των μαθητών στα δημόσια ελληνικά σχολεία. Τα μαθητολόγια που υπάρχουν στη διάθεσή μας στα ΓΑΚ Παραμυθιάς δεν εμπεριέχουν καμία εγγραφή Μουσουλμάνου μαθητή⁸²⁸. Κι ενώ γνωρίζουμε για την ύπαρξη Οθωμανικών Σχολείων (επτά στην περιφέρεια Παραμυθιάς και δύο στην Περιφέρεια Φιλιατών) όλη τη δεκαετία, δεν μπορούμε να έχουμε από εκεί ενδείξεις

⁸²⁷ Αξίζει να τονιστεί ότι από το 1931 και τον Ν. 5045 επιτρέπεται η έγκριση, παραγωγή και έκδοση αναγνωστικών ειδικών για κάποιες περιοχές ανάλογες με το μαθητικό δυναμικό παρότι για το γενικό πληθυσμό η χρήση συγκεκριμένων αναγνωστικών ήταν ενδεδειγμένη και αναγκαστική.

⁸²⁸ Πρόκειται για τα μαθητολόγια των Δ.Σ. στους Αγίους Πάντες (1917-1990), στη Λίστα (1917-1979) και στην Κοκκινιά (1916-1988), όλες ελληνόφωνες κοινότητες.

ως προς τη φοίτησή τους. Τα πρώτα δεδομένα δίνονται από τα μαθητολόγια του Α' Δ.Σ. Παραμυθιάς για τη δεκαετία του '20.

Το 1921-1922 (την πρώτη χρονιά που διατίθεται ολόκληρο το αρχείο) από τους 167 συνολικά μαθητές 47 είναι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες (28%) και μόνο 15 από αυτούς δεν φοιτούν στην Α' τάξη. Το 1922-1923, από τους 100 μαθητές, 3 ανήκουν στην μειονοτική ομάδα, το 1923-1924 από τα 137 παιδιά τα 41 (29,9%) εκ των οποίων τα 30 φοιτούν στην Α' τάξη κι έτσι κυλά όλη τη δεκαετία και τα επόμενα χρόνια ως το 1935, όπως αναφέρεται και στους Πίνακες 2,3 και 7 στα προηγούμενα δύο Κεφάλαια.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε τις εξής προτάσεις:

- Η φοίτηση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων δεν ξεπερνά το 30%, ακόμα και τις χρονιές που ο μαθητικός πληθυσμός είναι συνολικά αυξημένος.
- Τις χρονιές 1922-1924, ο αριθμός των φοιτούντων Μουσουλμάνων αγγίζει μονοψήφια νούμερα. Σημειώνεται ότι είναι οι κατεξοχήν χρονιές του αναβρασμού, καθώς βρίσκονταν σε εξέλιξη οι διαδικασίες «πιστοποίησης» της εθνοτικής καταγωγής των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, άρα και της συνακόλουθης φυγής τους ή παραμονής τους.
- Ελάχιστοι είναι οι μαθητές της μειονοτικής ομάδας που σταδιοδρομούν και ολοκληρώνουν την φοίτησή τους στο Δημοτικό Σχολείο. Η πλειοψηφία των μαθητών εγγράφεται στην Α' και Β' τάξη και μετά σταματούν. Τα αίτια αυτής της μαθητικής διαρροής καταδεικνύει το 1936 ο Επιθεωρητής Δ.Σ. Παραμυθιάς ο οποίος αναφέρει ότι μαθητές που δεν γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα στέλνονται στα νηπιαγωγεία μένοντας εκεί 2-3 χρόνια, για να την μάθουν. Όταν πηγαίνουν στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, είναι ήδη 13-15 ετών, ηλικία που τους επιτρέπει να εργαστούν για να βιοποριστούν⁸²⁹.
- Η φοίτηση θηλέων Μουσουλμάνων Τσάμηδων, κυρίως μετά το 1927, είναι παρούσα στα πλαίσια που αναφέρθηκαν παραπάνω.

⁸²⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Προσωρινά νηπιαγωγεία Τσαμουργιάς, Επιθ. Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Π.κ.Θ., αρ.πρ.εμ. 81, Παραμυθιά 15/9/1936

Επιπλέον, εξετάζοντας τα μαθητολόγια του Ελληνικού Σχολείου Παραμυθιάς από το 1924 ως το 1940, η φοίτηση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων δεν ξεπερνά σε μια χρονιά τους τρεις μαθητές στοιχείο που ενισχύει την άποψη της ελλιπούς φοίτησης. Στο μαθητολόγιο του Γυμνασίου Παραμυθιάς, από το 1930 ως το 1940, η φοίτηση Μουσουλμάνων Τσάμηδων δεν ξεπερνά ποσοστιαία το 3,5 % και πρόκειται ουσιαστικά για γόνους τριών ευκατάστατων οικογενειών της Παραμυθιάς.

Την ίδια δεκαετία, υπάρχουν αναφορές για ελλιπή φοίτηση ή ορθότερα για αποχή Μουσουλμάνων Τσάμηδων μαθητών στα περισσότερα ελληνικά Δ.Σ. των κοινοτήτων ακόμα και σ' αυτές που είχε διοριστεί διδάσκαλος μουσουλμανικής θρησκείας . Αναλυτικά, ο Αναπληρωτής Γ.Δ. της Γ.Δ.Η. σε έγγραφό του προς το ΥΠΕΞ τις 30/9/1927⁸³⁰ αναφέρει: *«και μετά τον διορισμόν τούτων δεν προσέρχονται μουσουλμανόπαιδες και μόνον εις τινά κέντρα διάφοροι χοτζάδες συγκεντρούσι ευαρίθμους μαθητάς εις ους διδάσκουσι θρησκευτικά και ολίγον την αλβανικήν γλώσσαν».*

Η παραπάνω αναφορά στάλθηκε έπειτα από τις πρώτες επίσημες κατηγορίες κοινοτήτων στην ΚτΕ (από τους κατοίκους Γαρδικίου-Δραγουμής) για την έλλειψη σχολείου αλβανικής γλώσσας, καταγγελίες που συνόδευαν και το αίτημα της αλβανικής διπλωματίας για άνοιγμα 2-3 αλβανικών σχολείων. Την ίδια περίοδο, εκπρόσωποι άλλων τριών κοινοτήτων (Παραμυθιάς- Καρβουναρίου- Φιλιατών) αιτούνται τη σύσταση δύο μουσουλμανικών σχολείων κι ενός παρθεναγωγείου και δηλώνουν έτοιμες να αναλάβουν το κόστος της συντήρησής τους. Όμως για τις εν λόγω κοινότητες, η σύσταση μουσουλμανικού σχολείου αποτελεί τη λύση για την αποτροπή της φοίτησης των μαθητών σε ελληνικό σχολείο, ακόμα κι αν σ' αυτό έχει διοριστεί διδάσκαλος της μουσουλμανικής θρησκείας. Ενδεικτικά ο Αναπληρωτής Γ.Δ. της Γ.Δ.Η. σε έγγραφό του προς το ΥΠΕΞ τις 8/3/1928⁸³¹ αναφέρει: *« Εν τη εκπαιδευτική περιφέρεια Παραμυθιάς εισί διωρισμένοι δύο μουσουλμάνοι διδάσκαλοι δια την διδασκαλίαν των θρησκευτικών μαθημάτων. Η ίδρυσις σχολείων εις κοινότητας έχουσας πληθυσμόν δεν είνε εύκολος, δεδομένου ότι οι μουσουλμανόπαιδες δεν θα φοιτώσιν υπό Έλληνα διδάσκαλον, ως συμβαίνει εις τα σήμερον λειτουργούντα μουσουλμανικά χωρία, π.χ. εις Μαζαράκιον επί 50-60 παιδίων φοιτώσι μόνον 5-10 τοιαύτα».*

⁸³⁰ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1927, Α/20/β, αρ. 13078

⁸³¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., Α/21/Ι, αρ. 3010

Το 1928, συνολικά έχουν διοριστεί δύο μουσουλμάνοι διδάσκαλοι στην Περιφέρεια Παραμυθιάς και οχτώ στην Περιφέρεια Φιλιατών. Παρ' όλα αυτά, παρατηρείται φοίτηση σε παράνομα σχολεία, όπως στη Βάρφιανη, στο Γκραικοχώρι, στη Σούβλιαση, στη Σπάταρη που δίδασκαν κυρίως χοτζάδες τη μουσουλμανική θρησκεία και λίγο την αλβανική γλώσσα.

Όλη τη δεκαετία του '30, στη Θεσπρωτία αλβανόφωνες κοινότητες (χριστιανικές και μουσουλμανικές) ζητούν την ίδρυση νηπιαγωγείων και την τοποθέτηση σ' αυτά μόνιμων νηπιαγωγών. Πολλές από αυτές αναλαμβάνουν τη στέγαση και τη συντήρησή τους. Κάποιες αποστέλλουν επιστολές στο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη ή «*τας απείρους ευχαριστίας*»⁸³² για την ίδρυση νηπιαγωγείων σ' αυτές, άλλες πρόθυμες «*δίδουν υποσχέσεις ενισχύσεως των Κοινοτικών Νηπιαγωγείων... δια ν' αντιδράσουν κατόπιν κατ' αυτών, αφ' ενός μην αποστέλλοντες τα νήπια εις τα νηπιαγωγεία, αφ' ετέρου δε καθιστούσες δύσκολον την ζωήν των Νηπιαγωγών.*»⁸³³ Από τη μεριά του κράτους, η μόνιμη τοποθέτηση εκπαιδευτικών προσχολικής αγωγής στα τέλη του '30 έχει στόχο την εξασφάλιση του ομιλείν ελληνικά στα ξενόφωνα παιδιά, άρα και την ταχύτερη γλωσσική- και κατά συνέπεια εθνική τους- αφομοίωση. Το 1936, υποβάλλεται για μια ακόμη φορά αίτημα – το οποίο βέβαια δεν υλοποιείται- για ίδρυση ιδιωτικού αλβανικού πλέον σχολείου από κατοίκους των Φιλιατών υπό του Μουσά Ντέμι με χρηματοδότηση των ιδίων⁸³⁴.

Γενικά, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του '30, η φοίτηση των μουσουλμάνων Τσάμηδων μαθητών παραμένει πολύ χαμηλή⁸³⁵ και εκφράζεται

⁸³²ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Προσωρινά νηπιαγωγεία Τσαμουργιάς, Γ.Δ.Η. προς ΥΠΕΞ, 10/1/1934, Ιωάννινα, αρ. πρ. 19

⁸³³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Προσωρινά νηπιαγωγεία Τσαμουργιάς, Επαρχία Παραμυθιάς προς Υ.Κ.Υ.Α., αρ.πρ. εμπ. 42, Παραμυθιά, 26/12/1933

⁸³⁴ Το 1928 παρόμοιο αίτημα κατατέθηκε για την επαναλειτουργία του Μουσουλμανικού Σχολείου θηλέων στους Φιλιάτες από τον εκπρόσωπο της μουσουλμανικής κοινότητας Φιλιατών Μουσά Ντέμι.

⁸³⁵ Βέβαια, θα ήταν καταχρηστικό να θεωρηθεί ότι η ελλιπής φοίτηση ήταν ένα θέμα που περιοριζόνταν μόνο στην εν λόγω μειονοτική ομάδα. Ταλάνιζε όλη την ελληνική εκπαίδευση και παρότι στον Ν. ΒΤΜΘ' του 1895 επιβάλλεται η υποχρεωτική φοίτηση σε κάθε διαμένοντα μαθητή στην Ελλάδα, που επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί και με κυρώσεις προς τους γονείς με τα νομοσχέδια του 1899 και τις μεταρρυθμίσεις του '13-'17, εντούτοις μέχρι το 1929 υπάρχει η παραδοχή της ελλιπούς ή ανύπαρκτης φοίτησης του 1/3 του συνόλου των μαθητών, ειδικά των κοριτσιών. Βλ: Μπουζάκης, 2007, ό.π., σελ. 654-662

κυρίως ως μια πολιτισμική αντίσταση των γονέων προς την εκπαιδευτική ενσωμάτωση των παιδιών τους, ως μια αδυναμία προσαρμογής στις νέες κρατικές συνθήκες. Παρατηρείται ότι δεν ενισχύεται η φοίτηση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων μαθητών ακόμη και με την πρόσληψη διδασκάλων θρησκείας στα ελληνικά δημόσια σχολεία. Ενδιαφέρον θα είχε η σύγκριση των φοιτούντων μαθητών πριν και μετά την πρόσληψη και τοποθέτηση διδασκάλου για την αλβανική γλώσσα το 1936, αλλά κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, εξαιτίας της απουσίας μαθητολογίων για τις εν λόγω κοινότητες.

7.5 Η πολιτική του Ελληνικού Κράτους αναφορικά με την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων

Οι εκπαιδευτικές προσπάθειες του Ελληνικού Κράτους την περίοδο που εξετάζουμε στη Θεσπρωτία δεν υλοποιούνται μόνο από τους διδασκάλους/τις διδασκάλισσες ή τους Επιθεωρητές των Δ.Σ. ή δεν σχεδιάζονται μόνο από τα ανώτερα κλιμάκια της Κυβέρνησης. Από τα αρχεία που έχουμε στη διάθεσή μας και παρουσιάστηκαν παραπάνω, γίνεται κατανοητό ότι η συνολική κρατική πολιτική εκφράστηκε όχι μόνο σε ανώτερο, αλλά και σε τοπικό επίπεδο και είχε αντίκτυπο στις εκπαιδευτικές διαδικασίες.

Για τη Γ.Δ.Η. ήταν *«προφανής η ανάγκη της ενισχύσεως της εν Τσαμουριά εκπαιδεύσεως εις ην και το Υπουργείο των Εξωτερικών αποδίδει εξαιρετικήν σημασίαν»*⁸³⁶. Αποστέλλει έγγραφα και προς το ΥΠΘ και προς το ΥΠΕΞ ζητώντας τον διορισμό διδασκάλων και νηπιαγωγών για την περιφέρεια⁸³⁷ μιας και ενδεχόμενη κατάργηση των σχολείων θα είχε *«ολέθριον αντίκτυπον επί της εκπαιδευτικής προσπαθείας του ελληνικού κράτους»*⁸³⁸. Με την ίδια θεματολογία αποστέλλει και το Υπουργείο Πρόνοιας και Αντιλήψεως (έπειτα Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως) αίτημα για ίδρυση κυρίως νηπιαγωγείων και μόνιμο διορισμό νηπιαγωγών⁸³⁹. Όμως, η στάση της ΓΔΗ δεν ήταν πάντα επικουρική: Άλλοτε

⁸³⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1931, Σχολικά Τσαμουργιάς, Α/21/ΙΑ, Γ.Δ.Η. προς Υ.Π.Θ., αρ. πρωτ. 37107, Ιωάννινα, 8/7/1931

⁸³⁷ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Προσωρινά νηπιαγωγεία Τσαμουργιάς, Γ.Δ.Η. προς ΥΠΕΞ, αρ. πρωτ. εμπ. 398, Ιωάννινα, 4/7/1935 & ΓΔΗ προς ΥΠΘ, αρ. πρωτ. 19345, Ιωάννινα 24/7/1936

⁸³⁸ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Προσωρινά νηπιαγωγεία Τσαμουργιάς, Γ.Δ.Η. προς ΥΠΘ, αρ. πρωτ. 51233, Ιωάννινα, 21/3/1936

⁸³⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Προσωρινά νηπιαγωγεία Τσαμουργιάς, Υ.Π.Α. προς ΥΠΕΞ, αρ. πρωτ. 20187, Αθήνα, 25/2/1933 & αρ.εμπ. πρωτ. 5, Αθήνα 4/1/1934

μεριμνούσε για τη στελέχωση των σχολείων, εξέφραζε ελπίδες και προσπαθούσε να παρακινήσει προς τη διδασκαλία του Κορανίου στα ελληνικά⁸⁴⁰, άλλοτε κατέθετε επιστολές που επιδείκνυαν την εν γένει αποστροφή των Μουσουλμάνων Τσάμηδων προς τα γράμματα και τη μόρφωση⁸⁴¹ ώστε να αποποιηθεί τις ευθύνες της.

Η Γ.Δ.Η., οι Έπαρχοι ή Νομάρχες της περιοχής δεν ήταν αιρετά μέλη, αλλά διορισμένα της εκάστοτε κυβέρνησης ή του καθεστώτος κι έτσι η εναλλαγή των προσώπων στις θέσεις αυτές και οι κατευθυντήριες γραμμές που δίνονταν από τα ανώτερα μέλη του κρατικού μηχανισμού, σκιαγραφούν και τις διαφορετικές προσεγγίσεις που είχε κάθε κυβέρνηση, το κάθε καθεστώς ως προς την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Αυτό όμως δε σημαίνει πως προσωπικές τους τοποθετήσεις αποκλείονταν από τη χάραξη της μειονοτικής πολιτικής στην περιοχή τους.

Πέρα όμως από τους παραπάνω υπεύθυνους, υποδείξεις ως προς την εκπαίδευση της μειονοτικής ομάδας έγιναν και από τη Χωροφυλακή, η οποία δεν δίστασε να διαφωνήσει με τον Έπαρχο Παραμυθιάς και να αντιδράσει σε ενδεχόμενη ξεχωριστή φοίτηση αρρένων και θηλέων μουσουλμάνων, ώστε να αυξηθεί η σχολική εισροή⁸⁴². Γενικά, παρατηρείται το φαινόμενο χαμηλόβαθμοι υπάλληλοι να αντιλαμβάνονται κατά το δοκούν τους άξονες της μειονοτικής πολιτικής και να συμπεριφέρονται στους Μουσουλμάνους σύμφωνα με τη δική τους θεώρηση περί του ποιοι αποτελούν εθνική απειλή, δημιουργώντας ένα καχύποπτο, αν όχι εχθρικό κλίμα των μελών της μειονοτικής ομάδας προς το Κράτος. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Στυλιανόπουλος ζητά την αντικατάσταση του Ειρηνοδίκη Φιλιατών και του Επάρχου Παραμυθιάς.

Η στάση του Ελληνικού Κράτους απέναντι στην εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων διαμορφώθηκε από τις εκάστοτε διπλωματικές ενέργειες των δύο χωρών και την παρέμβαση της ΚτΕ, από κομματικές σκοπιμότητες, από την εσωτερική κατάσταση της χώρας και τα προβλήματα που καλούνταν να διαχειριστεί κατά περιόδους, από τις προσωπικές αντιλήψεις και μεμονωμένες ενέργειες δημόσιων λειτουργών, και τέλος από τη συγκριτική εξέταση μ' εκείνης των Βορειοηπειρωτών

⁸⁴⁰ Διβάνη, ό.π., σελ. 257

⁸⁴¹ ΥΔΙΑ, 1927, Α/20/β, αρ. 13078, ΓΔΗ προς ΥΠΕΞ, Ιωάννινα, 30/9/27, Στο *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις*, τ. ΙΙΙ., ό.π., σελ. 323-328

⁸⁴² Διβάνη, ό.π., σελ. 248-249

(Ελλήνων Νοτίου Αλβανίας). Η πολιτική του υπήρξε ενιαία ως προς έναν άξονα: δεν απαγορεύτηκε η διδασκαλία της μουσουλμανικής θρησκείας ούτε αγνοήθηκε. Τα τελευταία χρόνια προ του 1940, επετράπη και η διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας. Φυσικά και τα δύο με τις όποιες δυσλειτουργίες τους, όπως αναλύθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια. Όμως, οι ενέργειες του Κράτους για την εκπαίδευσή τους όφειλαν να συμπεριλαμβάνονται στα πλαίσια των ελληνικών δημόσιων σχολείων. Για την Ελλάδα, η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων νοούνταν μόνο στα δημόσια ελληνικά σχολεία, καθώς μέσα από εκείνα θα καθοδηγούσε «τους εν τη περιοχή Μουσουλμανόπαιδας ή όπερ χειρότερον αλβανοφώνους Ελληνόπαιδας, εις την χρήσιν της Εθνικής ημών γλώσσης, ... (και θα άκουγε) τους μικρούς τούτους ομιλούντας την Ελληνικήν εις πείσμα του οικογενειακού και κοινωνικού γλωσσικού περιβάλλοντος»⁸⁴³. Αυτά τα 27 χρόνια που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη, αιτήματα για ίδρυση αλβανικών σχολείων υπήρχαν, αλλά ποτέ δεν έγιναν δεκτά.

Το πώς θα συνεχιζόταν η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων μαθητών στη Θεσπρωτία, αν δεν είχε ξεσπάσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, κανείς δεν μπορεί να υποστηρίξει με σιγουριά. Ειδικά για τη Θεσπρωτία, ο πόλεμος άλλαξε άρδην τα δεδομένα κι όχι μόνο στην εκπαίδευση. Δεν υπήρχε πλέον λόγος για ιδιαίτερες εκπαιδευτικές διαφοροποιήσεις για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες μαθητές, μιας και ο αριθμός τους ήταν πολύ μικρός και όσοι παρέμειναν, ακολούθησαν το δημόσιο ελληνικό σχολείο όπως και οι υπόλοιποι συμμαθητές τους. Η κοινωνική και εθνотική σύνθεση και διαστρωμάτωση είχαν ανατραπεί. Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων αποτελούσε ένα υλικό προς μελέτη κι όχι μια προοπτική προς εξέταση.

7.6 Συμπεράσματα

Έχοντας ολοκληρωθεί λοιπόν η παρουσίαση του αρχειακού υλικού και η εξαγωγή συμπερασμάτων, αναφορικά με την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η έρευνα οδήγησε σε μια διευρυμένη κατανόηση και απεικόνιση της εκπαιδευτικής κατάστασης της μειονοτικής ομάδας εκείνη την περίοδο. Προηγούμενες έρευνες αναλώθηκαν στην αποτύπωση εν συνόλω της ζωής των Μουσουλμάνων Τσάμηδων (Μαντά, 2004, Μιχαλόπουλος, 1993,

⁸⁴³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α 23, Προσωρινά νηπιαγωγεία Τσαμουργιάς, Επιθ. Δ.Σ. Παραμυθιάς προς Υ.Π.κ.Θ., αρ.πρ.εμ. 14, Παραμυθιά 24/2/1936

Μπαλτσιώτης, 2009), κυρίως δε στις ενέργειες καθορισμού της εθνοτικής τους καταγωγής και των ζητημάτων που ανέκυψαν με το Ελληνικό Κράτος. Η εκπαίδευση παρουσιάζεται επικουρικά ως ένα από τα ζητήματα τριβής της μειονοτικής ομάδας με το Ελληνικό Κράτος και ως ένας ακόμα άξονας της διπλωματίας και της εξωτερικής πολιτικής.

Η πρωτοτυπία της παρούσας έρευνας έγκειται στο γεγονός ότι η εκπαίδευση δεν εξετάζεται ως απότοκος των διπλωματικών ενεργειών, αλλά αυτή καθ' αυτή αντιδιαστέλλοντας τις ενέργειες του Κράτους πριν και μετά την αναγνώριση της εθνοτικής τους καταγωγής. Η εκπαιδευτική πραγματικότητα παρουσιάζεται και συγκρίνεται με την εκπαίδευση μειονοτικών ομάδων σ' όλη τη χώρα, για να καταστεί σαφές το κατά πόσο η εκπαίδευση στη Θεσπρωτία ακολούθησε διαφορετική πορεία ή παρόμοια, αλλά και με την τοποθέτηση του παιδαγωγικού πλαισίου της εποχής, ώστε να αναζητηθεί το κατά πόσο ακολουθήθηκε στην παρούσα περίπτωση.

Από τα ευρήματα της έρευνας, γίνεται κατανοητό ότι οι απόψεις και οι θέσεις των παιδαγωγών της εποχής για τη διδασκαλία αλλόγλωσσων και αλλόθρησκων δεν εισακούονται κατά πλειοψηφία ούτε στην γενικότερη εκπαίδευση μειονοτικών ομάδων, ούτε στην περίπτωση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων. Πέρα από την ίδρυση νηπιαγωγείων, που νοούνται ως ο κατεξοχήν χώρος εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας άρα και προώθησης της αφομοιωτικής πολιτικής του Κράτους, οργανωμένα και με συνέπεια, κανένα άλλο μέτρο δεν υιοθετείται. Η δημοτική γλώσσα δεν χρησιμοποιείται πέρα από την Γ' τάξη του δημοτικού το 1940 και βέβαια όχι σε ξεχωριστό πλαίσιο για τους αλλόγλωσσους απ' ό,τι για τον γενικό πληθυσμό. Η χρήση ειδικών αναγνωστικών δεν ακολουθήθηκε (πέρα από την ολιγόμηνη παρουσία του Abecedar) παρότι νόμος του 1931 και αναγκαστικός νόμος του 1939 το επέτρεπε. Καμία όμως ουσιαστική μελέτη και παραγωγή δεν υπήρξε ούτε για Θεσπρωτία. Το Κράτος δεν μερίμνησε ούτε για τον εμπλουτισμό της διδασκαλίας που θα μπορούσε να διευκολύνει το έργο των εκπαιδευτικών. Τα πενιχρά μέσα που είχαν στη διάθεσή τους οι διδάσκαλοι στη Θεσπρωτία, ακολουθούσαν τον κανόνα της εποχής κι όχι την εξαίρεση.

Συγκρινόμενη δε η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων μ' εκείνη άλλων μειονοτικών ομάδων, αρχικώς ακολουθεί την πορεία της μουσουλμανικής εκπαίδευσης με την ύπαρξη Οθωμανικών σχολείων και τη στελέχωση των δημόσιων

ελληνικών σχολείων με διδάσκαλο μουσουλμανικής θρησκείας. Το μέτρο αυτό τηρήθηκε μέχρι του δεκαετία του '30, αλλά δεν γενικεύτηκε η χρήση του. Ενδεικτικό της κατάστασης αποτελεί ότι, το 1929-1930, από τα 11 μουσουλμανικά χωριά των Φιλιατών μόνο τα έξι διαθέτουν Δ.Σ. και τα οχτώ νηπιαγωγείο, ενώ από τα 25 μουσουλμανικά χωριά της Παραμυθιάς στα εννιά μόνο υπάρχει Δ.Σ. και στα δέκα νηπιαγωγείο. Οι ευθύνες για την απουσία και υποστελέχωση των σχολείων βαραίνουν, σύμφωνα με εκπροσώπους του Κράτους, τη μειονοτική ομάδα κυρίως, εξαιτίας της χαμηλής συμμετοχής της στις εκπαιδευτικές διαδικασίες.

Τη δεκαετία του '30 ακολουθείται κατά το ήμισυ η πορεία εκπαίδευσης άλλων μειονοτικών ομάδων. Είναι η δεκαετία που διευρύνθηκε η ίδρυση νηπιαγωγείων, καθώς εκτιμήθηκε ότι η λειτουργία τους είναι απαραίτητη για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, άρα και την αρτιότερη προετοιμασία τους για το δημοτικό σχολείο, και την ενίσχυση της αφομοιωτικής προοπτικής των αλλόγλωσσων νηπίων. Έτσι και στη Θεσπρωτία, η λειτουργία των νηπιαγωγείων απασχολεί τα εκπαιδευτικά δρώμενα και ιδρύονται μαζικά νηπιαγωγεία και γίνονται μόνιμες τοποθετήσεις νηπιαγωγών.

Από το '36 και μετά όμως, ακολουθείται διαφορετική εκπαιδευτική πολιτική στη Θεσπρωτία που δεν παρατηρείται σε άλλη περιοχή. Φυσικά δεν είναι οι παιδαγωγικές ανάγκες που ωθούν στη χάραξη μιας διαφορετικής πολιτικής, αλλά η εξασφάλιση της επαναλειτουργίας και συνέχισης των εκπαιδευτικών προνομίων της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας. Γι' εκείνη, η Ελλάδα προβαίνει στον διορισμό διδασκάλων για τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας στα ελληνικά δημόσια σχολεία σε περιορισμένο αριθμό αρχικώς με αυξητική τάση. Παρ' όλα αυτά, σε αντίθεση με άλλες μειονοτικές ομάδες που επιτρέπει τη σύσταση και λειτουργία μειονοτικών σχολείων (π.χ. Γιουγκοσλαβικού σχολείου, Κουτσοβλαχικές σχολές, Ισραηλίτικων σχολείων) παρότι προσπαθεί με το πέρασ των χρόνων να τα ελέγξει όλο και πιο πολύ περιορίζοντας τα κριτήρια αδειοδότησής τους, εντούτοις για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες δεν θα κάνει ποτέ δεχτό το αίτημά τους για σύσταση αλβανικού σχολείου ακόμα και με τη δική τους χρηματοδότηση.

Επιπλέον, η πρωτοτυπία της έρευνας αφορά και στην αποτύπωση της συνολικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας στη Θεσπρωτία αυτά τα χρόνια. Για να αναδείξουμε την εκπαίδευση των Μουσουλμάνων Τσάμηδων και να τη

χαρακτηρίσουμε ορθά, οφείλουμε να την αντιδιαστείλουμε με τη συνολική εκπαίδευση στον νομό. Γι' αυτό, για πρώτη φορά παρατίθενται όλα τα στοιχεία για τις ιδρύσεις, καταργήσεις και συγχωνεύσεις σχολείων που πραγματοποιήθηκαν από το 1913 ως το 1940, οι εσωτερικές αναφορές των Επαρχών και των Επιθεωρητών, επιτρέποντάς μας να έχουμε μια σφαιρική εικόνα για την εκπαιδευτική πραγματικότητα της περιοχής. Μ' αυτόν τον τρόπο, η έρευνα δεν συμβάλλει μόνο στην κατανόηση και σκιαγράφηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας των Μουσουλμάνων Τσάμηδων, αλλά προσφέρει την απαραίτητη βάση για την ανάδειξη των εκπαιδευτικών πεπραγμένων στη Θεσπρωτία για μια περίοδο που δεν έχει μελετηθεί ποτέ εκπαιδευτικά.

Η Θεσπρωτία και οι κάτοικοί της, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, τα πρώτα χρόνια της ένωσης της περιοχής με την Ελλάδα, ως και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, προσφέρουν ικανοποιητικό υλικό για μελέτη και ανάδειξη των εκπαιδευτικών, πολιτειακών, οικονομικών, πολιτισμικών τους δεδομένων. Ελπίζουμε στο μέλλον, η έρευνα αυτή να αποτελέσει το εναρκτήριο σάλπισμα για την μελέτη και την αποτύπωση των πεπραγμένων της περιοχής για μια εποχή που υπήρξε καθοριστική στην μετέπειτα εξέλιξη και διαμόρφωση της Θεσπρωτικής κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αβδελά, Ε., 1997, Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: "εμείς" και οι "άλλοι", Στο: Φραγκουδάκη, Δραγώνα (επιμ.), 1997, *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ε., 2016, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος*, 4^η εκδ, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Κ&Μ Σταμούλη

Αγγελή, Β., 2004, *Μεταξική Προπαγάνδα και Νεολαία 1936-1940*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Αντωνίου, Π., 1995, *Η Ελληνο-Αρμένικη Κοινότητα της Αθήνας. Εκδοχές και Αντιλήψεις της Αρμενικότητας μέσα από την καθημερινή συμβίωση με την ελληνική κοινωνία*, Διδακτορική Διατριβή Πανεπιστημίου Αιγαίου, στο <http://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/5015>

Αραβαντινός, Π., 1856, *Χρονογραφία Ηπείρου*, τ. 1, Αθήναι: Βλαστού

Αραβαντινός, Π., 1857, *Χρονογραφία Ηπείρου*, τ. 2, Αθήναι: Βλαστού

Αραβαντινός Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις Μέρη τρία*, Μέρος Β'. Εισαγωγή-Κ. Θ. Δημαράς, Έπιμέλεια έκδοσης- Ευρετήριο : Νικολαΐδου Ι. Έλ., Ιωάννινα: ΕΗΜ

Αρς ,Γ., 1994, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, επιμ. Παναγιωτόπουλος, Β., Αθήνα: Gutenberg

Βακαλόπουλος, Κ. 2007, *Ιστορία της Ηπείρου, Από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*, γ' εκδ., Θεσσαλονίκη: Σταμούλη

Βούρη, Σ. 1992, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια : η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας, 1870-1904*, Αθήνα: Παρασκήνιο

Βρανούσης, Λ., 1962, *Χρονικά της Μεσαιωνικής καὶ Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα: Ε.Η.Μ

Cohen, L.& Manion,. L, 1994, *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μετάφρ. Μητροπούλου,Χ., &Φιλοπούλου, Μ., Αθήνα:Μεταίχμιο

Γερακόπουλος, Η., 1934, *Το ελληνικό Νεογλωσσικό μάθημα*, Αθήνα: Μωυσιάδου-Μάρδα

Γιανίδης, Ε., 1908, *Γλώσσα και Ζωή*, Εκδ. 1974, Αθήνα: Κάλβος

Γκλαβίνας, Γ, 2008, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923)*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οίκος Σταμούλη

Γκόβαρης, Χ., 2002, Διαπολιτισμική εκπαίδευση και αλλοδαποί μαθητές: Παρατηρήσεις για τη δημιουργία μιας σχέσης αντιστοιχίας μεταξύ εκπαιδευτικών στόχων και υποκειμενικών αναγκών μάθησης, στο : Σκούρτου, Ε. (Επιμ.), *Τετράδια εργασίας Νάξου. Διγλωσσία*, Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σελ. 17-34

Γκότοβος, Αθ, 2002, *Εκπαίδευση και Ετερότητα, Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο

Γκότοβος, Αθ., 2014, «Τσαμουριά», *Ταυτότητες στην κατοχική Θεσπρωτία και ο ρόλος της μουσουλμανικής μειονότητας*, Ιστορική Μνήμη 22, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις

Δαμανάκης, Μ., 2012, Το Νηπιαγωγείο ως θεσμός προετοιμασίας των «ξενόφωνων» νηπίων για τη μετάβασή τους στο Δημοτικό, κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, Στο: Γουργιώτου, Ε., (επιμ.), *Μετάβαση & συνέχεια στην εκπαίδευση. Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις*, σελ. 15-25, Αθήνα: Δίσιγμα

Δημαράς, Α., 2017, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Η Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης και Γλώσσας, τ. Β', Αθήνα: Άλτερ Έγκο Α.Ε

Διβάνη, Λ., 1995, *Ελλάδα και μειονότητες, Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, β' εκδ, Αθήνα: Νεφέλη

Δραγούμης, Ι., 1994, Τι είναι το γλωσσικό ζήτημα, στο *10 άρθρα του στον Νουμά*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ρηγοπούλου

Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, επιμ. Κόντης, Β., (2004), β' εκδ., τ. Ι 1897-1918, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»

Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, επιμ. Κόντης, Β., (2004), β' εκδ., τ. ΙΙ 1919-1921, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»

Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, επιμ. Κόντης, Β., (2004), β' εκδ., τ. ΙΙΙ 1922-1929, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»

Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις, επιμ. Κόντης, Β., (2004), β' εκδ., τ. ΙV 1930-1940, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»

Ευαγγελίδης, Τ. , 1913, *Νέα Ελλάς : ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων και οδηγός σαφής και ακριβής των ταξιδιωτών και περιηγητών. Κατά το Γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδεκερ και Meyer και το γαλλικόν του Guide Joanne-Isambert* , Αθήναι: Τύποις Δ. Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελή

Η Κοινωνία των Εθνών, υπό Σ. Β. Κουγέα, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήναι: Δ. κ' Π. Δημητράκου

Θεοφανόπουλος, Β., 1933, *Εισηγητικά Εκθέσεις επί των προς κρίσιν αναγνωστικών βιβλίων του 1932*, Τ. Α΄, Αθήναι: Ερμού

Κανακίδου, Ε., 1997, *Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Καραχρίστος, 1923, *Ψυχολογική εξέταση του προβλήματος των Ξενόφωνων*, μέρος Α΄, Θεσσαλονίκη: εκδ. Παπανέστορος

Καραχρίστος, Ν., 1924, *Διδακτική των σχολείων των ξενόφωνων ως και παντός είδους σχολείων*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Παπανέστορος

Καρολίδης, Π., 1902, *Αλβανία και Αλβανοί, Ελληνισμός*, τ. 5

Καστελάν, Ζ., 1991, *Ιστορία των Βαλκανίων*, Αθήνα: εκδ. Γκοβόστης

Κιτσαράς, Γ., 2001, *Προσχολική Παιδαγωγική*, Αθήνα: Αθηνά

Κίτσος, Αθ., 1977, *Θεσπρωτική Γή*, Αθήνα: Ηπειρώτικη Εταιρεία

Κοκολάκης, Μ., 2003, *Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι, Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα: Ι.Ε.Ε

Κολλάρος, Β., 2015, *Η μειονοτική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Κουγιτέας, Κ.Π., 1905, *Πραγματεία τοπογραφική, ιστορική και εθνολογική της Άνω Αλβανίας ή Ιλλυρίας, Κάτω Αλβανίας ή Μακεδονικής Ιλλυρίας και Ηπείρου*, Αθήναι: Εστία

Κουγέας, Σ.Β., *Η Κοινωνία των Εθνών*, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήναι: Δ. κ' Π. Δημητράκου

Κόκκινος, Γ., 1998, *Από την ιστορία στις ιστορίες, Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Κόκκινος Γ., Δ. Μαυροσκούφης, Π. Γατσωτής, Ελ. Λεμονίδου, 2010, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της ιστορίας*, Αθήνα: Ναόγραμμα

Κόκκινος, Μπογιατζής, 2017, *Αναζητώντας «ιερό καταφύγιο», Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η σύγχρονή του ελληνική διανόηση*, Αθήνα: Ταξιδευτής

Κρασίτης, Β., 1992, *Η ιστορική αλήθεια για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση

Κρασίτης, Β., 1985, *Η ιστορία της Παραμυθιάς*, Αθήνα: ιδιωτική έκδοση

Κρασίτης, Β., 1973, *Θεσπρωτικά*, β' εκ., Αθήνα: ιδιωτική έκδοση

Κρεμμύδας, Β., 2013, *Η Μεγάλη Ιδέα, Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα: Εκδ. Τυπωθήτω

Κυπριανός, Π., 2018, Εκπαιδευτικές αλλαγές κράτος, εκπαιδευτικοί, (1917-1924), στο Σ. Ηλιάδου-Τάχου, Δ. Μαυροσκούφης, (κ.α), (επιμέλεια), *Εκατό Χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917*, Εκδόσεις Κυριακίδη

Κωστόπουλος, Τ., 2008, *Η Απαγορευμένη γλώσσα, Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Δ' έκδ., Αθήνα: Βιβλιόραμα

Λιάκος, Α., 2007, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα: Πόλις

Λέκκας, Π., 2011, *Η Εθνικιστική ιδεολογία*, Δ' έκδ., Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση

Λιθοξόου, Δ., 2006, *Μειονοτικά Ζητήματα και Εθνική Συνείδηση στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Μπατάβια

Μαντά, Ελ., 2004, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου-276

Μαργαρίτης, Γ., 2005, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα

Μάρκου, Γ. 1996, *Η πολυπολιτισμικότητα της Ελληνικής κοινωνίας, η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε.

Μάστορας, Β. ,2008, *«Κυβέρνησαν» τη Θεσπρωτία, Εκλογές και εκλογικά αποτελέσματα, 1936-2007*, Ηγουμενίτσα: Βαγγέλης Δ. Μάστορας

Μαυρογορδάτος, Γ., 2003, Οι εθνικές μειονότητες, σελ. 13 στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, 2003, τόμος Β2 ,Αθήνα: Βιβλιόραμα, σελ. 9-35

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., 2017, *1915 : Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη

Μαυρογορδάτος, Γ, 2020, *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια, Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα: Εκδ. Πατάκη

Μεταξάς, Ιωαν., 1960, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο, τ. 4, 1933-1941*, Αθήνα: Ίκαρος

Μιχαλόπουλος, Δ., 1993, *Τσάμηδες*, Αθήνα: Αρσενίδης

Μοίρας, Β., 1911, *Το Σχολείον των Αλβανοφώνων (και γενικώς των Ξενοφώνων)*, Αθήναις: Ι.Β. Βάρτσου

Μπαλτσιώτης, Λ., 2016, Από τη Narda στην Άρτα: Μουσουλμάνοι και αλλαγές συνόρων στο Narda-Οθωμανική Άρτα, *Η μετάβαση από την ύστερη οθωμανική*

περίοδο στην ελληνική πόλη , Σκουλίδας, Ηλ. (επιμ.), Σκουφάς, τ. ΙΖ, τευχ. 106, Άρτα: 2016

Μπαλτσιώτης, Λ., 2009, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1912-1939): Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Μπέζας, Αν, 2019, *Τσάμηδες, Διεκδικήσεις και η Αλήθεια*, Αθήνα: Σύνολο

Μπελιά, Ε., 1995, *Εκπαίδευση και αλυσωτική πολιτική : η περίπτωση της Θράκης, 1856-1912*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου

Μπουζάκης, Σ., 2002, Γ' εκδ, Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση, Τ. Α' , *Τεκμήρια-μελέτες ιστορίας νεοελληνικής εκπαίδευσης*, αρ. 1, Αθήνα: Gutenberg

Μπουζάκης, 2003, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Ε' εκδ., Τεκμήρια-Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 8, Αθήνα: Gutenberg

Μπουζάκης, Σ., 2016, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα: Gutenberg

Μπουκουβάλας, Γ., 1905, *Η γλώσσα των εν Μακεδονία Βουλγαροφώνων*, Κάιρο

Μπουντώνας, Ε., 1908, *Σχολικά Προγράμματα και Διδακτικά Οδηγία Α' , το Νηπιαγωγείον των Ξενόφωνων ελληνικών Κοινοτήτων*, Αθήναι: Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης- Επιθεώρησις των Ελληνικών Σχολείων

Μπουντώνας, Ε., 1911, *Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος» και οι κίνδυνοι της καθαραιούσης*, Αθήνα: Π.Α. Πετράκου

Μυλωνάς, Χ, 2016, *Οικοδομώντας το Έθνος, Ομοεθνείς, Πρόσφυγες, Μειονότητες*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο

Νικολαΐδου, Ελ., 1984, *Η Αλβανική κίνηση στο Βιλαέτι Ιωαννίνων και η συμβολή των Λεσχών στην ανάπτυξη της (1908-1912)*. Έκδοση Ι.Μ.Ι.Α.Χ

Ντίνας, Κ., Ηλιάδου-Τάχου, Σ., Η ελληνική γλώσσα ως ξένη(;) για τους «ξενόφωνους ομογενείς». Ένα ενδιαφέρον κείμενο για τη γλωσσική πολιτική στην Ελλάδα του 1913, σελ. 347-359 στο *Όψεις της Δυτικής Μακεδονίας*, ΠΔΜ- παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας , 2006, Φλώρινα: Βιβλιολογείον

Νούτσος, Χ., 1979, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο: Αθήνα

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., 1992, *Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Εκδ. Βάνιας: Θεσσαλονίκη

Οικονόμου, Φ, 1979, *Η Θεσπρωτία : από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών ημών*, Αθήναι

Οικονόμου, Φ, 1987, *Τα σχολεία της ενιαίας Ηπείρου : στους χρόνους της τουρκοκρατίας, 1453-1913*, Αθήναι

Παπαδημητρίου, Σ., 2006, *Εθνικός και κοινωνικός ρόλος του νηπιαγωγείου: η περίπτωση του νομού Θεσπρωτίας (1949-1982)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Παυλίδου, Ε. 2017, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση ξενόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1912-1940*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ

Πιτούλη-Κίτσου, Χ., 1997, *Οι Ελληνοαλβανικές σχέσεις και το Βορειοηπειρώτικο ζήτημα κατά την περίοδο 1907-1914*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ

Πουланτζάς, Ν., 2019, *Κράτος, κοινωνικές τάξεις, καπιταλισμός, ιμπεριαλισμός*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση

Ρωμανός, Ι., 1895, *Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου : Ιστορική πραγματεία, νυν το πρώτον εκδιδόμενη επιμελεία της εαυτού οικογενείας*, Κέρκυρα: Ερμής

Σβορώνος, Ν.Γ., 1976, *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθηνά: Θεμέλιο

Σκιάς, Α., 1903, *Ο Αληθής Χαρακτήρ του λεγόμενου Γλωσσικού Ζητήματος*, Αθήνα: Π.Δ. Σακελλαρίου

Σκιάς, Α, 1917, *Περί του εξελληνισμού των Ξενόφωνων Πληθυσμών*, Αθήνα: Σακελλαρίου

Σκόπας, Ν.-Χαραμόπουλος, Σ.1988, *Ο αγώνας των 16 χωριών της επαρχίας Φιλιατών (Ένα αγροτικό ξεσήκωμα 1858-1930)*, Αθήνα: Ομοσπονδία Μουργκάνας

Σούλης,Κ.,2005, *Ιστορικές αναδρομές (Θεσπρωτία και η περί αυτήν χώρες) 1700-1944*, Αθήνα: Δωδώνη

Σπανδάγος, Ε, 2018, *Η αλυσοδεμένη Βόρεια Ήπειρος*, Αθήνα: Αίθρα

Στεφάνου, Σ.Ι.,1969, επιμ. Ελευθερίου Βενιζέλου, *Πολιτικά Υποθήκαι*, τ. Β', Αθήνα

Τερζής/Ζιώγου (επιμ.), 1997, *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία : πρώτη προσέγγιση και απογραφή*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

Τούντα- Φεργάδη, Αρ., 1982, *Ελληνο-Βουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ*, Διδακτορική διατριβή στο ΠΑΣΠΕ

Τούντα-Φεργάδη, Αρ., 1994, *Μειονότητες στα Βαλκάνια, Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

- Τσιούμης, Κ., 2006, *Η Μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης (1950-1960)*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Σταμούλη
- Τσιούμης, Κ., 2008, *Μειονοτικές Ομάδες στην Ελλάδα (1919-1945)*, Θεσσαλονίκη: Ζυγός
- Τσιούμης, Κ., 2009, *Λεπτές ισορροπίες, Μειονοτικά Ζητήματα και Εκπαίδευση Μειονοτήτων στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Σταμούλη
- Τσουκαλάς, Κ., 1987, Κράτος, κοινωνία, εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα, Αθήνα: Θεμέλιο
- Τσουκαλάς, Κ., 1977, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, β' εκδ., Αθήνα: Θεμέλιο
- Φλεριανού, Α., επιμ., 1999, Χαρίλαος Τρικούπης, Η ζωή και το έργο του, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων
- Φούκης, Χ., 2015, *Η εκπαίδευση στη Θεσπρωτία (1872-1913)*, Αθήνα: Εκδ. Ελίκρανον
- Φραγκουδάκη, Α., 2004, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, 9^η έκδοση, Αθήνα: Εκδ. Κέδρος
- Χρηστοβασίλης, Χ., 1905, *Η Ήπειρος γεωγραφικώς και εθνολογικώς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Ελληνισμός 8
- Χρηστοβασίλης, Χ., 1904, *Ήπειρος και Αλβανία, Πολιτική πραγματεία*, Αθήναις: Τυπογραφείον Κωνσταντινίδη
- Χρήστου, Π., 2011: *Το καλειδοσκόπιο της...Θεσπρωτίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα
- Karolidis, P., 1902, Αλβανία και Αλβανοί, *Ελληνισμός*, τ. 5
- Mackridge, P., 2014, *Γλώσσα και Εθνική Ταυτότητα στην Ελλάδα (1766-1976)*, β' εκδ., Αθήνα: Πατάκη
- Smith, A., 2000, *Η εθνική ταυτότητα*, Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας
- Stefanidis, Yian., 1992, *Preaching to the Converted: The British Propaganda Campaign in Greece, 1939-1941*, Στο *Η Ελλάδα και ο Πόλεμος στα Βαλκάνια (1940-1941)*, Θεσσαλονίκη
- Woolf, S., 1999, Ο εθνικισμός στην Ευρώπη, *Μικρή Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα: Θεμέλιο

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Baltsiotis, L., &Skoulidas, E., 2003, Aspects of Greek “Myths” related to the Albanians during the Age of Nationalism, σελ. 66 στο Tsibiridou,F., &Palantzas, N.,2003, *Myths of the Other in the Balkans*, Thessaloniki: www.balkanmyth.com

Berg et al.,2003, Teaching controversial issues: a European Perspective,London: CiCe Central Coordination Unit

Borg, W.R.,1963, *Educational Research: An Introduction*, London: Longman

Delvina, S., 2006, *Low Albania (Epirus) and Cham issue* , Tiranë : Eurorilindja

Duka, F., 2009, *Shekujt Osmanë në Hapësirën Shqipëtare*. (Ottoman Centuries in the Albanian space)Tiranë: UET Press

Elsie-Destani ,2013, *The Cham Albanians of Greece.A documentary History*. Λονδίνο: I.B. Tauris

Holland, H.,1815,*Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the Years 1812 and 1813*, Λονδίνο: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown

Isambert, Em., 1878, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας*, μτφ. Αντώνης Μηλιαράκης, Αθήναι: Τυπογραφείον Ελληνικής Ανεξαρτησίας

Kondis, B., 1976, *Greece and Albania 1908-1914*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies-167

Ladas, S.,1932, *The exchange of minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Company

Leake, W., 1835, *Travels in northern Greece*, London :J. Rodwell, New Bond Street τ. IV

Llalla, Ar., 2017, *The Greek collaborationists, designers and leaders of the genocide in Chamëri (1944-1945)*, Tetova: LUMA

Marwick, A.,1989, *The nature of history*, Third edition

Puto, A.D., (2001). *Çështja Shqiptare në Aktet Ndërkombëtare Pas Luftës I Botërore. Vol. III.* (Albanian Issue in the International Acts after the First World War) Tiranë: albin

The Albanians and their Territories, 1985, Συλλογικό, The Academy of Sciences of the PSR of Albania, Tirana: The “8 Nentori” publishing house

Tsitselikis, K., 2012, Old and New Islam in Greece - From Historical Minorities to Immigrant Newcomers, *Studies in International Minority and Group Rights*, τ. 5, Martinus Nijhoff Publishers

Venizelos, El., 1919, *Greece before of 1919*, A memorandum dealing with the rights of Greece, New York: American-Hellenic Society, Oxford University Press

Walsh, R., 1840, *Constantinople and Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, London: Fisher, son and Co

Άρθρα σε περιοδικά

Βακατσάς, Κ., 2001, Η ιταλική κατοχή του 1917-1919 στο Αρχείο της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου, *Επετηρίδα Φιλοσοφίας, παιδαγωγικής, Ψυχολογίας*, Π.Ι., τ. 30, σελ. 319-336, στο: <http://olympias.lib.uoi.gr/>

Βεντουρά, Α., 1992, Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων (1907-1937), *Μνήμων*, τ. 14, σελ. 91-114

Γουβιάς, Δ., 2020, Η θεσμική αντιμετώπιση της πολυπολιτισμικότητας στην Ελληνική Εκπαίδευση. Μια σύντομη ιστορική αναδρομή, *Κριτική Παιδαγωγική*, Απρίλιος, 2020, Στο : http://criticeduc.blogspot.com/2020/04/blog-post_17.html

Δαμανάκης, Μ., 2011, Παιδαγωγικός λόγος και εθνικός Άλλος στην περίοδο του Μεσοπολέμου, *Επιστήμες Αγωγής*, τ. 2

Δρίκου, Μ.Α., 2021, Ο Δημοτικισμός ως μέσο αφομοίωσης των ξενόφωνων πληθυσμών, *Νέα Παιδεία*, τ. 177, Ιανουάριος-Μάρτιος 2021

Ζάχος-Παπαζαχαρίου, Βαλκανική Βαβέλ, σελ.: 17-96, στο: Ζάχος- Παπαζαχαρίου, Ιωαννίδου, Μιχαηλίδης , 1999, *Γλώσσες, Αλφάβητα και Εθνική Ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια* (επιμ. Κ. Τσιτσελίκης) Σειρά μελετών 1, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Αθήνα: Εκδ. Κριτική

Ηλιάδου-Τάχου, Σ., 2004β, Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος: Εκπαιδεύοντας δασκάλους για τα ξενόφωνα σχολεία της ελληνικής Μακεδονίας (1912-1936), Βαλκανικά Σύμμεικτα, σελ. 91-108

Ιωάννου, Μ., Οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί της Ελλάδας και η διαμόρφωση της εθνικής τους συνείδησης, *Θέσεις*, τ. 114, 1-3/2011

Κεχαγιάς, Θ, 2006, Επιστήμες στην οθωμανική αυτοκρατορία: Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, *Κριτική/Επιστήμη & Εκπαίδευση*, 3/06, σελ. 79-98, Στο: <http://www.hpdst.gr/system/files/kritiki-3-06-79-kehagias.pdf>

Μπαλτσιώτης, Λ., (2004), Τσαμουριά: πραγματικότητες και φαντασιώσεις, *Ο Πολίτης*, τευχ. 126, 10/2004

Μπαλτσιώτης, Λ., 2005, Μερικές Εθνικές Βεβαιότητες στο *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 91, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2005, σελ. 8-9

Οικονόμου, Φ., 1980, *Η Μεσαιωνική Ήπειρος, μελέτη, στο Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον*, Ιωάννινα, σελ. 322-350

Πάλλη, ο., 2006, Η Εποχή του Λίθου στη Θεσπρωτία, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 40, 10 έρευνες για τη Θεσπρωτία στα Πρακτικά Συνεδρίου «*Το αρχαιολογικό έργο στη βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου*», Ιωάννινα: 10-13/12/2014, Αθήνα: Εκδ. του Ταμείου Αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων, σελ. 237-352

Φούκας, Β., 2017, Η πορεία αφομοίωσης των σλαβόφωνων στη Μακεδονία: Απόψεις και προτάσεις των Επιθεωρητών Δημοτικής Εκπαίδευσης (1924-1925), *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τεύχος 15-16

Baltsiotis, L., 2011, *The Muslim Chams of Northwestern Greece*, European Journal of Turkish Studies, v. 12

Hart, L.K., 1999, *Culture, Civilization, and Demarcation at the Northwest Borders of Greece*, American Ethnologist, 26(1)

Hima, Adi, 2010, The Cham Issue: Past, present and solutions in the light of European integration of South East Europe, *SSRN Electronic Journal*, 12/ 2010

Giakoumis, K., 2003, Fourteenth-century Albanian migration and the 'relative autochthony' of the Albanians in Epeiros: The case of Gjirokaster, *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 27, σελ. 171-184

Ginio, E., 2002, Learning the beautiful language, στο *Jewish History*, τ. 16, Netherlands: Kluwer U.P

Manta, E., 2013, The Cham Albanians of Greece: a documentary history, Στο: *Southeast European and Black Sea Studies*, August 2013, σελ. 474-476

Manta, El., 2009, The Çams of Albania and the Greek State (1923–1945), *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29(4), December 2009, σελ. 523-535

Oulton, C., Day, V., Dillon, J., & Grace, M. 2004. "Controversial issues: Teachers' attitudes and practices in the context of citizenship education." *Oxford Review of Education*, τ. 30, τ. 4, Δεκέμβρης 2004

Sadiku, B., 2016, Cham Issue during the Peace Conference in Paris 1919, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol 7, No 4, July 2016, Rome: MCSER Publishing

Tsoutsoumpis, S., 2015, Violence, resistance and collaboration in a Greek borderland: the case of the Muslim Chams of Epirus, *Qualestoria*, n. 2, Dicembre 2015, 119-138

Vickers, M., 2002, The Cham issue. Albanian national and property claims in Greece, *Conflict Studies Research Center, G 109, April 2002*

Vickers, M., 2007, The Cham Issue-Where to now?, *Balkan Series*, τ. 07/01, Conflict Studies Research Centre, Defense academy of the United Kingdom

Άρθρα σε πρακτικά συνεδρίων

Ηλιάδου-Τάχου, Σ., 2004α, Γλωσσικά, εθνικά και παιδαγωγικά ζητήματα στην εκπαίδευση της Μακεδονίας (1912-1936), *3ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, <http://www.elemendu.upatras.gr/eriande/index.htm>

Ηλιάδου –Τάχου Σ., Ανδρέου Αν.,Ταναμπάση Αν., 2011, Τα ρουμανικά σχολεία στη Μακεδονία (1939-1949), ΛΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 28-30 Μαΐου 2010, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία

Λάμπρου,Β., Πάλλη, Ο., Αηδόνης, Α., Επώνυμοι και ανώνυμοι έθιμα ταφής στη ρωμαϊκή Θεσπρωτία, Στο: *What's new in Roman Greece?*, Napoli, Camia, Evangelidis, Grigoropoulos, Rogers, Vlivos (επιμ.), Πρακτικά συνεδρίου 8-10/1-/2015, Αθήνα: Ε.Ι.Ε./Ι.Ι.Ε. , σελ. 505-518

Μαντά, Ελ., 2018, Η Ήπειρος κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο Η ιταλική κατοχή, 1917, 1915-2015, *100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό, Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*, Πρακτικά διημερίδας, Άργος: 7-8 Νοεμβρίου 2018

Ντίνας, Κ., κ.α., Η γλωσσική διδασκαλία στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση ως μέσο αφομοίωσης των ξενόφωνων πληθυσμών. Οι εκθέσεις των επιθεωρητών εκπαίδευσης στην περιφέρεια Φλώρινας, (1918-1925), Στο 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, *Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση*, 10/9-1&2/10/2011, Πάτρα

Σκουλίδας, Η., 2014, Συνέχειες και ασυνέχειες στις ελληνοαλβανικές σχέσεις: η ελληνική πολιτική σε περιφερειακές εντάσεις, Πρακτικά Ε΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών «*Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελλαδικό κόσμο (1204-2014)*», Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, ISBN (set) 978-618-81771-3-0

Συλλογικό, 2018, *Στα καλντερίμια της σιωπής, πηγαίνοντας προς το απόσπασμα: Πρακτικά εκδηλώσεων μνήμης, ιστορίας και πολιτισμού*, Σταυροχώρι 2015-2016, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος

Συρίγος, Αγ., 2014, Μειονοτικές και άλλες Διατάξεις στη Σύμβαση των Αθηνών (1913), στον συλλογικό τόμο *100 Χρόνια από τη Διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 7-8 Φεβρουαρίου 2013, σελ. 395-409

Χουλιαράς, Ι.&Πλιάκου, Γ., (επιμ.), 2019, Θεσπρωτία Ι, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία*, Ιωάννινα: εκδ. Θεοδωρίδη

Baltsiotis, L. 2014, *Dialogue on Cham Issues*, Columbia University's Institute for the Study of Human Rights, 28/2/2014

Elsie, R., 2012, *The Albanian Chams of Greece*, International Conference of the Russian Academy of Sciences, St. Petersburg, 27-30/9/2012, στο <http://www.elsie.de/pdf/articles/A2012ChamsEnglSPBConference.pdf>

Sadiku, B., 2016, The role of Mixed Commission on Cham Population, *European Virtual Conference on Social Sciences, Education and Law*, UK: Progressive Academic Publishing, στο: <https://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2016/05/Full-Paper-THE-ROLE-OF-THE-MIXED-COMMISSION-ON-CHAM-POPULATION.pdf>

Ιστοσελίδες

Ανακοινώσεις ΥΠΕΞ, 16/10/2016, Στο: <https://www.mfa.gr/epikairota/diloseis-omilies/sunenteuxe-upourgou-exoterikon-kotzia-sten-eph-ethnos-tes-kuriakes-kai-ton-demosiographo-giorgo-skaphida.html>

Ανακοινώσεις του ιστότοπου της Προεδρίας της Ελληνικής Δημοκρατίας: <https://www.presidency.gr/diloseis-ton-proedron-ellados-kai-alvanias-k-k-stefanopoyloy-kai-a-moisiu-meta-ti-synantisi-toys-sta-tirana/?print=print>

Θουκιδίδου Ιστορίαι, Βιβλίου Α, 46, μτφ Ελ. Βενιζέλου, στο:
<https://www.mikrosapoplous.gr/thucy/vivlia/contents.htm>

Παυσανίας, *Αττικά*, 17, στο :
http://users.uoa.gr/~nektar/history/tributes/pausanias/01_attica.htm

Εγκυκλοπαίδειες

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, 1928, επιμ. Δρανδάκης, Π.,τ. ΚΓ', εκδ, Φοίνιξ

Αρχειακό υλικό

ΓΑΚ Αθήνας, ΥΕΔΕ, Τμήμα Δ', Μέση Εκπαίδευση, Σχολεία Ετεροδόξων και Ετεροθρήσκων, κ.2, Ηπείρου

ΓΑΚ Αθήνας, ΕΔΕ, Ε' Δημοτική, Εποπτικά Συμβούλια, 1916, κ.10, Θεσ/κη, Ιωάννινα, Περ. Παραμυθιάς

ΓΑΚ Παραμυθιάς, Εκπαιδευτικά Αρχεία, Μαθητολόγιο Α' Δ.Σ. Παραμυθιάς

ΓΑΚ Παραμυθιάς, Εκπαιδευτικά Αρχεία, Μαθητολόγιο Γυμνασίου Παραμυθιάς

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Τόμος IV, Τόπος γεννήσεως-Θρησκεία και Γλώσσα-Υπηκοότης, Αθήναι 1935

Εκπαιδευτικός Ερευνητής, έτος Γ', περ. Β', α.φ. 48, 30/9/1919

Εκπαιδευτικός Ερευνητής, έτος Γ', περ. Β', α.φ. 52, 30/11/19

Επετηρίς του εν Κωνσταντινούπολει Ηπειρώτικου Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, έτος Β', 1873-1874, στο <http://medusa.libver.gr/jspui/bitstream/123456789/4543/2/EPETHRIS%20FIL%20SYL-1875.pdf>

Εφημερίδα ΗΠΕΙΡΟΣ αρ. 89269, σ.3, Ιωάννινα 14-11-1913

Εφημερίς των Συζητήσεως της Βουλής, συνεδρίαση 4^η της 11/11/1913

Ιστορικό Αρχείο Α.Π.Θ.-ΙΝΣ-Ιδρυμα Τριανταφυλλίδη:

Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ - Τριανταφυλλίδης, Σ., 1924, *Υπόμνημα: γενικό για την όσο γίνεται γρηγορώτερη γλωσσική και τέλεια αισθηματική αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών : απάντηση στο θέμα "Τα ξενόφωνα σχολεία"* [ARC-2005-13784]

Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- [Εγκύκλιος ξενόφωνων]: προς τους κ.κ. Διευθυντάς των Δημ. Σχολείων / Τριανταφυλλίδης, Μανόλης, [ARC-2005-13164]

Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- [Αναφορές Άρτας]: προς τους κ.κ. Ανωτέρους Επόπτας της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως [ARC-2005-13174]

Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- Προτάσεις του εκπαιδευτικού συνεδρίου Κοζάνης περί των ξενόφωνων σχολείων [ARC-2005-13170]

Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- Προς τους κ. γενικούς επιθεωρητάς της στοιχειώδους εκπαίδευσως και τους κ. επιθεωρητάς των δημοτικών σχολείων. / Μεταξάς, Ιωάννης Π., [ARC-2005-12726]

Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- [Επιστολή], Δεκέμβριος 1938, Αθήνα [προς] Ι. Μεταξά, Αθήνα. [ARC-2005-12931]

Ι.Ν.Σ./Α.Π.Θ.- Έγγραφο 115482/14.12.1938 (διορισμός Τριανταφυλλίδη). / Σπέντζας, Ν. [ARC-2005-12730]

Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη/Αρχείο Ελευθ. Βενιζέλου:

Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου, 173/58, Στυλιανόπουλος προς Βενιζέλο, 15/10/30, Έκθεση σχετικά με την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα

Ι.Α.Μ.Μ./ Αρ. Ελ. Βενιζέλου, 104/45, Έκθεση Καλευρά προς Καραπάνο σχετικά με την αλβανική προπαγάνδα στην Τσαμουργιά

Πίναξ γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία ελληνικών σχολείων (Tableau général des écoles helléniques dans la Turquie d'Europe), Κωνσταντινούπολη: 1902, Στο : <http://medusa.libver.gr/jspui/handle/123/11754>

Συνθήκη των Σεβρών, 1920, Στο : https://www.academia.edu/27348614/%CE%97_%CE%A3%CF%85%CE%BD%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%A3%CE%B5%CE%B2%CF%81%CF%89%CE%BD_1920.pdf_Treaty_of_Sevres

Σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως , 20 Ιουλίου/2 Ιουλίου 1881 (ΦΕΚ Α 14/1882 της 13^{ης} Μαρτίου 1882)

Συνθήκη Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913, ΦΕΚ Α 217/1913 της 28^{ης} Οκτωβρίου 1913)

Τριανταφυλλίδης, Σ., 1924, *Υπόμνημα: γενικό για την όσο γίνεται γρηγορότερη γλωσσική και τέλεια αισθηματική αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών : απάντηση στο θέμα "Τα ξενόφωνα σχολεία"*, Αρχειακές Συλλογές Α.Π.Θ., [ARC-2005-13784]

Πρωτόκολλο Βουκουρεστίου, 23 Ιουλίου/5 Αυγούστου 1913, ΦΕΚ Α 217/1913 της 28/10/1913

Διπλωματικό και ιστορικό αρχείο ΥΠΕΞ:

Υ.Δ.Ι.Α., Κ.Υ., 1911, 35,1 /Αλβανικά

ΥΔΙΑ, ΚΥ., 1912, 14, 1, Εκ/κά Ζητήματα

ΥΔΙΑ.,Κ.Υ., 1912, 122,5/ Εκπαιδευτικά Ζητήματα

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, 129,2/ Ήπειρος-Αλβανία, Στατιστικές πληροφορίες

ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1912, 122, 3/ Εκ/κά Ζητήματα Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου

ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1912, 22,1/ Εκ/κά Ζητήματα Αλβανίας και Ηπείρου

ΥΔΙΑ, 1913,Κεντρική Υπηρεσία, Κουτσοβλαχικό Ζήτημα-Β/58

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1913, 79,4/ Ήπειρος

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1914, 1,3/ Εκπαιδευτικά Ζητήματα

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1914, Προϋπολογισμός για εθνικές ανάγκες, Εκπαιδευτικός
Προϋπολογισμός ΥΠΕΞ

Υ.Δ.Ι.Α., Κ.Υ., 1914, Εκπαιδευτικά Ηπείρου και απρόβλεπτα Μακεδονίας

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1915, Κουτσοβλαχικό Ζήτημα-Α/5(19)

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1917, Β. Ηπείρου (Εκπαιδευτικά)

ΥΔΙΑ, 1917, Εκ/κά Ηπείρου

ΥΔΙΑ, Πρεσβεία Λονδίνου, 1918, 1,1

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1921, 41, 2 /Εκ/κά στοιχεία Β. Ελλάδος

ΥΔΙΑ, ΚτΕ, 1921,3.5 / Προστασία των Εθνών

ΥΔΙΑ,1921, Κοινωνία των Εθνών, Προστασία Μειονοτήτων- Ε/16

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1923, 24.6/ Αλβανικό ζήτημα

ΥΔΙΑ, ΚτΕ, 1923,11.3/ Ανταλλαγή Πληθυσμών

Υ.Δ.Ι.Α. 1924/ΚτΕ/ΑΠ/17,95

ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου, Φλωρίνης,
Καστοριάς

ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1924, Ανταλλαγή Μουσουλμάνων Αλβανών Ηπείρου

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1924, Α/5/10/ Δραστηριότητα Τσάμηδων, Τσαμουριά

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1927, 48,1, τμ. 3, Μειονότητες εν γένει...

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1929, Ζήτημα χωρίων Δραγουμή και Γαρδικίου (Α/21/Ι)

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1931, Σχολικά Τσαμουριάς, Α/21/ΙΑ

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1937, 1,2 / Πολιτικές εκθέσεις Πρεσβείας Τιράνων

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1938, Α23, Α/9/4^α/ Προσωρινά Νηπιαγωγεία Τσαμουριάς

ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1939, 10,0 / Αλβανία

Παράρτημα

Εικόνα 1: Η πηγή του χωριού, Παραμυθιά, 1913 (F. Boissonnas -ΕΛΙΑ)

Εικόνα 2:Τζαμί στα Σύβοτα (Μούρτος) , δεκαετία 1920 (Αρχείο Γ. Βαφιαδάκη-ΕΛΙΑ)

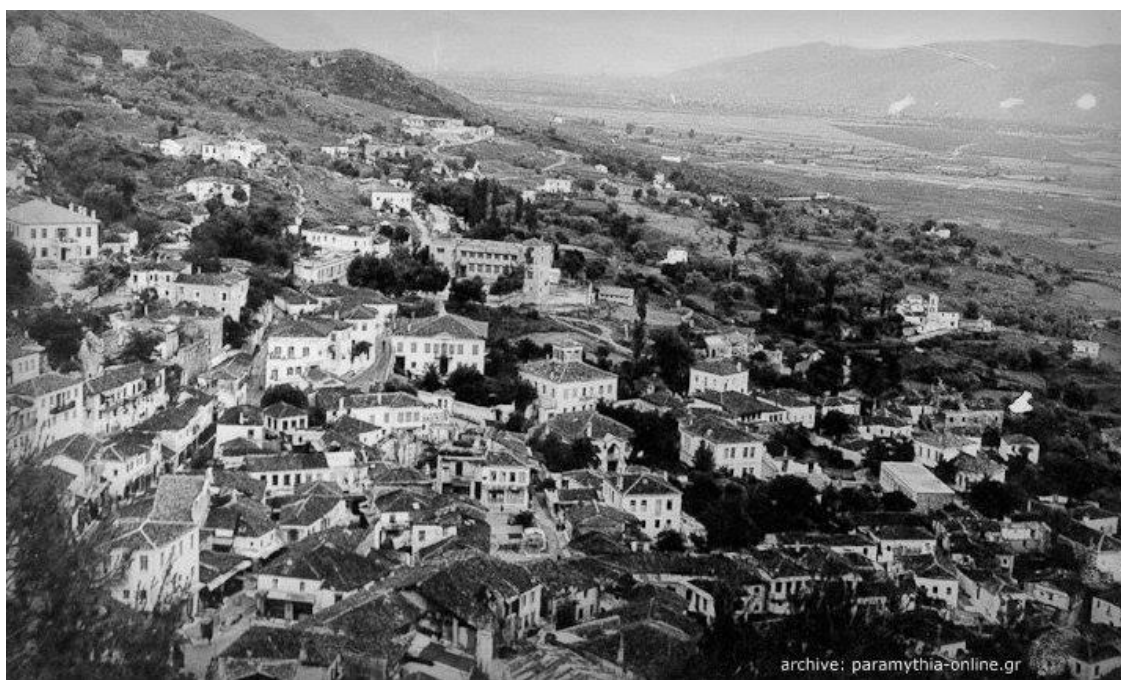
Εικόνα 3: Μαργαρίτι 1931 (Αρχείο Βαφιαδάκη-ΕΛΙΑ)

Εικόνα 4: Δρόμος στην Ηγουμενίτσα, δεκαετία 1920 (Αρχείο Βαφιαδάκη-ΕΛΙΑ)

Εικόνα 5: Ηγουμενίτσα, 1931 (Αρχείο Βαφιαδάκη-ΕΛΙΑ)

Εικόνα 6: Η Παραμυθιά στον Μεσοπόλεμο (paramythia-online.gr)

Εικόνα 7: Φιλιάτες, 1913 (F. Boissonnas)

Εικόνα 8: Το τζαμί στους Φιλιάτες (Αρχείο Σ. Τσέκα- labastia.blogspot.com)

Εικόνα 9: Φιλιάτες, εκδηλώσεις για την εορτή του Β. Κωνσταντίνου, Μάιος 1913 (Αρχείο Θεολογή-
labastia.blogspot.com)

Εικόνα 10 :Ιταλικές και Αλβανικές σημαίες έξω από το Δημοτικό Σχολείο στους Φιλιάτες, Νοέμβριος 1940. Αρχείο Ινστιτούτου του Luce